

Бібліотека
історичної прози

Гнат
ХОТКЕВИЧ

АВІРОН • ДОВБУШ
ОПОВІДАННЯ

„ДНІПРО"

Бібліотека
історичної прози

Заснована в 1988 році

Гнат ХОТКЕВИЧ

АВІРОН • ДОВБУШ

Повісті

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1990

ББК 84Ук7
Х 85

Хоткевич Гнат Мартинович (1877—1938) — прозаїк і драматург, критик і перекладач, композитор і мистецтвознавець. У літературу ввійшов як автор новел та нарисів, оповідань та повістей з народного життя, а також героїко-революційної драми «Лихоліття».

У виданні вміщено кращі твори письменника на історичну тематику. Вперше повністю публікується широко відома читачеві повість «Довбуш», в якій реалістично зображено життя гуцулів у першій половині XVIII ст.

До видання ввійшли також оповідання, уривок з незавершеного роману «Берестечко» та повість «Авірон» за біблейським сюжетом.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Дончик В. Г., Дяченко Ю. П.,
Загребельний П. А., Іваничук Р. І.,
Мушкетик Ю. М. (голова), Сергійчук Т. І.,
Смолій В. А., Шахова К. О.

Упорядник, автор післямови
та приміток
Ф. П. Погребенник

Х 4702640101—045 / М 205(04)-90 45.90

ISBN 5-308-00575-3

© Упорядкування, післямова примітки. Ф. П. Погребенник, 1990.
© Ілюстрації. Г. В. Якутович, 1985.

АВІРОН

Повість

I

Уже давно нема Моїсея...

О, навіщо, навіщо він кидає нас?.. Поки він тут, поки він з нами — всі певні і всі спокійні. Всі знають, що недалеко, серед них, пророк божий, з котрим говорить сам Адонай і котрий без страху дивиться в лице Господа сил. Як дитина тішиться коло матері й вертає до своїх забавок, бо чує близько хранителя свого спокою, так Ізраїль, бачачи Моїсея серед сонму, стає певним, спокійним і вертає до своїх справ.

— А що, Моїсей нічого не говорив? — вставши ранком, спитає сусід сусіда.

— Ні, нічого. Бодай я не чув,— відповість йому той, вибираючи сліди снідання з бороди.— А що хіба?

— Та нічого... Я так собі.— І, помовчавши, додасть: — Бачив я вчора його на судилищі. Ей, великий муж!..

— О так, так! — киваючи багато разів головою, притакне сусіда, і вони розійдуться спокійні, певні, що не стріне їх ніяка пригода, а чи й стріне, то є кому подумати й порятувати. Він усе знає, все вміє, бо йому помагає сам Господь.

Так!.. Великий він, Моїсей! Вдані словеса господні во уста його, і премудростю Бога опоясані чресла його. По слідах божих ідуть стопи його, і мудрість всевишнього на ньому. Очі його бачили висоту й силу творця, і чуло грім глагола з небес вухо його. Божу борозну веде! Сіє божий виноград, виноград найліпший, і нам дає пити з чаші благості господньої.

Де ж ти тепер? Сило, нащо кидаєш нас і робиш безсилими? Вітре, пощо перестаєш обвівати лиця наші, а серцям даєш горіти на вогні наших страстей? Великий пророче!.. Невже ти не знаєш хитання Ізраїлевого і невже не чуєш підбурюючих речей Корея з сонмом його, і Айнана, і брата, рідного брата мого Датана? О, затули вухо своє, Боже, на хулу їх і не клади меча помсти на безуміє їх! Дай їм час схаменутися, бо вони схаменуться, й пізнають сохраняющого путь їх вдень і вночі, і падуть перед тим, хто тримає їх життя силою звука імені свого.

* *
*

Так говорив у душі молодий Авірон і блукав неприкаяно серед шатрів юдейських, напівсвідомо прислухаючися до гомону людей, перескакуючи через купи сміття й палицею відбиваючися від псів.

Уже давно отаборився Ізраїль тут, коло Синайської гори. Між шатрами вже стільки назбиралося різного бруду, що годі було пройти. То була розкіш псів і малих дітей. Вони, і ті й другі, як тільки блиснуло сонце, виповзали з своїх закутків і починали бабратися в тім смітті, шукаючи зогнилих останків їжі. А знайшовши, починали битися — діти з дітьми, пси з псами або перемішуючися; а той, хто подужав, з'їдав, сопучи та поглядаючи навколо — чи не хоче хто вирвати. Коли ж надходив час обіду, матері, пискливо верещачи, починали бігати по тих смітниках, знаходили своїх дітей, і часто можна було бачити, як яка-небудь розпатлана юдейка, призиваючи всі прокльони з небес, волокла двох дітей, мов кошенят, за шивороти, а третього підштурхувала спереду ногою.

А його нема! Нема того, хто все велить бути чистими, велить митися часто й далеко відносити сміття від шатрів. І жінки не дають собі труда відійти навіть кілька ступенів, а виливають усе тут же, одхиливши тільки поли. Коли ж хто пригадає їм накази Моїсея, вони тичуть тому в руки своє начиння й кричать:

— Неси сам, коли ти такий мудрий! Нехай несе, нехай несе, не перешкоджайте йому.

— Якби ти мав стільки дітей, як я, ти не хотів би навіть уночі встати для себе.

І здіймався крик, і галас, і хмара докорів. «А ми хіба знаємо? Може, завтра ж рушимо з цього місця і ніколи вже не розіб'ємо на нім своїх кущів вдруге».

...З тоскою блукав молодий Авірон між кущами, придивлявся до безладу, прислухався до гомону людей. А гомін цей, спочатку тихий і маловиразний, ставав все ясніший і ясніший з кожним днем, набирав сили й робився зухвалим: раби згубили господина, і душі їх здіймали бунт.

. II

Головніше те, що ніхто не знає, коли він поверне.

Як прийшов Ізраїль сюди, до цієї гори, від Рафідина, в той же день Моїсей був на горі й говорив з Богом. Того давно вже не траплялося, певно, тому, що не було гори: все рівна та рівна пустиня,— звідки ж би мав говорити Бог? А тут така висока гора,— і Моїсей був на ній. І говорив з Богом. А як спустився вниз, то закликав усіх старшин і сивих мужів Ізраїля і так казав перед ними:

— Бачу я, бачу, що захиталася де в кім віра божа. Чую я, чую, що хулу глаголять деякі вуста. А Ізраїль, маловірний, починає прислухатися до тої клевети вуст, і гасне ісповідання волі могущого серед люду його. І навіть мене, котрого милостю своєю благословив Господь і покликав бути серединою між вами й собою, навіть мене починає дехто вже неохоче слухати, й кривитися на приказ мій, і ширити між сонмом неправду про мене. І бачать очі мої нещастя будучини вашої ради маловірства вашого. Бачать очі мої голод і хоробу ваших дітей, проказу й струпи на грудях жінок ваших... Пси будуть вити між кущами вашими, і в вашу постіль буде заповзати змія.

Але великий наш Господь і многомилостивий! Він не хоче погибелі народу свого, а умноження хоче й праведності. І от я став перед Богом там, угорі, й молив його: «Боже! — так сказав я йому,— тисяча літ — хвилина перед тобою, і вселенна — піщинка одна в десниці твоїй. Не бери гніву свого на Ізраїля, а візьми ще раз слово милості на дітей своїх. Прости їм гріхи й не остав тут, серед цієї великої, страшної, ненажерливої пустині».

І Господь, милостивий в тисячах, сказав мені: «Так оповісти дому Яковлю й тако глаголи до синів Ізраїлевих. Бачили ви, що зробив я єгиптянам? Бачили ви, як підняв я вас, мов на крилах орлих, і вів пустинею аж до місця цього? Чому ж не переповняється серце ваше страхом перед силою моєю, і чому ви не слухаєте пророка мого, ні самого мене? Але дивися, Ізраїлю!.. Велика довготерпеливість моя, і милості моїй немає границь. Але й гнів мій без кінця, і бійся прикликати його на голову свою. Це даю вам закон! І коли слухом послухаєте гласа мого й святинею збережете заповідь мою, будете людьми моїми, вибраними з усіх. І дам вам землю, що тече медом і молоком, і умножу вас, як пісок морський, і скорю під ноги ваші всякого ворога, моя-бо єсть земля і все, що на ній. А як і тепер не

послухаєте останнього слова мого,— о, ліпше б вам не родитися на світ! Розкрию землю під кущами вашими й тамо вас знищу земним вогнем! Здвигну гору з місця й накрию вас, а небо поверну в поломінь і в поплавлений метал. Хто сміє стати проти мене?!»

І перелякалася вся старшина й усі поважні люди Ізраїля, й прирекли одноголосно за себе, й за родини свої, й за роди свої: «Все сотворимо, що пророче Господь, і послухаємо всякого слова його. Так і скажи Богові своєму й нашому...».

І знову пішов Моїсей на гору — донести Господеві слова й приречення людей його. І знову, щасливий, бачив Бога, й узяв від нього закон, і зійшов до сонму. А зійшовши, приказав велике очищення, щоб вимили люди одіж свою й тіло своє і щоб умастили волосся, а чоловіки щоб три дні не входили до жінок своїх. А на третій день щоб піднявся Ізраїль рано, і, не вкушавши нічого, ішов до гори Синаю, й став у мовчанні й тихості довкола: прийде-бо Господь на гору показатися людям у славі своїй.

І як живо пам'ятає Авірон той трепет, з яким рушив він з батьком, і родичами, і сусідами, і з усім сонмом ізраїльським до святої й страшної гори. Стали далеко, бо не велів Моїсей не то зіходити на гору, а навіть торкнутися її чим-небудь.

— Слухайте, ви! — говорив він перед відходом.— Я знов іду на гору, назустріч Господу. Але з вас щоб ніхто не йшов за мною, навіть і не торкнувся гори, бо інакше — смертію вмре, каменем поб'ється або устрілиться стрілою. І чи то буде муж, чи женщина, чи з скота що — все одно: не буде живий.

І всі з острахом поглядали на гору та дивилися одне за одним: чи не виступив хто вперед, чи не торкнувся хоч тінню отого каміння, за яким, на його думку, вже починається гора.

Був ранок. На голім, чистім небі підіймалося сонце, заповідаючи страшну спеку. І небо, й пустиня були такі просторі, порожні, що здавалося, якби крикнув, то крик цей поніс б аж у безконечність,— і лише гора, свята гора повилася тайною: верх її був закритий чорною-чорною хмарою диму,— і так чудно й страшно було дивитися на чорну хмару серед яскраво рожевих тонів пустині.

Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих божих слів, великих божих діл. Весь сонм стояв на ногах; жінки й старі діди, опершися на палиці, стоять і чекають, піднявши голови догори й моргаючи сльозавими

очима; кріпкі мужі, непохитно уставивши голови, наморщили брови, лише зрідка хіба хто погладить чорну кучеряву бороду; жінки з страхом іноді поглядають на хмару, а більше стежать за дітьми,— як би вони, заграв шися, не відбігли та, Боже, борони, не торкнулися якого каменя гори. Молодші матері так і зовсім не відпускали від себе дитят, а тримали їх за руки або загортали в полу своєї одежі. І лише чийсь песик нараз вибіг із товпи і, нюхаючи, плентався по передгір'ю.

— Гляньте, гляньте... Пес...— зашелестіло між народом.

— Чий то?

— А я знаю?

— Він умре.

— Ні. Він сказав про скотину й про чоловіка, а це — пес.

І всі шепотіли й чогось чекали, але ніхто навіть не крикнув і не тюкнув на пса. А песик побігав, помахав хвостиком, потім став передніми лапами на камінь і, піднявши голову догори, тоненько й неприємно завив.

І в цю хвилю, не знати звідки, прилетів гострий камінь і вдарив пса коло вуха. Заскигливши, пес почав крутитися на одному місці, а кров бризкала з рани й окропляла камінь. Потім упав, скріб лапами пісок, а ще потім — у червоній калюжі лежав непорушно з вишкіреними зубами. Але про нього всі забули, бо сталося щось ще страшніше.

Хмара над верховиною гори стала рости й рости, дим почав обгортати всю гору, закриваючи сонце, і нараз розірвалося громове голосіння труб, мов тисячу їх було сховано в хмарі і трубили в них велетні. Страх обгорнув серця всіх людей, чоловіки впали на коліна, жінки притуляли до себе дітей своїх, а в далекому таборі завили прив'язані пси.

І побачили всі, що біжить Моїсей з гори, й кричить щось, і махає руками, мов кличе. Високий, старий, так швидко біг він, мов молоденький парубок, а довге сиве волосся маяло й якусь авреолю творило над його головою.

— Що він кричить? Кого він кличе? — зашуміли люди, бо з-за грому й звуку труб годі було щось розібрати.

— Він нас зове! Нас! — закричали передні.

— Нас зове перед лице Бога!

— Ходімо! Ходімо бачити Господа сил!

— Не йдіть! Не йдіть! — кричали другі.— Ми не хочемо вмирати.

— Не може чоловік винести погляду очей господніх, і сяйво вінця осліпляє смертного.

І ще страшніше заревли труби й загрихотів грім. Слава ведущого предстала перед Ізраїлем, і сила Сильного показалася яво. І закричав нарід:

— Не йдемо! Ти, Моїсею, вибранець божий... і тобі глагол його. Говори ти з ним, а ми з тобою.

І затихли громи й труби, і почав кричати Моїсей перед товпою:

— Великий єсть Господь Бог Ізраїля! Бачили страх його? Чули глас труб небесних? Але бійтеся вчути голос вищнього самого! Бійтеся! Бійтеся!.. Бійтеся!..

І ревнули знову громи й труби. Моїсей побіг знов на гору, а люди, перелякані, затуркані, в страху, закриваючи голови полами, тікали від гори і, лиш відбігши далеко, зупинялися від цікавості.

І всі бачили, як Моїсей сміло ввійшов у чорну хмару на вершину гори, і всі чули, що от як настане мовчання — це, значить, говорить Моїсей, і його голосу нечутно; а потім загримлять громи й труби — це Господь закриває міддю голос свій. І всі, перестрашені, вертали до куш своїх, але разом з страхом чули радість: кожному приємно було знати, що його Бог такий сильний, такий могутній.

III

А як повернувся Моїсей з гори, то приніс з собою закон Господа. Раніше ж не було закона. Приніс і читав його старшинам, і були там великі й мудрі слова:

«Не зробіть собі богів срібних і богів золотих не зробіть собі, а складайте мені вівтар із землі і на нім паліть всесожження ваше.

Хто б'є отця свого або матір свою — смертію вмре. Хто злословить на отця свого чи на матір свою — смертію вмре.

І коли б'ються два мужі, й поразять жону непразну, і буде младенець її поврежден,— да візьметься око за око, зуб за зуб, рука за руку, язва за язву, вред за вред.

І як злодія зловлять уночі і вб'ють,— нема в тім убивства. Коли ж сонце зійде над ним й тоді він умре — умре й той, хто вбив його...

Не озлобіть пришельця і не образіть його, знаєте-бо душу його — самі були пришельцями в землі Єгипту. І вдову й сироту не озлобіть, бо як образите їх і вони,

застогнавши, возопіють до мене,— слухом почую глас їх, і розгніваюся яростію, і поб'ю вас мечем. І будуть жінки ваші вдовами і діти ваші сиротами.

Шість літ сій землю свою і збирай плід її, а в сьоме літо дай їй спочивок. Тако сотвори й винограду твоєму і маслинам твоїм».

І багато ще всяких мудрих і святих слів. А накінці говорив устами Моїсея Господь: «Слухай, Ізраїлю! Це посилаю аз ангела мого перед лицем твоїм,— да збереже шлях твій і введе в землю, що приготовив я тобі. Послухай його і не ослухайся його, ім'я-бо моє на нім. І коли слухом послухаєш гласа мого і сотвориш все, що скажу тобі,— ворогом буду ворогів твоїх і супротивлюся супротивникам твоїм. І благословлю хліб твій, і вино твоє, і воду твою, і відверну хоробу від тебе, і число днів твоїх збільшу. І устрашу всі язики, де йтимеш ти, і обращу вся супротивная твоя в біг. І положу преділи твої від Чермного моря до моря філістимлян і від пустині до великої ріки Єфрату і передам в руці твої сидящих там, да не змішаєшся ти з ними й не послужиш богам їх».

І написав всі ті слова божі Моїсей у велику книгу і заповів, що відчитає їх привселюдно й урочисто. Люди раділи, що вони ще щось убачать, що мають нову тему для безконечних оповідань,— і всі тішилися.

Моїсей велів зробити перед горою великий кам'яний вівтар, а довкола нього — ще дванадцять менших, числом колін Ізраїлевих. Вівтарі мусіла поскладати молодь, якій приказано було також назбирати сухої трави, хмизу, кізяків — взагалі, всього, що могло би горіти, на чім можна б було спалити жертву Богові.

Авірон був щасливий, що й він може доложити своїх рук до святої праці, що в призначених для божої жертви вівтарях буде і його камінь. І камінь Авірона все був найтяжчий, і оберемок підпалу його все був найбільший; він подряпав собі руки, видираючи якнайсухіший хмиз, тремтів від напруження й був увесь мокрий від поту.

Дехто з молоді, користаючись з того, що око старших не надзирає за їх роботою, полягали собі на сонці або бігали, ганяючися один за одним, але Авірон засоромив їх, сказавши:

— Що ви робите? Як вам не сором? Ви ж Господеві служите роботою. Це ж він буде приймати жертву на камені цім, і до його ніг підійметься дим з опалу цього. Чи

ж лінивством та жартами повинен будуватися вівтар божий?

Хлопці справді засоромилися, щиро взялися за роботу,— і дванадцять кам'яних вівтарів мов виросло коло великого вівтаря під горою Синай. Коло кожного з них по обох боках лежали великі купи сухого опалу, а коло головного вівтаря були його цілі гори.

Ще задовго до півдня почали збиратися люде і великим півколом оточили місце жертви. Хто стояв, хто сидів, хто мовчав, хто балакав, але всі поглядали на кущу Моїсея. Вона стояла на невеличкому пригорбку, і видно її було звідусюди. Коло неї великою купою згромадилися всі сімдесят старіших Ізраїля,— вони ж мали приносити жертву сьогодні.

От заворушилися коло кущі Моїсея — певно, вийшов він. Так і є! Він вийшов, і видно, як, тримаючи обома руками, несе книгу слів Єгови. Від повності душевної не міг устояти Авірон на місці й побіг; побіг назустріч Моїсею, щоб бачити його, щоб бути близько нього, щоб відкинути камінь з дороги його. Він так любив його зараз, так безконечно любив!.. І біг, скільки доставало сил, щоб хоть бігом трішки заспокоїтися.

Поважно й розмірено йде Моїсей і зціпив уста. Щось пробували заговорити до нього старшини, але він не відповідав і був як кам'яний бог.

— То шкода, що божі слова віддані на папірус,— говорив один з семидесяти.— Чому ти не попросив Бога, щоб він написав тобі свої заповіді на камені або на міді? А то папірус таки папірус, а не камінь і не мідь. Те б уже було на сотні літ.

Моїсея, здається, вразили ці слова, він навіть затримався на одну мить, але, може, то так лише здалося, бо не рухнув ні м'язню і ні звука не почулося у відповідь. Старшини, бачачи, що зав'язати розмови ніяк не можна, замовкали й собі й ставали такими ж поважними, як і Моїсей. Та й крайня була пора, бо всі очі було звернено на них.

От і вівтарі. Широко всюди розступався нарід, пропускаючи свого пророка. Моїсей підійшов до головного жертовника і, упавши на коліна, почав голосно молитися. Нарід хотів повторяти слова його молитви, але, очевидно, не міг і молов всякі обривки фраз, що довелося почути від сусіда справа або від сусіда зліва. Безбожний Корей з своєю жінкою й дітьми стояв на ногах, тоді як всі люди

впали на коліна, і голосно реготав з тої нісенітниці, яка виходила з слів Моїсейової молитви, перейшовши стільки тисяч ротів. Авірон мимоволі все те мусів слухати, бо не вдалося протиснутися наперед: із старшинами йти було ніяково, а зараз же по них нарід так стискався, що хлопця зовсім одтерли кудись убік. І він випадково опинився недалеко Корея й от тепер чув усі ті кпини та сміх. Хотів був він щиро молитися, але це жартування й насмішки вбили в нім увесь релігійний настрій, і як він не старався потім знову відповідно настроїтися — вже не міг.

Та й справді це було трудно. Сонце страшно пекло голову, а гостре каміння різало коліна. Десь там, напереді, коло Моїсея, щось відбувалося; може, й велике, може, й святе, та коли ж тут нічого не було ані видно, ані чути,— і поки та святість доходила сюди, минаючи тисячі спітнілих людських тіл, проходячи через тисячі розкритих на спеці ротів, то з неї вже нічогісінько не зоставалося, і вона тут була вже байдужістю й обов'язком, от як і це клячання.

І Авірон почав розглядатися по товпі, і замість молитви всякі інші думки почали ворушитися в нього в голові. Он стоїть на колінах товстий Іелііл, зложивши руки на пузі; сонно примружилися його маленькі свинячі очка й шукають на землі найменш освітленого предмета, щоби спочити від гострих променів сонця. Хоч він і стоїть в молитовній позі, але одразу видно, що думки його десь далеко, і Авірон навіть знає де — в Єгипті. Іелііл був там десятником над своїми ж земляками, сам не потрібував робити, а лише приказував; до того ж іще заробляв тим, що різав людям скотину, з якої брав собі, звичайно, найліпшу часть і продавав потім хоч своїм, хоч єгиптянам. І дуже не хотілося йому кидати Єгипту; так не хотілося — страх! Але що ж він міг поробити проти волі цілого народу — треба було йти. І він пішов, але думка його не перестає критикувати Моїсея; тому він зробився одним з найближчих приятелів безбожного Корея. І тепер при кожному жарті підсміхується він масними своїми губами й притакує ледве помітним рухом голови, хоч стояти на ногах, так як Корей, і не стало в нього сміливості.

А от Малехет. Вона ще молода жінка, але так багато дітей в неї, що вона вже виглядає старою. Їй немає навіть часу молитися ніколи: то шити вона повинна щось на дітей, то знов ще одного родити. Та вона якось і не боїться Бога. «Ну що ж! — каже вона,— він дав мені стільки дітей

і тепер мусить бачити, що я зовсім не маю часу на молитву». І, здається, вона права: діти її — молитва її.

А тепер от стоїть вона на колінах, така худа, тонка, як патик, і просто відпочиває, бо вона не стоїть власне, а сіла, прикривши ноги. Їй так рідко доводиться посидіти спокійно, що вона рада й цьому випадку.

А де ж Асха?

Де ті очі, що любі Авіронові більше від усіх очей на світі? Де вона стоїть на колінах, і яку молитву шепочуть уста її впрост до вуха господня? О, як хотів би Авірон стати поруч неї на коліна, і як молився б він тоді, дивлячись хоч на тінь її!..

І від тої згадки тепло-тепло зробилося Авіронові в грудях, і забув він і Корея, і біль своїх колін, і так молився в душі:

«Поможи мені, Боже, взяти Асху за себе, бо я люблю її. Я буду вставати до схід сонця, щоб принести води вмити їй ноги, і пізно вночі лягатиму, щоб зробити за неї вечірню роботу. В свято і в будень умащу найдорожчим єлеєм волосся її, сам з любовію обстружу сандалію і ув'яжу ремінь на нозі її. І первенця мого тобі, о Адонай, присвящу, і десятого овна спалю перед тобою з стад своїх. Дай мені Асху, Боже!.. Ти ж маєш силу промовити до серця батька її і маєш руку преклонити хотіння його...»

І після цієї молитви так захотілося йому бачити Асху, що він, скориставшись з того, що всі вже повставали з колін, встав і собі та пішов шукати. Але ніяково було довго плентатися між людьми: певне, зачалася вже жертва, бо видко було дими напереді, а люди хоч і повставали з колін, але стояли в побожній тихості. А до того ще замість Асхи надибав Авірон усіх своїх, і батько, суворо щось зашипівши, показав стати коло себе.

Авірон не міг не послухати й став поруч брата Датана, та, очевидно, вже безнадійно мусів стратити ввесь свій молитовний вогонь. Датан, заховуючи зверхню побожність, все ж знаходив хвилину, щоб шепнути братові щось уїдливе, саркастичне.

— Корей говорить,— шепотів він,— що це все бреше Моїсей: ніякого Бога він не бачить, а тільки туманить людей. А що труби було чути на горі, так це просто забрав він з собою 40 душ своїх прихвоснів з коліна Левіїна та й велів їм дуднити з хмари.

— Мовчи... Прошу тебе, мовчи,— тихо говорив Авірон братові. Йому боляче було слухати образливе слово на

пророка, на вищого з людей. А крім того... це будило в душі його сумніви, а він не хотів їх. Йому так добре було в його вірі, він так любив свій щирий запал і свою молитву, що просто не хотілося виходити з того запашного саду на повний куряви й сміху життьовий торг. Сумнів — це ненажерливий змій. Йому даєш руку — він хоче серце, йому даєш день — він хоче життя.

Тут люди нараз почали кричати чогось, і далеко-далеко пустинею понісся стоустий гомін, лякаючи самітнього орла на стерві.

— Що? Що сталося? Чого кричать?..— суєтливо питає Авірон.

— Хіба я не так само знаю, як і ти? — відповідали йому.

Авірон, скориставшись з того, що й батько, зацікавлений, роззявив рота та спинався на пальці, аби хоч що-небудь побачити, потихеньку відійшов і почав проштовхуватися наперед.

Молитва, очевидно, скінчилася. Люди почали рухатися, переходити з місця на місце, голосно розмовляти. А коли Авірон добрався до передніх рядів, він побачив, що люди всі були забризкані кров'ю. Мов вишкірялися ці яскраво-червоні плями на білих святкових уборах і разили око в сліпучому сяйві сонця.

— Що тут було? — розпитував Авірон.

— А ти де був хіба?

— Я був тут, лише стояв далеко...

— Ну, була жертва, ну?

— А чому кров на людях?

Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою. Нарешті знайшовся якийсь охочий до розмов і розповів у подробицях, як відбувалася жертва, як половину крові Моїсей вилив на вівтар, а половиною окропив людей, говорячи: «Це кров завіту, що завїщає його Господь вам у всіх словесах своїх...»

— А де ж він сам? Де Моїсей?

— Він узяв з собою Арона і Надава та Авіюда, а також сімдесят старіших наших і повів їх на гору показати місце, де стояли ноги самого Господа Бога.

— Страх, страх! — хитаючи головою, говорила якась жінка.— А то хіба ні? — питала вона знов, хоч їй ніхто не суперечив.— Як знати? Може вийти вогонь з-під землі й спалити, та й уже.

— Боги всі сердиті,— підхоплювала друга.— Я бачила

раз у Єгипті, як вирвався Апіс. Може, ви гадаєте, що він побив мало народу? Ну-ну!..

І жінки почали пригадувати всяке страхіття, але Авірон їх не чув: гадкою він був з тими сімдесятьма, що пішли дивитися на місце єднання Господа з землею. О, якби Авірон міг бути там! Він облив би сльозами кожний камінь, він лежав би день і ніч коло місця того й не боронив би скорпіонам лазити по лиці й по грудях,— аби дивитися, й дивитись, і пити без кінця одну мисль: «Він був тут! Він, Адонай!..»

І в хлопця пробігла навіть думка — завтра рано, як спатиме ще ввесь сонм, побігти скоком молодого оленя й самому знайти місце те. Його легко пізнати: воно, певно, світиться, як сонце, і довкола нього розцвіли неземні квітки, а все живе, що є на горі, стоїть і дивиться й говорить: «Він був тут, він, Адонай...»

Але потім хлопець згадав, що Моїсей не велів наближатися до гори під страхом кари, та і взагалі те гріх. Та й чи буде ще тримати Господь те місце в святості одверто, чи, може, спалить невидимим вогнем і повелить вирости за ніч на тім місці густим тернам або положить камінь великий. Ні, ні!.. треба перестати навіть думати...

І він зітхнув. Так жаль йому стало себе, що от він уже скільки прожив, а й досі не бачив нічого надзвичайного. Чому він не протисся раніш сюди? Може б, він тоді попросив гарненько Моїсея,— і святий пророк взяв би і його разом з тими сімдесятьма.

А довкола гудів юдейський табір. Люди зраділи, що вже скінчилася молитва і що можна цілком свобідно рухатися, говорити, розмахувати руками, і нагороджували себе за довге стояння на колінах. Балачки були палкі й велися на сотні тем: кожному хотілося щось сказати. Одні судили-пересуджували сусідів; другі висказували сумнів, чи вернуться старшини живими, чи не осліпнуть бодай; треті обмінювалися гадками про сьогоднішні враження. Якийсь присадкуватий юдей з рудою бородою різко говорив:

— Ege! Це так, і все те добре, що ви говорите, але в нас і без того дуже обмалилося вже скота, а тут іще тягнуть на жертви, та й на жертви, та й на жертви. А мені яка з того користь? То б я сам з дітьми його з'їв, того барана, а кістки дав би своїому собаці,— а то з'їдять його жерці та прислужники. А ти за те, що годував, що беріг, що напасав,— не маєш навіть хвоста. І я питаю вас — що в тім доброго?

— Гріх так говорити,— остерігав другий.— Гріх і сором. То Богові жертви, не людям.

— Добре, Богові. Але пощо ж Богові доконче м'яса? Чому він не хоче чого іншого? Бо левіти м'ясце люблять.

— Прив'яжи собі язика, чоловіче! Та ми ніколи й не бачили того м'яса. І хоч те подумав би ти своєю головою: чи вистарчить кількох ваших баранів на таке число слуг божих?

Так обізвався один левіт, що не знати звідки опинився поблизу. Останніми часами їх взагалі чомусь всюди стало повно: де зібралася купка людей, де зав'язалася яка-будь балачка,— дивись, уже левіт поблизу, стоїть, слухає, вв'язується в бесіду. Але їх обов'язок служительства був такий ще новий, що люди забували про нього і вважали їх от за таких же самісіньких, як і всі юдеї: один був з коліна Юдиного, другі — Ісахарового, а ці з Левіїного,— от і все.

Але тепер рудий юдей чомусь надзвичайно вороже глянув на левіта й буркнув:

— Піди донеси Моїсею...

— Я не донощик, та, зрештою, не маю чого доносити, а от ти, певно, маєш кущу близько кущі Корея, що говориш його словами.

І, замкнувшися в рівнодушну неприступність, відійшов левіт геть та наблизився до другої купки бесідників. Тут низенький, грубий, але рухливий юдей критикував простоту Моїсейових жертв і взагалі обряду:

— Ну, що то таке? — говорив він, жестикулюючи руками.— Сьогодні взяли барана, розрубали його на части, дещо спалили, дещо з'їли; завтра знов взяли барана, розрубали його трішки інакше — і знов дещо спалили, а дещо з'їли. І все те відбувається тут же, на очах у всіх, без усякої урочистості, без усякої таїни. Ну, що то за обряд? Я люблю так молитися, щоб у тебе аж мороз їоза спиною ходив, щоб було на що подивитися, було чого й послухати. Тоді чоловік і молиться інакше, і думки його стають якісь інші, і сам він більше прив'язується до Бога. Он у єгиптян! Як можна порівняти навіть з нами? Які в них храми, ай-ай-ай!.. Цілий день можеш ходити в них і заблудити серед тисячі-тисяч колон. А туди, де жерці роблять своє діло, хіба можеш ти не то дістатися, а навіть глянути, глянути хоч би одним оком? Ану, хтів би я подивитися, хто б посмів! Так враз і здох би на місці!.. А як вийде процесія, та жерці всі в золоті, а опахала блищать дорогим камінням, а боги в квітках, а музика, а спів — ігі-гі!.. От

тут починає чоловік молитися так, що аж шкура на ньому тріщить, а очі — як не вилізуть з лоба. А в нас? Пхе! — і він аж губи вивернув від погорди.

— Ну, а де ж би ми могли мати такий храм, як у єгиптян? Таж ми сьогодні тут, а завтра де?

— А я хіба кажу... доконче такий? Хіба я так от, точнісінько так сказав? Я не хочу такого храму, але нехай мені дадуть Бога, щоб я його бачив, щоб міг поцілувати, доторкнутися рукою. А то хіба я бачив свого Бога? Або ти, або він, він — та всі? Ану виступи наперед, хто бачив Бога?

Юдей говорив голосно й сильно розмахував руками.

— Моїсей бачив,— несміло відповів хтось.

— Моїсей! — жваво підхопив низенький.— А що я маю в кишені з того, що бачив Моїсей? Хто бачив, той нехай і вірить, а я не бачив, то я... не...— тут він зупинився й швидко озирнув всіх своїми лисячими очками, але зараз же прибрав попередній тон.— Ну, я можу вірити, а можу й ні. Я-то вірю, бо чому ж би я не мав вірити, але... але хіба і всі такі, як я? Є такі, що й не вірять.

— І ти з ними,— сказав хтось, не знати хто, з гурту.

Чорненький перелякався й почав клястися, що він завше давав на жертву і що йому ніхто не може нічого закинути, але його мало хто слухав. Левіт же, здавалося, і зовсім не чув, про що тут була бесіда, бо стояв, відвернувшися, й пильно дивився на гору. Чомусь ніхто вже не хотів провадити такої бесіди далі, і всі порозходилися в різні сторони, пристаючи до інших гуртків.

Тим часом сонце вже не на жарт почало припікати. Люди почали непокоїтися, бо були голодні. Розмови стали більш крикливі й менш зв'язні: кожному хотілося, щоби його послухали одразу, і то його одного. То там, то там якась мати, голосно кричачи, мовби приходила остання її година, задирала сорочку дитині й давала кілька голосних ляпанців; а друга, молодша, потай виймала з пазухи сир і, відвівши дитину, мов за яким ділом, трішки вбік та закриваючи своєю одежею, совала їжу до рота та наказувала швидше їсти. Але дитина, наївшися, починала хвалитися перед товаришами, ті прибігали до своїх матінок і сипали, як з мішка, різними докорами: всі їдять, лиш ми... всім дітям матері дають, тільки ми... і т. д. І між матерями повставала суперечка: одна починала докоряти другій грішком та лякати карою божою, а друга виправдувалася, що вона сама — Боже, боронь! — і не подумала навіть їсти,

лише трішечки, зовсім трішечки дала дитині, а з дітей навіть Бог не питає суворо, бо вони ж такі дурні. Хіба вони розуміють, що таке піст?

І дуже всім обридло стояти; навіть у передніх, що бачили все, й чули, й захоплені були релігійним екстазом,— навіть у них все вже випарило південне сонце, і зосталося лише почуття важкої конечності. І тому можна собі уявити, які раді були всі, коли нараз побачили громадку своїх ватажків, що спускалася з гори. Всі надзвичайно оживилися, забули й про спеку, й про голод і, кричачи, почали тиснутися до того місця, де мали зійти старшини: кожному-бо хотілося подивитись якнайближче на людей, котрі от за хвилину перед тим бачили місце стіп господніх і, може, навіть торкалися його устами.

А купка старих дідів, із Моїсеєм на чолі, повагом, не спішачися, йшла в урочистому настрою і, оточена радісним, ляскаючим в долоні Ізраїлем, відповідала на запити. Всі були цілі, нічим не ушкоджені, ані одна волосина навіть не впала з голови; лише очі їх горіли від внутрішнього щастя, а уста самі говорили, прибираючи якнайліпші, якнайдорожчі слова. Авірон на цей раз уже протисся на самий перед і чув усе, від слова до слова.

Захоплення було повне! Старі люди бачили таке, якого не доводилося нікому з них бачити за все життя.

Місце, де стояли ноги Господа, було, як би сказати... мов камінь сафір — лише де-де? Хіба буває коли камінь сафір такий ясний, такий сяйливий, такий променистий, як сонце, і такий прозірний, як твердь небесна?.. Ні, це щось інше, щось неземне,— такі камені можуть бути лише на небі!

А довкола — все попалено! Великий такий круг,— і в ньому все чорне, як гнів божий, і Моїсей каже, що так було б з усяким, хто наблизився б до місця того без божого позволення. О славен Господь! І славен Моїсей, великий пророк наш! Він єдиний, що може говорити з Богом — і зостатися живим!

А Моїсей стояв осторонь і мовчав. Лице йому було суворе, і лише очі... горіли таким вогнем задоволення влади, що, справді, цей пророк сам здавався Богом.

І всі люди були задоволені, і вернулися до кущ своїх, і їли, і пили, і славили Господа й пророка його, а свого верховного ватажка Моїсея.

IV

А потім уже сталося це...

Знов пішов на гору Моїсей до Бога, взявши з собою молодого Ісуса, сина Навінового. Відходячи, не сказав ані слова, скільки часу пробуде на горі, коли його ждати; лише поставив на своє місце Арона і пішов.

І всі бачили, як він увійшов у темну хмару, що все ще стояла над вершиною гори, і всі були спокійні, бо що ж з того, як ватажок одходить собі на кілька днів від народу? Всього — кілька днів.

Але от пройшло три дні, п'ять, сім — Моїсея не було. Чим це можна було пояснити? Люди догадувалися всяко і взагалі багато, може, навіть занадто багато, про це говорили,— бо хтось там сказав якесь нерозумне слово, про котре й забув через хвилю, а воно пішло вже сонмом, виростаючи, як сніжна куля, й тривожачи собою уми. І врешті сталося так, що занепокоївся нарід і повстало замішання серед нього... Ранком уставали сусіди, і перший запит був: чи не вернувся? Жінки збиралися коло джерела і, набравши води в свої посудини, забували, що сонце вже зігріло її, що дома нема ані крапельки,— і балакали, балакали без кінця — все про одне. Вони умисне ходили по воду якнайдальше, щоб побачити ще й інших жінок, щоб почути, що ще й там, у другім кінці стану, говорять люди. І після кожної з тих ранішніх і вечірніх розмов — новий клубок вістей розмотувався по сонму, заплутуючи навіть ясні уми та вливаючи отруту сумніву навіть у кріпкі душі. Мов ту воду, що приносили женщини, вливали вони разом з усіма своїми свіжими вістками у камінь віри мужів,— і щілина сумніву росла, росла, розтріскувала камінь на порох.

І от почали вже непокоїтися мужі. Їх недовір'я і сумнів не були такі рухливі та жваві, не перелітали десять раз за один день від одних воріт стану аж до других, але тим твердіше вони вривалися в голову й сиділи там, як те каміння пустинь. І нечисленні були сумніви мужів, не прибирали таких розмаїтих, строкатих барв, але, раз зародившися, вже не переставали невпинно рости, мов добре годований бик. І вечірня бесіда мужів була похмурою і довгою; жінки наближалися до тих груп, але їх проганяли, бо невелика приємність мужеві пописуватися розумом своїм перед жінкою. Але жінки все ж лізли знов, хоч зовсім могли того не робити, бо кожна з них була певна, що

про все довідається від чоловіка вночі. Але то ж ще вночі, а жінки не хотіли чекати, крутилися довкола, вмішувалися в розмову, не даруючи мужеству мужів навіть тих кількох годин.

Але добре. Що ж на те все Арон, заступник Моїсеїв? Хіба можна думати, що він того нічого не бачить, не чує? Та як же він позволяє ширитися неспокою проміж людьми? Невже він не знає, що з того насіння завше виростає гіркий плід?.. Ні, він, певне, бачить все те, але що він може? Та, зрештою, хто його буде слухати? Коли відходить могутній ватажок і ставить на своє місце заступника — всі зараз же починають порівнювати й переконуються, що заступник зовсім не нагадує ватажка, бо і взагалі його ніхто не може наслідувати. А переконавшися, починають дозволяти собі лінь і непослух, мов хотять трішки відпочити.

Так було і з Ароном, але ще в більшій степені, бо Арон був м'який, добросердий і ласкавий чоловік, але безхарактерний і безвільний. І чи таким же несмілим рукам було тримати в послусі? Та ще кого? Ізраїля, що з Богом самим боровся й не раз вже, не два топтав заповідь його. Перед Моїсеєм тремтіли, і він не потрібував навіть говорити, а коли говорив, то вже всі були певні, що слово його непохитне, і нікому навіть у голову не приходило спробувати не послухатись. На що вже Корей, а і той ніколи не посмів опертися одверто; висміював у затишку, критикував, але все ж виконував кожен приказ. Що він не став на коліна, як усі стояли? Так це тільки тому, що був дуже далеко назаді, а будь він там, коло Моїсея,— колінчив би так само й не пустив би пари з рота.

А Арон?.. Сумно було дивитися на його «верховний суд». До Моїсея приходили в трепеті, бліді; говорили мало і лише до справи; той, хто брехав,— мимоволі запинався, збивався, і одразу всім було видно, хто правий, а хто ні. А коли по хвилі намислу вирікав Моїсей свій суд, з глибоким поклоном відходили тяжебники, покоряючися судові, хоч би який він був. Перед Ароном же ставали, як перед усяким іншим старшиною: кричали, сварилися, навіть билися перед ним. Один кленеться страшною клятвою, що він правий, а винен другий; другий ще страшнішою клятвою клянеться, говорячи те ж саме. Арон слухає їх, несміло пробує втихомирити, а коли нарешті той гвалт скінчиться й починається суд, Арон мов боїться образити й того, й другого позовника, мовби хоче виправдати їх обох,

а вирок придумає постановити такий, що ні та, ні друга сторона не бувають вдоволені й відходять ще більшими ворогами.

А останніми днями Арон і зовсім уже згубив голову під натиском своїх обов'язків. Люди мов ошаліли. Серед них почала ширитися злочинним якимсь розумом вигадана звістка, що Моїсей давно вмер, пропав там на горі, а значить, увесь сонм, тисячі людей, жінок, дітей, зосталися тут, серед пустині, не маючи дороги вперед, забувши дорогу назад. І от тепер тільки всім ясно стало, що за безумство був їх похід і що за сила була Моїсей. Та це ж він, один він вів усі ті тисячі в безвісній, жадній пустині, уміючи видобути воду, уміючи знайти шлях. Ніхто не питався його, чи ж він знає дорогу до тої невідомої Обітованої Землі, чи також іде навмання, куди трапить. Нікому навіть у голову не приходило спитати себе: а по яких же признаках пізнає Ізраїль землю обіцяну? От прийдуть кудись, Моїсей скаже: «Так! Сюди я вас вів, бо, власне, цю землю обіцяв вам Господь». І то має так бути? І він не зблудив і не завів зовсім до якого іншого краю?

Словом — не було сумнівів. На міцній горі, на грудях Моїсейових, побудувався спокій народу, і тривога спала. Але от тепер, як захиталася підвалина, як... як, може, щезла навіть вона з лиця землі,— всі ті сумніви виринули. І виринули одразу, цілою масою,— і спокій пропав. Тисячі питань заворушили мозок Ізраїля, непевність звила гніздо в грудях його й вивела пташат, ім'я котрим — страх. І ці почварні нічні птиці розлетілися сонмом, прилетіли до кожної кущі, збентежили спокій домашнього вогню. Шум крил їх наповняв увесь простір табору Ізраїлевого й мішався з гомоном стривожених, очманілих людей.

— А ти гадаєш, Моїсей — хто? Може, ти думаєш, що в жилах його не тече кров і що тіло його не боїться віспи?

— Правда, правда! Він такий же чоловік, як і всі ми, і так само може вмерти кожної хвилини.

— А може, вже й умер,— завше додавав хтось невідомий і замовкав. Довго шукали всі очима, хто це сказав, але ніколи не могли знайти, бо це говорила кожна душа сама собі. І від слів того невидимого завше ставало страшно, хоч він, власне, нічого нового не сказав. А раз попавши на стежку жахів, люди вже боялися навіть звернути з неї й починали собі намальовувати всякі найнеможливіші пригоди, що могли зустрінути Моїсея там, на горі. Хтось невдало й незграбно пробував боронити:

— Того не може бути... Бо коли він з самим Богом міг говорити...

— То тим гірше! Власне, тим гірше! — викрикував хтось інший, мов навіть зрадівши.

— Аякже! От я тобі скажу, що знав я у Єгипті одного чужоземця, котрий умів говорити з львами пустині. І ніколи їх не боявся, ходив на місце їх їжі, котру видирав їм навіть з рота, спав з ними в їх логовах. Але що ж? Однаково кінчилося на тім, що леви розірвали його. Бо з усіх слів, які він знав, він забув одне, маленьке...

— Так, так... Хто все лазить на високе дерево, мусить колись упасти з нього, як від старості чи перевтоми ослабнуть руки.

Сонце заходило криваво,— і це яскраве жорстоке світло мов ще більше дратувало умисли людей, веліло їм наближатися до краю пропасті. Люди починали говорити про найстрашніші речі,— і те, що вони говорили про найстрашніші речі, ще більше додавало їм боязкої сміливості, робило їх зухвалими, веліло їм ще свавільніше сягати навіть на покров божої тайни, кощунственно зриваючи його перед собою. А потім знов дивилися на захід, чули, що от скоро, зараз навіть, настане ніч, розмови стануть ще страшнішими, і голос ще більше задрижить.

— Чому всі люди бачать своїх богів? — умисно голосно говорила висока юдейка. У неї був великий рот, і це показувало на сильний, рішучий характер.— Чому всі люди бачили своїх богів, а лише ми — ні? — ще вище підіймала вона голос, а волосся вибилося з-під покривала й незграбними космами бовталося по виду.— Я таки бачила дещо на своїм віку й знаю, що всі люди повинні мати своїх богів, і мають їх. І кажуть нам, що й ми маємо,— але де ж? Де ж він є? Покажіть мені його? Я бачила Озіріса, я бачила бога Фта, я бачила Ізіду під чорним її покровом, але я ніколи не бачила Єгови. Нам говорить Моїсей, що ніби він бачив...

— Ні! Він ніколи того не говорив! — перебив хтось.

— Як не говорив? Говорив! Я сам те чув! І не раз!

— Не міг ти того чути, бо він того не говорив ніколи.

Починалася суперечка, котрій кожен був вдячний, бо вона хоч на хвилину відривала його від страшної теми. Зчинявся гвалт, після котрого вже ніхто не був в силі сказати напевне: чи таки говорив Моїсей, що бачив Бога, чи ні.

— Але що мені з того, що він бачив? Коли я не бачив!

— А де він сам, той, що бачив?

— Може, вже біліють його кості там десь між камінням...

А ми сидимо тут, як отара, і ждемо.

— Завів нас у пустиню й кинув. Куди нам тепер?

— Він нас вів. Він хвалив ту землю, котрої ми не знаємо.

О, навіщо ми послухали його і вийшли з Єгипту? Чи не ліпше було робити на єгиптян, ніж умирати тут в пісках лютою смертю? Де наш шлях і де надія наша? Ми не знаємо, що будемо їсти завтра. В Єгипті ми гірко працювали, але сиділи над казанами, повними м'яса, і хлібів їли досхочу, а тут голодна смерть погрожує нам і дітям нашим. Він пішов, він пропав, він умер там десь,— і Бог його покинув нас. І не маємо ми тепер Бога, і нема кому вести нас. Чому всі люди мають Бога, лиш у нас не було його ніколи? Зробімо ж Бога собі! Поклонімося йому! Нехай веде він нас куди хоче, а ми послідуємо за ним!

І даремне розважніші, богобоязливіші силкувалися заспокоїти нарід, погрожували, нагадували,— ніщо не помагало. На людей напав якийсь жах. Мов почули вони себе нараз виснущими над безоднею й хапалися за гостре каміння. І в криках людей чулося щось тривожне, і перелякані були всі рухи їх, і гомін їх вражав неспокоєм, і болючий був плач їх жінок. Здавалося: не знайди вони Бога собі зараз же, в цю хвилину,— і всі збожеволіють, бо все пропало, всюди загибель... І приходила ніч, і нікого не заспокоювала. Довго тяглася, потім кінчалася, і знов наставав день ще гарячіший, ще тривожніший; сонце розпалювало серця...

А між тими всіма товпами напівшалених людей самітно й сиротливо товкся один — Авірон, і душа йому краялася. Падала слава Моїсейова! Падала віра! Руйнувався божий чертог!

— Та прийди ж ти, прийди, о пророче! — з стогоном простягав він руки й поривався бігти туди, на гору, в ту страшну чорну хмару, що не зіходить з вершини. Знайти там Моїсея, розказати йому, що гине все, щоб вернувся він, будівничий, і знову скріпив своїм словом свавільні одиниці. Уже знову піднявся Ізраїль на Бога свого, і глас молитви воплем бісноватого замінив. І скверниться святая, і путь Господа небрёже. Вернися, праведнику! Ти єдиний можеш умолити передвічного й відхилити десницю кари. Вернися!

Але що міг зробити він, хлопець? Чи схотів би ще з ним говорити Моїсей, коли б навіть довелося його там знайти? Чи повірив би? А чи не спалила б гора дерзновенного, чи не вбив би камінь, як того пса?..

І лиш безсилими сльозами кропив Авірон крик своєї душі.

V

А одного дня мов пірвало що людей.

Всі прокинулися рано, неначе з готовим уже рішенням. Не змовляючися й не радячися, великою гурмою зійшлися разом і, наповнивши повітря криками, сунули до кущі Аронової. Рухи їх були дикі, і обличчя їх були обличчями тих, що топчуть ім'я Бога свого. Мов криком своїм і поблисками очей хотіли вони задушити докори сумління й забутися в свавільних рухах та божевільних словах.

І йшла товпа, і росла по дорозі; жінки й діти вибігали наперед. Найприємніше було дітям: вони літали поміж кущами, збиваючи таку страшенну куряву, що нічого не було видно, підхоплювали уривки розмов старших і вигукували їх потім, як необорні істини; а дорослі, чуючи свої думки повтореними в повітрі тисячу разів, набиралися переконання, що й справді сказали щось велике. І обидві сторони були задоволені.

От і куща Аронова. Стала товпа, і крик зміцнів, виростаючи до якогось шалу, до потреби кричати. Заступник Моїсея вийшов блідий, тремтячи, і довго не міг сказати ні слова за шумом товпи. І лиш як вона затихла, сказав, але сказав таке звичайне, таке вбоге слово... О, чи те сказав би Моїсей!..

— Чого хоче від мене Ізраїль? — так, тільки так сказав Арон. Голос його тремтів, і рука нервово куйовдила бороду.

Диким покриком відповіла пан-товпа, святкуючи свою силу й смирення ватажка свого. Нічого не можна було розібрати.

І просив Арон, щоб хтось один або бодай кілька чоловіків вийшли наперед і сказали бажання народу, але нічого не помагало — говорили всі. І вимахували палицями перед лицем самого Арона, і жінки кричали йому майже в ухо:

— Зроби Бога нам! Досить нас дурити! Ми хочемо мати Бога, як і всі люди.

А другі ще голосніше кричали:

— Де твій Моїсей? Де той сладкогласець, що так багато набрехав нам про якусь землю? Дай нам його, щоб ми розірвали його тут на шмаття й кров'ю його напоїли пісок пустині, може, хоч цим умилостивимо тутешніх богів, і вони не вб'ють нас тут голодом, і спрагою, і стрілами ворогів.

— Та він уже здох, той Моїсей, там десь на горі,— кричали треті.— Хіба ми не знаємо?

— Ти тут замість нього! То давай нам Бога, а то ми тебе самого вб'ємо замість брата.

І перелякався Арон до краю. Він сам уже в душі почав сумніватися — може, й справді погинув Моїсей? От уже скоро півтора місяця добігає, як він пішов,— і про нього ні чутки. І Арон уявляв уже себе на чолі цього дикого, свавільного народу, і тремтіла душа його: «Що я з ними зроблю, з цими людьми жорстоковийними? Зле зробив брат, що власне мене випхнув на це тяжке становисько...»

І безрадний, несмілий Арон готов був хоч зараз же віддати важке берло влади над ізраїльським народом, аби було кому взяти його. От і тепер: він і не пробував навіть обстоювати за законом, братом поставленим, і не потикався опам'ятати нарід, бо сам чув, що нічого з того не вийде. А тільки просив жінок, щоб дали свої сережки, й персні, й всякі інші золоті прикраси на Бога: наївний дід гадав, що жаль стане жінкам ізраїльським своїх дорогоцінностей, що вони зарепетують і вплинуть заспокоююче на своїх чоловіків.

Але не вмів оцінювати Арон того, що називається запалом людей. Як тільки сказав він слово про золото, почали зривати з себе жінки все, що було на них золотого, чоловіки кидали на купу золота й свої нашийники, і нагрудники, і пояси з золотими бляхами, і обручі; ті, хто не мав при собі золота, побігли по кущах, витягали з схованок своє. добро; і не минуло, може, двох годин, як перед кущею Арона наскидалася велика купа різного золота.

І побачив Арон рішучість Ізраїля й сміліть, з якою поривав він з Моїсейовим законом. Думав ще просто відтягатися; говорив, що от, мовляв, треба багато приготувань робити, довго ліпити форму, робити всякі порошки й т. ін.— словом, що це зовсім не така проста річ, якщо може собі дехто уявляє. Але товпа випхала наперед старого й славнозвісного майстра Веселіїла й кричала на нього, щоби він взявся за роботу.

— Цей зробить скоро!

— Ого! Ще й як!.. До нього навіть єгиптяни вдавалися, коли їм треба було лити їх богів.

— Ей ти, старий п'яничко! Ану, покажи Аронові, як ти вмієш!

Веселіїл мусів голосно приректи всьому сонмові згоду, і лише після того, як завірив своїм словом, що завтра або, найдальше, позавтра Бог буде готовий, люди заспокоїлися й розійшлися з піснями та криками радості по кущах.

— От тепер і в нас буде справжній Бог.

— Нехай він веде нас далі,— доки ж ми будемо тут стояти!

— Пощо далі? Хай він верне нас назад до Єгипту: тепер єгиптяни стратили нас, то пізнали нам ціну і вже інакше будуть поводитися.

...І чув все те Авірон і ломив собі руки...

А на другий день надвечір Бог, в образі тельця, уже був готовий. Нетерпеливий Ізраїль носив дрова, жарко палив у печах, і скоріше енергією народа, ніж умінням майстрів, повстав телець. І не діждалися люди, поки він застигне навіть, і розбили форму вже тоді, як він ледве-ледве ще тримався і був такий гарячий, що одна женщина, котра в безумстві хотіла його поцілувати, попекла собі губи і, виючи, бігала потім пустинею. А люди сміялися з неї вдоволеним сміхом осягших і раділи, що такий сердитий їх Бог.

— От Бог, так Бог! — кричав нарід.— Це він вивів нас із Єгипту, а не Моїсей!

— Так, так,— кивали головами старі юдеї,— Бог повинен бути тельцем, бо це найблагородніша тварина.

— А я сказав би навіть... овном повинен бути Бог, бо що таке чоловік без баранів і овець?

І взяли великий-великий камінь із святої гори, котрої ніхто вже не боявся, бодай внизу, і поставили високо на пригорку; Аронові ж звеліли зробити вівтар перед Богом і спалити на нім жертву всесожження й спасіння. І лиш тому, що наступила вже ніч, відложили свято на завтра й розійшлися, радуючися, по кущах своїх.

А ті, що зостались вірними заповітам Моїсея, не виходили навіть з шатрів; було то коліно Левіїно і деякі роди з других колін.

VI

І був уже сороковий день.

Тридцять дев'ять днів і стільки ж ночей минуло з того часу, як хмара покрила своєю чорнотою Моїсея на верху гори Синай. О, якби знали люди, навіть якби знав один хто-будь з усього великого сонму людей, що власне сьогодні прийде Моїсей,— не було б тельця, не було б гріха перед Богом невидимим, і не було б великої немилостивої кари його. Але ніхто того не знав,— і рано зібралися люди на жертву перед постаттю нового Бога. Жінки були убрані в усе найдорожче своє, обличчя мужчин сяли радістю, і волосся дітей було добре умащене.

Арон приносив жертву. Він усе робив так, як Моїсей,— і людям приємно було, що от їх ритуал відправляється не перед порожнім місцем, а перед справжнім Богом, якого можна бачити й мацати, не боячись кари за це. Їх душі спочивали після того страху, який наганяв на них Моїсей іменем свого невидимого Бога й таємністю обличчя його. І їх радість була справжня, їх веселощі непідроблені, їх пісня свобідна: всім серцем вони відчували, що дійсно кланяються своєму Богові, котрому нащадки їх будуть служити до кінця віків.

І взялися всі за руки, і чоловіки й жінки, і почали швидко крутитися довкола Бога й співати йому. А ті, що не попали в круг, теж кричали собі якісь веселі слова, й плескали в долоні, і били в свої казани, і трубили в труби. І галас такий повстав у сонмі, що можна було подумати, немов знову проклятий Амалік напав несподівано, та оце недорізані люди кричать своїм передсмертним криком. А як дійшов уже шал найвищого напруження, і завертілися всі, як безумні,..і крик перейшов уже в звіряче якесь нерозуміле виття,— нараз...

Щось сталося з товпою.

Ще один крик, але єдинодушний, мов з одних грудей, мов пустиня сама крикнула, перервав дику оргію. Люди всі впали навколішки, і очі всіх обернулися в одне місце...

З гори сходив Моїсей.

Він ніс якесь каміння тесане в руках, а довкола голови його мов світло сяло. І здалека побачив він тельця і танець Ізраїля і побіг з гори, як молодий хлопець. І вихром свистячим, бурею пронісся крізь завмерлу товпу — і став перед тельцем...

І хвилину стояв лиш з дико виряченими очима, а потім

закляв страшним прокляттям, підняв своє тесане каміння догори й ударив ним з усієї сили об землю. І розлетілися скрижалі на кусні, а Моїсей топтав їх ногами й кричав, страшно кричав, рвучи на собі сиве волосся:

— О, що ж ти наробив, Ізраїлю! Люди жорстоковийні, пощо прогнівили ви Бога помсти! Таж поразить він вас, поразить страшно, і на діти ваші положить руку свою аж до дев'ятого коліна! О Ізраїлю, Ізраїлю, що ти наробив!..— І кричав потім до брата, бризкаючи слиною:— Ти!.. Ти, дурню старий! Що зробили тобі люди ці, що навів ти на них такий гріх великий? Як же ти смів забути слово моє й Господа нашого слово, дурню ти старий і малоумче!

Арон безсило виправдувався:

— Знаеш же ти людей цих... Хіба міг я їм супротивитися, коли вони прийшли цілим сонмом до мене й почали кричати: «Зроби нам Бога! Зроби нам Бога, щоб ішов перед нами! Чому в усіх людей такі Боги, що можна бачити їх очима, лише ми не маємо кому покланятися!» І загрожували вбити мене й уже приступали до мене...

Але Моїсей не дослухав...

Нараз, завивши по-звіриному, побіг він до кущі своєї, заклинаючи на бігу якимись незрозумілими словами. І пронизав жах серця всіх людей,— страшно було дивитися, як біжить перед ними й вие високий сивий дід. Усі мов повростали в землю.

А Моїсей вбіг до своєї кущі, і схопив там військову трубу, і вибіг, і затрубив. І кричав дивним і страшним голосом:

— Хто господень, нехай іде до мене! Хто зостався вірним Господу, нехай іде до мене! — І знов трубив, напружуючися, в бойову трубу.

І, чуючи голос війни, почали збігатися до нього вірні, підперезуючися на бігу мечами. І прибігло коліно Левіїно й вірні з інших колін. І Авірон підперезав свій меч. І ще, і ще, і ще збігалися озброєні люди, а Моїсей все трубив і трубив, аж поки не покрилася просторінь довкола кущі його сяйливими мечами й розбурханими людьми. Те, що вони зосталися вірними серед такого захитання, це наповняло їх груди гордістю й рішучістю, а серця їх тривожно билися, передчуваючи, що нині велика жертва буде Богові, і не дурно мечі будуть виснути коло пояса, і м'язні не спочинуть. А коли вони дивилися на Моїсея, який він був запінений, розпатланий, розшарпаний, коли передавалося

їм від нього те, чим горіла душа пророка,— о, тоді буря якась повставала в їх грудях, зростала якась безплотна ненависть, і криками вони тривожили один одного.

А Моїсей кинув нараз трубою об землю, скочив на камінь і крикнув, але таким нелюдським голосом, що у тих, хто був поблизу нього, затремтіли ноги:

— Господь!.. Це глаголить до вас Господь, Бог Ізраїля!.. Горе вам!.. Горе вам! Руку мою наведу на вас і розвію вас, як пісок, і хліб печалі вам дам і воду тісну!.. Це глаголить до вас Господь: кріпко підпережіть мечі свої і, обнаживши їх, пройдіть крізь стан від одних воріт і до других. І убийте кожний брата свого, кожний ближнього свого і кожний сусіду свого!..

...Щось страшне почалося...

Мов дикі звірі, що від крові п'яніють і гублять розум, кинулося коліно Левіїно на братів своїх. Забули левіти, що це не ворог, що це рідний же Ізраїль, з котрим пили і їли вони вчора. Забули, що тут ті, котрих вони поважали, любили, у котрих питалися поради. Все забули левіти. Те, що Моїсей помітно відрізняв їх від інших; те, що їх вибирав він завжди для жертвоприношень, давав їм до рук трішки якоїсь влади,— те відділило вже їх від братів тонкою, ледве помітною якоюсь перегородкою, вони чулися чимсь вищим, трішки чужим. І тому тепер забули вони серце в грудях, забули, що й вони такі ж самі юдеї, як і ті, що тікають перед ними,— і били, і рубали, і різали, мов увірвалися в дім запеклого й давнього ворога і мстять невинність судженої своєї. Якась таємна й страшна сила тягла їх уперед, і без думки, без вагання корилися вони їй, пам'ятаючи лиш одне,— треба пройти до воріт і вернутися назад, убиваючи.

І вони вбивали... Ганялися за тими, хто тікав, розрубували голови тим, хто, ставши на коліна, благав про помилування. Коли мати затуляла собою дитину — вбивали й матір і дитя; коли мати, кричачи несамовито, витягала немовлятко перед собою — вбивали й дитину, і матір. Хлопчик термосив труп батька — меч перетинав хлопчика; двоє дівчаток тулилися одна до одної — обидві вмирали. І не було тут людей, тут були тільки — меч і жертва.

І Авірон, молодий, чутливий, з ніжною душею, теж біг у товпі синів Левіїних і зросив меч свій кров'ю. Він не пам'ятав нічого, біг у кривавому млосному забутті, і навіть ім'я, дороге ім'я Асхи ні разу не прийшло йому до

думки. Щезла свідомість, щезла душа,— зостався один інстинкт, дикий, обнажений, загіпнотизований інстинкт.

І тільки вже потім, коли всі вони, убійники, задихані, забризкані людською кров'ю, з блуждаючими п'яними очима, вернулися до кущі Моїсея і пророк дякував їм в імені Господа, призиваючи всякі благодаті на їх голови,— тільки від тої хвилі почала вертатися притомність до Авірона, але ще так поволі, що він, запаморочений, ледве розбирав слова Моїсея.

— Благословення дасться на вас,— звідкілясь, мов здалеку-здалеку, чувся придушений, але знайомий голос... А сини Левіїни стояли, похиливши свої голови, й усмішка щастя, щастя сповнення обов'язку, щастя майбутніх благ, розцвітала на їх закривавлених обличчях. Вчора різали вони овнів, сьогодні людей, але все те однаково — для Бога, во славу його.

А ззаду стогнав ранений сонм. Безсилі, побиті люди скавучали й лише проклинати вміли. І проклинали. І ці прокляття важкою удушливою хмарою зп'ялися над табором та, зливаючися з риданнями жінок, линули... теж — до Бога.

VII

Ой, як заболіла душа в Авірона!.. Як тяжко стало йому, як хотілося б спомин самий вирвати з серця, забути свій кривавий меч і кривавий день... Кругом, кругом, всюди кругом, де глянуло око, де вчуло вухо — всюди стогін, і плач, і прокляття. Авірон не міг собі навіть уявити, що людський язик може так страшно проклинати, що людський мозок може вигадати такі люті кари. З кожної кущі, з кожного шатра нісся плач, і ридання, і безумні, тяжкі прокльони.

От чиєсь бідне полатане шатро. Кріпко зав'язані двері його, а всередині, б'ючись над чиїмсь трупом, тяжко клену ть Моїсея жіночі уста.

— О, нехай би вогонь спалив черево те, що носило тебе, і змія виссала груди, що годували тебе! О, нехай би черв ненаситний вселився в утробу твою і гриз би тебе день і ніч, аж поки не згинеш ти між шатрів, і пес прокажений відкине своє на лице тобі, і щоб тіло твоє зосталося одно серед пустині, і щоб гієни й шакали бридилися їсти його, і щоб вітер, пролітаючи, оминав би тебе, боячись запаскудити хвилю свою, боячись мимовільно занести затруєний подих до джерела чистої води, до смоковниці. Бо від смороду тіла твого висхне вода і смоковниця згорить, плачучи до небес і жаліючись: о небо! невже ти не могло послати мені ліпшої смерті?..

І вила жінка, і чутно, як била себе в груди, а потім, ухопившися за волосся, рвала його на собі й ламала руки, вся витягуючися.

І не міг того чути Авірон... «О пророче, пророче, що ж ти наробив?» — хлипаючи, говорив він кілька разів і біг, біг геть із стану, щоб утекти, щоб не чути. А навздогін за ним з тисяч кущ, з тисяч уст неслися стогони, прокляття, море проклять.

Він біг, а йому здавалося, що всі знають, що всі бачили, як він рубав мечем, що от зараз з тої кущі вибіжить жінка й закричить: «Не пускайте його! Не пускайте його, він хоче втекти... Це він убив мого брата, не пускайте його!»

І, все прискорюючи біг, вискочив Авірон за ворота, і ще довго не зупинявся, ганяючи порожньою пустинею без цілі, без напрямку, бо хотів тільки одного — зайти так далеко, щоб не чути гомону стану та отих божевільних прокльонів.

От він уже тут, він уже далеко. Тут уже спокій. Мовчання пустині поглинуло все, навіть той лемент юдейський. Спустилося небо між станом і тим місцем, де був молодий хлопець; пісок засипав сліди, і всякий, здавалося, зв'язок загубився.

Авірон сів і взяв голову в руки...

Далеко-далеко, повита туманом, виднілася гора Синайська,— і ще яскравіше вирізувалася на синьому небі та чорна хмара, що з неї говорив колись Бог. Десь тріщала цикада, щось живе проповзало кругом, але Авірон не бачив нічого й не чув. Він думав, і думи його були такі пригноблені, так жорстокі, що роздирали серце.

Хто тепер плаче там від його, Авіронового меча?..

Неясно пригадуються ті хвилини шалу, але щось так ніби мерещиться Авіронові якийсь бородатий чоловік. Він, певно, був кривий, бо так незграбно коливався, тіпаючи всім тілом. А коли почув, що молоді ноги доганяють, догнали його,— обернувся. На одну мить побачив Авірон перекривлене страхом, обезсилене лице, слину на бороді... а потім уже нічого не пам'ятав, бо вдарив мечем прямо в лице. І ще пам'ятав ту мить, те дивне почуття, коли меч, вільно розсікаючи повітря, нараз стрепенувся на одну неповітну

хвилечку в руці, в'їдаючися в тверду кість і розбризкуючи кров у повітря...

«О-о-о!..»

«Невже це було? Невже це могло бути?.. За що, за що я його вбив?..»

«Він согрішив перед Богом...»

«А як я знаю, що він согрішив? Може, він і не кланявся тельцеві, може, він пішов лише так, подивитися...

А як і согрішив, то що?.. Що таке гріх?..»

«Гріх — це те, коли я зроблю не так, як приказав мені Моїсей... Боже!.. Та й тільки?.. Мені приказав раз батько поставити кущу на певнім місці, а я побачив там нечистоту й поставив на другім,— то я вже согрішив і за це маю вмирати?.. Ой, що ж це я нічого не розберу... Поможіть мені хтось! Дайте мені зрозуміти, що не вбивство я зробив, а виповнив святий свій обов'язок. Покажіть мені гріх в усім його страху, в усій його остогиді великій, щоб я міг переконатися і бачити, ясно бачити, що за нього треба було вбити того бородатого юдея й усіх, забитих сьогодні!..»

І він стогнав, і не міг сидіти на місці. Встав, ходив пустинею, не находячи собі спокою. Саме поняття гріха якось так здрібніло в його очах, що він не міг віднайти різниці між простим непослухом і гріхом проти Бога,— це здавалося йому однаковим. І він далі й далі тривожив себе питаннями, мучився, не маючи сили розв'язати їх: вони невпинною палючою низкою проходили через його мозок і лишали кривавий слід по собі.

«Моїсей велів тобі вбивати «брата свого, ближнього свого й сусіду свого»... Ну, а що, якби справді ти зустрів сусіду свого, старенького доброго Ефуда, що тебе хлопчиком ще маленьким чукикав на колінах і приспівував жартівливу пісеньку? Ти вдарив би і його в лице мечем?»

«...Не знаю... не знаю...»

«А якби брат твій стрінувся тобі, брат твій Датан? Ти ж напевне знаєш, що він згрішив, що він був коло тельця разом з Кореєм і кланявся новому Богу, хоч, може, так само нещиро, як і старому. Він теж підбурював людей проти Моїсея, але ти разом із ним купався в Нілю і їздив на одному ослі,— чи ти вбив би брата свого?»

«...Не знаю... не знаю...»

«А якби батько твій і мати твоя, люба печальна матуся, тікали б перед тобою, тримаючися за руки, і оглядалися б такими ж обезсмисленими обличчями — хто наздоганяє їх, дзвонячи мечем, і, побачивши, що це син їх, любий Авірон,

з криком радості зупинилися б,— ти поразив би їх в ім'я боже?»

«...О, не знаю... не знаю...»

«А якби Асха, прекрасна молода Асха, нараз, схрестивши руки на грудях, станула б і своїми очима, великими, як повний місяць, глянула б на тебе, чи підняв би й на неї руку і вдарив би в білі груди мечем?..»

«...О Асхо, Асхо!.. Я не вбив тебе, але, може, вбив тебе той, хто біг обіч мене... Може, й над тобою тепер кричить мати так само, як та юдейка в шатрі... А може, тіло твоє лежить у рові смороду, і пси лижуть мертве лице твоє?!»

І холод обняв усе тіло Авіронове, мов серце саме обернулося в шматок криги. Щось мов прорізало його мозок і погнало, погнало назад до табору. І біг він, як розсерджений тигр, за кілька хвилин пробіг ту путь, що її йшов годинами, і, задиханий, спітнілий, вбіг до табору, але наткнувся на товпу: Моїсей знов зібрав сонм юдейський і знов щось робив перед народом. Мимоволі з уст Авірона зірвалося лайливе слово...

Протискаючися поміж людей, випадково побачив Авірон одного юдея, що мешкав у близькім сусідстві батьків Асхи. Зрадів йому, як рідному батькові, і питався, чи всі живі в сім'ї Йонатана. Той відповів, що всі,— це заспокоїло Авірона одразу. Лише така втома напала на нього, що він тут же сів на якийсь камінь, хоч довкола всі стояли. Навіть не був цікавий розпитати, що там робиться напереді, на яку таку біду знов зібрав людей той Моїсей. І лише як нарід сунувся до води й потяг його за собою, спитав Авірон: «Куди це ми йдемо?»

Йому розповіли, що це Моїсей палив золотого тельця. Посипав його якимсь порошком, розвів довкола сильний вогонь,— і на очах у людей блискучий, сяйливий Бог розсипався на сірий, трішки червонуватий порох. Скільки золота пропало!.. А потім зібрав Моїсей той порох, розтрусив по воді й велів потім усім пити ту воду. І всі, як барани, товпилися, віддавлюючи один одному ноги, й пили.

За ніч велів поховати Моїсей усіх мертвих, а рано, раніш ніж сонце заблисне, всім зібратися й рушити геть із цього осквернёного ідолопоклонством місця і станути там, де побачать кущу його, Моїсея. Лише отаборюватися далеко від неї, бо вона буде від цього часу зватися «скинією свидіння» і до неї вже не буде мати права наближатися будь-хто, а прийде лише той, що шукає Господа.

І одягли люди жалібні одежі, і стогони та плач разом

з ніччю покрили ввесь табір. Засвітилися в усіх кінцях вогні, і страшні відблиски кидав полумінь на страшну роботу людей. По землі розпростерлися довгі тіні, і кінці їх губилися дєсь в темноті, далеко, далеко...

От великий спільний костер кількох родин. Могутнє зарево кинув він від себе в чорні небеса, і криваві плями світла танцюють по землі, по шатрах, по людях... І ходять люди в цьому криваво-червоному морі й ворушаться, а як підіймають руки — руки здаються безконечно довгими. Риють землю, обвивають мерців білими тканями, кладуть і закопують. І силою відтягують жінку, що мов кліщами впилася в труп свого єдиного сина, кричить, кричить... І громадкою сиві діди стоять над могилами, й читають молитви, і сповняють скорочений, покалічений похоронний ритуал... А там далі виносять із кущі речі, і в'яжуть їх, і скручують шатри, і б'ють ослів. А там розстелила мати дещо так просто на сухому піску пустині й положила спати дитину; і спить воно під той дивний гамір стогону й плачу суєтливих людей, і сняться йому тихі, ласкаві сни...

Авірон не спав цілу ніч, ходив від кущі до кущі, і де бачив мало рук, додавав двох своїх, молодих та дужих. Він робив усю найтяжчу роботу в похороннім обряді і хотів лише одного — щоб йому показали лице того, кого він ховає... Думав знайти рану на бородатім обличчі...

Так ходив від кущі до кущі, від трупа до трупа, рив могилу за могилою, а того не знаходив, та й трудно було знайти: убитих було три тисячі...

Жіночі уста дякували Авіронові за поміч, призивали на нього благословення Бога, а йому здавалося те благословення прихованим прокляттям, і він скорше переходив далі.

І так не знайшов за цілу ніч. Лише змучився до того, що як над ранок доплентався додому, то впав, не роздивляючись куди, і заснув кам'яним сном.

Його збудив брат.

— Вставай, убійнику, вставай! Ану, признавайся, скільки ти душ убив учора во славу божу?

Авірон сів і протирав очі. Слова брата одразу вернули йому притомність, мовби облив його хто зимною водою. Він не знаходив, що казати, лише жалібно просив:

— Не говори... Не говори мені нічого...

— Ага! Тепер «не говори»? А вчора хто побіг, як шалений, з мечем ради одного слова того звіра кровожадного? О, та коли ж він уже нап'ється досита нашої крові, щоб перестав уже більше її пити? Знущався над нами

Єгипет, але там ми бодай знали, що це наш господин, а ми раби, і що в нас є право бунту. А тут? Він переконав нас, що робить волю Бога, що сам він нічого... все Бог. Велить іти вперед, каже, що то Бог йому явився й велів іти; велить стати — знов Бог вибрав це місце. І навіть убивати людей — Бог йому приказав. О, ви дурні, дурні! Проклене вас народ ізраїльський разом із вашим кровожадним г[illegible] лителем, бо ви виконуєте кривавий приказ, а не даєте собі труда навіть подумати над ним. Чи подумали ви над словами Моїсея: «Бог приказує вам через мене йти і вбивати людей». Коли це йому Бог приказав, га? Коли, відповідай! Ну? Я питаю тебе. Тоді, як він був на горі? Так чому ж він не сказав того зараз же, як тільки прибіг: «Гей ви, дурні мої! Був я на горі й там чув, як Бог велів, щоб ви зараз же побрали мечі й убили три тисячі своїх братів»? Чому він так не сказав одразу, а почав розпитувати Арона та лаяти його, клясти нас усіх і тільки потім зібрав вас, сліпих безумців, і казав вам різати?.. Значить, не говорив йому Бог нічого там, на горі! А де ж він йому говорив? Тут, коло тельця? Так чому ж ми не чули голоса Бога? Таж люди всі мовчали, було тихо, можна було почути голос бджоли, не то Бога,— а ніхто нічого не чув. Я був там,— але я нічого не чув! Так, так!.. Я був там! Я кланявся тельцеві,— що ж ти мені зробиш? Може, знову візьмеш меч і уб'єш мене? Так бери, бери швидше,— я не боюся тебе!.. У, рабе сліпий, з прокаженою совістю!..

І Датан, увесь червоний, термосив брата й трохи не плював йому в лице. Авірон закрив очі руками і, коли б навіть бив його брат, не поворухнувся б оборонятись, а було б йому це тільки приємно. Чужі слова мов ще гостріші були, ніж власні думи, і пекли, як поплавлений метал.

— Одурманив вас Моїсей! Осліпив! — кричав Датан, забуваючи навіть те, що батько може почути ці богохульні слова.— Виколов вам очі й скував душу й волю! І, як барани, слухаєте ви всі його в усім і дивуєтеся його халдейським хитрощам!

І тільки як батько прийшов та насварив обох синів, що всі вже довкола готові, лише їхня куща стоїть, як стояла,— тільки тоді взялися хлопці до роботи, але Датан горджував прислужністю Авірона.

VIII

Не встигли люди отаборитися на новім місці, як знов затрубила труба Моїсеєва, скликаючи нарід. Не один погадав собі — о, та коли ж він дасть уже нам спокій! — але ніхто не видав і звуку, бо страх обняв усіх людей і замкнулися всі уста.

І зійшлися всі, і боязливо шепотіли, і не пізнати було рухливого, свавільного, балакучого Ізраїля. Поглядали на кущу Моїсея, що ген-ген далеко стояла від усіх, мов боячися помсти; коло неї видно було й самого Моїсея. І всі бачили його — от так само, як кожний бачив брата свого. І бачили також молодого Ісуса, сина Навінового, що стояв побіч пророка,— і обличчя їх були однакові: суворі, рішучі.

Не раз було Авірон заздростив цьому молодому парубкові, що той так близько завжди може бути коло Моїсея, і всюди ходить з ним, і слухає пророчих розмов, але сьогодні чомусь рівнодушно поглядав Авірон на того щасливця.

І от так стояв Ізраїль і дивився, не знаючи, пощо його сюди скликали, аж поки не почалися чудеса. А почалися вони з того, що ввійшов у скинію Ісус — і нічого не сталося, а Моїсей був на дворі. І от високо підняв руки Моїсей і теж увійшов до середини скинії. І як тільки закрились поли за ним — піднявся з землі чи з неба зійшов,— ніхто вже того докладно не вмів сказати,— але всі бачили ясними, відкритими очима, як перед дверима скинії став огненний стовп. Серед білого дня, при світлі сонця бачити великий стовп вогню, що стоїть коло кущі й не палить її,— це ж таки було страшно. І тому не дивно, що люди всі як один упали на коліна, поклонилися до землі. Та так уже й зостались, бо знову почули не ясний, але громовий голос Бога, а йому відповідав тоненький, як ниточка, жалібний голос Моїсея.

Потім вийшов Моїсей із скинії — і вогненний стовп кудись щез. А пророк підійшов близько до народу і став говорити:

— Ізраїлю безумний!.. Слухай, що говорить тобі Господь твій! Великим согріхом згрішив ти, Ізраїлю, переступивши закон завіту, сотворивши тельця собі і принісши жертву йому. Нема більшого гріха перед Богом, як забути ім'я його, як нема більшого гріха перед царем зловмишляти на життя його. І тому ярістю лютою воз'ярився на вас

Господь і так говорив мені: «Сини, що родив я їх і возвищив, ті відкинулися від мене. Ізраїль мене не пізнав, і люди мої мене не розуміють. О люди, наповнені гріхом! О насіння лукаве! Наведу руку мою на тебе й погублю!»

І хотів Господь усіх вас показнити карою великою, я впав перед ним на коліна й благав: «Боже святий... Правда, наповнилася земля мерзостями діл рук їх, і поклонилися вони тому, що сами создали собі. Але змилуйся... Не бери гніва твого на людей, їх же сам вивів єси з землі терпіння. Чи не ти ж клявся собою й говорив: «Умножу плем'я ваше, як зірки небесні, множеством і дам вам усю землю володіти нею вовік»,— а тепер хочеш потребити ввесь нарід? Остави їм, святий, гріх, а коли ні — зчеркни мене з книги твоєї, що вписав ти в неї ім'я моє!»

Так говорив я істинному і змилосердився він на мої слова і сказав: «Не викину з книги моєї імені твого, бо лише тих, хто согрішив передо мною, ім'я зчеркну я з книги навік. Але гріха цих людей я не забуду, і прийде день, в онь же посіщу я їх за жертву тельця. Тепер же скажи їм так. Клявся я Авраму, й Ісаку, й Якову, глаголячи: «Сіменні вашому дам землю оцю»,— і зроблю по слову своєму. І хіба вже не почав я робити? Хіба не відібрав у вас рабства? Хіба не перевів через Чермне море як посуху? Хіба в Мері не зробив вам воду солодкою й не послав вам манни з небес, а в Хориві не дав вам із скелі напитися? Всюди було з вами чування моє, і десниця моя рівняла шлях перед вами. А ви? Як піднявся язик ваш на похуленя імені мого? О, прогнівили ви мене тим до кінця, і не хочу я більше йти з вами. І ідіть самі!»

І чули люди ці слова Моїсея, і плакали в жалібних убраннях своїх, і молили Моїсея знову привернути до них милість Бога. Страшно зоставатися самим у пустині без божої опіки... Хто поведе? Хто дасть перепелів? Кому принести жертву?

А Моїсей стоїть гнівний, суворий, і мов камінь були уста його, і мов скеля було серце його. Спокійно дивиться він на плач і зойки людей, наче говорить сам собі: що таке сльози, й ридання, й навіть саме життя людей перед великою тою ціллю, до котрої веду я це стадо?

А як трохи втихомирилося, знову почав Моїсей:

— Ні! Не піду я з тобою, Ізраїлю, бо почав єси ходити виєю високою. Не піду я з тобою, Ізраїлю, щоб у гніві своєму не вбити тебе. Але й оставити тебе не хочу в жертву ворогові і в жертву пустині. Тому посилаю янгола мого

перед тобою, і він вижене Хананея, і Аморея, і Хетея, і Ферезея, і Гергесея, і Евея, і Евусея і введе тебе в землю, що тече медом і молоком.

Зітхнули люди трохи вільніше, що хоч янгол Бога буде йти з ними в пустині й помагатиме їм. А Моїсей казав далі:

— І подякував я Господеві, говорячи: «Дякую тобі, всесильний, в імені народу твого за янгола, провідника невидимого. Але вислухай мене: може, ти й видимого провідника іншого поставиш перед Ізраїлем, бо вже не слухають мене люди й переступають слово моє. Не хочу я влади — хочу спокою...» І відповів мені Господь: «Ти знай, що в благость мою переді мною тебе знаю я паче всіх. І тільки тобі я можу доручити вести нарід мій, і тебе нехай слухає він, бо через тебе покажу я ще й не таку силу свою...»

А я на те відповів Господеві: «Милостивий!.. говориш, що я дістав благость твою. То покажи ж мені, коли так, славу твою, покажи мені лице твоє, щоб я бачив його й розказав Ізраїлю, бо не хоче Ізраїль вірити в Бога невидимого». А на те Господь сказав мені (тут голос Моїсея піднявся якнайвище, а розсіяні в товпі левіти зашепотіли: «Слухайте... слухайте!..») — на це Господь відповів мені: «Не можеш ні ти й ніхто інший із смертних побачити лиця мого. Бо коли уздрить смертний лице моє— не буде живим. Але щоб знав ти силу мою — слухай. Є місце в мене на горі Синай,— і там стань ти на камені. І положу я тебе в розколину каменя того і покрию рукою моєю над тобою, доки пройду мимо. А потім підніму руку мою, і побачиш задняя моя... Лице ж моє не явиться тобі...»

Зітхання пролинуло над сонмом усім, і побожний настрій освятив душі людей. Солодко було чути себе піддани-ми такого сильного, такого могутнього Бога, що навіть пророкові своєму може показати він лиш задняя своя... О, будьмо лише вірними йому, сповняймо лиш завіт його, а вже він зуміє скорити ворогів.

А Моїсей, передихнувши, ще дужче закричав:

— Чи бачиш хоч тепер, Ізраїлю, що гріх великий зробив єси? Хто хотів бачити лице Бога, коли мені, навіть — мені, не може Господь показати його?.. Але милостивий вождь наш і великий! І це він повелів мені зробити святиню, котру бачили б ваші очі, котру обіймали б ваші руки, котру цілували б ваші уста. Ізраїлю, Ізраїлю!.. Ти вже мав святиню свою, коли б не согрішив так тяжко, бо там,

на горі, написав Бог на скрижалях із каменя заповіді свої,— і це була б святиня твоя. Але в гніві своїм я розбив ті скрижалі,— побачив-бо гріх людей й не знав, чи простить його Бог. Тепер же мушу знову йти на гору й бути там сорок день і сорок ночей, не вкушаючи хліба й не пивши води, аж доки не напишу слів господніх на нових скрижалях. А потім, як повернуся, зробимо золотий ковчег так, як розкаже мені Господь. І положимо туди скрижалі ті,— і буде це діло рук господніх іти перед нами, перед всім сонмом, мовби сам Господь.

На тім закінчив Моїсей і відпустив нарід. Заспокоєні, з просвітленими душами, почали розходитися люди по кущах своїх, тихо балакаючи між собою про несповідимі путі божі.

А на другий день рано вже не було Моїсея в таборі. Така невтомність дивувала людей, і пояснити її собі люди могли лише божою силою, благословенням.

IX

І так, як заповів, перебув Моїсей на горі сорок днів і сорок ночей, але вже тепер люди, точно наперед знаючи день повороту, були спокійні й чекали. Та і як їм не бути спокійними, коли кожна сім'я згадувала когось убитого, покаліченого. Ще текла кров з ран, ще стискалися серця мужів, і ще заводили жінки, одягнені в жалібні ризи. І, може, не одно прокляття задушилося страхом, не вирвавшися з уст: глухо, нечутно вилітало воно з смертельно ображеного серця серед тихої ночі в пустині й никло безслідно, як сльоза в піску, як сполохана одірвана зірка в небозводі. І не один, може, раз скрипнули зуби, стискалися руки і, погрожуючи, тремтіли в повітрі,— але то було тільки ночами, тільки ночами... Вдень ніхто нічого не бачив, не чув.

А на сорок і перший день знову побачили всі Моїсея, як він сходив з гори, несучи в руках святиню. І від того, що удостоївся видіти Господа,— прославилося лице Моїсея так, що не можна було людям дивитися на нього — як на сонце. І в екстазі, в божественному захваті упали всі люди на коліна. Арон же і всі князі сонму просили Моїсея, щоб положив він покров на лице своє, бо не може зір людський винести сяйва слави. І покрив лице своє покровом Моїсей, і тоді лиш наблизився до народу й почав говорити:

— О Ізраїлю, Ізраїлю!.. Чи бачиш хоч тепер безумство хотіння свого? Що ж би було, якби справді показався Господь простим людям лицем слави, лицем гніву, лицем вищої благості? Ні, не завидуйте тим людям, що мають Бога робленого, не істинні то боги, працею-бо рук людських суть. А наш Бог — це єдиний істинний, котрого лиця не може бачити око, а лише славу діл його. Ось завіт його, списаний мною слово за словом!

І високо підіймав угору Моїсей кам'яні скрижалі і повертався на всі боки, щоб виділи їх всі люди.

— Ось скрижалі заповідей! Ось святиня твоя, Ізраїлю! Я писав так, як велів мені Господь,— тому це не діло рук людських, а діло мудрості божої.

Слухайте, люди, слухайте!.. Показав мені Бог на горі образ ковчега святого, що маємо робити собі. Славне й премудре діло показав мені Господь, не те що ваш той дурний телець! Власними очима бачив я святиню, що хоче нам її подарувати вишній,— і образ цей несу тепер устами своїми до вух ваших і до серць ваших. Слухай, Ізраїлю, як сказав мені Господь! Слухай і не пропусти жодного слова! «Зроби ковчег із дерев негниючих, два лікті і півдовжини, лікоть і півширини і лікоть же і піввишини. І позолоти його золотом чистим, і всередині, й зверху позолоти. А вінця зробиш із золота повитого й обів'єш навкруги. І кільця виллєш йому золоті, й укріпиш два кільця по одній стороні й по другій два кільця. І носила зробиш із дерева негниючого, і позолотиш золотом чистим, і вложиш носила в кільця, щоб не хиталися вони там. І віко зробиш до ковчега з чистого золота, а на нім два херувими, з золота лляні, один по одній стороні і другий по другій стороні. І розпроструть вони крила свої над очистилищем і обличчями будуть звернені до себе, а дивитися будуть на ковчег. А як буде те все готове, положиш до ковчега скрижалі мої, покриєш віком, і возглаголю тоді я до тебе звідти, зверху ковчега, з-поміж двох тих херувимів. І що скажу звідти, да послухає нарід мій. Чуєш, Ізраїлю? Чуєш славу святині твоєї, що превища всіх святинь поганських і славніша всіх діл руки чоловіка?..»

І люди чули. Дивилися на закрите лице Моїсея, слухали той придушений голос, що виходив з-під покривала,— і раділи, й боялися.

І все оповів Моїсей. І яка має бути трапеза й тарілі для жертви хлібів, бо сказав тепер Господь: «Переповнився я всесожженнями вашими, і вже агнців і козлів не хочу,

а приносьте мені більше жертв безкровних». І які мають бути тиміямники й возливальники і чаші, що ними буде возливатися жертва ваша,— і все те з чистого золота. І світильник дивний і прекрасний — шість гілок виходить з нього: три з одної сторони і три з другої сторони, і по три чаші на гілках тих в образі горіха, і щипці і підставки до світильника, і круги, і крини від нього — все те з чистого золота.

Така краса захопила людей. Всі ясно бачили, що так докладно описати кожну подробицю може лише той, хто бачив сам те в руках господніх. Описуючи скинію, Моїсей сказав, скільки буде там опон і якого розміру кожна опона, скільки навіть петель треба нашити на кожній опоні, й скільки гаків та гудзів, і скільки стовпів буде тримати скинію, і скільки стоял до них срібних,— все, все, до найменшої дрібниці.

А потім завісами розділиться скинія на три часті: двір, доступний для всіх; святилище, де будуть входити лиш слуги Господа, і святе святих, де буде стояти ковчег завіту, а входити туди зможе лише сам первосвященик, на котрого Бог призначив Арона, брата Моїсейового. Всякий же інший, хто посмів би ввійти до святого святих,— покараний буде смертю.

А потім почав Моїсей описувати ризи Арона й ризи синів його, що будуть від цього часу священиками. І тут теж не забув найменшої дрібнички, камінчика, рубчика, щоб усе було розкішніше, щоб людям сліпило очі й показувало величність Бога та власну нікчемність.

— «А як очиститься вже Арон священнодіяти мені, і сини його очистяться, візьмеш тельця єдиного і два барани непорочні і візьмеш хлібів неквашених, змішаних з олією, і опрісноків, олією помазаних, з муки пшеничної. І приведеш Арона й синів його перед двері скинії і обмиєш їх водою. І, взявши потім ризи святі, облечеш в них Арона, брата свого,— і в хітон, і в подир, і в ризу верхню, і на главу його возложиш клобук і дощечку золоту, на якій написано буде: «Святиня господня», а главу помажеш єлеєм помазання. Синів же Аронових підпережеш поясами і теж возложиш клобуки й помажеш єлеєм.

А потім заколеш тельця перед Господом, і візьмеш крові його, і помажеш на вуглах вівтаря перстом своїм, а решту крові виллєш коло стояла вівтарного. І візьмеш жир утроби, і перепону печінки, і нирки, і жир їх і положиш на

вівтар, а м'ясо тельця спалиш на вогні поза табором, бо до того гріх торкнутися непосвященному.

А потім візьмеш одного барана, і нехай возложать на нього руки Арон із синами своїми, а ти, заколовши, проллєш кров навхрест довкола вівтаря. Тушу ж розсічи на части й вимий тельбухи й ноги в воді і положи на вівтар, це буде жертва Богу. І другого барана візьми, і на нього також нехай Арон з синами положать руки, а ти, заколовши, візьми крові й положи на край вуха правого Аронові, й на край руки правої, і на край правої ноги, а також синам Ароновим на край правого вуха їх, і на край руки правої, і на край правої ноги. А потім візьмеш кров з вівтаря й олію помазання, покропиш тим Арона, ризу його, і синів його, і ризи їх. І очистяться».

І довго ще в кривавих подробицях описував Моїсей красу нового обряду. І безумці, що жалілися на простоту й убожество свого служення, мусили завстидатися тепер, бо бачили, що їх Бог потрафить зробити ще ліпше, ніж в Єгипті.

А ковчег? Хіба то не краса? Скільки золота, срібла, каміння дорогого! Скільки багряниць, вісону, червленицъ, фарбованих козячих шкір! А скільки громатів, і цвіту смірни, і кінамона, і касії, і халвана треба на священну олію! І як то дивно все мусить пахнути, бо такого ще й не видано ніколи. А той, хто хотів би й собі зробити таке,— смертю вмре, бо то може нюхати лише Бог.

— «А виконати ту всю волю мою,— так говорив далі Моїсей слова Господа,— доручаю Веселіїлові, синові Урії, сина Орова від племені Юдового. Наповню-бо його духом своїм, духом премудрості й розуміння, і поможу йому лити золото, срібло й мідь. І в кам'янім ділі йому поможу і в деревлянім. У помічники ж йому даю Еліава, сина Ахісамахового з племені Данового, цей буде шити з багряниць, червленицъ і вісону. Та й кожний, хто має хист до чого, нехай потрудиться в тім своїм хисті.

А тепер... візьміть від себе самих участь Господу, кожний по волі серця свого. Несіть Господеві й золото, і срібло, і мідь, і сінету, і багряницю червлену, удвоє прядену, і вісон тканий, і трихаптон, і вовну кізяк! І шкури червоні, і шкури сині, і дерево негниюче! І тиміям на освящення, і олію на помазання! І камінь сардійський, і каміння дрібне на ризу первосвященика і на подир. І всякий, хто має премудрість в серці до чого, нехай іде й робить, що заповів Господь: і скинію, і завіси, і покрови,

і кілки, і вереї, і стовпи, і стояла! І опони двору, і стовпці його, і трапези носила, і ввесь посуд її! І світильник для світла, вівтар кадильний, і вівтар всесожження, і огнище його! І умивальницю! І опони двору, і стовпи його! І ризи святі Аронові, і ризи священства синам його! Іди ж, о Ізраїлю! Настав-бо час показати тобі любов до Бога свого й викупити прегрішення своє!»

І диво дивне сталося! Товпою великою сунувся Ізраїль до кущ своїх і поніс багатство своє, участь свою з ділі Господа. І знов, як недавно, понесли персні, і печаті, і обручі, і сережки жінок, і нагрудник, і все, що мав хто золотого, віддираючи прикраси з одеж, з інструментів музичних. І хто багряницю мав, і вісон, і шнури фарбовані, і вовну — приносив; і хто мав срібло й мідь — приносив, і приносив також, хто мав дерево негниюче. І жона, що мала мудрість прясти, принесла пряжу свою, а жона, що вміла робити вовну кіз, принесла пряжу свою. А князі принесли каміння смарагдове та інше каміння дороге на ризу Аронову: і сард, і топаз, і сафір, і агат, і аметист, і хризолід, і онікс, і берилій. І ніс те все Ізраїль з радістю великою в серці своїм, бистрими ногами й з веселим лицем,— і носив так увесь остаток дня, і лише ніч припинила потоп жертволюбності Ізраїля й усердіє Богу його.

X

Авірон був при кущі приношення. Він бігав, носив, вішав, розкладав і помагав всюди, де треба було руки помочі. І радості було повне серце його, бо чув він, що робить роботу Господа, і забулася тривога душі останніх днів. Правда, сини Левії скоса поглядали на цього самозваного помагача; але що ним можна було поштуркуватися, як хотілося, і звалити на нього найтруднішу роботу, то це їх улагоджувало.

Авірон же тим більш радів, чим більше роботи звалювали на нього, мовби викупляв тим свій душевний гріх. І ходив, і все говорив сам собі: «Мирна робота Господеві, а не кров живущих»,— і від тої фрази, несвідомо повторюваної десять-двадцять разів, душа сповнялася тихою благостю й теплом, а уста хотіли співати.

І лише як прийшов додому, й ліг, і відступила від нього кудись далеко приємна господня робота в ясному, світлі дня, а натомість ніч, мати всіх темних думок, обхопила його

навколо,— о, знов прийшли вони, ті жорстокі думки, що мучили його останніми часами, і Авірон питав сам себе: «Невже насіння брата сходить в моїй душі, й квітне, і дає плід?..»

Авірон порівнював два своїх настрої при сповненню волі одного, й того ж Бога: один — той, що з ним він убивав чоловіка, і другий — той, що з ним він робив сьогодні ввесь день коло кущі приношень. Як темно було тоді на душі, як рвалася вона на части, згадуючи безповоротність, невмолиму безповоротність вчинку,— остільки тепер було тихо, молитовно...

«Мирна робота Господеві, а не кров живущих...»

...І думка чіплялася за думку й важко ворушила одна одну, як тиха вода ворушить поросле мохом млинове колесо.

«Що благо?.. Благо — співання, й хвала душі, і плач радості; благо — задоволення роботою сьогоднішнього дня й благословення ближнього, що призиває він на главу твою за поміч йому, за радість йому, за спокій йому. Благо — любов моя до матері, до батька, до брата мого; благо — кохання моє, яким люблю я очі Асхи, і тихий невинний шепіт маленьких уст її, і бажання душі її...

А що неблаго?.. Неблаго — муки душі моєї, стогін і плач безповоротності; і безумство подій, і спомин їх, і безсонні ночі; і прокльон ближнього за нещастя його, за печаль його, за скорботу його. І озлоблення неблаго твоє, і ненависть моя, і скрипіння зубів. І меч, і ніж, і вигляд крові на сонці.

...А Бог — великий! А Бог — мудрий! А Бог — благий!..

...І тепер питаю я себе: чи може під'яремний родити овна? І телець чи може родити лева, а дерево горчичне дати плід з каменя? І так само ж — чи може Бог благий веліти неблагая, і радуватися з тьми, і з ненависті радуватися, й тішитися прокльоном і распрею людей?.. О ні!.. Я умножу насіння твоє,— сказав Господь; а не сказав — розсікайте один одного на части. Чоловік любить карати за гріх,— а Бог?.. Він такий сильний, що не потрібує кари. Чоловік вигадав справедливість,— а Бог?.. Бог вигадав вічність, у котрій никнуть усі справедливості, котра сама — справедливість. Чоловік скував собі меч для десниці своєї, а Богові меч — око його, котрим він загляне в душу тобі, й освітить, і покаже гріх твій перед тобою. А м'язня його — слово його, що промовить тобі до глибин твоїх душевних і гасить вогні бунту».

...І так пливла думка за думкою, і перед очима викривалася велика, необ'ятна картина... омани...

З самого початку! З самого виходу з Єгипту! Кожний день, кожний час — омана, омана, омана!... Омана — ім'ям Бога, влада — владою його, слово — словом його...

І сама можливість цього була така страшна, що Авірон похолов увесь, і закутався з головою, й гнав від себе ті руйнуючі думки. Вони палили його, мов вогнем, і затримували дихання в грудях, але приходили, приходили, приходили... І розкривали перед очима малюнки минулого, і підводили під них інші пояснення, а при тім згадувалися слова Датана й сміх Корея і все те, що обурювало його раніш. І пригадалося, як Корей повторяв на дрібнішу скалю деякі штучки Моїсеєві,— і від того всього хотілося крикнути й тікати світ за очі, мовби можна було втекти від самого себе.

— Дай мені сон, Господи! — тремтячим шопотом молив Авірон.— Дай мені сон, Господи, щоб не збожеволів я в цю ніч, щоб зосталися сили ще послужити тобі...

Але сон не йшов, і думки, як дикі гієни жеруть верблюда, рвали на части душу Авіронову...

XI

А на другий день, як тільки блиснуло сонце, побіг Авірон до кущі приношення. Думав — буде перший, але де! Ізраїль уже прокинувся і вже ніс свою жертву на свіжого Бога.

Від ранішньої прохолоди приємним трепетом здригалося тіло. Така рожева була пустиня, і такі веселі, повні віри й радості обличчя стрічних, що стидно стало Авіронові за свої нічні думи й за кощунство своє...

І він постановив випросити прощення в Бога роботою.

— Я буду багато робити, Господи, і ввесь час молитися тобі, і ти простиш мене тоді,— правда? — Так просто й щиро питав він Бога; і після тої бесіди тихо й просто стало на душі.

Жертволюбність Ізраїля не заснула й уночі, і цілу ніч готували люди те, що мали нести завтра, і нетерпеливо дожидалися першого проблеску дня, а діждавшися, потяглися довгою низкою до кущі приношень і несли, несли, несли... Те, що називається ощадністю, мов щезло з сонму ізраїльського, ніхто не ховався за спину другого, ніхто не

був хитрий і дріб'язковий, ніхто не утаював. Морем людей сколихнув великий подув, і як блудний син, повернувшися до батька, з подвоєною силою працює на отцівських ланах,— так і Ізраїль, повернувшися до Бога свого, ділом і жертвою старався знову заслужити собі милість.

Тут же, коло кущі, зійшлися мудріші й старіші Ізраїля і Аронові сини, майбутні священики — Надав, Авіюд, Елеазар, Ітамар. Стояли мудріші й старіші й розмовляли, і кожне слово їх було долею народу, будучими днями його, і спокоєм дітей, і піснею дівчини. А до них підійшов старий, як сонце, і білий, як сонце, юдей. Він, мов святиню, тримав обома руками ремінь з великою золотою пряжкою й питав:

— Де положити? — Але його ніхто не чув, бо всі зайняті були роботою своєю, а мудрі — мудрістю своєю. Старий знову спитав, дивлячись ясним поглядом дітей: — Де положити цей пояс? Облягав він рамена отців моїх і праотців моїх, бо прийшов до родини нашої з незгаданих віків. Як ока свого, берегли ми його в землі Єгипту, кажучи собі: ліпше ми самі будемо в неволі, ніж наша святиня. А вмираючи, батько передав мені цей пояс на смертельному ліжку й сказав: «Слухай, сину мій первородний! Щастя дому твого не покине і здоров'я — тіла, доки берегтимеш ти святиню цю. А день, у котрий братимеш цей пояс, чи на себе, чи на сина свого возложиш, буде світлим днем роду твого. І не погине твій рід, і не пересохне молоко в сосцях дочок кущі твоєї, і не поточить черв'як дерева твого, доки буде з тобою святиня...» Так говорив мені перед смертю отець, і я робив по слову його, і не посіщав Бог гнівом своїм дому мого. А тепер... без страху віддаю я святиню родини на святиню народу. Те, що це золото піде на ноги херувимів, чи на крила їх, чи на вінця, чи на петлю завіси святого святих, те збереже дім мій від немилості Бога... так само, якби й у мене в кущі був пояс цей. Тож прийміть дар роду нашого, о мудрі, хай буде й моя лепта в сокровищах Ізраїля.

І побожно старий поцілував святиню й давав її в руки комусь із старших. Але ті такі були захоплені своїми рахунками, що відмахувалися від діда, як від мухи.

— Та чого ти лізеш ще тут з своїми ремінцями? Бачиш, скільки куп всякого дрантя, кидай туди, потім розберемо.

Старий не зрозумів спочатку, а потім... мов стерявся якось... Лице стало таким маленьким-маленьким, жалібно

усміхненим, і пояс тремтів у руках: вони не підіймалися кидати святиню.

І бачив все те Авірон, і підбіг до сивого діда, й сказав:

— Отче, дозволь і мені поцілувати святиню твою, й будь певний, що Господь справді збереже твій дім від нещастя, як беріг і до цього дня...— і Авірон, побожно поцілувавши золото пояса, бережно прийняв його з рук старого.

— Хай благословить тебе Бог, сину, не знаю, з чийого ти роду. Припильнуй же, прошу, щоб ні одна крихта золота не пропала й не втопталася в бруд робітні, ти, певно, будеш помагати найголовнішому майстрові при його роботі.

— О ні! — тихо якось, усміхнувшися, сказав Авірон.— До того Бог сам вибирає найдостойніших, а я... я щасливий, що можу робити хоч те, що роблю.

Старий хитав головою, дивуючись: коли вже таких побожних, гарних хлопців Бог не вибиратиме, то кого ж він вибере? А втім — його святая воля...

А левіти бачили те все, штовхали один одного ліктями та підсміювалися:

— Чи чули ви, хлопці, як він обіцяв милість божу цьому старому дурневі? Сам Моїсей не вмів би ліпше вив'язатися.

— А як він смоктав засмальцьований ремінь, мов уста коханки!

Авірон не хотів того слухати і ще ревніше взявся до праці.

А жертва пливла й пливла. Несли чаші, й блюда, і зуби слонові; несли тонкі санірські дошки кедрові, і кипарис, і певг Ливана, і дерево з Басанітиди і з островів Хетримських; і вісон Попестрений, правдивий єгипетський, сінету й багряницю з островів Єлісе; і мідь, і залізо архиденянське, і залізо з Асіїла, стакті й пестроту з Фарсиса. І міро, і касію, і перший мед, і ритину, і вовну блискучу з Мілета. І вино хельвонське, і олію, і семідал. І савське, і равське каміння дороге: сардій, топаз, смарагд, яхонт, антракс, яспіс, сафір, лігірій, агат, аметист, хризолід, берилій, онікс,— і всього без числа.

Одна жінка прийшла й стала на коліна; в її вухах блищали великі дорогі сережки, але їх не можна було вийняти, бо звичай роду велів, щоби сережки ті ніколи не здіймалися; і тому мати, чіпляючи сережки найстаршій своїй дочці, залютовувала їх цілком,— і лиш тоді, як знов

треба було передавати найстаршій доньці, вони розпаювалися й переходили так само на молоді вушка.

Жінка стала на коліна перед Веселіїлом і просила, щоб той узяв свої прилади та розлютував сережки.

— Я не маю доньки й досі. А хоч би й мала, то сказала б їй: «Сережки твої пішли на святиню Ізраїлеву». Веселіїле! Поможи ж мені скорше принести мою жертву Богові.

Але Веселіїл був заклопотаний і велів якомусь хлопцеві розпаяти ті сережки. Хлопець узявся невмілою рукою й двічі торкнувся розпаленим залізом м'якого вуха жінки, але вона не випустила звуку.

А серед групи старшин підіймалися все більші й більші суперечки, змогав все дужчий гамір. Іноді мудрі Ізраїля починали так кричати й гнівно розмахувати руками, що, здавалося, от-от вони почнуть битися і вчіпляться один одному в сиві бороди, але не раз увесь той джергіт стихав, і чутно було лише якісь рахунки.

Найбільш хвилювався один низенький, рухливий, з бистрими оченятами старий юдей. Він хапав Моїсея за руки, щось швидко-швидко показував йому на пальцях рук і ніг, підбігав до купи, хитав на руці то одну річ, то другу, підганяв тих, що стояли коло важниці й переважували жертву Ізраїля, жестикулював, присідав і викрикував:

— Тридцять талантів і вісімсот сорок п'ять сиклів золота! Та де ми те будемо дівати? То вже й стовпи можна з чистого золота зробити! Сто два таланти й тисяча шістсот сімдесят сиклів срібла уже! Уже тепер! А далі ще скільки буде? Вісімдесят п'ять талантів і дві тисячі сто п'ятнадцять сиклів міді. Та куди ж то все, куди?..

Моїсей слухав його, морщачи іноді брови, а потім і нараз рішуче виступив наперед і крикнув:

— Бачить Бог охоту Ізраїля й жертволюбність дочок його. Досить уже маємо золота, і срібла маємо досить, і міді, і багряниць, і червлениць. Вистачить на святиню Бога й на одежу слуг його. Тепер не несіть уже більше,— чуєте? І там далі, і всюди по сонмові скажіть, що вдовольвся вже Господь жертвою народу свого і не потрібує більше...

І побігли левіти в усі сторони, кричачи слова Моїсея, і чув їх Ізраїль і засмутився. Бо були такі, що не встигли принести дару свого, і такі були, що принесли мало та, укоривши себе за скупість, хотіли ще додати до спасіння свого. І бігли жінки й здалека кидали на купу свої дорогоцінності, а левіти лаяли жінок, кричали на них і відганяли геть. За хвилину ще перед тим вони готові були лаяти кожного за скупарство, прикликати кару божу на лінивих до дарів, а тепер уже били за жертволюбність.

І мов торг який зчинився коло кущі приношення. І боляче було Авіронові дивитись на все те. Він поглядав Моїсея — чи не зробить пророк тому кінець, але Моїсей вів якусь серйозну розмову з мудрими Ізраїля й не помічав зайвого усердія слуг божих.

Авірон підійшов до батька, котрий теж стояв серед купи старшин. Саме в ту хвилю Моїсей закінчив свою розмову і якось машинально, ще під владою думок, положив руку на голову хлопця. І так солодко зробилося Авіронові від того дотику м'якої старечої руки, мовби він їв мед і цілував при тім Асху.

— Це твій син? — спитав Моїсей старого Еліява.

— Ти сказав, пророче.

— Певне, буде помагати тобі.

— Буде, але менш. Бо я маю до помочі другого, старшого, той ліпше вміє.

— А ти хотів би працювати коло роботи Господа? — спитав Моїсей Авірона.

У того захопило дух від несподіванки, і він не відповів нічого. Та Моїсей і не чекав відповіді; він звернувся до Веселіїла:

— Ти маєш якого хлопця собі до помочі? Побігти куди, подати.

— Ні,— суворо відповів Веселіїл. Він взагалі був якийсь тяжкий, неприємний і більш мовчав, мов сердився на цілий світ.

— Ну, так візьми оцього хлопця. Він, певне, придасться тобі: я вже другий день бачу його тут, і він так охоче береться до роботи.

— Мені однаково, яку вівцю брати, чи чорну, чи білу.

Моїсей знову погладив Авірона по голові й ласкаво сказав:

— Ну, то от я благословляю тебе на роботу Господа. Будь пильний, в усім слухай Веселіїла й заробиш благодать не тільки собі, а й усім, кого любиш.

...Не знав Авірон — чи на землі він, чи на небесах. Першим почуттям його було впасти в порох і цілувати ноги Моїсея, але він не посмів, лише такими очима подивився на пророка, що той усміхнувся ще ласкавіш.

Все переплуталося в очах Авірона, станули сльози. Ра-

дість його була така, що не вміщалася в грудях, рвалася наверх в якімсь крику, русі, в сльозах.

Він прийме участь в роботі Господа! Його рука доторкнеться святині цілого народу! Будуть нести ковчег перед сонмом, і, біжачи, співатиме Ізраїль пісню хвали: будуть ставити на землю — і місце те стане відтоді святим; будуть цілувати люди край завіси святого святих, і приносити жертву трепету, і виповідати все таємне своє, все болюче своє, все величне своє... А він, цей молодий, нікому не відомий Авірон, буде дивитись і говорити собі: там були мої руки... Моя десниця торкалася лиця херувима, устами котрого говорить тепер сам Господь; моя рука різьбила вінця святині, моя рука обвивала святий покров!

І Господь не забуде того, хто давав свій труд на роботу йому, хто жаром серця свого розпалював вугілля на вилив і, роздмухуючи, не жалів грудей. І як прийде час потреби — воззову Господа мого! «Боже! — скажу,— чи пам'ятаєш той час, коли я робив ковчег твій, славу імені твоєму?» І скаже Господь: «Пам'ятаю. Скажи, слуго мій вірний, чого хочеш тепер від мене, і я дам тобі».—«Я хочу Асху... Тільки її я хочу, Боже мій... Її очей, її уст, її любові...» —«То бери ж собі Асху, слуго мій чистий. І стада її, і любов родичів її. Я не забуду тебе ніколи, і трави твоєї не зсушу, і стад не виморю спрагою».—«А я посвящу тобі, Боже, первенця свого й десятину молодого свого...»

Авірон забув, де він і що з ним. Левіти давно вже показували пальцями на нього.

— Дивіться, дивіться!.. Він теж, як Моїсей, чує нечутні глаголи Господа й голоси труб небесних. О, який же він має бути дурень!.. Звідки затесався він до нас, не знаєте, браття?

Потім усі розійшлися по кущах на обід, лише один Авірон не міг їсти й подався до своєї милої пустині. О мила мати пустиня!.. Тобі горе — тобі й радість!

Сонце так страшно напекло каміння, що воно дихало жаром. Авіронові здавалося, що то каміння німе посилає йому своє співчуття, чим може. На далекім обрії підіймався стовп піску,— Авіронові здавалося, що то пустиня сама шле привіт йому; і білі кості верблюдів, і перо розірваного орлом птаха з сухою на кінчиках кров'ю, і маленька морська черепашка, бозна-коли занесена до цього моря піщаних зерен,— усе то були не сліди смерті, а свідки, радісні свідки співу душі.

Ноги пекло, дихати було важко, та Авірон не помічав нічого того. Легко ступав він по піску, й старався поглянути в саму середину сонця,— і не міг, і, тихо сміючися, закривав потім очі рукою: червоні, сині, зелені, жовті плями починали грати перед заплющеними очима, і ...

пець ставав, бо йому починало здаватися, що от під ногами прірва, що він уже наступає на скорпіона. І знову він тихо сміявся, бо знав, що нема тут прірви, а тільки пісок, гарячий рухомий пісок.

А ставши — стояв уже непорушно і, не відіймаючи руки від очей, слухав, як шумить далекий табір, як уїдливо гавкає на когось пес, а вгорі, високо, під самим сонцем, клекоче орел. А потім тихо-тихо відводив руки від очей і, мов новими, мов тільки народженими очима, бачив і рожеву пустиню, і безкраїй простір неба, і товпу білих кущів Ізраїля, а ген далеко — високу, велику кущу самого Моїсея. І чув прихід Бога в душу, і переповнявся молитвою, і, впавши на коліна, говорив:

— О, Адонай!.. О Господи вседержителю, Боже отець наших, Боже Аврамів, Ісаків і Яковлів! Ти, що небо і землю сотворив із усією їх красою, і море зв'язав словом повеління твого, і запечатав безодню страшним і славним іменем твоїм! Ти, що вивів Ізраїля з дому роботи, і узи неволі нашої розрішив, і зв'язаного зробив свобідним,— дякую тобі!.. Дякую тобі за милість твою, за наближення твоє. Положив єси руку ізбрання на главу мою й розверзаєши переді мною таїну святині... Недостойний я, Боже, недостойний. О, яке ж безконечне милосердя твоє, ти, Боже вишній, многомилостивий!.. І це я клоню коліна серця мого перед тобою і молю тебе, високий, не осуди мене за нищий дух мій і не погуби близькістю твоєю...

...І плакав Авірон, і молився, і переповнений був щастям. І якби тут був Моїсей — о, якими сльозами омив би тепер Авірон ноги великого пророка, якими поцілунками оцілував край святої одежі його!

А ввечері, як зайшло сонце й погас короткий південний сумерк, викликав Авірон непомітно Асху з шатра, й пішли вони далеко-далеко, в пустиню. Зоряна ніч радісно окутала їх, і м'яко обвіяв тихий вітер... Зійшов місяць, освітив молоду любов і зрадів ніжному шепоту їх...

— Як люблю я тебе, Асхо!.. Як люблю я тебе, сестро моя!.. За те я тебе люблю, що тобі повіряю душу й чую, як б'ється серце твоє у відповідь на мою радість... І за те я тебе люблю, що рано шукаю очима за тобою і розцвітаю,

дість його була така, що не вміщалася в грудях, рвалася наверх в якімсь крику, русі, в сльозах.

Він прийме участь в роботі Господа! Його рука доторкнеться святині цілого народу! Будуть нести ковчег перед сонмом, і, біжачи, співатиме Ізраїль пісню хвали: будуть ставити на землю — і місце те стане відтоді святим; будуть цілувати люди край завіси святого святих, і приносити жертву трепету, і виповідати все таємне своє, все болюче своє, все величне своє... А він, цей молодий, нікому не відомий Авірон, буде дивитись і говорити собі: там були мої руки... Моя десниця торкалася лиця херувима, устами котрого говорить тепер сам Господь; моя рука різьбила вінця святині, моя рука обвивала святий покров!

І Господь не забуде того, хто давав свій труд на роботу йому, хто жаром серця свого розпалював вугілля на вилив і, роздмухуючи, не жалів грудей. І як прийде час потребі — воззову Господа мого! «Боже! — скажу,— чи пам'ятаєш той час, коли я робив ковчег твій, славу імені твоєму?» І скаже Господь: «Пам'ятаю. Скажи, слуго мій вірний, чого хочеш тепер від мене, і я дам тобі».—«Я хочу Асху... Тільки її я хочу, Боже мій... Її очей, її уст, її любові...» —«То бери ж собі Асху, слуго мій чистий. І стада її, і любов родичів її. Я не забуду тебе ніколи, і трави твоєї не зсушу, і стад не виморю спрагою».—«А я посвящу тобі, Боже, первенця свого й десятину молодого свого...»

Авірон забув, де він і що з ним. Левіти давно вже показували пальцями на нього.

— Дивіться, дивіться!.. Він теж, як Моїсей, чує нечутні глаголи Господа й голоси труб небесних. О, який же він має бути дурень!.. Звідки затесався він до нас, не знаєте, браття?

Потім усі розійшлися по кущах на обід, лише один Авірон не міг їсти й подався до своєї милої пустині. О мила мати пустиня!.. Тобі горе — тобі й радість!

Сонце так страшно напекло каміння, що воно дихало жаром. Авіронові здавалося, що то каміння німе посилає йому своє співчуття, чим може. На далекім обрії підіймавшле привіт йому; і білі кості верблюдів, і перо розірваного орлом птаха з сухою на кінчиках кров'ю, і маленька морська черепашка, бозна-коли занесена до цього моря піщаних зерен,— усе то були не сліди смерті, а свідки, радісні свідки співу душі.

Ноги пекло, дихати було важко, та Авірон не помічав нічого того. Легко ступав він по піску, й старався погляну-ти в саму середину сонця,— і не міг, і, тихо сміючися, закривав потім очі рукою: червоні, сині, зелені, жовті плями починали грати перед заплющеними очима, і о-пець ставав, бо йому починало здаватися, що от під ногами прірва, що він уже наступає на скорпіона. І знову він тихо сміявся, бо знав, що нема тут прірви, а тільки пісок, гарячий рухомий пісок.

А ставши — стояв уже непорушно і, не відіймаючи руки від очей, слухав, як шумить далекий табір, як уїдливо гавкає на когось пес, а вгорі, високо, під самим сонцем, клекоче орел. А потім тихо-тихо відводив руки від очей і, мов новими, мов тільки народженими очима, бачив і рожеву пустиню, і безкраїй простір неба, і товпу білих кущів Ізраїля, а ген далеко — високу, велику кущу самого Моїсея. І чув прихід Бога в душу, і переповнявся молитвою, і, впавши на коліна, говорив:

— О, Адонай!.. О Господи вседержителю, Боже отець наших, Боже Аврамів, Ісаків і Яковлів! Ти, що небо і землю сотворив із усією їх красою, і море зв'язав словом повеління твого, і запечатав безодню страшним і славним іменем твоїм! Ти, що вивів Ізраїля з дому роботи, і узи неволі нашої розрішив, і зв'язаного зробив свобідним,— дякую тобі!.. Дякую тобі за милість твою, за наближення твоє. Положив єси руку ізбрання на главу мою й розверзаєш передо мною таїну святині... Недостойний я, Боже, недостойний. О, яке ж безконечне милосердя твоє, ти, Боже вишній, многомилостивий!.. І це я клоню коліна серця мого перед тобою і молю тебе, високий, не осуди мене за нищий дух мій і не погуби близькістю твоєю...

...І плакав Авірон, і молився, і переповнений був щастям. І якби тут був Моїсей — о, якими сльозами омив би тепер Авірон ноги великого пророка, якими поцілунками оцілував край святої одежі його!

А ввечері, як зайшло сонце й погас короткий південний сумерк, викликав Авірон непомітно Асху з шатра, й пішли вони далеко-далеко, в пустиню. Зоряна ніч радісно окутала їх, і м'яко обвіяв тихий вітер... Зійшов місяць, освітив молоду любов і зрадів ніжному шепоту їх...

— Як люблю я тебе, Асхо!.. Як люблю я тебе, сестро моя!.. За те я тебе люблю, що тобі повіряю душу й чую, як б'ється серце твоє у відповідь на мою радість... І за те я тебе люблю, що рано шукаю очима за тобою і розцвітаю,

коли ти мимо йдеш до води... І за те люблю тебе, що, стоячи на молитві, можу згадати ім'я твоє й сплітати його з іменем всевишнього...

— Не говори-бо так, то гнівить Бога,— тихо шепотіла Асха, притуляючись до милого, а сама хотіла, щоб ще, і ще, і ще говорив він так без кінця.

— Ні, цим не прогнівлю я Бога, і за такі слова він не буде карати мене. Чи не він створив і тебе, й мене, й пустиню оцю, і небо, і місяць? Чи не він ростив і тебе, й мене десь на різних кінцях Єгипту, а потім з двох протилежних сторін поставив на одну стежку, щоб ми мали зустрінутися? Чи не він, як уперше кинув я свій зір на тебе, шепнув мені до вуха: «Це Асха... це твоя Асха...»? А тобі чи не він же тихо сказав: «Це Авірон, твій Авірон, котрого ти будеш любити й назовеш чоловіком своїм...»?

І з очима, повними сліз, сказала Асха:

— О так!.. Це він!.. Це Господь... Це Адонай!..

І тихо всміхалася мати пустиня, благословляючи святу молоду любов, а там, далеко-далеко позаду, перекликалися вартові в юдейському таборі...

XII

А на другий день почалася робота господня, а з нею те, чого не знав, не умів назвати Авірон... О, чому він не осліп на обидва ока, чому не оглухли вуха його, чому не відсохла рука!

. . . . . .

Закипіла робота: ткали, пряли, шили, різали, рубали, кували, різьбили... Такого ще не бачив Ізраїль. Він бачив будівлю великих пірамід Єгипту, бо сам їх будував, бачив будівлю несходимих храмів єгипетських, бо сам на своїй спині возив і камінь, і мармур, і пісок. Бачив він і тисячу-тисяч робітників, бачив, як підіймається вгору ліс рук людських, як мурашками повзають людські тіла по громадах пам'ятників. І бачив, як гнеться дерево і як гнеться спина чоловіка, коли йому тяжко, чув, як машина кричить і стогне, протестуючи, а чоловік... ще мовчазніший стає, хіба лише непрошена сльоза збіжить разом з краплею поту по щоці та затремтить тіло від єгипетського скорпіона. І над тьмою працюючих рабів завжди висіло мовчання, важке — як грозова хмара, оте страшне рабське мовчання. Не було чутно жартів молоді й сміху дівчат, не чулось

радісного поклику при кінці роботи, бо не було їй і кінця,— вона була безконечна, ця робота рабів. І ніхто не збігав по дошках скорим охочим кроком, ніхто не випереджав товариша; а коли хто й біг, то це, певно, було двоє юдей та єгиптянин-наглядач з скорпіоном у руці... І казали старі юдеї: важкий камінь пірамід, але ще важча — робота рабства.

А тепер? Мов не ті люди! Всі очі радіють, всі уста сміються. Співають молоді жінки й дівчата, змиваючи багряниці, але в слова побожного гімну вливається сонце дня, молодість,— і тужливий плач, зложений в рік тяжкої неволі, стає гімном свободи й життя. Молоді хлопці копають ями, носять землю, пісок, стругають дерево, палять вогні,— і сухий хмиз палав на двох вогнях, а хлопці ще та ще підносять великі купи, а уста їх не закриваються, а очі не перестають шукати дівочих очей.

Приходили старі, поважні люди і з ласкавою усмішкою приглядалися до роботи молодих. Хіба іноді хто з роблено суворістю крикне:

— А то що? Хіба так роблять? Ех ви!.. Не так ми робили колись! Ану, дай лишень лопату, нехай я покажу тобі, як я робив тоді, коли мав таку бороду, як у тебе.

І, жартуючи, віддавав юнак лопату старому, а той, мов справді чуючи в собі поворот давніх сил та завзятості, рив і копав, як вісімнадцятилітній, усе приговорюючи: «От як у нас робили! От як ми робили... От як!..» А молодь сміялася довкола, закликала старого до спочивку; от уже хтось підкотив камінь, хтось лагідним рухом бере лопату з рук,— і старий, справді втомившися, сідає.

— Ех-хе! Не ті літа! — говорить він і сміється, і довкола всі сміються.

...

І сонце сміється, дивлячись на те з неба, і вітає дитячу радість Ізраїля й запал його.

Так було довкола кущі роботи, а в ній самій... в ній відбувалося священне таїнство найважливішої роботи,— і в тім таїнстві брав участь Авірон. О, чом же, чом не перестало його серце битися вчора,— там, на пустині, в час молитви? Чом не засипали йому піски очей, бо він не бачив би того, що бачить тепер?

Суворий чоловік був Веселіїл, головний майстер, призначений самим Богом і поблагословлений Моїсеєм. Він дуже добре знав своє ремество й таїни його, і тому, що він так багато знав дрібних речей, мозок його вже не обхоплював цілей. Господь ніколи не говорив до його душі, і в своїй

го бридкого, розпусного, найогиднішого, що хотілося вибігти на свіже повітря...

— Що це? Що це?..— ледве чутно, весь дрижачи, спитав Авірон.

— А що, ти не бачиш? Це ж херувим для Моїсея. Це святиня Ізраїлева, котру він так хотів лизати...— І Веселіїл сміявся, і сміялася огидна почвара перекошеним ротом, і сміх їх був однаковий.

— І це... і це так і буде?..

— Атож як? — і ще дужче реготав Веселіїл, і ще дужче реготав херувим, а з розірваного його рота мов виходив тяжкий сопух.— От ми поставимо це божество тут у куточку,— казав далі Веселіїл, відтягуючи статую вбік,— нехай прийде Моїсей та подивиться. Бажав? Хай має! Я зробив доброго Бога, і зробив непогано,— а він палити? — прошу! Сідайте самі за роботу та й ліпіть, а я вам не дурень дався, що сьогодні один брат одне бовкне — роби так, а завтра другий брат друге бовкне... А я б мав всякого бовкуна слухати? Ні, дякую красно. Я вже не маленький, у мене онуки вже бігають.

Саме в цю хвилину ввійшов Моїсей.

— Ну, як тут у тебе, старий муркало? А там пішла робота... страх! — і Моїсей розсміявся. Але в сміху тім було щось таке, що ножем різнуло серце Авіронові. Це він уперше чув, як хихоче великий пророк,— і бодай би не чути ніколи! Це був сміх переможця. Моїсей побідив Ізраїля — і знову, тепер, здається, вже надовго, став паном його.

«Треба лише розуміти дух народу і впору приходити до сповнення менших його бажань, а тоді він сповнить велике твоє бажання — бути вічним твоїм рабом!» Так говорив кожний рух Моїсея і горда радість очей його, і відчув те в сміху Авірон...

— А це що ти тут наробив? — спитав Моїсей, зупинившися перед херувимом, притуленим до стіни.

І ждав Авірон, що нахмуряться брови великого пророка, що блискавиця вийде з очей і поразить святотатця, що покажеться ж правда господня... Але нічого не сталося... Замість гніву — вибух сміхом Моїсей і реготав, упершися в боки, аж хитався всім дебелим тілом своїм. А Веселіїл, зберігаючи серйозну міну, хоч очі в нього бризкали сміхом, говорив роблено суворим голосом:

— Це ж Бог тобі. Я тобі добре зробив тельця,— навіщо ти спалив його? А херувимів я робити не вмію.

І двоє старих стояли й реготали з святині Ізраїля, з уповань на нього...

— А цей дурник питає: чи це так воно й зостанеться? А що ж, кажу, йолопе, гадаєш, що буду переробляти? А не діждеш ні ти, ні твій Моїсей! — І знов старі реготали здоровим, дужим сміхом міцної старості.

А потім узяв Моїсей янгола і, поплескуючи його по носі, від чого ніс зробився зовсім ні на що не похожим, сказав:

— Ану-ну, покажи цьому молодикові, що значить сила господня, котру дав тобі в руки Господь! — І знову вони реготали, аж сльози виступали у них на очах.

Зручним рухом підхопив Веселіїл янгола, поставив його перед собою й почав водити пальцями по лиці. І здавалося, що гравсь він, роблячи безліч непотрібних рухів: то вивертав кумедно палець, то врізувався в глину твердим, як залізо, нігтем, то швидко-швидко тер одне місце і все не переставав приговорювати всякі дурниці. Відхиливши голову та прищуливши очі, приглядався до роботи, аж нарешті, різким рухом відкинувши ввесь корпус, відійшов Веселіїл і крикнув:

— Ану, дивися тепер, дурню!

Авірон глянув — і не знав, що тут сталося справді: чи сила господня, чи чарування якесь?!

На нього скорботно дивилося божественне лице. З очей, здавалося, от-от поллються сльози, а уста... живі, лише бліді уста тихо шепотіли молитву господинові...

І це таке було прекрасне, це таке було дивне, що впасти хотілося на коліна й розридатись. І Авірон розридався... лише від того, що було, було — й не могло витравитися з душі печальним поглядом янгола. Образа Богу й сміх йому — це був уже занадто болючий контраст для чистої душі одного з тих, що не вміють владикувати... І, закривши лице полою одежі, заплакав Авірон...

Плакав він над собою, над своєю наївною вірою, над пророком великим, що згубив тепер авреолю і став звичайним властолюбним обманщиком. Плакав над молодістю своєї душі й над зачерствілою старістю душ цих мудреців, ознаменованих перстом Бога... І над Ізраїлем усім плакав він, що справді без Бога, сам, по волі одного-однісінького чоловіка, заблудив у цю дику пустиню і тепер мусить шукати Бога собі, шукати надії собі.

— Що з тобою, дитино моя? — прозвучав над ним знайомий божественно м'який голос. Знов чулися в ньому ті нотки, що могли б в інший час довести до екстазу хлопця,

знов положилася м'яка стареча рука на голову,— лише тепер знав тому всьому ціну Авірон. Ласка Моїсея була офіційною ласкою: старий чоловік з н а в, що треба іноді пожаліти людину, зробити вид, що її біль є почасти й твоїм болем; старий чоловік знав, яким способом треба стуляти уста, щоб виходив з них тихий жалісливий голос із тими чарівними нотками: їх однаково люблять усі тисячі плачущих... І нічого не відповів Авірон, і ще дужче заплакав...

А ввечері він побачив те, після чого хотів вогню, небесного вогню!..

Веселіїл не пустив Авірона додому, сказав, що рано буде дуже багато роботи, а він, Веселіїл, зовсім не має охоти чекати на всякого йолопа. І Авірон зостався... І бачив...

Бачив, як знову прийшов Моїсей, і Арон, і Ор, і ще декілька мудрих Ізраїля; бачив, скільки вина їм принесли, бачив, як пили й п'яніли пророки з первосвященниками; чув сороміцькі їх речі, аж поки... аж поки не прийшли дівчата, і Моїсей, п'яною рукою потріпуючи молодого хлопця по плечах, не випровадив Авірона з кущі, говорячи:

— Ти наш... ти тепер уже зовсім наш,— правда? І, властиво, нема що перед тобою критися, але... хе-хе-хе!.. є річі, котрих не треба бачити молодим людям, хе-хе-хе!.. Тому йди тепер додому, а завтра раненько,— чуєш?..— раненько прийдеш.

— Я не пускаю... Я не дозволю... Хто має право мішатися в мої розпорядження? — кричав, вистукуючи погарем по столу, Веселіїл.

— Тихше ти, старий піячино! — говорив Моїсей і, сміючися, грозив майстрові кулаком, а потім знов звертався до хлопця, нахилявся просто до лиця, із уст великого пророка несло перегорілим смородом: — Ти не слухай того старого дурня, не слухай... а слухай, що говорю тобі я, Моїсей, бо моїми устами сам Бог глаголить...

...Хитаючися, вийшов Авірон...

Куди?.. Сонце погасло, й увесь світ став холодною пустинею, і пустинею бездушною стали небеса...

...Непритомний вийшов Авірон із сонму і, не дивлячись, ішов, ішов... Щось велике прийшло, і обгорнуло його, і потягло в страшну, темну безодню...

Він боровся! Він не хотів! Він звав ще Бога, але Бог не приходив... Він молив безгрішну пустиню, але пустиня не відзивалася.

— Боже! Боже, спаси мене,— я потопаю... Глибина моря розверзається під ногами моїми, і буря сумніву топить

мене, Боже... Я зову тебе на спасіння, спаси мене, Боже... Не мене спаси, віру мою спаси і упования моє... Ти ж бачиш безумство моє, і думки моєї перед тобою не утаю! Я ж не вірю більше в тебе, Боже, і в пророка не вірю твого. Оману я бачу в голосі твоїм і хитрість бачу в силі твоїй. Людину я бачу в пророці твоїм і похоть людини в чреслах його. І кров його буриться від того ж, від чого й усіх інших людей, і вино п'янить йому чоло, як і всім, хто вживає вино. Ради княжества свого й владичества свого він гримів голосом труб, топтав скрижалі твої і вбивав живущого. О Боже!! Хто ж обманець з вас двох? Чи Моїсей, що не назвав нам істинного імені твого, не показав лиця твого й чертога твого?.. Чи ти сам, Боже? Чи ти справді живеш на небесах і держиш громи й меч в руці? Чи лише вірити ми повинні, що ти єси?.. О Боже! Во ім'я слави твоєї, во ім'я існування твого, во ім'я правди на землі, покажи мені лице своє... Я не боюся! Нехай спалить мене зрак твій, нехай розверзеться піді мною земля, нехай в муках страшних сконаю я потім, лиш покажи мені лице твоє... Коли увірую, увірують усі ті, що прийдуть по мені, що кров'ю плакатимуть у сумніві своїм. Ради них, ради крові їх, взискуючих, покажи мені лице твоє... Бо як ні... бо як знов ти сховаєшся за невидимість і не почую я голосу твого тут, не в скиніях Моїсейових, а тут, серед цієї нехитрої пустині... не вірю я тоді в тебе й кричу: «...Порожні твої небеса! Облуда — царство твоє! Безсила — воля твоя!.. Ти — омана!.. Ти — безсиліть моя!.. Ти — безумство моє!.. Ти...»

...Й упав Авірон на землю й корчився в муках. І сльози його рівнодушно вбирав у себе пісок пустині. А небеса?.. Небеса мовчали... як мовчать до цього дня.

...

ДОВБУШ

Повість

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Преці ж могла би бути спокійною. І навіть щасливою. Олекса не пиячив, жінки не бив, не волочився за любаскаами і їх до хати не спроваджував. От газдував, як і інший порядний: гарував коло свого господарствечка, маржинку якусь кутав.

Правда, не було так на чому вже й газдувати. Грунтику дасть Біг, маржинки якась пара хвостів, та й тої годувати нічим: десь по узбоччях насмикає Єлена, та Олекса десь укосить заробляючи — ото й усе.

Може, якби не панщина, то поменшало б злиднів: там би приспорив чоловік, а воно і йшло би все у купку. Але панщина не давала. Саме в золоту пору, коли днина одна важить, пішов би заробив — а тут іди на панське.

Воно і кожному так, усім так, але ніхто не відчуває того остільки по-особливому, як Олекса. Цей ніколи не мовчить. Лає попів на чім світ стоїть. Так клене часом, що Єлена не може того слухати.

— Оле!.. Бійси Бога... Тоже дес хтос учує — попови донесут...

— То й що?

— Та й ме збиткуватиси над тобов і наді мнов!..

Олекса скрипне зубами, і коли що було у нього в руках — ламає.

Раз закладав воринння з грубих заворітниць. Саме прийшов панський гайдук кликати на роботу. Олекса почервонів, вдарив заворітницею об коліно — і груба деревина вгоріла, як скіпка.

Олекса глянув і... усміхнувся. Гайдук роззявив рота.

— Ади, видев, із трішшінов була!..— протяг він недовільно. Мовчки, з тою ж усмішкою на устах, Олекса взяв другу заворітницю з купи, вдарив об коліно — переломилася й вона. Гайдук плюнув і, нічого не сказавши, якось бистро відійшов геть. А Олекса спокійно пішов на панщину. І не кляв сьогодні, і не лаявся. А Єлена хрестилася вдячно. Бо кожного разу, як виправляє чоловіка в лютості на панщину, боїться, дуже боїться, як би щось не вийшло. Особливо останніми часами. Появився в поводженні Олекси якийсь упір, трудніше він став переносити долегливості панщини, сильніше лаявся й дужче скрипів зубами. Панщина!.. Що ж, що панщина?.. Не у нас лише в селі пани, і не ми самі ходимо на панську роботу. Рахувати, по цілім світі так, що є пани й хлопи. Так уже Бог дав, що ж удієш проти божої волі? Треба коритися...

Чи він один, Олекса? Всім же людям тяжко, всі терплять, але мовчать і в карності переносять. А Олекса не хоче — оце і є причина неспокоїв Єлени. Вона «криється, вона не подає виду, вона все вдає щасливу.

— Е, сусідко файна! Шєслива ти, що твій, ади, не п'єт та й не збиткуєси над тобов. А йк мій що ннина божа п'єний з коршми приходит та б'є мене, дітву ногами копає. З хати вігонит, а сам із любасков си набуват. Та не встидаєси добрих людей, на діти си не дивит. Йой... побило мене трома нишєстями... Шєслива ти, сусідочко... ніц того не знаєш. Тихо у вас, ік у церкові. Лагідков усе йдет, супокійно...

Раніше це підіймало Єлену у власних очах. Вона неначе діставала на хвильку змогу зі сторони, з віддалення заобсервувати своє власне життя і, в порівнянні з сусідчиним, знаходила багато додатніх рис. Тоді душа її переповнялася вдячністю. Вона не знала вже, чим і догодити своєму Олексі, що він зробив її щасливою. Без багатства, без статків та маєтків, на шматинці землі в убогій хаті...

І от тепер Єлена чула, що все те щастя кудись улітало. Незримо, непомітно, бо нічого, як єсть нічого особливого не сталося й не змінилося. Той же будень, те ж свято. І Олекса ніби такий самий і... ніби не такий. Якимось глибинним, не шостим уже, а якимсь дванадцятим, чи що, органом чуття, несвідомо для самої себе десь занотувала Єлена якісь невловимі прояви — і для неї вони стали реальністю.

В тім був трагізм. Для неї ясно — а ніхто не бачить. Вона відчуває— а оприділити словами не може. Зрешою — що слова? Слова ніколи нічого не можуть. Он спробувала якось.

— Олексику...— сказала,— і тільки. Більше не знайшлося слів. Бо Олекса так здивовано глянув, і погляд той був таким ясним покажчиком далекості, усамітнення, пустельництва якогось, що Єлені стало ясно — де вже там пробитися через ту пустелю й дістатися до свого справжнього давнього Олекси. І зосталася сама. Билася з думками, довго не спала ночами, шукаючи причин і роздумуючи — чи не могла б вона повалити їх своїми слабими жіно-

чими руками. Але нічого не бачила, ніде не слідно жодних фундаментів.

Перше, що приходить звичайно,— і Єлені прийшло — се думка про іншу женщину.

З усім спритом любящої істоти, з усією тихістю й обережністю, на які була здібна, почала стеження. Як беззвучна тінь, висувалася за Олексою, коли він куди виходив; годинами простоювала десь у гущавині смерек, падала в темноту між камінням і лежала; входила несподівано під зручно і тонко вигаданим предлогом до хати, де був чоловік,— і ніде, нічого, ніяк.

З усіма рівний, холоднокровний, з бесідою тихою, навіть повільною, Олекса, здавалося, не робив різниці між мужчиною і женщиною, звертаючись до них однаково ввічливо, однаково спокійно.

Не бракувало на селі таких молодиць, які будь рухом руки, будь бровами, очима давали знати, що не від того були би, аби... якос... Але навіть у таких випадках, коли мужчина звичайно не витримує й піддається покусі,— навіть тут Олекса зоставався врівноваженим, спокійним, розхолоджуючи тим спокоєм палку яку молодицю.

Перебрала Єлена всіх дівчат, усіх молодих женщин свого села, всіх приміряла до чоловіка — ні!.. Нема нічого.

А відчуження преціж є. Чує його Єлена! Вона могла би сказати навіть, скільки ліктів воно шириною.

Може, просто розлюбив? Буває ж так... Любив, подобалася, все — а потім охолов. Отак, як костер: не може ж він вічно горіти?!

Упала духом, коли вперше відчула цю думку, як свою. Це вже був би кінець. Що з того, що нема женщини — вона явиться.

І знову напружила весь свій сприт, нотувала в думці кожний рух, кожний погляд, кожне слово чоловіка — ні! І тут нічого!

Любить, видимо, любить. Не тим парубочим блискотливим коханням, що обпалює, як солом'яний вогонь і як солом'яний вогонь гасне. А любить справжньою, глибокою, зрівноваженою любов'ю дорослої людини. На цьому почуттю можна базуватися, можна будувати.

Так в чому ж річ?

— Де мій ворих? — говорила сама до себе, заламуючи руки,— а ворога не знаходилося.

Один час почало їй здаватися, що ніби натрапила на

стежку, де того ворога шукати. Наслано! Очевидно, наслано!

Хто і во ім'я чого, для якої потреби — то вже інша справа, але ясно, що наслано!

Є дві сили, що рядять світом: божа сила і дідьча сила. Однаково могутні, однаково заздрі на людське благополуччє, і не часто так одразу взнаєш, де діється божа воля, а де дідьча. Можливо, що і в данім випадку: божа воля якось проворонила, і воля арідника, осинавця того, ади, взяла верх.

Як не дивно, а Єлена навіть заспокоїлася. Бо це, сказать, лихо поправиме. Всяке наслання можна одіслати, і вже, в усякому разі, з ним боротися. На те є знаюки, і з них найближча й найпопулярніша — баба Лючка. Це її так прозвали, бо вона ніби з Лючі родом; бодай так сама каже.

Пішла Єлена до баби. Понесла признаку — сорочку стару Олексину. Баба почала шепотіти, вертіла ту сорочку довго, а потім об'явила:

— Вроки! А наврочила білєва молодиця, шо сидит від вас понад захєд.

Молодиць, що сиділи на захід від Олексиної хати, було багато. Не бракувало й білявих, але на жодну з них не могла Олексиха грішити. А втім — хто знає, що може дідьча сила?

Почалося відвертання насланого. Всі оті шептання, плювання, зливання. Носила Єлена й покладки, й солонину, й бринзу, але видимих наслідків ворожіння не давало.

Тоді Єлена подумала, що, може, ся баба не досить сильна. Все ж, ла-не-ла, баба. А от у Чорних Ославах є дід, так про того повідають, що дійсно великий знаюка.

Пішла до діда. Той теж одразу оприділив, що се вроки. А наврочила чорнява молодиця, що сидить на схід.

Подібність формульовок вразила Єлену і вперше хитнула її віру — не в надприродні сили взагалі, а в мале ознайомлення з ними оцих двох найближчих представників — баби Лючки й чорнославського діда.

Єлена вже, сказати правду, мало й слухала діда, одразу якось переконавшись, що хоч обряд буде, видимо, трохи інший — бо то ж білява молодиця й на захід, а се чорнява й на схід,— але суть зостанеться одна.

Таким чином, наслання, якщо воно й було, то так і зосталося. А може, його й зовсім не було.

Так і шамоталася Єлена від одної думки до другої, а якась сувора скупченість чоловіка, його мовчазна задума зоставалися нерозгаданими.

II

— Де йдеш, Олексику?

Вона звичайно ніколи не питала чоловіка, куди він іде. Так у них повелося з самого початку. Звичайно Олекса сам казав, і куди йде, й коли поверне. Але останніми часами Олекса уходив і не говорив куди, тому й Єлена почула себе в праві зламати звичай і запитати.

Олекса і не здивувався, і не заспокоївся, а звичайним голосом відповів:

— До Сапогова.

І нараз мов ударило Єлену. Вона аж широко розкрила очі — як могла бути такою недогадливою, такою глупою, такою короткозорою. Ясно ж, що надаремна була річ — шукати любки в твоєму селі, коли вона сидить у Сапогові. Інакше чому б Олекса так часто ходив до Сапогова? Пригадала й блискавично порахувала, скільки-то разів за останній час ходив Олекса до того Сапогова, і ще раз вилаяла себе за недостачу догадливості.

Боляче защеміло серце... Досі ще була якась надія, тепер нема... проміняв... відійшов... Хто ж буде любити тебе більше? Хто щиріше й так без остатку віддасть серце?

І дивилася повними сліз очима на збори чоловіка, як він переобувається, бере які делікатні онучі, сардак вбирає небуденний. Ясно, що до женщини.

Постановляє— вислідити хоч би ціною смерті. Прощається з Олексою ніби рівнодушно, товчеться коло печі, але з механічною точністю відзначає кожен рух і кожен погляд.

Олекса пішов. Єлена взяла хлопчика, побігла до сусідки й попросила поглядіти, а сама не пішла селом, а видряпалася відразу на грунь і побігла наздоганяти чоловіка.

Олекса йшов дорогою, ішов бистрою своєю ходою. Єлена бігла хащами, через потоки, видиралася на високі обриви й скоро, дуже скоро виморилася, але бігла. Хотіла все мати чоловіка перед очима, але де вже про те й думати, коли треба вибирати, куди можна пролізти. Прийшла навіть думка про можливість заблудити, але думки про поворот не приходило.

Широкий потік перегородив дорогу. Перебрести б можна, але другий берег — строма скала. Волею-неволею треба сходити на дорогу. Довго сходила, але зійшла.

Почувши себе на твердому, вже не дивилася на втому і бистрим бігом пішла вперед. Ото якби хто з людей побачив, що якась жінка біжить по дорозі, не знати що й погадав би.

Довго довелося бігти, поки впереді побачила Олексу. Він ішов усе тою ж своєю рівномірною бистрою ходою, якою міг би йти й дві доби без перестанку. Побачивши — так зраділа! Хотіла крикнути йому, щоб зупинився, щоб підождав, щоб пожалів, бо вона так утомилася, так подряпалася по хащах. Він же єдиний близький і рідний... Он іде... Здержалася. Побачимо, що буде далі. Як вислідить та як увірветься до хати, ци де вин там сп'ют... Кинеться на ту курву й задушит. Єкий Олекса дужий, а з її рук любаски не вирве...

Он і Сапогів. Де ж буде йти мій чоловіченько любий? До котрої хати?

Олекса йде прямо до церкви.

Що-о? При чому тут церква, дім благословенства, на таке паскудне діло?

Ага!.. Мабуть, дяк тут живе. А у нього гарна жінка або дочка.

Знов ні, бо Олекса йде прямо до плебанії. Собак нема, мабуть, бо не гавкають. Як же то піп не боїться без кутюг жити?

Як тінь, сунеться Єлена. Бачить, що Олекса підійшов до попівського дому. Застукав. Йому відчинили. Увійшов... Якісь сумніви почали залізати в душу Олексихи. Щось тут не так. Не може ж бути, щоб його любаскою була попадя або попівна!

Правда, нічого неможливого тут нема. Хіба мало було таких випадків, що пані любили хлопів? Он як у тій пісні співається, що «вельможная пані Петруня кохала»...

Але чи йшов би тоді Олекса так сміло? Ой, ні!.. Став би десь, вичікував, свистав, знаки давав...

А може, то служниця попова?.. О, напевне служниця! Сказала попові, що до неї брат ходить, а сама...

Тихо підійшла під вікно й заглянула. Сидить її Олекса на дерев'янім кріслі у поповій хаті. Такий красивий у своєму гірському наряді, дужий, смілий. А коло нього вертиться попик. Ходить по хаті, руками розмахує. То зупиниться коло Олекси і щось йому виговорює, то знову

забігає по хаті. Нервовим рухом переставляє речі, з місця на місце, і то так, ні з того ні з сього. То стілець переставить на дюйм уліво, то свічник візьме і наче довго думає, куди його поставити, й ткне потім на своє місце назад. І все не перестає говорити. Та не так собі говорить, а все з притиском, з придавом, з жестикуляцією.

А де ж женщина? А де ж та, ради якої Олекса йде сюди, кидає жінку, кидає дитину! Її не видно в поповій хаті. Не тільки фізично, от в даний момент не видко крізь вікно, а оте дванадцяте чуття Єлени говорить, що її взагалі немає. Бо ж би вона була — тисячі прикмет, тисячі ледве значних рухів указали би Єлені її присутність. Олекса не так би сидів, не так би держав топірець, не так скидав би очима на попа, не так ворушилися б у нього вуста, коли говорить,— все було би не так, і з кожного руху, з кожного гудзика на одежі виглядала би вона, женщина.

— Єзус-Марія! Хто це тут? — розітнувся нараз жіночий крик майже над вухом Єлени. Вона відхитнулася від вікна, і перший рух її був — тікати. Шарпнулася була навіть, але, побачивши коло себе жіночу фігуру, стала.

— Хто ти? Чого тобі тут треба? Чого ти у вікна заглядаєш?

Єлена бистро оцінювала зовнішні прикмети женщини. Ні... І це не вона. Підстаркувата, некрасива. Може, є молодша? Не могла розібрати по уборі, чи то служниця, чи сама попадя, тому спитала:

— Чи ви самі їмость будете?

— Ні, я у них служу. А вам чого треба?

Жінка теж, видимо заспокоїлася й перейшла навіть на «ви».

Єлена не знала, що відповісти. Вся її подорож сюди здалася їй нараз страшенно глупою. Стидно було перед цією незнайомою жінкою. І власне тому, що було стидно, Єлена вирішила сказати все.

— То мій чоловік,— кивнула головою на хату.— Гадала-смо, шо до любаски ходит. Любочко... Скажіт — ци не ви му любасков?

Жінка усміхнулася. Занадто вже було безпосередньо. Сама була з далеких сторін і все не могла звикнути до тутешньої простоти.

— Ні. Так ви того і прибігли?

Єлена кивнула головою.

— А може, у вас дочка є? А може... Може, самі їмость?

— О ні!

— А вони єки, їмость? Молоді? Старі? Гарні? Дужі?

— А ось подивіться.

Єлена глянула у вікно. Попадя увійшла до хати й щось говорила до чоловіка. Ні, ні, ні!.. І це не вона!.. Інакше дивилася б, інакше рукою вела. Від попа би укрила, від цілого світу би крила — лише не від Єлени.

— Ну як? Не вона? — питала жінка, і в голосі її чулося трошечки насмішки.

Єлена зітхнула.

— Ні!.. Не вона...

— Мабуть, так, що тут і не шукайте. Може, в другому місці де — того не знаю, а тут нема.

— А у вашому селі Олекса ще куди йдет?

— А звідки я знаю? Хіба я за тим дивилася? Неначе нікуди не заходить, бо завжди йде прямо на оцю стежку, а проте ручитися не можу. Вам би ліпше свого чоловіка знати. Хіба він такий, що...

— Ні-і!.. Він не такий!

— То чого ж ви тоді бігли аж сюди? Он аж подряпалися.

Єлена глянула на себе. Дійсно, на одежі було видно сліди шаленого бігу непроходимими хащами. Стало ніяково.

— Та видите... Шо жили ми єк належно... Він у мене такий чемний... Слова, ади, пустого не скаже. І не п'єт і не... Мені все, було, вогорє баби: йка ти шєслива... А йка я шєслива, шо він шос від мене криєт, шос думкует та й аби все сам... Та й шос дес ходит... та й до Сапогова, та й до Сапогова...

Єлена вже втерла очі кінцями хустки. Жінка стояла й співчутливо слухала. Ще немає трагедії, але вона, видно, десь назріває. Ще можна з усього сміятися, але скоро, мабуть, хтось буде плакати...

— Може, підете до хати та там на чоловіка зачекаєте?

Єлена хитнулася.

— Ой де!.. Най біх боронит...

— Чому? Боїтеся, щоб не бив?

— Ні... Він мене й пальцем, ади, йкий є палец, не текнув... Лиш... встид мені...

— А чого ж? Ви жінка, мали право!

Єлена не була юристом і не знала, чи вона має право, чи ні, але відчувала, що Олексу може образити таке слідження.

Зітхнула.

— Ні... Видев, іт хакі йду... Перебачєйте, шо-м... шо-м так...

— Що ж... я розумію... Лиш будьте спокійні — лихого тут нічого нема. Ваш чоловік приходить до нашого єгомостя, вони бесідують. О чім, того я вам не скажу, бо то не моя річ. Лиш думаю, що наші єгомость поганого нічого не навчать.

Єлена чуло попрощалася й пішла. Але з дива не могла вийти: яка може бути бесіда в Олекси, простого гуцула, із сапогівським попом?

III

А бесіда дійсно була цікава. Бо й сам піп сапогівський був дуже цікава людина. Казали про нього, ніби він був досить видною шпицею у колесі ієрархічнім, але ставився шорстко проти посягань римо-католиків, «Польща» вз'ілася на нього, знайшли притоку його деградувати й вислати звичайним попом сюди, на далеку гірську парохію.

Мабуть, так воно й було в дійсності, бо сапогівський піп головою цілою стояв вище звичайних півграмотних сільських попиків, знав латину, був очитаний, вів переписку з якимись вищепоставленими людьми — словом, був якою загадкою.

Від звичайного попівського оточення стояв осторонь, бо йому попросту не було о чім балакати з отою сільською мізеротою. З двох перших слів він забивав кожного такого сільського єгомостя, й цей єгомость починав лупати очима, червоніти за своє неуцтво і незнайство.

Так було в приватній бесіді, так було й на соборчиках, де отець Кралевич, забравши голос, покривав усіх своєю вимовністю, дивував ерудицією, пересипав мову латинськими фразами, слухаючи яких, сільські попики тільки ляпали вухами.

Був гарячим прихильником свого греко-католицького обряду, а тому гарячим супротивником римо-католицьких натисків. Це було слабе його місце, й тут, хто хотів би спровокувати отця Кралевича, міг загнати його, як завгодно, далеко.

Нервовий, похопливий, він, видимо, не вмів ждати, йому хотілося, щоб одразу все було по його думці,— і тому на сапогівськім вигнанню чув себе, як сокіл у тісній клітці: бив крилами й обтріпував собі головне, летюче пір'я.

Коли польське духовенство, виєднавши собі в Римі ще одну прерогативу, торжествувало ще одну побіду над одвічним своїм ворогом — руським клером, отець Кралевич просто ставав невміняємим. Він тратив рівновагу й говорив тоді таке, що збори притихали, а отець декан затуляв вуха й кричав:

— Отче... Отче... Бійтеся Бога... Я нічого не чую, а вас прошу перестати...

— Не чуєте?.. Не чуєте? — кричав отець Кралевич і блискав очима по залі.— І ви, отці, не чуєте? І ви не бачите, як latini eppi et cle rus [1] перетягають Русь до свого обряду, забирають наші дієцезії й нищать нас. В княжестві Руським, де перед трьомастами літ ледве який один поляк ritus latini [2] знаходився,— що бачимо тепер? А вам се байдуже? З віків, а з тисяча сімсот чотирнадцятого року вони тільки й думають, як би й самих єпископів наших під моц свою підбити!.. Але нехай не перетягають струни!.. Бо та пренсія, боятися треба, як би вона нової схизми не породила. Або давньої не одновила...

— Що він говорить!.. Що він говорить! — в повнім одчаю віднянкався до громади отець декан.— Отче!.. Прошу вас... Ми всі єсьмо вірними синами католицької церкви, а тому — які там у нас іще потонні справи?..

Але отця Кралевича нелегко було позбавити слова, раз він його добився. Тим більше, що аудиторія слухала з тремтячою увагою. Мов заглядали в яку бездонну пропасть, що і солодко, і жутко.

Всім їм, оцим попикам, давалося взнаки «душохапство» римських колег. Правда, тут, у горах, це явище не було таким поширеним, але все ж наблюдалося і, головне, мало тенденцію рости. І тому те, що говорив отець Кралевич так сильно, так розумно і так одверто,— те все бродило десь у заляканих душах сільських попиків, тільки не у кожного ставало духу сказати о тім не лише на соборчику — Бо-же, спаси! — а навіть у приватній бесіді з приятелем за чаркою горілки.

Тому вони, оці отці духовні, так жадібно слухають, а навіть знаходиться один найсміливіший і несміло обзивається:

— Отець Кралевич правду говорут... Конституція тися-

[1] Латинські єпископи і духовенство *(латин.)*.
[2] Латинського обряду *(латин.)*.

ча сімсот сімнадцятого року всіх нас болит, що Річ Посполита викинула нас ніби з права і з усего...

— Так! — перериває отець Кралевич.— Так. Але чому ж ви не протестуєте? Чому не обстаєте за своїми правами?

Еге, мелькає не в одного... Ти, бачимо, протестував, але де опинився? І то ти вчений чоловік! А нас приставлять нігтем, та тільки юшечка побіжить. Хтось безнадійно махає рукою.

— Боротися?.. Як? Чим?.. Що можемо ми, малі люди, коли там, на верхах, розумніші нас та й то...

— Хіба ви то вже нічого й не значите? Делегацію до Риму! Щоби Рим знав, що на Русі — руський нарід живе. Що коли в тисяча триста сороковому році Русь піддавалася Казимирові Великому, то насамперед обварувала собі liberum exercitium ritus sui graeci! [1] Що князь Острозький, русин, обстаючи за ці міста княжества Руського, хоч воно й до Польщі належало, виграв більше тридцяти баталій з Москвою... І то non nocebat bono Regniet religionis catholicae in Polonia!.. [2] І «Проект»... Особливо «Проект на знищення Русі» показати!

І витягав список досить поширеного того «Проекту» з 1717 року й відчитував:

— 1. Шляхту руську до жодних урядів не допускати.

2. В компаніях від русинів сторонитися.

3. В сусідстві жодної приязні з русинами не мати.

4. При присутнім русині висміювати його всяко.

5. Багатших русинів виїдати з міст на передмістя й відбирати від них усякі доходи.

Се для світських, для світських... Тут іще багато... Але ось і для нас, і для духовних...

— Ми це знаємо,— пробує боронитися отець декан.

— Ви, може, й знаєте, а колеги мої не всі знають! Не всі! Не всі! — і вибирає найбільш ядерні місця:

— 1. Латинські біскупи мають поробити руських єпископів своїми суфраганами.

2. Попів руських тримати в недостатках і простоті, аби нічого не знали й не вміли вчити людей. А дітей їх старатися переводити в кріпаків.

[1] Вільне виконання свого грецького обряду *(латин.)*.

[2] Не перешкоджало добру королівства і католицької церкви в Польщі *(латин.)*.

3. Церквам ерекцій не давати, а де є старі — накладати на них великі оплати.

4. Землі волинські і подільські, де люд уперто тримається схизми, віддати татарам. А унію треба плекати для того, що тоді Русь злучимо з нами і навчимо її ненавидіти Москву.

— О!.. О!..— кричав отець Кралевич і потрясав папером.— Треба, щоб усе це Рим знав... щоб знав, як тут ненавидять нашу Русь і як хочуть exslinguere [1] той обряд, що його установили святі грецькі отці, а святий престол за добрий і рівний узнає!.. Римові треба одкривати очі! Поляки там хваляться, ніби вони всі єсть ширителями віри католицької на Сході, а це неправда!.. Історія знає, як у тисяча п'ятсот п'ятдесят третьому році Польща всіма силами противилася з'єднанню Москви з Римом, аби Москва не забрала тоді Русі. Отже, не віру католицьку завжди мала на увазі Польща, а лише свою користь. І треба, щоби Рим усе це знав...

— Будуть там нас у Римі слухати!..

— А чому ні? Преці коли ми unius matris ecclesiae catholicae єсьмо filii aequaliter [2] із другими терпеливо слухані і вислухані бути мусимо, аякже!

— Рим не захоче наражати собі Польщі ради нас.

— Рим боїться, аби ляхи не збунтували.

Отець Кралевич аж підскакував.

— Боїться? А того не боїться, що як тільки, latinos praeferendo [3], нас понизить, то зараз на Поділлі, на Волині та й взагалі на Вкраїні цілій усе підійметься? Нехай же боїться того і Рим, і Польща... Бо як ми почнемо шукати собі протекції, то Москва напевне більше знайде права до всього княжества Руського, як хто інший...

Це вже таки було страшно слухати. Дехто вже поглядав і на двері, щоб чмихнути в потрібну хвилину. Отець декан сидів весь червоний і не знав, що почати. А Кралевич, мов трибун який, видимався із свого не дуже високого зросту й кидав громами на притихлу аудиторію:

— Нехай Польща пам'ятає, що скільки разів поляки замишляли ritum graecum unitum у нас supprimere, завжди

[1] Скасувати *(латин.)*.

[2] Єсьмо однакові діти одної матері — католицької церкви *(латин.)*.

[3] Даючи перевагу латинникам *(латин.)*.

a Deo cladem insperatum [1] понесли. Хто читав історію, то це знає. Та й Суша, єпископ хелмінський, іще у тисяча шістсот чотирнадцятому році се говорив. Ми не мішаємося до їх церковного обряду — то чому latini мають нашому обрядові церковному опонуватися? Ми ж рівні їм у всьому! Ми ж маємо повну свободу становити й ухвалювати все, що нам здається за ліпше й не противиться правам коронним і канонам. А коли вони не можуть нас терпіти рівними собі — нехай покажуть нам декрети, чи булли, де було би вказано, що ми не повинні мати жодної дистинації від простих хлопів і жидів. Бо дійсно у поляків перший-ліпший жид є в ліпшім респекті, ніж ми, католики, в усьому їм рівні.

— Що ж, коли ся так Богу подобало, то най і в тім воля єго свята дієсі,— тихенько, перехрестившися, говорив якийнебудь старенький попик, що йому ні війни, ні боротьби вже не хочеться, а просто тоскує за своїм теплим запічком.

Але отець Кралевич не давався збити навіть сим віковічним аргументом.

— Чого Бог хоче, того ми не знаємо, бо він нам своєї волі не об'являє, але у нас у самих єсть розум. А якщо його не вживати, то навіщо ж ми тоді і вчилися? Тоді краще було би нічого не знати, нічого не розуміти. Тоді би ми лише сих кривд, що тепер не винно поносимо, не відчували, а й підводи не були б нам тяжкі і панщина не була б прикрою. А коли би набридла панщина й підводи, то ми як простачки-схизматики легко могли би знайти протекцію у Москви. І певно скоріше би її там знайшли, ніж тепер у Римі.

Цього вже було занадто. Страх цілковитий заволодівав усіма пожондними русинами. Це вже було щось із політики, а політика — то була занадто таємна й страшна річ для гірського попівства: воно боялося політики гірше пекла.

Шепоти переходили в шемрання, шемрання в гудіння, отець Кралевич не піддавався.

— Лях знає тільки Москву, нас він не знає. Niema Rusi, tylko Polska і Moskwa!..[2] Хотя й усім відомо єсть, що в Венеції іще сто літ перед Росією друковано книги гражданкою; хоча всім відомо, що Петро Перший іще в тисяча сімсот першому році посилав молодих людей до Києва

[1] Грецько-уніатський обряд... утискувати —... від Бога дану поразку... *(Латин.)*

[2] Нема Русі (України), тільки Польща і Москва (Росія) *(пол.)*.

вчитися штуки друкарської кирилицею і гражданкою; хоча всім відомо, що канцелярія Ягайла ще писала по-нашому, а не по-польськи,— все одно ляхи кричать, що і письмо наше, і друк — то московські.

Отець декан набирався поваги, надимався, хоч не переставав очима шукати підтримки, і в найменше стосовному місці провозглашав:

— Досить... Я не можу на тоє позволити і збори зами-ка-ю.

Дехто зразу підскакував і починав суєтитися, мовби був придавлений нестерпучою вагою, а оце увільнився. Дехто перебільшено голосно починав говорити про погоду й кукурудзяний урожай, але більшість зоставалася прикованою до місця і, втупивши очі в мовцю, слухала того, що десь звучало в глибинах душі, але ніколи не показувалося наверх.

А отець Кралевич мов і не чув, що йому вже, властиво, заборонено говорити.

— Чому ви так, отче декане, боїтеся, що я накликаю до Москви? Ні!.. Я тільки кажу, що коли Москва би давила наш обряд,— це було б зрозуміло, бо ми від них відщепилися. Але коли opprimimur propter ritum catholicum a catholicis [1], се будить жаль незносний і направду до десперації приводить. А там, де шукаємо persecutionum medellam [2],— знаходимо наших гнобителів вислуханих і апрегендованих, а нас ледве-ледве за сотворіння боже признають. Зрешою — так нам і треба!.. Бо ми ледачі! Бо ми нічого не варті! Бо нам не треба жити на світі, а скоріше вже уступатися геть і дати місце ліпшим та вірнішим від нас. Шкода, що нас б'ють, б'ють і ніяк до решти не виб'ють.

Мов після лазні доброї, вилазили попики із такого соборчика. І коли таке повторилося і раз, і другий, то скінчилося на тім, що отець декан сам! рахуйте... заїхав до Сапогова і просив, просто-таки по-товариському просив Кралевича не їздити більше на соборчики.

— Ой, то знаєте... Всі ми бачимо, всі ми розуміємо — ну коли ж несила наша. Що ж ми поробимо? Ми всі душею з вами, вірте, але не в кожного є стільки сміливості. Вам то добре, бо у вас немає дітей. А наші священики здебільшого, нарід многосімейний, нам наражатися на неласку власті

[1] Зазнаємо утисків з боку католиків *(латин.)*.

[2] Допомоги від переслідування *(латин.)*.

не приходиться. Тому будьте добрі і не приїздіть більше на соборчики.

Отець декан просили. Але нараз отцеві деканові починало здаватися, що така просьба ніби ущербляє якось деканське достоїнство, що сапогівський піп може, чого доброго, подумати, ніби він і справді яка велика цяця, коли його сам отець декан просять.

Тоді отець декан прибирав урядову міну, яка, до слова приточити, так мало пасувала до його круглого і трохи, вибачте, свинуватого обличчя.

— Воно я міг інакше поступити... Ви ж мене розумієте... Але я не хочу. Я хочу, щоби у мене в деканаті все було тихо, спокійно, щоби на мене люди не нарікали.

Отець Кралевич обіцяв і дійсно більше не їздив на соборчики. Так і закінчилася на ні чім спроба вселити в духовенство своєї округи почуття незадоволення і, логічний висновок звідти,— протест. Почуття незадоволення, може, й існувало, але нахилу до протесту священство не проявило.

Правда, логічно мислячи, й трудно було сподіватися протесту від убогих сільських батюшок, але, на біду (чи на щастя), люди типу отця Кралевича не мислять логічно в певних окресах людської діяльності. Або, вірніше сказати, у них логіка своя, що ходить цілком іншими шляхами, ніж звичайна людська, і ті шляхи рідко зходяться з тими, що їх нормують будні.

Завдяки тому, що на тлі провінціальної мізероти отець Кралевич виділявся особливо, до нього ніхто не їздив із батюшок.

— Бог з ним,— говорив не один з видимою скромністю і з внутрішнім далеко складнішим почуттям.— Куди нам! То нарід учений, а ми на мідні копійки вчилися. Він засипле тебе латиною, а ти стій як баран. Бог з ним!

І, наче умовившися, не їздили до Сапогова. Хіба на храм.

Попробував було отець Кралевич їздити до колег, але мусив припинити. Бо, кажуть, його приїзд приймався по меншій мірі як наїзд мирно успособленого розбійника, що ото йому годи та годи, бо інакше добрий гумор з нього спаде й він може тебе зарізати. В попівському домі, куди загостив отець Кралевич, підіймалася така суєтнява, обличчя всіх були такі вистрашені, попадя виходила вся тремтюча й не могла зв'язати трьох слів. З очей не менше переляканого господаря била, очевидь, ота «упшейма» гостинність,

яка, будучи перекладеною на слово, звучала би більш-менш так: «І за яким чортом ти оце до мене явився? І коли тебе вже винесе нечиста сила з мого двора?..»

Поїхав отак отець Кралевич раз, два й скінчив. Бог з ними, із тими сусідами, коли вони такі... Так і жив якимось відлюдком. Ні він ні до кого, ні до нього ніхто.

Він то, може, не так се відчував, бо затоплений був у свої книжки, писав щось, але матушка... та, мабуть, відчувала самотність більш діткливо. Рятувалася хатньою роботою, чистотою покоїв, доведеною до крайніх степенів, близькими стосунками з жінками села, які побачили в їмості рідну доброзичливу істоту, але часом того всього бувало замало. Хотілося хоч іноді товариства рідних, трохи ширшої бесіди. Не було ще тоді Ніцше на світі, а то матушка залюбки повторяла б його афоризм: «Втомилася вже я все давати й давати поради. Як хотілося би й мені узяти щось».

Так і йшло життя цієї пари, можна би сказати, тихо, якби не ота вічна нервовість, вічна звинченість отця Кралевича. Щось у цьому було з конквістадора, щось із вічного бунтівника, конфедерата. Рішуче помилково він потрапив до сутани; йому далеко більше до лиця була би якщо не кольчуга, то, в усякому разі, плащ народного трибуна. Він тоскував, він не знаходив собі місця, коли не протестував, не громив філіпіками, не здавалося йому, що когось організовує, щось підготовляє, до чогось готується. Мабуть, за цю рису характеру, розгадану на верхах і оцінену негативно, і злетів отець Кралевич до убогої сільської парафії. Видимо, сила, яка його сюди перевела, добре знала перефразоване російське прислів'я: «Дальше едешь — тише будешь». Міркували, певно, що тут отець Кралевич порозумнішає. А ні — існують іще засоби.

Але отець Кралевич не смирився, не упокорювався. Навпаки. Оце йому здавалося, саме тепер знайшов те поле діяльності, за яким тоскував усе своє життя. Дві людини, з яких одна чула в собі колосальні засоби чину, але не чула під нею жодної ідейної обгрунтованості, і друга, що вміла все теоретично обгрунтувати, але ніколи не бачила реальних сил для здійснення своїх мрійних постулатів,— таких дві людини зійшлися, тягнені незримою силою одна до одної з різних точок земної кулі, аби доповнити одна одну й аби слово сталося чином.

Не дивно, бідна Єлена не могла тут нічого зрозуміти.

IV

Познайомився отець Кралевич із Довбушем випадково. Був у сусіднього панотця храм, де Кралевичу випадало служити. Бо то здавна вже так повелося, що служать на храмі сусіди-священики. По службі обід і нудна балаканина, від якої отець Кралевич звичайно не знає, куди себе дівати. Він зрозумів уже під сей час, що являє собою якесь пугало для околичного священика, що при ньому всяка бесіда в'яжеться, в'яне, никне. І що для обох сторін далеко краще, коли вони розходяться.

Їхати додому не випадає, бо це означало би образити господаря. Властиво, так, по суті, господар не тільки не образився би, а навпаки — був би дуже радий, що позбувся такого неспокійного гостя, але назверх мусив би вдавати ображеного.

— Щось поганого завидів отець Кралевич у моїй хаті, що так борзо ся виніс...

А збоку хтось додасть:

— Великим попам у наших покоях тісно...

А ще хтось добавить:

— А нам, скажім раз правду, у їхніх...— і це звучить як заклик до бойкоту.

Отець Кралевич все це знає, у тому нудиться, відсиджуючи неписаним звичаєм призначені години «куртуазії». Але слухати рівнодушно кострубатої бесіди сільських попів не може. Ще як вони трудяться пльоткарствами, переполіскують, як баби, кості ближньому своєму, ще якось слухає того Кралевич, як бреніння мухи. Але коли бесіда часом, не густо, звертається на якісь загальніші тори й починають зачіпатися трохи ширші, ніж парохіальні, темами — Кралевич не витримує і вмішується. Говорить пристрасно, нервово, одразу показує таке знання предмета, таку всебічну ерудицію, що бідні попики гаснуть, умовкають і тільки переглядаються один з одним: звідки ся мара впала в наші гори?

От і тут таке трапилося. Завели отці розмову про різні удосконалення обряду. Один хвалиться, що він таке й таке ввів до своєї служби, чим вона, по його думці, скрасилася безмірно. Другий теж вихваляється, як він скоротив і покращав свою... А отець Кралевич слухає, слухає і нараз вмішується. І слова його такі, що якби бомбу кинув у мирне коло сусідочок, то, мабуть, менше зробила би вражіння.

— А не приходило вам, отці, до голови, що за ті всі зміни ви можете відповідати, і то сильно, перед духовною властею?

— ...?

— А так. Бо ви порушили канон.

Отці вибалушують очі. Дехто роззявляє рота. Не зрозуміло, як це... «Таже служба від того стала кращою, коротшою, а се є рівно добре й для пастви, й для пастиря. Зрештою — хто мені може в моїй церкві розказувати? Я ту є газда — і газда!»

Все це ворушиться в головах панотців, вертиться на язиці, але виповісти ніхто не сміє, бо знають прекрасно, що Кралевич заб'є, запаморочить, засипле цитатами, латиною, і будеш ти у тім усім, як невмитий.

Хтось все ж знаходиться відважний:

— Але що ж тут такого лихого, отче? Ми ж хотіли, як краще..

— А хіба ви маєте право хотіти? Хіба ви маєте право порушувати чистоту й правильність обряду? Таж ми мусимо стояти на незбитій основі приписів соборів, отців святих і брев папських — і тільки! Перемін жодних!! Можемо — і мусимо — увзгляднити лише переміни, заведені провінціальним собором руським Замойським і потверджені конгрегаціями римськими та папою. Тільки вони! Тільки ці зміни ще суть і понині для нас нічим не обезсиленою нормою. Всякі ж інші, пізніше зроблені й постановам собору протиставлені,— то є злоупотребленія законодавчої власті!

Отці переглядаються. Отак вони попали вже й у злочинці, і в ругателі. Біда прямо з сим отцем Кралевичем... Облає тебе хтозна за віщо, зневажить — а ти не знаєш навіть, що й відповісти. ...

Хтось пробує виправдатися:

— Нам постанови собору того не відомі, то ми й не можемо їх придержуватися...

— Як то — не відомі? Як то — не відомі? — кип'ятиться отець Кралевич, і очі його блискають.— А «Лейтургіаріонь»?..

— Який лі...тур...аріон?..

— Як то — який?.. Що ви?.. «Лейтургіаріонь»? — се єсть служебник літургій божественних святого Василія Великого, Іоанна Златоустаго і Преждеосвященная. Та, певне, ви такої речі не маєте кожний у себе? Та куди ж дивилася ваша власть, дієцезія? Це ж основа наша!.. Ус-

тав!.. І не довести до відома рядового священства? Це ж злочин!

— О... вже й я попав у злочинці! — іронічно зітхає отець декан і розводить руками.— Це вже скоро, отці, всі ми, як злочинці, підемо до кукуки, і самий лише отець Кралевич зостанеться у всім деканаті чистий.

Священики підхихикують. Матушка отця Кралевича з тоскою дивиться на чоловіка. Він такий розумний, він такий учений, її чоловік; хотілося би, аби його поважали, прислухалися до його слова, а от замість того висміюють, легковажать... Що з усіх оцих панотців нема й одного, що пальця би отця Кралевича був вартий,— а от переморгуються, посмішковуються, сильні своєю масою, конгломератом глупоти.

Оце би забрала його зараз, повела би геть, бо як розгоніться, то може наговорити пан Біг знає чого, але як це зробити?

І тому дуже зраділа, коли отець Кралевич, зразу обірвавши бесіду, заявив, що його щось заболіла голова, отже, він піде на свіже повітря, трохи прохолодиться.

V

Вийшов на подвір'я із задушної і в буквальному, і в переносному смислі атмосфери — і відітхнув вільніше. Плебанія була убога. Ні садочка, ні квіточка — нічого будь більше привітного для ока. Нема де не то сісти, а й стати.

З царинки церковної перелаз на вузенькі суточки. Мабуть, був тут потік колись і вижолобив сутки глибоко. По один бік суток «ограда» церковна, тобто звичайнісіньке гуцульське воріння; по другий — земляний насип невеличкий. То кладовище. Зараз воно було веселе, усе розбарвлене червоними хустками та запасками гуцулок, червоними гитами та сардаками гуцулів. Аж засміятися хотілось, бачачи стільки червоних великих квітів на тлі зелених трав, кущів і дерев кладовища.

Царство мертвих усе рухалося, жило. Купи гуцулів переходилися з місця на місце — і тоді здавалося, що то плететься фантастичний многоцвітний вінок із рухливих цвітів. Хто в потребі якій переходить, а хто просто так, із цікавості: подивитися, як люди їдять, послухати, що люди говорять. Підійде до компанії, постоїть, подивиться, послу-

хає— і йде до другого. І нікому це не дивно, ніхто на це не звертає уваги: стоїть чоловік — ну й нехай собі стоїть.

І від усього цього натовпу, мов від гігантського рою бджіл, ішло гудіння, одноманітне гудіння. Сотні різних голосів, сотні різних тембрів змішувалися в одну гущу, тратили кольори і ставали гомоном людської товпи. Та вона, товпа, гуде в спокої. В безпокоїстві, мабуть, інакше.

Отець Кралевич став і прислухався. Він ніколи не чув шуму моря — і оце йому здалося, ніби море отак-о повинно гудіти: одноманітно, в якомусь певному середньому тоні. Це в спокої. При бурі, мабуть, інакше.

Лише від найближчих куп гуцулів доходили часом якісь окремі слова. От одна газдинька, повненька, кругленька, кричить:

— Будьте-ко тут, бо я йду других шукати!

Це гостей. Бо ті газди, що сидять у верхах, май, не завжди мають можливість закликати гостей до себе, бо то далеко; тому привозять з дому харчі, віхтунок і роблять бай на нейтральнім грунті. Он один із таких газдів здіймає з кобил бербениці: в одній, мабуть, голубці, у другій — сита. А ще один кінь стоїть натерханий бесагами: там ринвз пирогами, буряками, бринзою, маслом — та усячина, сказати. Миски, а у кого заможнішого — то й таріль або два.

Отець Кралевич іде далі. От уже розгощена компанія, підвеселена. Газда віхтує горивков, а не п'єт — ситов. Дехто вже наївся й тільки элегонька відригує. Господар припрошує:

— Але будьте-ко ласкаві, кумочку. Не стєгайтеси, харчюйте.

— Не стєгаємоси, прости Біг за ваше старанє, дав би Бог вам здоровля за ваш труд.

А поважний, повний чоловік, видимо, війт якийсь або бувший або теперішній, ізрік коротко:

— Дєкую. Мене вже дійшло,— і голосно відригнув.

Газда до нього з особливим пошанівком:

— Та й я дєкую за ваш прихід, шо-сте були ласкаві загостити до мене.

— Така гостина невелика,— вставляє газдиня, умаляючи достоїнства своєї стряпні.

— Е, ні! Не гнівіт Бога. Гостина була пишна. Дай, Боже, аби-сте й нарік дочекали таков гостинов людей гостити.

— Дай, Боже, й вам, газди любі, гоські мої славні,

дорогі... Дав би Господь і вам, та й нам усім, прошеним, аби-сми дочекали й нарік такої днинки божої.

Отець Кралевич з охотою слухає всі оті гречності. Йому подобається, що сі люди завжди так гречно одне до одного говорять, така у них обильність всяких формул ввічливості, й то загального, щоденного вжитку. Молодші старших цілують в руку, старші взаємно цілуються. Все вказує на певну культуру, на певний тон у громадськім обходженні.

Не сказати, очевидно, щоб бракувало в гуцульськім лексиконі й лайливих слів, а замість гречностей і цілування в руку аби не траплялося удару в писок чи топірцем по голові, але все ж не лайка й бійка оприділили для отця Кралевича загальний характер гуцульських відносин, а власне лагідність і ввічливість.

До сього часу отець Кралевич не знав гуцулів. Оце він їх уперше побачив, відколи попав сюди, і йому рішуче сподобався цей народ.

«Перебачєйте... даруйте... Прошу вібачити на цим слові... Шенуючи ваш гонір...» Навіть «шєнуючи слухи ваші»... Всіма цими й ще безконечним числом усяких інших формулок гуцул пересипає свою бесіду не тільки з ким вищим себе, а й з рівним. Він не вжиє слова «свиня» без того, аби не попросити вибачення за такий грубий вираз. Ото колись прийшов отець Кралевич до гуцула, питається, де жінка.

— Обору, перебачєйте, підмітат.

Навіть згадку про цю зовсім чисту роботу чоловік вважає потрібним оздобити формулою гречності.

Все це подобається Кралевичу. Він полюбив гуцулів, але зійтися з ними ближче не вмів. І хотів, сердечно хотів, а вміння не ставало. Бесіда його завжди була занадто висока, мало зрозуміла. А коли він хотів приноровитися — плутався й починав балакати вже дитинячим якимось язиком. Проповіді його були завжди дуже обдумані й розумні — і, мабуть, тому гуцулія їх ані в зуб не розуміла. Найодвертіше позіхання, хухання в усяких дозволених і недозволених місцях — все це отець Кралевич мав приємність бачити з амвона у відповідь на свою повну цитат із високоучених книг церковну проповідь.

Так і в приватному житті. Другі священики якось уміють підійти під смак гуцула: інший то всяку нагоду використає так що ну! На похороні, скажім, треба «пращєти». То інший так «пращее» — тіло піп, що гуцули нахвалитися не можуть і дякують потім за опровід і словесно, і матеріально — а воно й не вредно.

От сусід піп, отець Березовський. Парохія така сама або й ще гірша — а хіба ж він так живе? Ого... А чому? Бо вміє з усього потягти. Іменно — вміє. І не криється з тим. Навпаки: весело сміючися, оповідає, як він зручно витяг зайвий таляр у гуцула. Оце останніми часами оповідав, як прийшов до нього багатий газда «токмитиси» за похорон батька.

— Хоче, аби все було «йкнайліпше». Ну й я правлю. Дивлюся — мнеться щось мій гуцул, чогось йому ще бракує. Помнявся, помнявся і каже: «Єгомостику. А йк під парасолем?»

Я одразу, признатися, й не зрозумів. Але шибнув думкою туди, шибнув сюди — ага!.. Вже знаю! Наморщив-ем так, знаєш, чоло й говорю недбало: «Що ж... Єк під парасолем — на десятку дорожче».

«Най буде!.. Най буде! — аж зрадів мій газда.— Аби лиш під парасолем».

«Добре,— кажу.— Буде тобі й під парасолем».

А ото, видите, на минулому похороні був дощ. Я взяв-ем парасоля з хати й так їхав-ем під парасолем. А гуцул порахував то за якусь особливу параду й не хотів бути нижчим, отже, замовив і собі. Ну, а я не дурний, кажут, уродився, одразу зрозумів, о що гуцулові ходит, і мав-ем десятку зверх.

— І їхав під парасолем?

— Аякже! У файну сонячну днину їхав-ем під парасолем, усе, як сі належит. І тепер у мене зіп'ятим такса: як під парасолем — на десятку дорожче, ха-ха-ха...

І отець Березовський весело, заливчасто регоче. А потім затирає бистро-бистро руки (се звичка у нього).

І от такий і сам живе добре, і, що диво, люди його поважають.

— О, у нас єгомость фала бу! Він хуч і берет, то вже за те ізробит усе, йк сі належит!

І йдуть до нього не лише в церковній потребі, а й так, за порадою або навіть просто в гості.

Особливо в неділю, по службі божій. Прийдуть цілою гурмою, сядуть. Вийде до них єгомость, конче скаже щось жартівливе, веселе. Їмость винесе трохи голубців, по чарчині такій, як наперсток. Люди вип'ють, заїдять отим голубцем — і уходять чимось утішені, з чогось задоволені. А отець Березовський висміює їх, тих людей, і не почуває, видимо, до них жодної любові. А от Кралевич і любить їх,

і помагає їм в усяких бідах та нещастях, помагає щиро і щедро — а от не має ласки у людей, не має того «взяття», як сказав би поляк. Минають отця Кралевича люди, бокують, стісняються.

От і зараз. Варт помітити комусь із компанії й шепнути: «Піп, ади, сапогівський...» — щоб всяка бесіда припинилася й два десятки очей вступилися, питаючи: чого тобі, мовляв, тут треба? Іди собі своєю дорогою і не мішай людям веселитися, як уміють.

Як старші встануть на мало слухняні ноги, підійдуть під благословення, перекинуться словом-двома, але то такі все слова, беззмістовні, от аби не мовчати. А в темпі тих слів чується: скоріше, скоріше проходь, куди там тобі треба... І отець Кралевич усе це бачить, відчуває— і йому стає боляче. «І там мене не хотять, і там від мене тікають, і тут... де ж моє місце? Де мене приймуть радо, вислухають слово моє, скажуть мені своє навзаєм?

Серед високих я був — і викинули вони мене з-поміж себе. Попав до середніх — не хочуть мене і середні. Йду до найнижчих, до осих простих людей, несу їм серце розкрите, ум, готовий служити,— а вони не хочуть моїх послуг і мене разом із ними. І нема мені місця на всіх цих трьох колах землі, що стали мені трьома колами Дантового пекла... Чи я прокажений який, окаянний серед людей, що ніде мені прихилитися? Чим же і як заслужити мені людську ласку? А що власне? Отих великих? Ні!.. Їхньої ласки я не хочу і заслуговувати собі на неї не буду. Бридивбимся сам собою, якби почав ганятися за ласкою усієї отієї високої сволоти. То ласки отих середніх тобі треба? Щоб на соборчиках вони тебе слухали, часто їздили до тебе в гості й тебе рачили у себе приймати? Ні... не варто заходу... дорогі парафіяни мої... Щоб ви мене не боялися... Щоб і я міг сказати до вас, як Той: «Не бійтеся — це Я...»

І отця Кралевича поразила глибина цієї фрази, яку він повторяв тисячі разів у своєму житті, але оце лиш тепер зрозумів зміст сих кількох простих слів. Се ж Я!.. Хіба ви не пізнали мене? Се той, хто несе вам любов, зцілення від ваших страждань, спокій ваших сердець, осушення сліз — а ви перелякалися, не пізнавши... Не бійтеся — це Я...

У отця Кралевича навернулися сльози на очі. Як це просто і як торкає серце... Чому ж я не маю такої сили, щоб підійти до оцих людей і сказати їм: не бійтеся. Харчуйте, ведіть далі свою немудру, але таку потрібну,

таку життєву бесіду... Се ж я... Той, що любить вас, що хотів би вам зробити багато-багато добра...

І от бояться. Припиняють розмову, дивляться неспокійно запитливими очима, чекають, щоб ти скоріше пройшов... Як же, якими засобами прихилити ці серця до себе? Тактикою отця Березовського? Невже чесний, щирий підхід тут непотрібен і приводить до небажаних скутків, а от спосіб отця Березовського якраз досягає мети? Я ж певен, що коли оце йшов не я, а отець Березовський, то з усіх боків би кричали йому: «Ігомостику солоденькі, Бог би вам віка продовжив. Ано-ко йдіт-ко суда, щось ми вам ізговоримо файне».

А він би віджартовувався, потім би підійшов, із жартом би випив чарку горілки, заїв гуцульським запашним голубцем (от чого би я так уже ніяк не міг, при всьому бажанні...), знов би зажартував, часом навіть масно, до якої молодиці, і пішов би далі. А потім би говорив:

«Мало-мсі не вдавив тим голубцем. А дух який від него! Не тра й борсука!.. Го-го-го!..»

Гонений цими своїми думками, йшов отець Кралевич поміж гуцулів — і, як умовившися, кожний гурт при його наближенні замовкав. «Та хоч хто-небудь говоріть! Лайте мене, коли вам це подобається,— тільки не мовчіть же, не мовчіть»! Ще трохи — і отець Кралевич розридається отут, на кладовищі, перед гуцулами, а вони скажуть дома:

— А піп сапогівський ік напився, браччики, на храму, то так плакав, сарака!..

— Де?

— Та такой на цминтарі.

— О, видев, добрий пугар був, що не посоромився перед люде йти плакати.

VI

Але доля змилостивилася над Кралевичем. Він підходив до якоїсь групи, а там, чути, говорить один голос. При наближенні священика слухачі почали зацитькувати оратора.

— Та замовч, Оле... Ци не видиш, хто йдет?.. Ще би що лихого могло вікапатися з того...

Але оратор відмахнувся рукою й говорив далі.

— Піп? А ци мені піп дивний? Ци я го си бою? Я жадного попа си не бою!.. Що він ні зробит? Ци я

неправду кау, що присіли пани нас та й нема життя людем на світі?!

Гуцул, видно, був підохочений, отже, мав те на язиці, що по-тверезому носив в умі. Газди, які тверезіші, оцінювали становище інакше і хотіли збити оратора з дороги.

— То всьо правда, лиш давайте си нап'ємо вба. Оле... Ци ви д'мені, ци я д'вам. Ой, будьмо та й ще будьмо. Ано-ко тримайте пугарчіка, аби не впав...

Той, що його називали Олексою, брав чарку, але, тримаючи її в руці, не переставав говорити:

— Я віп'ю. Чіму бих не мав віпити з добрими людьми? А шо я правду кау, то всі люде ми свідками, шо я правду кау. Ци не так? Ви, Мартею, ви старша людина... Скажіт, най усі чіюют — ци сказав-сми о тільки неправди, єк є синє за ніхтем? Ци є слово, одне слово з неправди, а ци усі слова з правди?

— Та то все так, Оле, лиш змовчіт троха,— і зараз же звертався до отця Кралевича.— Перебачєйте, підохочєна людина... От вогорит, лиш би вогорити...

Укритий зміст того звернення був: а сам ти, голубе, проходь, проходь. Бачиш же, що ти зайвий...

Отець Кралевич бачив, але умисне не проходив. «На зло...»

Зрештою, його дуже зацікавила постать оратора. Це був чоловік саме у цвіті віку, високий, гарно збудований. Сорочка, як взагалі у гуцулів, мала широкі рукави, але навіть вони не могли укрити вузлів стальних м'язів. Одягнений був небагато, скоріше бідно, але тримався з достоїнством і нічим не був нижчий тих, хто його чествував, хоч то все були, видимо, заможні люди.

Не був він і п'яний настільки, щоб ото плів, як плететься. Був іменно підохочений, коли людина трохи одвертіше говорить, особливо о тім, про що давно і багато думалося. І отець Кралевич сам несподівано для себе попробував устряти в розмову.

— То кажеш, газдо,— перепрошую, що не знаю, як величати,— кажеш, пани обсіли?

— А обсіли, най би їх так франція та короста обсіла, єк вони нас обсіли...

— Але ж бо це явище світового характеру. Це не в нашій одній країні, а майже в усьому світі в тих чи інших формах.

— Я за цалий світ не знаю, лиш знаю, що тої мерзи у нас тут, у горах, давніше не було. Дідо мій, ніби дєдів

дєдя, тот ми вповідав, що не було панів у нас, та й не цулували-сми у руку жєдної лєнки. То так тра мудрувати, аби тоти часи назад сі повернути та й аби гори очістити, ади.

— А як же ти би їх очистив?

Отець Кралевич не помічав, що бесіда набирає небезпечного характеру, що тут може бути поліція — оті пушкарі. Не помічав, яка тривога почала малюватися на обличчях і поглядах людей. І того не помітив, що вже один-два, які крайні, потиху відповзли й утекли, а решта сиділа, мов на голках, поглядаючи, чи не втекти й собі, але так, щоб не показатися боягузом.

— То як же ти думав би гори очистити?

— Єк?.. Вже бих знав єк... Коби лиш бартку мав у руках.

— Преці маєш бартку,— чому ж гори досі не чисті?

— Не прийшов ішє чєс...

— І не прийде, газдо. Жодне повстання нам не поможе. Нам поможе освіта, конституція — от куди треба направити сили. А проти бартки вони зуміють поставити бартку, а то й десять.

— Лиш не у нас у горах. На долах оден вартує, як оден, а то й ніц не вартує. А у нас оден може вартувати за десіт, за двацїт люда. Шліт на мене двацїт люда у горах! Перестрілєю усіх, єк кутюг!

І ця фраза супроводилася таким широким викликаючим жестом, що отець Кралевич мимоволі залюбувався. От де справжній народний вождь! От за оцим підуть.

— І все ж, газдо славний, жодні повстання, особливо жакерії, в історії не вдавалися. Їм завжди бракує організованості. Один хоче так, другий хоче інакше.

— У мене би так не було. Маєш робити, що я звелю. А не хочеш — на всі штири вітри, п'єтий шум.

— О! Та се ти про ватагу опришків говориш?

— А хоч би й так! — і знову широкий певний жест.

— Оле... Змовєли-бисьте краще... Таже пушкарі тут... усяке...

— Шо я пушкарів си бою?

— Та й єгомость...

Отця Кралевича се зачепило. Як? То вже його вважають нарівні з пушкарями, за здібного на донос? І з обуренням сказав:

— Газди!.. То ви думаєте, що священик і пушкар — одно? Погано ж ви знаєте нас, священиків. Чи я би на

вашого товариша доносив? Чи я би ставав на панського приспішника?.. Я до вас усією душею, а ви...

Не виходило в Кралевича. Він і сам чув, що говорить не такі слова, що його мова не переконує, а ще більше лякає, але не знав інших слів. Умів так гарно говорити про високі матерії й там йому ніколи не бракувало слів, а тут от плутався...

— Мені дуже приємно було побалакати з газдою, лиш не знаю, як звати.

— А видиш? Випитует,— щиро вирвалося у когось із присутніх.

— А я си не бою!.. Олекса Довбуш я си називаю.

— Дуже мило мені спізнатися...

Звичайна фраза, яку вживав тисячі разів у своїм колі. Тут вона рішуче була не на місці. А інших формул, які б були на місці, не знав Кралевич.

— Я би з вами, газдо, охотно побалакав. Прочитав би вам книжки...

Олекса мало або й зовсім нічого не розумів, як і всі його товариші довкола, в бесіді попа, але слово «книжка» було Олексі зрозуміле й зробило на нього чарівний вплив. Він завжди мав якусь таку внутрішню пошану до книжок і до тих, хто вміє ті книжки читати. Йому це здавалося верхом людської премудрості. Він поважав навіть дяка, хоч дяк у них був п'яничка і сквернословник. Олекса то йому прощав, як загалом геніям прощається дещо таке, що звичайним смертельникам ставиться у гріх.

Отже, тепер, почувши про охоту єгомостя прочитати книжку, Олекса вхопився за цю думку і в першім пориві хотів був навіть зараз іти з єгомостем до «тої книжки», але вже навіть сам Кралевич зрозумів, що читати історичні книжки підвеселеній людині, мабуть, то марна річ. Тому старався як-небудь відхилити пропозицію безвідкладного читання.

— Я з їмостею тут... ми би ся не змістили на візку.

— Я не потребую вашого візка. Я піхотов скорше буду, аніж ви кіньми.

— Та ні... бачите... Нім дійдете, нім що, а воно вже пізно...

— Ає, ає, Оле!.. Дайте покі!.. Ба то-то, ба се-се — а вно вже ніч.

— У книжку попові темно читати...

— Ой, дивися, Оле! Єгомость вивчют тебе у книжку читати, та й буде у нас грамітний.

— Поставимо тебе на дєка. Цего скинемо, бо цей пустий.

Вже відзискали гумор і втратили страх. Вже й отець Кралевич пішов, а гуцули все підсмішковувалися з Олекси та з його майбутньої грамотності.

Так почалося знайомство Олекси Довбуша із сапогівським попом.

Олекса не забув цієї бесіди і вже в слідуючу неділю явився до Сапогова до церкви. Піп його побачив під час служби й зрадів: «Може, він, сей чоловік, буде огнивом, яке з'єднає з народними масами? — Потім подумав.— А може, Олекса попав випадково? Ні!.. От уже всі вийшли, а він зостався».

А Олекса теж думав: «Може, піп збрехнув, ади, так, а я дурний послухав?» Ні... Підходить якесь хлоп'я:

— Єгомость просили вас, аби-сте були ласкаві зайти ід ним.

— Додому ци тут?

— Ади д'хаті казали...

— Най, я си яв'ю. Най харчюют собі троха.

Олексі не хотілося, аби про нього подумали, ніби він прийшов їсти.

— Єгомость просили, аби-сте таки зара йшли...

— А ти у них служиш?

— Ні... Я при церкові...

Олекса подумав і спитав:

— Може, там гоські йкі є?

— Нє... У нашого єгомостя гостей не буває...

— Най буде. Йду.

І пішов. Се був перший раз. За першим прийшов другий, за другим третій — і пішло...

Занепокоїлася Єлена, що почав чоловік щезати з хати. Спочатку було лиш неділями, а далі і в будень. Спочатку лише до Сапогова, а далі й ще кудись. І вертає все якийсь задуманий, ніби суворий... Взагалі порушилося родинне щастя.

VII

Пан Станіслав Кшивокольський, дідич на Печеніжині et cetera [1] (хоча тих cetera й не було), величав себе «ловчим курським». То був його ніби офіційний титул, але, як

[1] І так далі *(латин.)*.

і більшість титулів провінціальної шляхти, цілком провізоричний. Без титулу якось несвойсько було шляхтичеві в Речі Посполитій.

Хто міцнішенький, добивався титулу воєводи або каштеляна земель, які давним-давно перестали належати Речі Посполитій: хто поменшає, особливо уся ота повітова братія, задоволялися титулами «чесника», «підкоморого», «ловчого», «мечника», «підчашого» і так далі і так далі — титулами без усякого обов'язку, без влади, без плати й без поваги.

Такий титул легко було випросити, ще легше купити. Під кінець Польщі то можна було набути титул за яких десять-п'ятнадцять дукатів. І се був такий мізерний гендель, що навіть камердинер королівський перестав ним труднитися, як чепуховим, продавав лише дипломи на ордени.

Взагалі впали титули в Речі Посполитій. Пан Карпінський, теж поміщик, підгірський, відомий із своєї неохоти до всяких блахманових титулів, не то з жалем, не то з іронією говорив:

— Титул «вельможний» у наших предків у XV — XVI віці значив дуже багато й давався лише особам першої ранги. Конецпольський, воєвода, сенатор, procer Regni [1], титулувався «вельможним», а вже Яків Собеський, батько будучого короля, маючи високий пост хорунжого коронного, титулувався уже тільки як «urodzony» [2]. А вже в XVII віці ніхто не хоче бути ні «уродзоним», ні «шляхетним», а тільки «вельможним» або «ясновельможним». Так воно і пішло.

«Ваша милість» — це був титул тільки короля. Згодом і високого достойника почали величати «ваша милість пан». А ще згодом так почали узивати всякого та ще, аби не говорити довго, почали скорочувати у «вашмосць», «вашець», «вацьпан» і нарешті просто «ваць», похоже, як селяни-русини кличуть поросят.

Це було ядовито, але це була правда, як і те, що дійсно всі оці провінціальні титули були пса варті.

Отаким «ловчим» був і пан Кшивокольський. Більше. Брав декого сумнів, чи він навіть шляхтич взагалі.

— Біс його там знає,— говорив один з другим.— Вже одно те, що він якраз сюди приїхав господарювати, а не на які жизніші й більш залюднені околиці, вже це одно

[1] Знатна людина королівська *(латин.)*.

[2] Вроджений, шляхетний *(пол.)*.

свідчить не на його користь. Це ж відомо, що всякий худопахолок, придбавши собі пару-другу сотень дукатів, тікає із своєї околиці, де його всі знають, і їде — куди? Та сюди ж до нас, бо тут далекий край, бо тут слабий контроль, бо тут індигенатів не питають. Приїхав, об'явив себе шляхтичем, ловчим курським чи яким підфіліпським — і живи. А воно якби помацати кістку, от і показалося би, що ти за шляхтич.

Але це говорилося лише по кутках, у вічі ж панові Кшивокольському ще ніхто не насмілився висловити сумніву в шляхетстві. Насамперед тому, що й взагалі це річ делікатна: ану ж він дійсно шляхтич — яка образа тоді! А потім і просто тому, що ніхто не хотів зв'язуватись. Пан Кшивокольський, чи він був шляхтич, чи ні, але носився із шаблею, був гострий, нетерплячий, отже, в першім імпеті міг хапнутися до шаблі.

І знов же: якби він дав яку притоку до сумніву, скажім, проштрафився би у чому проти гонору рицарського — ну, тоді можна було би підняти питання про шляхетство. Але пан Кшивокольський поводився, як і всякий інший, приток до якихось сутичок нікому не давав, і тому на Коломийщині вважався за шляхтича, як і багато інших.

Загалом він був, «як і всякий інший». Поставив собі дворик на своє уподобання. Не був то старопольський шляхетський двір, що дід його почав будувати, а онук допіру скінчив двір, що в ньому росло не менше як три покоління й кожне клало свою печать на будову всіма отими прибудовками, надбудовками, прикрасами й оздобами.

У пана Кшивокольського все було сучасне, сказав би — аж надто. Архітектура будинку, якщо сюди можна було придати сей термін, відбивала не загальні риси народу чи епохи, а виключно індивідуальну вдачу володільця: приземистий (щоб тепліше було), присадкуватий будинок ніби хижо вчепився в ту землю, на якій стояв, і наче говорив: «Ага? Попався? Тепер чортового батька хто тебе з-під мене вирве...» Вікна мало чим більші від селянських; жодних прикрас, в яких так любувалися шляхетські двори й дворики; отже, не було там ні великих отих галерейок, вежичок, не прикрашувалася зовнішність baniami і banieczkami [1], різного роду прибудівками, присінками, з фантазією поприбудованими.

[1] Куполами і куполочками *(пол.)*.

Нічого того не потребував пан Кшивокольський. Голі стіни, скупий дах, але зате дуже міцні оковані двері, комора з цілих бревен і з дверима ще дужче окованими.

Так само і довкола. Жодних натяків на якийсь садок, без чого не мислив себе шляхетський двір. Город без усяких там вигадок, із самими найнеобхіднішими варевними рослинами. Службові будинки, як-от стайня, шпіхлір тощо,— це було міцне, але вже будинки для людей — то були просто ліп'янки, з кривими вікнами, сяким-таким дахом, рипучими дверима, холодні й смердючі.

Отже, лише раз глянувши на двір, можна було сказати, що тут живе жмикрутиста, скупа, недалекоглядна й обмежена людина. Так це й було в дійсності.

Мабуть-таки, пан Кшивокольський дійсно був доробкевич. Мабуть-таки, досить трудним, а може, й не зовсім прямолінійним способом роздобув суму грошей, потрібну для набуття шматка землі, кількох десятків душ селян, побудування й життя далі вже з господарства. Гріш у нього — то було все. Видно, пам'ятав труднощі, з якими довелось йому добувати той гріш, тому шанував його, любив і видирав, звідки тільки міг.

А видирати, властиво кажучи, було нізвідки. Промислів жодних не існувало, торгівля була утруднена, та й місцевість не по тому. Доводилося обмежуватися тільки на господарстві, а господарство в гірській околиці — це, ой, яка трудна штука!

Тут дохід могла би давати маржина, але для того мусило б її бути багато — а де ж її одразу багато взяти? Накупити не стало у пана Кшивокольського снаги, бо всі здобутки пішли на будівлю, ще й задовжився. А чекати, нім маржина сама розплодиться, не вистачало у пана Кшивокольського терпіння. Він рад би жили тягти з кожної телиці, аби вона скоріше ставала коровою, одного дня не пропустить. І тому скотина у нього вся така миршава, низькоросла. Воли у нього роблять майже з дня народження. Робив спроби уживати навіть корів, чим непомалу здивував усю гуцулію.

— Ой людочки! Шо-м нинька виділа-а! — співає яка молодиця.— На панськім коровами орут — і бигме, Боже, не брешу.

— Ає,— іронічно потакує дядько.— Бо то ви, баби, все за мушшінину ховаєтеси: ми і до воська, ми і до рала... А тепер пани вас навчют. Ше й до воська мут брати.

— Отаке з корови кегло, ек із баб воську.

Так само витягав соки пан Кшивокольський і з своїх хлопів. Він хотів би, аби вони й не спали, і не їли, а все би робили, робили, робили, щоб пан ловчий курський скоріше зробився багатим, скоріше добився шаноби, значення.

Часом йому навіть аж дивно було, як це селяни не розуміють його стремлінь і не помагають йому. Таж йому треба, конче треба якнайскоріше забагатіти! Без цього ж немає смислу працювати, відмовляти собі в різного роду приємностях.

Приємності, і то всі одразу, прийдуть потім, коли стане черес повним, коли поля стануть неозорими, а скотина ревтиме тисячею глоток — от тоді допіру почнеться уживання життя! А до тої пори кожний гість — це тільки об'їдало, що норовить побільше на дурничку з'їсти та випити; кожна година робітничого супочинку — це крадіжка; кожний шматок хліба для працівника — це зайвий ущербок, зайвий камінчик перепони на шляху до отого будучого зверхблагополуччя. Сон пана Кшивокольського недовгий, уривчастий, наповнений тривогою за недороблену кимось роботу, каяттям, що от там не достояв, там не доглянув, там довірився. Дріб'язковий взагалі він, сей пан ловчий курський. Буде стояти тобі над душею, буде скребти моркву — і тим дуже дошкулює своїм підданим.

— Та ти бий... Ліпше ти мене вдар — лиш не стій мені над душею, не виїдай ми печінок.

Таким він і у себе в хаті. Жінка довго морочилася, поки звикла. Спочатку це її дратувало.

— А чого се ганчірка валяється? А чого каганець довго горить? Чому на слуги так багато хліба виходить?

Раз жінка десь випадково заподіла кілька злотих. Сунула просто десь і забула. То він років два пам'ятав і при кожній оказії нагадував. Як чогось шукає жінка, то він:

— Се, мабуть, там, де ті дванадцять злотих.

Потроху й жінка заражалася тою копсєшністю, аж нарешті у своїй галузі господарства стала теж скрупулятною й дріб'язковою. До нитки вираховувала мотки пряжі, що їх мусила дістати від молодиць, так що не раз яка баба докладала й свого повісма, аби лише вдовольнити двір. Під'я приймалося на вагу, а для яєць то вигадано було навіть спеціальний апарат: пані Кшивокольська поставила дошку, а в дошці зробила дірку й кожне яйце у ту дірку просовувала. Якщо проходило — вертала назад газдині, а собі брала лише ті, що зоставалися по цей бік діри. А що

у гуцулок кури були звичайно дрібні, яйця несли маленькі, то багато жіночих сліз пролилося через оту дірку в дощці...

І чим далі господарили панство Кшивокольські, тим обоє ставали дошкульнішими. Не була та панщина, може, такою лютою, як на долах, бо тут з гуцулами не можна було собі позволити того, що зі смирним та плохим яким-небудь жителем долин або бойком, але для гуцулів і ця панщина була річчю малотерпимою.

Тут не було одвічного панства, народ був свобідний, отже, першим носителям ідеї кріпацтва трудно було впоювати ту свідомість в народ. Тому часто те, що пройшло би на долах непомітно, будучи явищем побутовим, тут викликало гомін незадоволення.

Та якби ще лиш гомін — з ним можна би миритися. Але біда власне в тому, що в гірських околицях цей гомін легко міг перейти у що гірше. Тому доводилося стримуватися й не перетягати занадто струни.

Доліський чоловік сплаче та й вже, а на панщину йде; подітися йому ніде. А в гуцула кругом ліси, дебри, скали, пропасті. Як тільки що йому не подобається, він зараз бухає з пістоля в голову напасникові, а сам за бартку — і в ліс. Набере собі ще таких одчайдухів — і готова банда опришків.

Це все потроху стримувало тутешніх панів взагалі й пана Кшивокольського зокрема. Вони, гірські панки, тільки з заздрістю могли дивитися на своїх долинних колег, що накладали на своїх підданих які угодно тягарі, за провину карати як угодно немилосердно і взагалі поводитися як угодно.

Тут, у горах, так не йшло. Доводилося оглядатись, доводилося пропустити не одно мимо вух і очей — взагалі панькатися з хлопом.

Та даремні були старання.

— Вже годиш їм, сим проклятим хлопам, як болячці, не караєш повною мірою, як він того заслуговує, прощаєш йому те, чого ти не вправі простити,— і все ж ні!.. Дивиться на тебе чортом, а в очах у нього читаєш: «А знаєш що, пане? А я можу тебе зарізати, як захочу».

Панові Кшивокольському після такого читання в очах не раз приходила думка — а чи не продати тут землю та купити де в іншому місці, де можна сісти на хлопа повною вагою, але зупиняли економічні розрахунки. Як-не-як, а тут, у горах, пан Кшивокольський був таки поміщиком. За виручені ж гроші він міг би купити на долах втроє менше

землі, ніж отут, отже, був би щось вроді загонового, ходачкового шляхтича.

— Ні... Треба вже держатися тут. Може, згодом обставини покращають.

Це покращання пан Кшивокольський розумів у смисл більшої можливості насісти на хлопа.

Але час ішов, а обставини не кращали. Навпаки: деякі непомітні детальки говорили за те, що вони неначе ще гіршають. Ніби нічого не сталося, ніби все так, як і було — а от... наче хвилюються гуцули, коли з попом говорять. Відповідають часом якось зухвало; або дивиться на тебе отакий який-небудь дядя мірою сажень у плечах і наче каже: «Ану вдар!..».

Сусіда пана ловчого курського якийсь пан Волошиновський, давній оселець тутешній, розшифровує це просто:

— Мабуть, знову вчуємо скоро за опришків. Давно вже, років п'ятнадцять, їх не було, ніби таких, помітних. Гуцулія набирала сили. Оце, мабуть, набрала і, боюся, вибухне такою хвилею опришківства, що довго будемо її пам'ятати, хто живий зостанеться. Це буде дев'ятий вал, як на морі. Бо у нас опришківство ходить хвилями: нахлине, потім схлине, не чуть. А згодом іще — так і йде.

Поміщики не розуміють і розводять руками.

— І що їм треба, отим хлопам? Здається, вже де їм і життя краще, як не в нас. Хліба вони не роблять, підвод не дають так, як на долах, обходимося ми тут із ними, як із панянками якимось,— і все невлад, все він тебе ненавидить, сатаною дивиться.

— Вдача вже така хлопська. Нічим ти його не приласкаєш, нічим не привернеш до себе запеклого серця.

— А я би сказав, що тут багато важить околиця. Се гірські люди. Вони відчувають по-іншому. За такий лад, як у нас, доліський хлоп Бога би благословив, а гуцул, бач, не переносить. Всі вони, гірські люди, такі. Швейцарці, візьміть, або кавказці... Так уже гори впливають, роблять людей більше свободолюбими, більше чутливими на всяке посягання.

— Е, при чому тут гори! Просто хлоп є вроджений мерзавець. Всюди він однаковий, всюди він прихильник до всякої сваволі, до гайдамацького грубіянства, всюди він має з молоком матері всмоктану ненависть до пана. Це вже така природжена мужицька невжиточність, і вона однаково дає себе знати і на горах, і на долах, і всюди, де є хлоп. І нам з тим завжди треба боротися й то крутими мірами,

бо з іскри, як це споконвіку бувало, може розгорітися вогонь бунту, який треба буде вже гасити, напруживши всі сили. Чуєте, що робиться на Волині й Поділлі? А це ж від нас у двох кроках.

А там дійсно діялися неприємні речі. Подужавши козацтво, шляхетська Польща думала, що вона вже подужала весь український народ. Показалося, що це не так, що народ не почуває себе упокореним і що він готовий далі проводити боротьбу, коли не в формах козацтва, то в формах гайдамацтва.

Не перестають то там, то там появлятися більші або менші купи гайдамаків, палять панські двори, нападають на корчми, на села й навіть на міста. Вже гетьман Сенявський мусив посилати частину війська з армії, щоб нищити «свавільні купи», а пан Галецький, регіментар усіх українських воєводств, видав грізного універсала, де вимагав, аби йому доношено про місця перебування «куп гайдамацької сволочі». «Особливо ж звертаю увагу панів губернаторів та війтів, що вони будуть відповідати перед Річчю Посполитою, якщо виявиться зв'язок кого з них із свавільними людьми...»

Але се нічого не помагало, гайдамацькі ватаги росли, напади їх ставали грізніші, сміливіші. Гетьман Сенявський почав заводити надвірні міліції для оборони від гайдамаків, більші пани пішли за його прикладом. Появилися міліції з козаків, зі шляхти, з волохів. Але і це не зупиняло народного руху, гайдамацтво росло, аж поки у 1734 році не вибухнуло серйозним селянським повстанням на широку шкалю.

Запалали не тільки корчми й панські двори — запалали міста й містечка. Паволоч, Погребище, Тараща, Животів, Жаботин, Фастів, Бердичів, Володарка, Умань, Медведівка, Мошни, Гранів, Вінниця, Летичів, Могилів, Межабож, Корсунь, Козятин, Проскурів і так далі і так далі. Було від чого занепокоїтися не тільки Київському воєводству, Брацлавщині, Поділлю й Волині, а й більше віддаленим околицям.

Наповнилися тривогою серця і підгірської та покутської шляхти. Страшно стало, як би ця повстанча хвиля не перекинулася й сюди. І лагідніше говорив пан до своїх підданих, частіше величав їх «добрі мої сусіди», оглядав рушницю й щільніше замикав двері на ніч.

А пан Кшивокольський мав іще особливу причину непокоїтися: у нього в селі виплекалася якась така людина, що

від неї всього можна чекати. Самі гуцули про нього кажуть: «Наш Олекса... він такий єкийс...»

Не оприділяють далі, а от відчувають, що серед них виросло щось особливе. Відчував це й пан, але, як з тим боротися, не знав.

VIII

Олекса ще змалку багато начувся про опришків. Дєдя його, старий Василь, хоч і не признавався, але, мабуть-таки, «ходжував» і сам трохи... Не пішло це йому на користь, бо бідним був, бідним і зостався, але про опришків знав багато, оповідав про деяких як самовидець, у живих фарбах. Часто, бувало, як підіп'є, розохотиться, то звертає сам розмову на опришків — і тому Олекса ще в дитинячих літах знав, хто такі були Пискливий і Пинта.

Василь відзивався про них з пошаною:

— То такі були люде, що не боєлиси фестунків. Бий та й вже... Пискливий так тот бирше на міста був нападав. Отинія — таже то гет на долах!.. І не боєвси!..

А панів, дворів, ади, панцких — і не зрахувати!.. У Березові там Голінський був пан... У Незвиських, у Вороні — там пан Каркович; того пекли, аби візнав, де гроші. А в Микуличині був отаман Гнат. Забув-сми, єк го порекло. Так тот Гнат усе на опришки засідав та й помагав панам. Ті микуличинські люде... вни все йкіс такі...

Мабуть, і Василеві досталося свого часу від микуличинців, коли він їх так характеризував:

— Так ми... ци я хтів сказати опришки — йшли на того Гната. А у нього був слуга Тимшак Микита. Так тот Микита вергси оборонєти того Гната. Ці, опришки, того Микиту покалічили, оє... Не лізь!

Велику частину успішності нападів Пискливого приписував Василь добрим стосункам отамана із євреями:

— Бо вни, жиди, всьо знают: єк направити, єк шо... Був коломийський жид оден — Мендель. Так тот самий ставав на опришка, єк на добрім рабунку. До-обре справ'єв, бо багачів усіх знав. Але шос зле погостив — завісили го в Коломиї.

І це так вразило отамана опришків, що він прирік помсту: хвалився, що спалить Коломию. Товариші думали, що то він тільки так, а він справді.

— Ровту зібрав чоловік трицік. Були там Микулєки три

брати — Семань, Іван та Гарасим; Хабараки були з Дитковец та ше оден легінь Дмитр — то все піддані дитковецького пана. Бойки були з-під Перегінська, теж три брати — Іван, Василь та Федір. Із Рунгур були три Жолобєка — Гринь, Івась і Федір, і ше оден Федір із Ключева із Долишнєго. З Ямної був оден, лиш уже не згадаю... Знаю, шо Шипитчуків зєть був він. Ци всіх можу запамнєтати? Прокіп Ковбаса ше був, видиш? То газда був, у Вербіжі сидів. Ма штири воли, корів п'єть, дробу — а такой ходив у в опришки.

А був іще Абрамко Метерцій, сапогівський орендар. Він теж достачював нас усєчину: горівку, порох, олово на кулі, сукно, харч, зброю — усєке. Там цес Абрамко й тепер приніс опришкам боклаг горівки, десік фунтів пороху, їстн. Та йк зачюв, що лагодитси Пискливий на Коломию — зачєв не радити. «То,— кае,— місто велике, сокочєне. Там варта. А хуч і без варти: єк си збігнут тілько люда, тот із колом, тот із сокиров, тот іще з чим — мусите тікати спередь тілько люда. Ліпше йгіт на Заболотив. То місто менче, а жиди,— кае,— там дуже багаті. То здобич,— кае,— буде така сама, єк і в Коломиї, а небезпеки нема».

Та й так розговорив усіх хлопців, що таки постановили на Коломию не йти, а спробувати Заболотова.

У Заболотові рабували самі жидівські доми. Лиш, казав мені Ковбаса, самого фантя набрали, а грошей не було — так казав. Я му кау: брешеш, видев. Бо де ж таки, аби у жидів грошей не було? А він таки кае, що не було.

Під Дебеславцєма паювали-смиси, кае, то мені припали дві жидівські бекеші, онна сорочка та ще дрібне фантє. То все Абрамко відкупав у мене за двацік золотих. Абрамко теж, кае Прокіп, питавси за гроші. А ми му кажемо, що не було.

«Лихо-сьте шукав,— кае.— Гроші були, лиш ви не вміли добре шукати».

Взагалі старий Василь багато оповідав за Пискливого й ставив його дуже високо. Але коли об'явився Пинта, то сей ніби одразу став іще вище.

«То вже нашєське йкес було. Кают, шо го нічо си не ловило: ні куля, ні сокира, ні вогонь,— такий то був ді тот Пинта опришок. Я го вже-м не видів. Говіркували люде».

Про подвиги Пинти, які з'єднали йому таку славу, розказував Василь; наприклад, таке:

— Дес на Угорщині під Чегйовом є місто Бурштин за горов. Там іздавна стоєв замок, фестунок, ади. Пинта йшов

туда та й зажідав грошей від тамтих панів. А пани замкливси у тот фестунок та й грошей не хтіли Пинті дати.

Обиздрився Пинта. А там, ді верх того фестунку, була дуже велика гора. Узєв Пинта великого дуба, зніс на тоту гору, а видти пустив. Та тот дуб єк си поніс, то фестунок гет цалком розніс на кавальчіки, ає!..

Старинний спосіб добування укріплених міст зостався в пам'яті гуцулів з переддавніх віків. Так їх предки били у візантійські стіни. Малий Довбуш слухає і не знає, що цей спосіб і ця легенда будуть пристосовуватися до всіх видних опришків і до нього, Олекси Довбуша, в першу голову і в незчисленних варіантах.

Із моментів діяльності об'єднаних ватаг Пискливого й Пинти в пам'яті Василя зостався напад на столицю Гуцульщини — Косів.

— Був там, у Косові, великий багач жид Гедалія Він був такий багатий теменно, що держєв ув аренді цалі добра: Косів, Кути, Єблонів, і ше... Не було багатшого жида на всі гори. Гедалиха, було, єк си вберет на сабаш, так є шо видіти.

І мав цес Гедалія одну дочку. Засватав єї єкийс не з нашого краю теж дуже багатий жид. І наші хлопці знали, шо єк буде Гедалія справ'єти хасини, то наз'їздитси жидів багатих без числа з усего краю — от тогди й напасти.

Під Пинтов самих угрів було до вісімдесєк. Та волохи мали надійти. Ціле воєко... Та й під Пискливим немала юрба — усі хлопці до-обрі. Теж були й волохи, бойки й наші люде... І в него, у Пискливого, був такий постановок, шо над волохами волох отаман, над усєков бранжов — свій. А над гуцулами був за втамана Федь Жолоб. Юха був хлопец!

Пискливий вислав Федя того вперед. Додав му двох теж до-обрих хлопців — Харобара із Шешорів та Маковея нашого, печеніжинського, шо його брат сидит у верху, знаєш?

А у Гедалії хасини відбуваються. Жидів поназ'їздилоси повно!.. Та всі в дорогих катанашах із золотими гудзиками, у слішних поєсах кованих! А на жінках та дівках жидівках золото, отих ланцухів, нашийників, ковтків, коралів, перел — ой га-га!..

Музика тнет, жиди танцуют. А кричут так, що на ціле місто чути!

Людей позіходилося дивитися — невидимо. Дітваки на парканн позлазили, на дахи. Таж таки й чудо!

А там, у товпі, й Федь із товаришами. Чекає, нім до міста увійдут опришки — аби не дати жидам розбігтиси. Лиш шос нема й нема опришків. Посилає Федь то одного, то другого з товаришів подивитиси, ци не йдут — нема!.. Шо такого?.. А вже сонце понад захєд, скоро, скоро вже порозіходєси жиди по хатах.

А то Пинта по дорозі вступив до Мишина. А в Мишині орендар не жид, а гуцул Юр, свий хлопец. То він частував легінів горівков, та й вни си припізнили.

А Федя вже нетерп'єччя беретси. Посилає ще раз Маковея. Коли біжит Маковей — ідут. Тогди Федь чемно виступає наперед, здоймает кресаню, кланєєси. І таку бесіду мав Федь: «Я називаюси Федь Жолоб, із ватаги Пискливого. Зара будут суда усі наші хлопці, поверх сотці люда. То коли не хочіте, аби ми вас стинали — мечіт суда, у цесу тайстру усе, шо маєте найдорожчого».—«Ой-ой! Гевулт!..» Зчінивси крик помеже жидами, рейвах!.. Але шо маєш чінити — треба давати!

Посипалиси до тайстри і ланцушки золоті, і перли, коралі, гроші!.. Уже й тайстра повна, і бесаги — а жиди все несут, несут... Оден спредь другого... Бо тот поніс, а цес не хоче... Ні, братау,— неси й ти, аби не я один ущербок мав!

Федь скінчив на подвір'ю — йшов до хати Гедалії. Велів собі скрині одчинити, усєкі пуздри. А там гроше-ей — і не зрахувати!

А тут уже опришки набігли. Марусєн і Гриць Кочераків впали до школи, де тоті гості жиди молилиси. Ік зачєли там стрілєти — уй-юй-юй! Зачєли кікати! А коло брами на варті Іван Торунтєків: ув обох руках по пістолетові та й крис на плечах. То йк зазорит єкий жид таку фігуру — та й назад!.. Сміху!..

Але шо ж... Таки Косів то є таки Косів. Місто, рахувати. Єк зчінивси галас на ціле місто, єк зачєли збігатиси люде, єк зачєласи бійка! Ті собі стрілєют, ті собі!.. Сімнацік душ опришків лєгло тогди, а решта відійшла до Пістині, забравши здобич і двох ранених із собов.

Пискливий аж зубами скриготит! Му ше си не вдавало так, аби го так били. Уводно, каже, шо треба пімститиси. «Най волохи надійдут,— бо їх не було ше,— підемо знова на Косів і розіб'ємо на друзки!»

У місті над Ключевом обнучювалиси — все чькали на волохів. Опришки усе казали Пискливому: «Ой давай, пане втамане, кікати! Бо то може восько наскочити».

А Пискливий таки тої, аби чькати на волохи. У Ключеві

Горішнім там багато було своїх людей, тож може було чькати. То Савка принесе, то Филип ци старий Зачко або єго син Федір.

Та й шо ж... Волохи — вни все зрадники — перечюли, шо наші зле гостили у Косові, та й завернулися назад. Ну, наші чькали шо чькали, а далі видют, шо таки не буде, попасовалиси та й собі хтіли на Угоршіну. А тут ік наднеспасовалиси та й собі хтіли на Угоршіну. А тут ік наднеслоси восько. Жомніри кінні. Ге-ге-ге!.. Куца родина прійшла!.. Хто втік, а хто й не спостиг. Багато спіймали жомніри хлопців, повішєли витах у Кутах, Косові, Коломиї... Пискливий утік. Але не йшов на Угоршіну, а до батьківщини. Йкось му дєдя єго залагодив справу — не без грошей там си обійшло... Та й зачєвси Пискливий Іван газдувати і господарив так сім чи вісім рік. Думав уже і віка так кінчити — а вийшло не туди.

Спорєдили пани таке восько на опришки — смолєки си називало. Привідцев у них був пан поручник Сосновський. І така то була біда, шо в него гляба було переховатиси. Вітропив усіх опришків. Не лиш тих, шо тепер рабували, але бо й тих, шо рабували й колис.

Єк перечюв Пискливий, шо приходит і на него черга — спробував грошима. Не берет! Шо за чюдо — лєх грошей не берет. Але так — не взєв... Видит тогди Пискливий, шо тут не тим пахне — і втік. Лиш позно си прохопив. Не вийшов і чверть милі, єк наскочів Сосновський і забрав...

Шо ж... суд був, єк звич. Питали про всєкє на суді, лиш то все дурне. Хто би на себе наговорив. От питаютси, єк ти попав до опришків. Шо ж має казати? І каже, шо слина до губи принесе. Пискливий казав, шо як був іще хлопцем, то пас вівці. А прийшли три: Мельник із Довгополя, Дідушко і Кочуба.

Прийшли й єли ми казати: «Йдім нападемо на вірмен купців, мают їхати з Сучави». То був-сми молодий, дурний та й давси намовити... А суд знає, шо він бреше. «То,— кажут судді,— ви там трьох вірмен вбили...» —«Я того не знаю,— кае Пискливий,— бо я стоєв при боці та й не бив-сми нікого... Я ніде не був, лиш та робота мені си не сподобала, то й я вернув ід хаті. Дєдя мій залагодив усю справу, та й я си бирше в тото не бавив».—«Не бавилистеси? А хто вбив двох дітей у Зверхослав'ю?» —«Я в тім не свідім, бо був-сми тогди у Семигороді...»

Таке плів, аби плести. То й шо ж... оннаково то му не помогло. Завісили го — і з того чєсу немає вже в наших

горах опришків, шоби таких аби мудрі. Дес шос колис із'евитси, але таке, пусте.

Об'евивси був Іван Панчишин, підобрав собі шістьох хлопців, до них волохів двох, здавси на намову жида-орендара з Саджавки і пішов — ци не дурний? — на Коломию. І з таков силов, рахувати, на Коломию. Пискливий не такої міри був ватаг, мав під собов і по сорок, і по п'єдесєк, і по бирше люда — та й не відважився на Коломию! А цес... Просто дурний.

Василь аж сплюнув. Дійсно, се була або зухвалість, або справді глупота. А може, просто молодий ватажок одразу хотів прославити своє ім'я нападом на широку шкалю, щоб вернути часи Пискливого й Пинти.

— Та й шо ж си стало?

— А шо? Вскочіли вони до ринку, зрабували йкогос Майорка, а ту єк не налетит пан поручник Сосновський до міста. Обскочив ринок, обістав своїми смолєками та й віхапав усіх, єк курєт.

Та й на тому си текло. Перевелиси опришки у наших горах. Чюв-сми, шо був ніби йкийс Верба, розбивав трохи коло Кутів, лиш недовго шос. Шпугрура з Текучі об'евивси, але також недовго гостив... Тутєків із Довгополя... Малі то все люди... Ні, таки перевелиси опришки. Нема таких опришків, єкі були давніше.

А хтось із таких, шо більше буває долами, оповідає, шо там обібравси йкийс Лесько. Перший напад був на пана Петровського у Живачеві. Зрабували вни того пана, йшли на Солотєну. У дзвінецькій сиглі у густі дебри стали, аби припічнути й попасоватиси. Зачєли ділитиси — ой га! В жяден спосіб не можут миром. Кожний хапаєси за обушки, за пістолєта, шаблі, ладівниці, а фантя, квефів, ади, тотих стєжок, лудіння панцкого не хтє. То й си сварут, кричют...

Лиш — чюй!.. Трубка ловецька. Перепудилиси наші опришки... Думкують, шо би то було? Погінь? Коли чюют, кричєт їм тот пан: «Не бійтеси. Я ніц вам не зроб'ю лихого». Стали вни тогди. А се був пан Макаревич із Кривця. Полював попід Кливу із своїми людьми та й загнавси аж під Дзвиняч.

Но цес пан був такий, шо скоро си вбізнав з опришками, погодив їх на ділевшині, привів навіть купцє на тоти речі й за се дістав від опришків великі чоботи червоні шлєхоцькі й квеф.

Нічого геройського — і громада гуцулів констатує, що дійсно опришки перевелися. А жаль.

— Єк були опришки — присідали панки та жидки, притихали, ади, та й не збиткувалиси над крискєнами. А тепер, єк опришків нема, знов піднесло голов гадє та й просвітку нема людєм.

— Ой, пора би, пора вже опришкам з'явитиси. Я так гадаю, шо йк би котрий обібравси, то би не ходив шукати хлопців — сами би д'нему віходили.

— Пора!.. Крайна пора!

І такі бесіди Олекса чує, скільки себе пам'ятає. Де не зійшлися гуцули — зараз зводиться річ на опришків. Багачі, правда, помовчують більше, але біднота залюбки говорить, згадує з пошаною, жалує, що опришків більше нема, й сподівається, що вони скоро з'являться.

— Бо пора! Таки вже крайна пора!

IX

Старий Василь Довбощук оповідає все таке, що або сам бачив, або чув від безпосередніх учасників. Тому його оповідання були суто реальні й без усякої домішки фантазії.

Але не всіх задовольняла реальна дійсність. Декому хотілося в опришках бачити більших героїв, ніж реальні «чорні хлопці» сьогоднішнього дня. Зрештою, давні історичні, а то й просто міфічні постаті сплелися в гуцульській уяві з опришківством і надали йому легендарного освітлення. Для малого Олексія це було ще цікавіше, і він залюбки слухав такі оповідання. Особливо майстерицею на них була одна баба печеніжинська — Палагна Провальнючка. Стара вже вона була, дуже стара, але ще не втратила ясності розуму й любила оповідати, аби тільки знайшлися охочі слухати. В малому Олексі знайшла найпильнішого слухача й тому оповідала йому все, що знала.

От, наприклад, у її репертуарі знайшлося оповідання за опришка Білоголового, який розбивав нібито ще тоді «єк турки й татари вуювали наш край». Чи се була пам'ятка ще з XIII століття, чи пізніших татарських нападів і що то був за воєвода Білоголовий — не знати, але гуцулка робила його опришком.

— Раз прийшли вни, тоти турки й татари, на наш край і гет цалком повоювали усу нашу землю. А найбирший

гурт їх осівси ади в Кутах. Позабирали собі людей, панщину тяжку веліли робити, на їхну віру присєгати — лиш ніхто того не хтів. А мурза найстарший турецький узєв собі за любаску дівку онну, такой нашу гуцулку. І так дуже її любив, шо раз... А вна го не любила, лиш любила ватажка отого Білоголового. Він мав, тот Білоголовий, комору недалеко Кутів та й там пересиджував із своїми легінями. А гуцулка тота єк лиш куди мурза си відлучив — зара біжит до свого того любаса та й набуваєси з ним. Та й жиют, та й жиют так турки-татари на нашій земні, лиш того їм мало. Похотіли вни знишшіти усіх наших людей у Кутах, аби самим жити у місті. Змовилиси, аби на великдень вирізати усіх гуцулів та й усіх міщан у Кутах. Наготовили ножів та й у великодну п'єтницу зачели їх гострити. А тота гуцулка-служниця видит, шо турки-татари остре ножі, та й шос вна там трохє здогадаласи, шо то ніби не на добро. Питатси того свого мурзи: «На йку біду ви острите ножі? А турецький мурза тот не хоче вигорити, лиш си виминат сим-тим: «Та то, видиш, таке усєке ни оннаке...»

Але жінка — біда-а! Єк зачєла вна, тота гуцулка, коло того мурзака ходити, єк зачєла го просити, то він уже не міг си противити й ізрик: «Дістали ми від свого хана приказ, аби на великдень вирізати усіх крискєн, єк вни мут с'єтити свої тоти паски. На цесе діло остримо ми свої ножі, на крискєнцкі голови. Лиш ти не бійси — я тебе не заріжу. А другі турки можут тебе зарізати —єк ти це кому скажеш. Боже тебе спаси — нікому не кажи! Бо тебе турки вб'ют! Вна, гуцулка тота, приобіцєла, шо нікому нич не скаже, але то вна лиш так гулила свого мурзу того, аби єму голов задурити, а сама лиш чекала ночі. А як мурза і всі єнчі поганці поснули, вна таки ноги за плечі й побігнула до свого Білоголового. Прибігла ночов. Побудила хлопців, сказала, що знала. Подумав-погадав Білоголовий та й каже: «Но, біжи ж ти,— кае,— назад та й потихеньки оповідж усім людєм, аби всі люде зібралиси на зорєх докупи в однім місці, а я там си єв'ю из своїми легінями, та й ми виріжемо турки-татари, а не вни нас». Служниця побігла, сказала у місці. Оден по одному довідалоси ціле місто та й зібралиси усі. Бо то ж смерк... Ще було темно надворі — а ту вже з'євивси Білоголовий. Сп'ют собі турки-татари, а ту наші як не наскочут!.. Ой-га!.. Вже нема си єк оборонєти — тра кікати! То котрий спостиг, той укік, але мало котрий. А мали тоді турки-татари из собов турецьку

коруну, ніби їхнього короля, ци єк він у них там си називає. Дуже дорога вна йкас була, коруна тота. Та, видев, ше й скарби усілєкі мали тоті турки-татари. То йк зачєли укікати, то забрали з собов і коруну тоту, і скарби. Та й шо ж, коли добре потис Білоголовий, і не було способу утечі из корунов і скарбами. Хапнули турки-татари свою коруну тоту та й ісховали разом із скарбами у потайну свою комору. А комора у них була отам, єк ідеси з Кутів до Косова над потічком. Там є таке місце, шо й дотепер звесі «Татарка». Тепер там поросло та й гляба і знайти тоту комору. Шукали люде не оден раз тих скарбів, лиш так добре поганці залагодили вхід до тої комори, шо гляба знайти. А Білоголовий з того дістав тогди велику славу: називали го витак «ватаг-воївода»!.. Підібрав він собі ше хлопців і пішов у Туреччину, воювати турки на Буковині. Та й був там довго Білоголовий. Не одному туркові зробив конец. А витак, єк уже набрав доста грошей та й усєкого добра, хтів прийти назад, у свою сторону, до Кутів-таки. Кєгне. А турки перевідали, визнали, ади, та тото, шо він ме йти з великим грошем, то зібрали багато воська й пішли у погінь. Подогонили Білоголового з єго легінями дес під однов кечіров, та й зачєласи бійка. Опришки з Білоголовим добре си боронили — лиш шо ж, єк турків було бирше, та й вни перемогли. Білоголового вбили та й ше й на кавалки розрубали — так го ненавиділи. Та й усіх опришків повбивали. Кают, шо йкос си вимок із гірков бідов ци би оден, ци би два опришки звідтам, то вни лиш мали оповісти, єков смертев загиб їх славний отаман.

Цікаво було Олексі слухати отаке. Сивою давниною віяло і від самої баби Полагниці, і від її оповідання. А татарку ту постановляє Олекса конче звідати. Як тільки виросте великий, так зразу й піде у той же день. І конче знайде. Бабі Полагниці обіцяє з.того добра хустку гарну, бо ця у неї вже дірява. Баба сміється.

— Ото-то! Придала би си хустка, шо й казати! Коби лиш скоріше ти виростав. А я тобі за хустку ше про Головача опришка колис оповім.

— А ви тепер, бабо...

— Є!.. Хустка ше де, а ти вже плати хочеш.

Але згодом оповідала — і на малого Олексу це робило надзвичайне враження. З її оповідання виходило, що Головач — то був ніби якийсь месник народних кривд. Видимо, ідея такого отамана опришків вічно кілкувала в свідо-

мості гуцулів, і, не бачачи такої постаті в реальному житті, вони робили її собі хоч в легенді.

І от ця риса — обставання за покривдженим народом — найбільше подобалася Олексі. А потім — сила.

— Тот Головач був такий ді силний, шо не було йму суда пари. Він біду вбив, каут, і за того Бог і дав му таку потерю. Та ше так му дав, шо го куля не ловиласи. Часом стрілєют у него панки, єк градом, кулями, а він лиш з того сі сміє. Отвори ріт — а то му стріле кулев у ріт. А Головач покашле, захаркає кулю з рота собі на долонь та йк упари котрого панка тов кулев по чолу, так тот і з місце си не тєннет. Не то куля, а й ніщо му не шкодило. Не раз він дозволєв панам варити себе у сировици. То сировица бої доокола него, а він собі сидит у сировици у кип'єчій та у флоєру грає...

Олекса аж на місці всидіти не міг, аж підскакував — так йому це все імпонувало! А сто літ згодом і про нього самого такі речі оповідали.

— Не любили того Головача пани дуже. Бо він за бінним народом обставав. Та ше й тому не любили, шо він мав у короля велику честь. А то з тої причини, що врєтував короля від лиха.

Мав наш найєсніший король їкось войну із нерівним царем, Та й тот поганий цар пишет ід' нашому королеви: «Кіко маєш,— кае,— воська свого, то все висилай битиси зо мнов!» А в нашого короля нема тіко воська, аби моча здужєти того царя поганого. Зажурився король. Коли хто му каже: «А ви Головача пішліт».—«Єкого Головача?» — «А є у вас у полонинах під Гутиком такий, Головач си назива, шо у него голова пудна: у мірну гелетку завелика. Тот такий дужий Головач, що самий підет на усьо турецьке воєко». Нема шо єнчого робити крулеви. Пишет до поганого царє-кріль, шо буде посилати проти турецького поганого воська одного жомніра. Засмієлиси турки з того. «Ано-ко, но-ко — будемо видіти, шо то за жомнір оден проти воська цілого». Посилает кріль по Головача: «Йди, будь ласка, рєтувати! Дам тобі, шо сам ісхочіш, лиш прошу ми ізробити палаш стабре,— каже Головач,— лиш прошу ми ізробити палаш сталєний, ніби меч такий, на дванацік шєжінь задовгий та й аби був на вба боки гострий». Вробили вму такий палаш. Тогди він пішов собі из тим палашем на войну. Прийшов він на тоту войну, а турки зачєлиси з него смієти. Лиш недовго си посмішковували, бо Головач єк узяв свій палаш, єк ним махне, то в оден бік упаде дванацік шєжінь народу,

а в другий так бік — іще впаде дванацік шєжінь — то єго, у турецькім воську, різнути людей. Стрілєют турки у Головача, кулі сип'ютси градом, а він на тото не турає, бо го не ловитси жядна куля. Видит ворих, шо то йкас біда — давай кікати! Та й укік увес, Головач сам-одєй прогнав турків».

Аж сюди заблукалися у гори билинні герої великого князя Володимира: що як махне в один бік — у ворожім війську вулиця; махне в другий — з перевулочками.

Але сіра посередність ненавидить героїв. Король добре ставився до Головача, закликав його навіть до себе до Варшави, але Головач не хотів кидати полонини, бо й дійсно — де може бути краще, як на полонині?

«То шо ж тобі дати за твою службу?» —«Давайте мені на куждий тиждень вина по бочівці та й єлівку».

Король пристав на тото й висилав туди під Гутин щотижня вина та й єлівку. Та й жив собі добре Головач.

Єк му стребитси грошей, іде до міста й каже собі заплатити тіцько а тіцько грошей. То багачі зложєютси на тоти суми, бо йк би си не зиклали, то би рабував Голозач. А панам то не подобаєтси. То вни часом прилагодє зраду на Головача: лиш він до міста, а вни до него бурр! Із дванацітьох пушок враз! Та й шо ж? Ік то ніби горох до стіни.

Довго так воював Головач, доїдав панам та багатирам. Приберали вни на него ружного способу, лиш оничково не могли діймити. А оден си ізнайшов.

«Видев,— кае,— у него є йка любаска. Ци би не підкупили ми ю, аби вна візнала, від чого му може бути смерк?..» А Головач діправді має любаску собі, і вна на него пизму мала в серці. Бо то вна мала колись тота баба, собі любаса, чоловіка їдного. Та й тот із нев був шо був, а витак вна му си навкємила, та й він ї облишив, а вна завзєласи за тото — я тє, кае, зі світу спрахчю. А тот чоловік смієтси з бабиних слів. Та й баба тота зійшласи з Головачем, підійшла йму під смак та й вогорит раз: «Ци би ти он пішов того а того чоловіка вбити, бо він ми межу переворав...» Бач, куда перевернула лиха душе... Головач послухав лихої баби, пшов ід тому чоловікові. Лиш не застав го дома. Пшов удруге — так само не застав. І так ходив три рази, лиш усе не застававь. А йк вийшов у четвертий раз, а тот чоловік пасеї вівці. Та й каже: «Єй, пане Головачу... Кіко ви разів у мене були, та й я не міг вас видіти та й погостити. Ік ласка ваша й охвота — виберітси єлов'єгу

їдну або хоч і дві». А Головач му: «Ой, не хочу я ви' тебе нічо, бо війшов-сме те вкєти».—«А за йку провину ви бе-сте мене били?» —«Та бо десь ти мої любасці поле переворав».—«Я їй поля не переворав, лиш свого не дав, аби вна переворала».—«Єк тому правда, то добре-с зробив: свого не давай, але ж бо й чужого не руш». Так вни поговорили, та й пшов Головач, а баба тота: «Ци забив-єс?» —«Не!..» —«А чіму нє?» —«Я му не дав житє та й відобрати не можу. А до того ше він ми казав, шо твого не рушєв, лиш свого не давав». Та й баба з того на него усердиласи, на Головача ніби, лиш мовчєла до часу. А йк прийшли пани та зачєли і підговорєти, то вна відразу си згодила, ніби візнати від Головача, від чого му смерк може прийти.

От їдного разу, йк вни набулиси зі собов, вна си питат: «А шо то кают, ніби тебе не мож забити?» —«Мож і мене забити, лиш треба знати спосіб».—«А йкий же то спосіб?» Довго він не хтів говорити, але погадайте лиш собі, шо курва може! Ік зачєла ластитиси, ік зачєла просити, плакати, то він таки узєв та й віговорив. «То, видиш, маю я срімний волос у голові. Коби го хто вімок, а витак набрав із паров роя воску та зсукав на тім волосі свічку з того воску. На ті свічці розтопити олов і з того зробити кулю. На ті кулі аби дванаціт попів відправили дванаціт соночків, дванаціт утрінь та й дванаціт служіб — то аж тов кулев мож мене вбити». Курва йк тото все візнала — вімкла у сп'ечого Головача тот волос, та й віддала го панам, і навчила, шо мают із ним робити. Єк Головач си прошумів — чює, ніби шос му не так. «Шос я ніби отік ослаб ікос...» —«Та то ми з тобов забагато були, та й мені шос не так... А може, ти не доспав... А може, їсти хочеш, то ті звару...» Вже вна знає, курва, єк то голов крискєнови задурити. А пани зробили все так, ік навчіла баба, та й чкають, нім Головач до міста по гроші прийдет. Прийшов Головач до міста по гроші. Дивитси — а то оден мадяр мірит до него з пушки. Бо то вни, пани, мадяра йкогось собі підкупили, аби стрілєв. Головач си засмієв — а того не знає, шо то є умисно на него злагоджена куля. Мадяр бахнув — і Головач покотивси неживий на землю...

Круль, коли довідавси про смерть Головача, то дуже жель му стало за так славним воїводов. І наложив він за смерк ватажка на мадяри штраф: велів іздоймати череп із Головачевої голови та й кожен рік мусє мадяри повен тот череп за штраф, за тото, шо убили Головача, наметати

чірвоних. Та й до сего нне дают мадяри шороку до каси крульовскої тоти гроші. І череп тот із Головача до сего, кают, є на Угоршіні: лиш газда покійний самий видів тот череп, єк ходив із бриндзами за гору молодєком.

Е-е!.. То славне на Угоршіні намено, тот Головач, шо війграв Угоршіну з-під турка. Загірці дуже го полюблєют та й кужде про него оповідат. Бо він бінного не рабував, лиш бінному ше дав.

Не все там в'яжеться щільно у баби, але Олекса не додивляється й не критикує. Образ Головача, такого сильного, такого справедливого, заступника за бідних, чарував хлопця, й малому хотілося скоріше вирости, аби бути таким, як Головач.

X

Так і зростав серед тих легенд Олекса. Де би не зайшла розмова поміж гуцулами про опришків, завжди кінчалася одним рефреном:

— Ей, коби тепер були опришки. Ми би гет пригрозили Польщю...

Опришки були месники людських кривд, опришки були найрозумніші з людей.

— Хто вігадав ручні млинки робити? Але перші то опришки вімудрували робити ручні млинки та й у тім молоти муку. Витак уже вни, тоти млинки, пшли меже люде.

— Ає... То таки правда. Шо то Каднючок знайшов у потоці у себе коло хати у лісі старий розіпрілий ручний млинок, шо опришки у нім мололи собі дзерно на муку.

— Так, так. Опришки усе знали.

— То й шо? Сиділи по зимовниках та й мали чєс усяке віштудеровувати.

— То би й ти, єк сидів у зимовнику, шос вімудрував.

— А ци би на! Не такий і я, єк куждий?

— Шос сидиш кождої зими у себе в хаті, єк медвідь у гаврі, але шос не видко, аби й немудре дибрав...

Олекса чує про зимовник, але не знає, який він. Розпитується — і всяке охотно йому розкаже.

— Та то, видиш, опришки не могли ходити зимі на рабунок, бо би був їх слід ізраджував, їх би були за слідами усіх виловили. То вни сиділи зимі у зимовниках. Клав собі таку схованку у лісах, дес коло потоку, так, аби

мати близько воду. Шукав на тото безлюдного місце, аби за зимовник тот ніхто не знав, не чував.

— З-за літа опришки у тоті зимовники наношували собі муку, бринзи, сир, масла, буженицї з єлівок, так, аби мали шо собі їсти через цілу зиму. Бо вни не могли йти в село шос купити. Бо скоро би си лиш котрий опришок показав — ого! В оменті би го ймили. Тимунь опришки мусили старати ззагоді собі на зиму.

Єнчі котрі опришки, бувало, зимують у людей, люде берут на зимівлю. Лиш то бийно. Не раз трафєлоси, шо газда зрадит та й видаст у катівські руки. Або таки самий уб'є, скоро скімує, шо в опришка є гроші.

Малого Олексу це вражає. Як так? Він чув, що опришкам навпаки — сприяють, шанують, їх сповіщають про небезпеку, а тут нараз...

— Бо то, видиш, усєке є люде на свікі. То правда, шо бирше було таких людей, шо опришкам доносили їсти та й їх ховали. Бо опришки ніколи не рабували своїх людей, лиш панів та жидів. А своїх то лиш рабували, котрі опришків зачіпали, аби на ні доносили, аби зводи робили — таке. А чо ти допитуєшси усе про опришки? Ци самий си ладиш? Ше малий...

Дійсно, Олекса навіть звернув увагу села на себе тим, що не тільки принагідно вислухував усе про опришків, але й сам іще випитував. Гуцули охітно розповідали, й тому Олекса, коли заводив потім гри в опришків із хлопцями, то його все вибирали на отамана, бо він знав усю опришківську звичку, наслухавшися від дорослих.

— Бо то, видиш, опришки ходили малими ватагами. Лиш коли йти на великий рабунок, тогди си скєчают на великий табір: і по трицік, і по сорок, і по бирше люда. Єк, скажім, ти на Угоршіну. Туда були все великі пани, дідичі, графи, барони та й усєка бранджа.

А рабували вни все так. Єк прийдут до йкого двору ци фестунку, то одні обскочют двір доокола, аби хто не вибіг та не дав знати, не збив тривогу. А решта біжить у браму, до покоїв. Єк котрий панок ци слуга показавси надворі ци в покою, то опришки на него скричют: «Лицем ід'землі, повішєнику ти їден!» Опришки на то мусили кричати так, бо боєлиси, аби котрого хто не спаськудив з пістолєти.

А йк уже ограбуют, заберут гроші, маєтки, єк уже си з усим укутают, тогди кричют на слуги, аби запрєгали коні,

пакують усе на вози — та й гайда у поле. А поки долів си спомнєтают, то опришки вже далеко.

Єк не стає дороги, шо мож укікати возами, то опришки повіберают усе з возів, кладут у бесаги та й гайда далі.

А йк прискочіт ровта — стают до оборони. А вже боронєси — шо вже си боронє... Бо куждий знає, шо му оннаково — ци від кулі зара гинути, ци повиснути на шибєниці. Волів адже згинути від кулі, аніж піддатиси.

А йк котрого опришка ворих скалічив, шо му оннаково нема вже життя, то такого не лишєли опришки, лиш добивали сами. О, то був буйний нарід.

Лиш не злегка їх мож було зловити, бо то сохтівні люде були, сторожкі. Він не буде тобі в лісі голосно говорити, ні. Ніколи,— кае,— не говори з товаришем у лісі, бо бук і смерека такі мают вуха, очі та й рот, та й можут тє зрадити. Єкшо маєш говорити, то говори на поле: поле тє зрадити. Єкшо маєш говорити, то говори на поле: поле тє не зради... Видиш, єку навуку давали старші опришки. Бо то таки бійно у лісі говорити: поза смерєков або поза буком може-таки стоєти другий злий чоловік і все видіти та й чюти, а витак зрадити — та й готова біда. А на поле то чоловік види далеко та й ворих не може підслухати нічо. Видиш. На все був прахтикований нарід.

Та й рабували хіба вни так, заосліпа? Ой, нє! Рабують вни, скажім, за горов. А йк си на ні зробит велика поклич та й зачнут їх там добре ловити — вни тогди йдут на рабунок у Волошіну, волошінами, ади, ходют. А йк і волошінами на шос зароб'є, то вни передаютси тогди суди, на лєцкий бік, та й рабуют на долах панів та жидів. А єк си тут зробе за опришками поголоска, то вни знов укікают за гору. Лови!

І при всякій розмові, при всякій темі один і все той же рефрен:

— Ой, нема, нема вже таких... Перевелиси. Але бо й би си зда-а-ли тепереньки. Ой, би си здали...

Село тужило за опришками.

— Бо то, видиш, єк скривдив тебе пан ци жид, ци таки свій багач — йкого ти права можеш доступити? Жадного права ти не можеш доступити, бо усе право у руках панів та жидів. Шо ж бінному чоловікові зостаєси? Лиш онна надія — опришки. Підеш до них, скажеш кривду свою. Вотаман вислуха. Єк чемне говориш — падут на того кривдника, ограбуют го порєнно. Раз так та другий так — а вно, дивиси, і притихают панки та жидки.

І стояли перед уявою молодого хлопця ті опришки, наче

міфічні герої, оточені сяйвом людської пошановки. Честь попасти до опришків. Видимо, не кожний міг тої честі доступитися...

А коли заходила ще розмова на опришківські скарби, про всі оті комори, схованки, де бочівками стоїть золото й срібло, каміння дорогоцінне блищить-переливається, зброя в оливі переховується століттями, у бербеницях стоїть, ніколи не псуючися, лій козячий, бринза якась особлива, будженици — і все те бережуть якісь могутні слова, що одно слово закляття може устерегти на сотні літ оті багатства від розграблення,— поринав тоді Олекса у таємний світ чарівних образів, шалені багатства чимось манили, хоч не знав, пощо вони й куди їх ужити. Тремтів, слухаючи дивних пригод усяких охотників до шукання усіх отих скарбів, хотілося бігти до тих, хто знає, хто володіє тайною, хто міг би кожної хвилі піти, але чомусь не йде, не бере, хоч сам бідує.

— Ту у нас мало де грошей оприських, бо не було де ту їх ховати. Але туда май у гори, то там тих гроше-ей... Тьмами. Бо там є де ховати.

— Гроші то є ту, лиш єк їх узєти, от у чім річ.

— Був-сми у Жєб'ю, видів там бабу онну, Савуленка си називає. То вна ми повідала, єк колис віграбували опришки касу дес за горов, то сімнацітеро коней принесло грошей на Жєб'е, та й усі тоті гроші ізсипали опришки у комору у Випчім під Білов Кобилов. Верх є там оден такий, із Криворивні в праву руку, Біла Кобила сі називає. Казала баба, ніби усі тоті коні свої вібили опришки та й там позагрібали. То мав бути поправок, де тих грошей шукати. То й шо ж... Шукали люде не раз. Тарниці дубові з коней знаходили у землі, а гроші не могли знайти.

І все якось так виходило, що хтось десь колись оповідав, довірчиві люди ходили, шукали, копали, тратили час — і завжди то кінчалося невдачею. Але віра в існування тих незліченних скарбів від того не зменшилася.

— Уторопський чоловік оден мені оповідав, шо вни, ади уторопує, ходили далеко дуже на роботу та й в оннім місці — от лиш забув-сми, у котрім саме, находили онну паню та й в неї робили. Паня тота була велика багачка, мала каменицю на два поверхи, скотини багато... Та й питаєси раз тота паня людей, звідки вни є. Вни кают, шо з Утороп. А вна ніби аж зраділа. «Ой-га, з Утороп!.. А то нашя родина: прабаба моя звідтив. Ги, сараки ви... Кобисте знали, єке у вас там шєстє— не ходили-бисте ви усуди зарибками, але мали-бисте з чого жити ви та й ваші діти».

А вни кают: «А шо би то могло бути?»

А вна тогди: «Моя прабаба та була опришкам за кухарку, їсти, ади, їм варила. А комора, де вни сиділи, опришки, то була в Уторопах при онним горбочку. І скоро сонце рано сходи з дола — так перший раз на цілі Уторопи насамперед загрієт на тоту комору. То моя прабаба варила у ті коморі їсти дванаціт років. Але онного разу, єк опришки йшли на рабунки, моя прабаба набрала, кіко могла нести, грошей та й утекла аж суда, аби ї не відшукали. Та й з того ми стали багачами. Коби-сте знайшли ту комору, то й ви би були багачами».

То й шо ж... Шукали люде тієї комори та й не могли найти, бо то тепер позаростало лісами. Шо лісами, а шо таки не знати, о єкі порі. Бо сегонне сонце паде сперше на тот горбок, а завтра май на єнчий. Тра знати ннину, на котру дивитиси...

І завжди так: якась дрібниця, що її конче треба знати,— і власне її ніхто не знає, а тому гроші спокійно лежать далі. Два хлопці печенізькі, наслухавшися всяких отих оповідань, рішили таки піти на Чорногору спробувати щастя. Це були Юра Филипчук і Виделька. Мати Юрова, стара Василиха, вдова, оповідала, як то саме запалилися хлопці.

— Бо то у нас жомнір ночював один захожий. Та й оповідав, єк був кудас далеко, то стояв ув онного старого діда. А тот дід питавси, звідки він є родом. А тот жомнір ніби жєбівський. А дід тогди: «Ой, як ти жєбівський, то мусиш знати Говерлу».—«А чіму ні?» —«То там, у Говерлі, є велике шеськє. З угорського боку там є скала велика і три пороги на ні. То на третім порозі тої скали є велике мідєне корито, пришрубоване до скали. І повне тоє корито самих чірвоних. Вверх того корита є шє засипаний у камені хрест золотий.

І до того всего,— кае дідо,— було дванацік заступок, вірубаних у скалі з долини. Але нас єк вісипало за раз там дванацік тоти гроші у то корито, то єк ми вити йшли, то усі тоти капки за собов позасипали, аби незначно було, куда ми іно лізли.

Так отам правда, шо є шеськє. Бо ті гроші — то чисті, не закликані нічо. Але до тих грошей єкби хтівси дістати, то треба довгої линви, і тов линвов зав'єзатиси попід плечі,

а на верху скали аби стояли люде та й аби спускали у долину линвами того чоловіка до тих грошей.

А вже цес, шо поліз, єк ізнайдет гроші, на тім третім порозі, то най і гроші, і корито верже вниз. Під тов скалов є велика рівнина, і гроші не пропадут.

А чімунь я то все знаю,— кае дідо,— так шо я самий туда ті гроші клав. Лиш нас розігнало воєко, то я зайшов суда, тікаючи, а тоти гроші леже там. Добре би було, аби ті гроші хтос чемний узєв, бо шкода, аби вни там пустодурно си сходили».

Це все розказувала Василина, як говорив жомнір.

— А Юра наш та й Виделька чюли. Та й хтє десь уліті йти шукати тих грошей.

— Ой, не пускайте, бабо, бо то не є безпечно. Може, він лиш так говорив, шо не заклєті гроші, а направду то їх біда сокотит та й можут хлопці смерті пожити. А хто хожалий у гори, то каже просто, шо й без закляття йти в гори небезпечно.

То вже тра знати та й знати дорогу. А не знаючи, легко і в пропаск упасти, і на того великого наскочіти, і так у лісі заблудити або в жерепах. Є, туда-бийно йти незнаючому. Не пускай, бабо.

— Ци я го прив'ежу на курмей? Ци я го стримати годна?

І дійсно. Що може вдержати гуцульського хлопця, коли він заб'є собі в голову?

Зачув і Олекса про цю постанову Юри й Видельки, запропонував їм свою особу. Ті зраділи, бо Олекса був сильний і рішучий хлопець. Постановили всі троє, що зиму будуть готуватися, розпитувати про дорогу, а як весна — гайда.

Але поки до весни, то вже все село знало, що хлопці вибираються на Говерлу шукати скарбів. Усі сміялися й кепкували з молодих шукачів, а їм се наобридло, і вони на таємній нараді постановили почати розголошувати, що йти роздумали, перелякалися й тому подібне. Тим більше, що, наприклад, Олексі батько просто сказав, що спустить шкуру. Хлопці зіходилися рідко, в умовлених місцях, але думки своєї не кидали. Виделька запропонував було ще й четвертого члена, але Олекса рішуче тому спротивився. Він хоч пристав пізніше, але був за верховідцю. Увагу всіх було приспано, за довгу зиму призабулося, але одного прекрасного поранку трьох хлопців не дорахувалися в селі Печеніжині.

Стара Василиха одразу почала заводити, що її дитина пропала навіки. А Видельчин батько і Василь Довбуш постановили твердо — раз назавше відбити у хлопців охоту пускатися на такі авантюри.

XI

А хлопці тим часом весело мандрували. Те, що вони самі йдуть, куди схочуть, сідають, коли схочуть; хочеться кричати — кричать, хочеться співати — співають. Усе це наповняло душу безмірною радістю. Вирвалися...

А тут іще таке все цікаве. Поки йшли своїми околицями, то відбирали тільки враження новизни. Коли ж вступили до гірської околиці — до почуття новизни приєдналося й очарування. Як-не-як виросли хлопці на Підгір'ю, справжніх гір не бачили — і за Косовом, коли починалися гірські пейзажі, хлопці притихли.

Досі все були наче дома. От вибігли трохи далі з хати, а як тільки захочеться їсти — повернувся назад і марш... За деякий час знову в хаті. Коли ж огорнули їх гори, чужі рельєфи орізьбили горизонт, дихнуло все незнайомістю — щось похоже на страх заповзло в молоді серця. «А чи не пора би додому?» — заворушилося десь. Поняття «дорога». Що таке дорога? Сього питання ніхто з хлопців собі ніколи на задавав, бо це було ясно: дорога є дорога. Завжди вона більш-менш широка, іде одкритим місцем, курява на ній, коники — які ж іще признаки дороги?

І показується, що тут — нічого з того. В'ється якась стежка не стежка по каменю, возом тут їдуть, може, кілька разів на рік. Часом іде оця «дорога» понад берегом провалля, заростого корчами, буччям, звідти тягне холодом і страхом. Жмуться хлопці один до одного, непривично їм. Першим здав Виделька. Спочатку під ніс собі, далі голосніше почав висловлювати думку, що варт би вернути вже до хати й най ті скарби бере собі хто хоче; що, коли тут між селами й то так страшно, то що ж мусить бути в полонинах, де вже ні дороги нема, нічого.

Він таки говорив правду. Коли тут було так глухо, то в сиглах Чорногори, де є багато таких місць, що там ніколи не ступала нога людєвка, очевидно, було цілком не так, як то уявляли собі хлопці в Печеніжині. Юр мовчав. Він був, по суті, тої ж думки, що й Виделька, але соромився показа-

ти себе трусом. Олекса ж поставився рішуче проти ідеї повороту.

— Шо ми — зблудимо, ци єк? Дорога онна: на Єворів, на Буковець, там Єсиня, Криворівня й Жеб'є,— говорив він так, наче ходив тут уже кілька разів.— Так єк нам вертати? Таже хлопці засміють. На вулицю не вийдеш. А дедя твій та мій. Та з мене мій сім шкур ізпустит, єк му не принесу чірвоних. Та й з тебе так само. Наша ціла надіжка на чірвоні. Без грошей нам домов вертати не мож.

Юр — то був нейтралітет. Як усякий найтралітет, творив волю сильнішого. Якби сила була по стороні ідеї повороту — Юра пристав би туди; в данім разі він став на сторону Олекси — і хлопці пішли далі.

Виделька йшов проти волі й на знак протесту все хникав, аж Олекса пригрозив, що йому надає— тоді замовк.

Так і йшло хлопців ніби троє, але трималися вони всі, властиво, лише волею Олекси. Переночували в Яворові. На запит, куди йдуть, казали, що йдуть наймthemся пасти — й це всіх задовольняло. Ранком Олекса побудив своїх товаришів іще лише світало, бо газда казав, що сьогодні ще можуть стати на полонинах. Свіже повітря додавало бадьорості і навіть хникало Виделька перестав банувати за домом і весело підстрибував за товаришами. З перевалу Буковецького вперше в житті побачили на обрії пасмо Чорногори. В Олекси забилося серце.

...Чорногора... Всякий гуцул знає її бодай з назвиська. До неї тоскує кожне гуцульське серце, і побувати далекому гуцулові на Чорногорі — це однаково як правовірному в Меццї. До неї звертаються гуцульські очі, коли її видно на обрії, й контури її знає кожний хлопець, хоч би він жив і коло бойків. Тому й Олекса зразу пізнав і конус Говерли, і широку спину Попа-Івана.

— А ото, видав, Стайка, а то — Шпиці...

І стояв як зачарований. Серце рвалося туди, до тих таємних гір, полонин далеких, незвіданих скель та ізворів, повних таємниць гірських озер і всякого іншого дива чарівної Чорногори. Хлопці не відчували того очарування й квапили.

— Але ж бо єк іти, то йдім уже раз. Бо то ще далеко.

Олекса наче прокинувся. Наче зняв із нього хто чари.

— Йти, повідаєте? Но то йдім.— І погнав так, що хлопці аж просили нарешті, аби не так борзо. Десь появився коло них Варятин, потік, що зачинається десь на Буківці, гуде весь час невмовчно, даючи границю між Криворівнею

й Єсеновим, і падає нарешті в Черемош, забруднившися внизу коло корчем.

І біжить, і піниться, і чортихається — і не розбереш, що йому нужно. Гопне цілою масою води десь із каміння, наробить галасу, подумаєш — от який богатир... А відтак змаліє, зжужмиться, прикинеться таким бідним, нещасним, ледве-ледве душа в тілі. І знов бреше. І тоді бреха... і тепер бреше. І вся його ціль, виясняється — як вибіжить на рівне, обмивати запаскуджені пелюшки наймолодшого населення двох корчем: одної Ясенівської, по лівий бік потоку, і другої Криворівнянської — по правий.

Спустилися хлопці з перевалу вниз — і наче аж страшно стало, хоч день божий надворі. З обох боків височенні гори заросли лісами густо-прегусто, що якби попав туди, то відразу б заблудив, заплутався. І хлопці не без лісу виросли, знають, що то є ліс, але такого ще не бачили. Внизу десь ліворуч звергся Варятин униз, забився під якесь величезне каміння й урчить там, неначе ведмідь. Води не видко й тільки чути, як вона десь-то реве там. Направду таки страшно... Глянеш управо — стіна теменного лісу коло тебе. Глянеш уліво — друга така сама, глянеш уверх — вузеньке полотенце блакитного неба, а то сам на дні щілини, мов похований у тісну могилу. А це ж іще між селами. А що буде там, на Чорногорі? І жуть забирається в серця хлопців. Навіть Олекса притих, хоч йому разом із тим і солодко якось. Наче був колись давно-давно тут, потім довго жив деінде, а тепер знову прийшов на старе рідне місце й любовно оглядає, чи все в порядку, чи на місці стоять усі ті ліси, й гори, й дикі ізвори.

Але от Варятин привів аж униз. Сам подався прямо до Черемошу, а дорога повернула під прямим кутом направо. Впрочім хлопці побачили стежку, що йшла навскоси через чиїсь царинки, і пішли стежкою. Чути гомін Черемошу. Ще кілька кроків — і ось вона, люба гуцульська ріка. Прут — то зрадник-ренегат. Родиться на Гуцульщині, в силу вбивається на Гуцульщині, бере наприкінці соки з найчистіших головиць, обкрадає гуцульські жерела, а потім несе той нектар у чужі землі й мішає з брудом міст чужинецьких.

А Черемош увесь наш. Родиться десь на Балтагулі в непроходимих сиглах, пробігає цілими горами, потім селами гуцульськими, орошаючи сіножаті любіські; під Устеріками єднається з братом своїм Білим Черемошем, і, зливши

докупи води свої, пливуть далі вони, все посеред рідних гір, усе з гуцулами.

Так ось він який, славний оспіваний Черемош... І знову став Олекса і захоплено дивився. Стільки наслухався про цю ріку, стільки начувся. В кожнім оповіданні про опришків доконче десь виринав Черемош, доконче відводилася йому десь роль. А скільки людей він годує, оцей Черемош. Того з рибальства, того з лісоплавства, того так, того інак. І любить гуцул свою ріку. Так і не називає по імені — Черемош, а просто — ріка. Бо то все потоки, а це вже — ріка.

Іде за яким справунком гуцул і нараз стане над Черемошем, заслухається вічним шумом, задивиться, як із того боку на цей на мацьопінькій дарабчині, невміло соваючи дрючком у воду, переправляються дві дівчини — і мов два цвіти малинових розцвіли посеред спінених, сердитих хвиль...

Черемош жартує. То поверне дарабчину носом зовсім не туди, де треба плисти дівчатам, то наверне бік на камінь, дарабчина похилиться, а дівчата тоді кричать. Так собі, ніби що то так треба — кричати. А й вони знають, і Черемош знає, що то все жарти.

— Ой коби-сте перевернули! — кидає гуцул з берега.

— То бестеси видивили! — відхиляє гірська красавиця, не задумуючись, і регіт скаче по камінняx ріки разом із хвилями.

— А йдім, Оле...— торкають Олексу в плече хлопці.

Олекса трусив головою, мов скидаючи з себе чари, зітхає— так не хочеться розставатись. Пейсатий корчмар сидить на порозі своєї корчми і від нічого робити перебирає пальцями.

— Ей, хлопці! А де ідете?

Хлопці не відповідають і прискорюють кроку.

— Може, шукаєте роботи? То ставайте у мене на роботу.

Хлопці ще прискорюють кроку.

— А може, ви не роботи, а біди собі шукаєте? То най би вна вас укела одного з другим,— кидає вздогін корчмар, бажаючи лиха хлопцям, яких уперше в житті бачить.

От церковця криворівська. Дзвіничка похилена стоїть окремо. А дорога аж обривається в Черемош. Добре, що тут ніхто не їде возом, бо би одна сторона коліс хіба би в повітрі їхала. Ще трохи — і дорога звертає наліво. Черемош десь віддалився, пішов під скелі. Он видко урвища подряпані: на тім боці прямо в них вгризається вода.

Дорога знов повертає направо — і це вже востаннє. Черемоша вже й не видко. Скоро буде таке місце, що одна нога в Криворівні, а друга в Жєб'ї. «Гордеє село Жєб'є...» Довге воно. Гарна, чарівлива долина, коли її здавна заселили люди. Тепер би тільки не пропустити Олексі, коли звертати наліво, в полонини. Але недурно цілу зиму розпитувався — втрапив. Зрештою, й нетрудно було, бо люди їхали з полонин. Видко, що з полонин, бо коні натерхані.

Звернули вліво й сміло зоставили за собою село, людей, живі істоти. Попереду — невідомість, пустелі, скали, дикі звірі... Але зараз хлопці того не відчувають. Сонце світить весело, людей зустрічають, що ідуть з полонин, бербениці теліпаються по боках коней. Так буде й далі.

Але далі вийшло не так. Насамперед широко втоптана дорога стала вужчою. Із села йшла розложисто, багато скотинячих і людських ніг її топтало, ідучи в полонини й назад. Чим далі — ставала вужчою: то там то там відділялася гурма скотини праворуч або ліворуч, переходячи на ближчі полонини.

Ще далі — і вузька дорога перейшла в широкий плай, що вився по узбіччях та ломами. Ще далі — і плай повужчав, сталася з нього стежка, ледве помітна в травах. А ще згодом щезла й стежка — і хлопці опинилися самі серед зломів, згарищ і скель.

Куда тепер іти і де та Говерла? Коли дивилися на неї з села — бо весь час, ідучи Жєб'ям, мали пасмо Чорногори перед очима — здавалося, так легко буде її знайти: вона ж найвища, підіймається стіжком гостроверхим і гола. Коли ж зайшли у справжні гори — всі вони здавалися однаково високими, а зрештою просто трудно було навіть розібрати, чи то гора перед тобою, чи що інше, бо ліс не давав змоги орієнтуватися.

Відважно двинулися хлопці вперед, все ж надіючися, що кого-кого, а Говерлу таки вони впізнають. Але чим більше йшли, чим далі забиралися в гущавини лісів, на простори полонин, чим більше минали верхів, переконуючися, що і це не Говерла, і це, і це,— тим відвага їх ставала все меншою, а згодом уперше ворухнулося, що так, чого доброго, можна й заблудити.

Правда, кожне гнало від себе цю думку, нікому не хотілося самому перед собою признатися, що тобі ж, тобі першому прийшла ця ганебна думка до голови, але що ж, як укрити було трудно. Коли пробували крадькома оглянутися назад — бачили, що позаду дороги так само немає, як

і спереду. Тоді морщили брови, робили серйозне лице, ступали завзято, лізли на скелі, спускалися в ізвори, знову вилізали з темноти наверх, але кожне знало, що всьому тому мусить прийти кінець.

Внутрішній нервовий неспокій тер кожного з них, і він ріс, цей неспокій, а не зменшувався. Рухи ставали рвучкими, хотілося все прискорювати й прискорювати ці рухи; там, де треба йти,— бігли, там, де треба лізти,— бистро видиралися. Дихали часто, але ще не чули втоми.

Безумно хотілося знати, що от вибіжиш іще на оцей горб, видряпаєшся іще на оцю кичеру — і перед тобою розкриються любі околиці рідного села, церковця мила усміхнеться привітно, знайомі контури обрію одразу заспокоюючим пластиром ляжуть на стривожену свідомість. А потім хтось крикне:

— А ось наша хата! — і побіжить, на бігу крикнувши формулку прощання. І біглося скоро на той горбок, наче ноги самі несли. Але вибігалося — і замість рідних місць бачився ще ліс, ще урвища, ще пропасті. Оглядалося назад — а там таке, що навіть не віриться, ніби ти це пройшов. Направо, наліво — та ж безвихідність і страшна незнайомість. Найкраща дорога — все ж була вперед. І хлопці бігли. Іменно бігли. Їм здавалося, що коли будуть бігти, то все ж кудись скоріше добіжать, скоріше скінчиться оце нервове внутрішне тремтіння, скоріше будуть дома. Дома. Дома. За всяку ціну дома...

Але коли глянули на сонце, що воно вже торкається краями гори; коли усвідомили собі нараз, що від дому відділяє їх два дні дороги; коли сказали собі, що ночувати доведеться тут, десь під каменем... а вночі прийдуть вовки... блищатимуть їх очі в темряві; коли прийшли до пам'яті всі оповідання про те, як заїдали звірі людей у лісі, як терзав ведмідь, видирала очі рись — стали одразу хлопці й дивилися один на одного.

Виделька заплакав.

— Це ви мене покеґли суда... Йой, Божечку, шо ми тут зробимо у лісі...

Хникання привело Олексу до себе. Одразу почув себе відвічальним за становище, одразу злетіли з нього колективні страхи й влилася в серце індивідуальна сила.

— Но... Годі плакати. Трапнічлігу шукати. На ніч дивючиси, нікуди не зайдем. А вранці, по видкому, вже будемо знати, що робити далі. Може, ми вже під Говерлев,

лиш не видко. А завтра роздивимося й знайдемо тоді корита...

— Тобі корита в голові,— обзивається Юр.— Ци ми ше вийдемо видцив...

— А чому ні. Єк видти суда, так видси туда.

Сказано було це твердо й авторитетно, але... але...

XII

Три дні. Три дні блукали хлопці по безвихідних дебрах, по найпущих лісах. Забиралися іноді в таке, що не сподівалися й вилізти. Обдерлися, попробивали й порозбивали постоли, одежа шматтями висіла з усіх боків. Вже втратили надію вибратися коли з лісів. Безрадісно, тупо йшли нога за ногою, а ліс усе густішає, а скали все вищають, верхи їх криються в туманах. І тільки один Олекса не тратить ні відваги, ні надії. Це він іде завжди вперед, це він вилізає на смереку, чи не вздрить чого, се він знаходить, де густіше ягід, бо поїли вже хлопці все, що забрали були з дому. І нічого... Вершини за вершинами, безконечні числом і висотою, і немає їм рахунку, і немає їм меж. Як небо, як звізди на небі... І ліси безконечні, несходимі, густі й давучі, що налягають, як пісок, і душать, роздавлюють. І пропасті бездонні чорними зевами вишкіряються й ковтати хочуть, щирять зуби обвилених пнів, позіхають жадібно... Та ще коли ясно кругом, коли бачиш хоч ліс чи верх, то все ж якось... краще тобі. А от як «калєчєют мрєчи» [1]. Як білим саваном похоронним окутають все, що не бачиш нічого за два кроки перед собою і не знаєш, чи ти на краю пропасті бездонної, чи під стрімкою скалою. Нараз перед очима — от-от не виколов око — виринає з білої темряви сук, а другий тонкий штрикає тобі в ухо, а під ногами заплутаються якісь вірьовки чи ланцюги, які нерозривні, і падаєш лицем на якесь суччя — от коли хлопці втрачали вже всяку орієнтацію. Ставали безнадійно, потім сідали, чекали годину, й дві, й три, поки розгонить сонце туман, поки віднайдеться можливість іти вперед, хоча чому вони той напрям, у якому йшли, називали «передом» — невідомо.

Впали духом і на силах. Олекса тримався й на дусі, і фізично, вливаючи енергію в своїх товаришів. Він не

[1] Стоять тумани.

думав, що так же можна блудити без кінця; він твердо знав, що колись, якось, десь, а вони таки або вийдуть на дорогу яку, або до людей. Преці ж є тут дорога у горах, бо шляхи якісь на Угорщину тут ідуть. І пасуть же десь тут люди... Як прислухатися, може, учуєш трембіту.

Трембіти Олекса не почув, але коли виліз раз на високу смереку, аби хоч що-небудь окрім лісу побачити, то переконався, що вони все йдуть паралельно краєві якоїсь полонини чи взагалі якогось безлісного простору. Треба круто звернути наліво і вийдеш на чисте.

Олекса так і зробив. Подивився на сонце. Треба так іти, щоб сонце було тобі з правого боку. Навіть так, щоб трошки заходило тобі за спину — тоді є надія вибратися з лісу й станути на якомусь одкритому місці.

З останньою енергією двинулися хлопці в похід. Годин зо дві ще блукали і то вже в таких хащах, що клаптя цілого з одежі не зосталося. Але зате нарешті побачили, що ліс почав рідшати, а он впереді й просвітки показалися. Окрилені надією, хлопці побігли вперед і скоро вийшли на широке, рівне, чисте місце.

Скільки око сягало — був єдиний безконечний зеленожовтий простір. Це полонина. Трава тут така густа, що в ній не можна було просунути ноги. Бігти не можна було й думати: трава хапала, зв'язувала, й чоловік падав.

Зрештою хлопці падали просто від утоми, а впавши, вже лежали нерухомо. І тільки Олекса з криком: «Говерла! Говерла!..» — кинувся бігти вперед.

Дійсно. Перед очима, замикаючи собою обрій, підіймався величавий конус. Рівна скатертина полонини підходила аж під саму основу, а там уже синіли зарості кущів. То, мабуть, жереп, про який так багато наслухався Олекса ще вдома. Оповідали, що ніби як зайти глибоко в жереп, то назад уже не повернешся. Є живий лабіринт кущів, які стома, тисячею гачків зачіпаються за тебе, хапають і рвуть одежу, хапають і рвуть тіло, зав'язують ноги і валять на землю, не дають устати, накривають зверху, і чоловік гине.

Олекса бачить сині плями біля основи конуса, рішає, що то дійсно смертовбивчий жереп, але не зупиняється в бігу. Насамперед то далеко, а потім то лише клапті: частина гори вільна від жерепу й там певно можна йти. Зрештою, чи небезпека, чи дві, а це ж Говерла, ради якої стільки перетерпілося, то невже перелякатися й відступити? Олекса собі того не уявляв і тому біг. Збігши на горбочок,

побачив, що полонина похилилася вниз і на тому просторі — ботей овець...

Вівці... Значить, і люди... Живі люди... Куди бігти? До Говерли чи до живих людей? Завзятість перемогла, і Олекса кинувся бігти до гори.

Нараз почув якісь крики. Глянув — і побачив, що здалека до нього біжать якісь люди, щось кричать, розмахують руками. Олекса нічого не розуміє. Але глянув убік — і обмер... Окремо від овець паслася рогата худоба. Звідти, з череди, відділився колосальної величини бугай і, похиливши лоба вниз, ніссся прямо на Олексу.

Ззаду бугая, випереджаючи його і гавкаючи, стрілами летіли чотири гірські пси. Це ті, що нічого і нікого не бояться, це ті, що на вовка один ходить, це ті, що головою чоловікові під пахву досягають.

Олекса одразу зрозумів вагу небезпеки, але іншого способу рятунку не знав, як бистрість своїх ніг, і тому рвонувся бігти. Одразу розвинув усю силу бігу, на яку був здатен, і понісся вниз, до лісу...

Та що ж... Прудко бігав Олекса. Ніхто в Печеніжині не міг його догнати, але пси видимо доганяли, а за ними летів, ревучи, з кров'ю налитими очима, бугай. І не втекти би Олексі. Бистро наздогнали б його пси і, як дичину, розірвали б на шмаття. А якби помилувалй — у ту ж хвилю наскочив би бугай і розтоптав своїми залізними копитами, роздавив вагою свого великанського тіла.

Але, на щастя, трапився по дорозі рів. Мабуть, він був неглибокий, бо з дна його росли дерева й вершини їх підіймалися врівень із краями рову. Боки стромо падали вниз.

Олекса не думав, що він робить. Страшні дикі звірі, що гнали ззаду, відбирали час, потрібний на орієнтацію, і Олекса, надбігши до рову, як був, у повнім розбігу, стрибнув прямо перед собою.

Це був риск розбитися, впавши на дно рову, але доля берегла хлопця. Він попав на вершини смерек, що росли у рові внизу у вогкім грунті й густою щіткою підіймали вверх світло-зелене верхів'я своє. Гепнувши усією вагою, Олекса зломив кілька гілляк, і вони, опершися на кількох нижчих міцніших ганках, пружинили й не давали хлопцеві упасти. Обдер, правда, собі ногу, цілий шмат шкіри, але він того не помічав.

За кілька секунд підбігли пси, але стрибати побоялися.

Стали над краєм яру й гавкали у чотири собачих глотки, аж у вухах лящало.

І троп у троп за ними надбіг бугай. Теж став на краю обриву й бив копитами у землю, вириваючи її цілі шмаття з травою.

Слідом за звірами, видно було Олексі, бігли люди. Вперед хлопець, трохи, може, старший Олекси, а ззаду старший чоловік.

Ось і вони надбігли до яру. Молодий підпасич почав відганяти псів, а пастух з усього розмаху хльоснув гирлигою бугая по лобові.

І — дивна річ. Удар сей був для бугая все одно, що удар соломинкою, але все ж страшна звірюка перестала ревти. Бугай якось аж ніби засоромлено навіть відійшов убік і одразу почав пастися. Як бистро розлютився, так само бистро й упав його гнів. Підпасич тим часом одігнав собак. Забрав їх із собою, погнав і бугая.

Пастух високий, але сильно збудований чоловік, у чорній вивареній у маслі сорочці, таких же гачях, аби «нужя си не запложувала»; на голові умащена крисаня віковічної давності, у зубах люлька. Він стояв на краю рову й дивився на хлопця, видимо, спочатку сам стараючися оприділити, що це за проява й які причини могли загнати її аж сюди.

— Що ти за їден?

— Я си називаю Олекса. Дєдя мій називаєси Василь Довбуш. Сидить у Печеніжині. Я ту не самий: два моїх товариші є ше тутка зо мнов...

— Таких, єк ти?

— Таких, єк я.

— А де вни?

— Я зара не можу сказати, бо не знаю, куди біг. Я злізу, то буду їх шукати. Ми вийшли з лісу.

— Тут кругом ліс. А єк ви сюди попали?

— Я вам усе оповім, лиш єк мені си ід' вам дістати?

Пастух усміхнувся.

— А єк ти туди злізь, так і назад...

Ясно було, що з землі сюди ще можна було стрибнути, але звідси назад на землю — то вже годі.

— А ти не скалічивси, єк скакав?

— Здає ми си, шо ні. Лиш обдер-сми зі шкіри ногу, ади, кров чюрит.

— То байка. Злізай, сарако, вниз. Лиш там мочер, то дивиси, де сухіше. І йти гет, у мою праву руку утуда. Там є вихід. І я туда надійду.

Олекса поліз униз. Там було темно і вогко. Нога грузла в холодній грязюці, а де її поставити на сухе місце — не було видно. Часом загрузав Олекса так, що ледве витягав ноги. Що й без того його туалет був не першорядної свіжості, а тепер овщім. Пару разів зачепився за невидиме суччя під ногами і впав. Тож коли виліз на світло, було на що подивитися. Старий вівчар лиш головою похитав.

— Єк же ви суда си ізнайшли?

Олекса розповів, як умів. Пастух тільки хекав слухаючи.

— Шо то є дурне,— оприділив потім.— Таже ми, гірські люде, вік наш, сказати, ту проводимо, але тих трох порогів не знаємо, а ви, молодєки, хтіли ізнайти... Є гроші, є, слова нема, лиш гляба їх дістати. Три нни, кажеш, биндили... Могли би-сьте й три тижні блукати і все по однім місці. Бо то й таке буває. Ходит-ходит чоловік, му си здає, ніби гет далеко увійшов — а він докола їдної кечери си крутит. Шіськє ваше, шо ше трафили на полонину, бо могли би й смерті пожити.

— Медвідь?

— Ни конче медвідь — вепер.

Олекса відхитнувся.

— А ту й вепрі є?

Перед сею звіриною, що про неї тільки розповідали в Печеніжині, Олекса мав респект. Він наслухався, яка то немилостива звірюка, що «вид неї й рєтунку нема». Коби знав, що водиться на Чорногорі, то, може, би й не пішов... Впрочім, раз уже все перебуто й Говерла ось тут, то пошукати скарбів Олекса таки пошукає.

— А де Говерла? Та це ж Говерла.

— Ні. Се не Говерла, а Хом'як.

— Хо-м'я-ак...

— Таже Хом'як. А Говерла ей де. Під угорський хитар тра йти.

— То се не Говерла... Се Хом'я-а-к...

В голосі хлопця почулися сльози й стільки розчарування, що старому жаль стало.

— Та то оннаково. Ци би й до Говерли ви си допхали, оннаково би нічо не знайшли. Ти вже мені вір.

Але Олекса не міг примиритися з думкою, що стільки трудів, стільки боротьби, голоду, страху, риску та ще попереду батькова тіпанина — і все те за пусто-дурно. Цілком...

— Нічо, нічо... Ти не журиси,— потішив вівчар.— Тобі ше довго жити на свікі, то ти собі заробиш гроший. Ти

дня — як приблукалися хлопці, що прийшли шукати скарбів на Говерлі. Посміються удвох із таких шукачів.

Пастухи й наші зостались самі й перебалакували, як у нас і як у вас. Виходило, що печеніжинським хлопцям нема чим похвалитися перед самими справжніми гірськими жителями. Сама вже серйозність масштабів пригнічувала. А головне — скільки ж то знають ці гірські хлопці такого, про що наші й поняття не мають.

Скажім — ведмідь. Печеніжинські хлопці знають, що такий звір десь є, але як він виглядає, можуть догадуватися лише з опису. А ці хлопці на власні очі бачили ведмедя і то не раз. Показується, окрім того, що це дуже хитрий звір. Особливо хитрість його виявляється ось в чім. Обгороджується стойбище на полонинах не звичайним воринням, а так званими дінницями зломів смерек. Рубають смереки, валять їх вздовж границі то вершаками, то гузарями до себе. Суччя на тих смереках обтинають укісно, лишаючи довгі шпиці. Ці шпиці стирчать в усі боки, а між ними постає зрубане суччя, там сохне й стає хрупким.

І це все робиться так власне проти ведмедя. Насамперед щоби він не переліз через дінницю, шпиці його будуть колоти. А по-друге, коли відважиться й таки полізе, то, ступаючи суччям, буде його ломити, наробить тріскоту, збудить псів, ті людей — і кінець охоті. Так от старі ведмеді нічого того не бояться, бо мають спосіб.

— Він, ади, мудріший, котрий старий. Він наловит стропу моху у кожду лапу та й так іде верх ломів. Мох суччє не ломит, та й не чути медведя. А лиш переліз через дінницю, тоді одразу кидає мох, хапає вівцю ци там єрче й кікат. Тогди вже хуч і наробит ломоту, хуч і побудит псів та людей, то вже му оннаково. Тогди вже медведя не запре й не йме жядна сила...

— А ти видів медведя? — це допитується Виделька молодшого з хлопців у таємній надії, що хлопець соромливо відповість — ні... і тоді можна буде посміхнутися й тим скинути чужий ореол вищості. Але хлопець-пастух відповідає рівнодушно:

— А чому ні?.. А моя сестра застрілила медведя.

— Сестра?..

— Ає. Маріка. Вна пасла вівці...

— Де? Тут? На полонині?

— Є, не... Лиш наша хата повисоку, май далеко на узліссі. А з лісу вийшов тот великий. Вівці си спуджєли та й в розгін, а вна, Маріка, ізберат вівце та жене перед

собов. А медвідь за нев. Він, сказати, не за нев бігти, а за вівцема, шо вна позаду май, то він на ню насідати. А ту воринє. Вівці пиштрикли поцерез воринє, а вна за ними, а медвідь туй. Туй мав і хапати.

А в неї пістолєтко було за пазухов. Вна лиш обернуласи та з того пістолєти бурр у пащу медведеві, бо він пащу роздєпив. А сама далі за вівцема. Пригнала вівци д'хати, й каже мамі: «Здає ми си, шо-м медведя застрілила».— «Де?» —«А там і там».

Пшли неня — діправді, застрілений лежит медвідь. Лиш не змогли неня самі нести, аж увечірох дєдя прийшли.

— А велика твоя сестра?

— Менча мене.

— А кіко має років?

— Ци я знаю? Менше мене. Я вже на дерево лазив, єк вона у нас си ізнайшла.

Виходило, що тій амазонці, що так орудувала пістолем, ще й кремневим, було років одинадцять-дванадцять. Наші хлопці проймалися повагою до гірських дівчат.

Або чи наші хлопці знали, які існують способи на відобрання молока в овець? А тут вони махом довідалися про цю таємницю й показалося, що то цілком проста річ.

— Тра взєти сліпце та й рапавку, покласти у горнец та й спечи на ватрі. Витак вісушити добре, зітерти на порох та й тим порохом усипати вагаш. Єк вівца тот порох переступит, кинеси їй на ікру поганий струп, вівца не даєси доїти та й молоко пропаде.

Але як у військовій техніці виробляється броня, якої не проб'є жодна гармата, а потім на тому ж заводі виготовляється гармата, яка іменно цю броню проб'є, так і тут: проти злого наслання існує відворот. Лише показується, наслати лихе легко, а відвернути його вже далеко трудніше.

— Се треба знати, де в одній купі б'є дев'іть головиц. Звідти з кождої головици набрати по дев'ять лижок води. Ту воду нести до стаї лиш так, аби не розсипав та й сі не обзирав. Делінь урубай дев'іть трісок сліпого дерева.

— Шо то — сліпе дерево?

— А шо ти го рубаєш, а на него не дивишси — то є сліпе дерево. І має бути ружне: євір, скоруха, бук, дубина, смерека — усеке.

— А єк же ти потрапиш, не дивившиси?

— Напомацки шукай. І тни напомацки. По шкаберці з усих дев'іти деревин. А ик укнеш уже дев'єту шкаберку

мило поглянути, що от багато хворосту. Тепер він знаходився серед дійсного багатства. Правда, воно було не його, але мимо того яскравість отого почуття для Олекси не зменшилася. Він відчував обильність колективу, як свою власну. Тому розумів і гордість пастушків оних, що так захоплено сповідали про велику кількість овець, кіз, корів на «їхній» полонині, хоч із тої скотини «їхнього» не було й одного хвоста.

«Ає... Наша полонина до всього». То є полонина лише для овець або лише для коней, бо тверда трава, швари високі, острі, «зарубують єзик худобині, то там би вже маржини не пас. У худоби єзик мнєкий, а у конє— твердий, не боїтси остий».

Особливо ж вихвалювали пастушки свого ватага. Після їх слів то була якась надзвичайна істота.

— Такого другого нема на всі гори ватага, йк наш. Він усе знає... Нема нічого на світі, аби він не знав...

Був колись у царській Росії міністр Канцрін. Так він казав про себе: «Я все знаю. Я навіть не знаю того, чого я не знаю». Невже на полонинах гуцульських знайшовся двійник царського міністра в особі ватага? В усякому разі, молодим пастухам їх ватаг імпонував, і то сильно. «Таже він, рахувати, усі гори і полонини знає».

Якщо се було дійсно так, то справді ватаг був особливий, бо чарів, до полонини потрібних, існує безконечна кількість. Тут, далеко від людського житла, нечиста сила підстерігає чоловіка й худобу на кожнім кроці. Зазівайся й не відверни того нападу відповідними чарами у відповідний момент — і готове нещастя. Тому з давніх-давен повелося, що ватаг він же і волхв. Він мусить дійсно усе знати, щоб можна було йому довірити кілька тисяч худоби. Зрештою навіть з чисто економічного погляду. За законом полонин, вівця чи корова може згинути, але дат з неї, що його мусить віддати ватаг восени, не пропадає, і як мав ти так і маєш. Отже, ніяк невигідно ватагові, щоб у нього пропадала худоба. Значить, треба знати чари. Але й без чарів — скільки ж то справді мусить знати ватаг. Насамперед знає полонину краще своєї долоні. Бо до долоні навряд чи коли заглядає, а на полонині щодня мусить визначити пастухам, де їм сьогодні пасти: кому у згари та ломи, тобто такі ще є густо туршуків, кому у чегір, де місця, де можуть пастися лише кози. Як забредуть у каміння та трупи дерев, то часом і кіз не видно, лиш

головки мелькають та чути, як тріщить сухе галуззя попід ногами. Ніхто там не піде, де коза. Бо відомо ж, що у кози нога «до половици божя, а до половици дідьчя». Корови мають пастися на полях, незаросліх рівнинах, або ріжями та прелуками у лісі. Впрочім рогату худобу пасуть і в заломах, де багато поломленого й поваленого бурею лісу. На коні інша місцевість, на вівці інша, на свині інша, і все це ватаг мусить знати.

Треба пам'ятати, на скільки разів стане паші на якому участку, щоб не вигнати худоби на спашене вже місце; треба пам'ятати, де, коли й що паслося, бо тут існує «багатопасна» система, «багатопільна»; одно пасовисько можна використати різними родами худоби, тільки треба знати, кого, куди й після кого посилати.

Ватаг пам'ятає, у кого скільки й якої худоби, чиї вівці позначені *обиркою*, а чиї *пічкаті*, бо їм вирізано *пічку* в усі. Один газда мітить свої вівці *стрівкою*, другий розколює вухо раз або двічі, третій засилює дріт або волічку — всякий позначає по-інакшому, і все це знає ватаг. А рогату худобу то вже *«пєшнують»*, кладучи який знак на роги. Той випалить який номер, той ініціали свого порекла, той волос дьогтем вимаже. Усякі є «знаменєта» — і всіх їх мусить пам'ятати ватаг. Пам'ятає, скільки міртуків дала весною кожна худобина, отже, стільки за те бринзенок бринзи та вурди треба дати восени, а скільки вже в той рахунок забрав мішенник за протяг літа. Треба знати, з ким угода була на *міру*, а з ким на *вагу* і кому який *дат* з того припадає. Та зрештою хіба можна перерахувати все, що ватаг мусить знати? Він дійсно «все знає» і як воєначальник арміями, обозами, різними родами зброї й комбінаціями їх, так ватаг повелівае турмами овець, ботеями кіз, стадами коней, чередами рогатої худоби.

Отже, не диво, що ватаг імпонує хлопцям: не кожному з них за все своє життя доведеться вислужитися до звання ватага. Почесне й високе то звання у гуцулів. Се ж ватаг годує усе село; се ж він у порядку держить худібку людську, тобто весь достаток гуцула, яким він може проживити себе й свою сім'ю без поля, з убогим клаптем городу чи без нього, без ремесла або хоч і з ремесла, та без реальної змоги його використати.

Олекса стільки наслухався про ватага Гната від хлопців, що хотів уже його побачити, що воно там за чудо таке. Пастухи є і в Печеніжині, але — не та марка. Пастух печеніжинський — це убогий кустар у порівнянні з вата-

гом, директором великого виробничого заводу на полонинах.

Пастушки поглядають у бік стаї — чого ж досі не чути трембіти. Нетерпеливляться й вівці. Мов судної труби архангела, чекає все живе звуку трембіти на полонинах — і от дочекалися.

Зблизька коли ревне тобі цей апарат над вухом, трудно признати його за інструмент музичний. Але тут, серед німих гірських просторів, на тлі верхів із розлогими скатертями-полонинами внизу; коло оцих отар овець, що округлими плямами вирисовуються по безконечнім трав'янім морі; тут, де сонце сідає за гострий верх і вже золотить нескупо краї, де повітря напоєне запахами й колишеться разом із звуками трембіти,— о, тут трембіта — чарівний інструмент, і немає кращого в світі. Затужить-заспіває одвічну просту мелодію пастушу — і здавить тобі серце солодкою тугою.

Що в ній, у цій мелодії? Нічого. Кілька нот. Проста вона, як рельєфи сих гір. У них теж одна лінія, дві — і вже весь контур. І коли порівняти з людським барокко чи якимось ...надцятим Людовиком, де сотні ліній переплітаються в сітку й творять ніби рисунок —єдина лінія гірського рельєфу здається бідною. Але... хто б не був би ти, то коли раз бачив ту лінію контурів гір — вже ніколи її не забудеш. І в житті згадаєш, як найкращий свій спомин, і на постелі смертній, як жаль невсипущий, що розстаєшся з тою красою і ніколи вже більше її не побачиш. Так і мелодія пастушої трембіти. Нескладна вона, кілька звуків у ній, але чому ж вони так хапають за серце? Чому і радість, і туга прилетять із тими звуками до тебе, і нервовий якийсь дрож пройде тілом, мов фізичний знак найвищого захоплення. Сонце шле останні промені свої, вже далеко ботей овець — а вони летять, а вони несуться, ті звуки, не знати звідки... Чи то з позолоченої хмарки отієї над вершиною гори, а чи просто то глагол небес доноситься до тебе і кличе?

XV

Пастухів то вона кликала, трембіта, просто на вечірню роботу, на скромне пожившення і сякий-такий спочивок, якщо так можна назвати оте перебування між сном і діяльністю, в якому знаходяться цілу ніч пастухи. Ожила

отара, повскакували пси, вівчарі займають кожний своє місце. Двоє йдуть впереді ботея, один іззаду, підганяючи одсталих покликом: «Гісь... Гісь...» А як наперед яка вівця вихопиться, то на неї кричить: «Пррст...Пррст...» — і звичайно вона слухається. Баран часом із великого свого ума наставить лоба і не хоче йти. Тоді підбігає пес, злегка кусає за бік — і баран воленс-не-воленс біжить на місце. А як пес зазівається — пастух уцідить буком по спині так, що відхочеться бігати. Так і посуваються в порядку вівці раз призначеними цепами. Будь-де гнати овець не можна, бо міг би пригнати на сукровище, тобто місце, де з тої чи іншої причини пролилася кров. Якби вівці хапнули на такім місці трави — одразу би їм уняло манну. Наші хлопці вислуховують і це з пошаною. А пастушки помітили враження своїх оповідань і задаються, вигадують усяке, аби заімпонувати. На запити відповідають категорично.

— А єк же-то пізнати сукровище?

— Єк? Маєш знати самий. А йк самий не знаєш, вівці тобі скажут: вони збігаютси на те місце й бліют.

Вже недалеко стоїще. Його ще не видно, але відчувається. До нього, як до центру, стікаються стада з усіх сторін. Он суєтливі кози, які й пастухів коло себе роблять суєтливими. Щосекунди з тої сторони чути: «Ці! Ці! Ці... А най бес...» Далі пастух не договорює, бо не знає, в яку мінуту скаже жорстоке слово. Хіба не бувало таких випадків, що в досаді крикнув пастух: «А най би си розчєхла! — а вона в тім моменті вже й розчахнена. Відбігають убік кози, а за ними поклик: «Крьо-не!.. Крьо-не!.. А, не слухаєш?» — і важенький дубець летить у неслухняну питомицю, але рідко трапляє, бо коза вже хтозна-де.

— Іва! Іва! — несеться поклик до якогось Івана.— Ци твої всі?

— Усі-і!.. А у тебе?

— Е-е-е-о-у! — вже не може розібрати слів Іван. Аж на стоїщі довідається, чи все благополучно, а чи, може, трапилося «йке нещіське».

— Кцьо-кць-кцьо!..— ласкаво закликає пастух яку вередливу козу, а сам хитро, боком наближається, щоб охнути коротеньким бучком швирка та хоч злість зігнати.

Бо жодна худоба так не вимордує, «єк коза». І така вже тварина клята, що її ніколи не напасеш. Усе бігає, усе скаче, там урве стеблинку, там — другу, а де походила чи сама, чи пес пройшов, чи інша худобина — там не буде їсти,

хоч її ріж. Досада часом бере: паша така, що сам би їв, «а вни, кляті, полєгают і лежат собі, шукай їм єнчої паші».

Бовгарям, чи як їх ще називають — гайдеям, коло рогатої худоби куди спокійніше. І рівняти не можна. Їх худоба поважна, не суєтиться — не суєтяться й вони. Говорять повільно, ходять повільно; на пасовиську відпочивають, часом навіть задрімати можна. І тепер, женучи, не спішать.

«Вскня! Вскня!» — іноді закличе корову — і вона йде собі супокійно, повільним кроком. Таким же кроком іде пастух і теж супокійно розмовляє з товаришем. Він не втомлений, у нього найменше пригод, тож може собі позволити на філософію.

«Шшкне-е!.. Шщкне-е!» — шкне на таку, що відбилася, а розмови з товаришем не перериває.

Найвеселіший народ конярі, або як їх ще називають — стадарі. Се аристократи полонини. От кому добре! Хоч як паша далеко, а йому все одно. «Сидитси на шкапє та й їхає».

І хто найбільше спочіванок знає— вони. Ще не видко стада, а вже чути вигалайкування — то знай, що коні женуть. Та все з жартом, із сміховинкою.

Ой розлука, пане-брате, розлука й розлука,
Бо ти ідеш поза граба, а я поза бука.

І кричить:

— Єй, вівчері! Кіной з дороги! Не видиш, хто їхає?

— Ци чуєш? Курєви не здіймай!

Це чисто толстовське: «Пехота! Не пыли!..»

— Ци, пршека, фист би ті вгнив.

— Ігіне!.. Ігіне!..— це кричить на таку, що відбилася. Не потребує й пса, бо сам поскаче й заверне...

— Пршо!.. Пршо!..

І всі ці стада, всі ці відділи худоб'ячого війська течуть одночас з усіх боків в одне місце — до стоїща. Усі ці звуки, наклики змішуються, творючи якесь невпинне галакання. Вже збіглися різні інтереси, вже розігруються пристрасті. Ляскають пуги, пси брешуть, блеють вівці, мекають кози, ревуть воли, іржуть коні, хрюкають свині, визкотять поросята — і то такий рейвах зчиняється коло стоїща, де ще за хвилину перед тим було пусто і глухо. Кутався ватаг собі десь у стаї, спузар у куті спав, бо це ж йому вартувати всю ніч, стерегти дівочості, безперервності вічного вогню, як вайделотові.

І от на звук чарівної трембіти, мов на звук Роландового рога, почало стікатися звідусюди полонинське військо. Закипіла робота. Загомоніло все, що має голос, зазвучало все, що могло звучати.

— Чо пхаєшся з кіньми? Чо си пхаш, кацо! Ци не знаєш, шо дійник має йти вперед?

— А ти там шо —єлівник подав меже дійне? В охоп дай! Єлівник в охоп...

— Ходи, хло, на струнку-у!

— Обганєй вівці в кошєру!

— Ади, хроманє лишиласи — скоч прижени!

— Полоч гєлети-и!..

— Басарунок неси, кому кау?

Телята побачили корів і рвуться у своїх загородах, мечуться доокола розсік. Корови теж непокояться — і ото їм дають басарунок. Це спеціально накошена трава, яку їсть корова і стоїть тоді спокійно. Бистро засідають доїнники до роботи, і скоро характерне цюркання пахучих струй молока заповнить повітря. Корови дояться у кулак, хрестато — раз лівий задній дойок і правий передній, а раз навпаки. Доїння відбувається бистро, раз заведеним трибом.

Молоко несуть до стаї у спеціальних дерев'яних відрах із другого і там зливають у велику путину: в ній міститься весь одноразовий удій. З коровами стараються упоратися скоріше, аби задовольнити.

Із вівцями справа складніша. Загорода для корів одна, посеред неї жолоб, ключі та розсохи на телята — от і все. Кошара ж на овець куди складніша.

Насамперед вона не одна, а дві. Менша — ніби передпокій, і більша — як вітальня вже чи спальня. Переділяються ці частини між собою так званою стрункою. Це найголовніше місце кошари.

Зроблено стільки проходів, скільки мається вівчарів до доїння. Вони, сі доїнники, так сідають, що, розчепіривши коліна, дістають колін сусідів. Плечима обпираються об дошку, бо якби не та дошка — не висидів би довго.

Приганяють вівці в меншу загороду, і жива маса заповнює відгороджене місце по береги. Пастухів і не видно у тім живім киселі, що ворушиться весь, хоч вівці й стоять ніби.

Бистро займають місця пастухи на своїх віблєках у струнці. Наймолодший — це гонінник — вже озброївся в прут і то доконче з листям.

бистріше. Спочатку всі їли мовчки. Потім, коли перший голод було уморено, то той, то той щось скаже. Тема — враження дня.

— У мене билиси корови нині. Та онна уломила ріг.

— Зле. Тепер, єк ісхоче газда продати, купец зара зщібне ціни.

Ватаг оприділив причину.

— Се ти дес мав казати, що молоко кипит. Ніколи не тра казати, що молоко кипит, лиш — *боіт*. А йк меш говорити «кипит», то все будут корови битиси межи собов. То знайте, хлопці, та й варуйтеси того.

Всі приймають це як віщання оракула і, певне, ніколи не забудуть.

Вечеря скінчилася. Які старші пастухи закурили люльки, сидять і потроху відригують. Коли хто-небудь зробить це голосніше, другий дасть співаночку:

Посію я руту-м'яту,
Тую матриганю,
Ой уже ж ми на вечері
Та й по відриганню.

Молодші беруться до прятання: той полоще дійниці, той поніс псам їсти, той свиням.

— Що єм нині?

— Дзеру.

— Дай дзеру.

— Там, у бербениці бери.

— Підкладай ватру, мой, аби єсніще було. Маю ше дійницю полагодити.

— Хе, сараки. Давно-сми не трембітав. Но-ко лиш піду за трембітою. А ви надслухайте, ци файно вдам.

— А я піду стрілю. Най си звір пуджєє.

За хвилину чути вистріл. Луна розкотилася поміж верхами, полетіла лісами, полонинами, грунями, впала в ізвори. Всі примовкли на хвилинку, слухаючи того могутнього рокоту. Любить гуцул стрівбачку й охотно слухає мелодію пального оружжя. Пси на гук вистрілу загавкали і кинулися в ліс. Бігають там, гавкають — це манера лякати звіра. Погавкавши, скільки вважають за потрібне, замовкають і тихо вертаються до стаї.

А над усім — трембіта. Микулка то він до трембіти наче вроджений. Як набере духу, то може дудіти без кінця. Довго тягнуться у нього фермата, красиво переливаються могутні звуки.

В колибі притихають розмови, всі слухають. Потріскує ватра, тихенько плюскає вода, що перемивають посуд, хтось висякається, а мелодія переливається, будить щось у душі... Кожному згадається, що йому миле. Той лишив діток у хаті та пішов заробляти; того дівчина там десь дожидає, виспівуючи собі потихеньку:

Пішли вівці в полонину,
Лиш єгнєта бліют.
А шо наші вівчєрики
В полонині діют?
Ой я знаю, моя мамко,
А шо вони діют.
Они сидє при ватерці,
Білі ніжки гріют.
Ой я знаю, моя мамко,
Шо раненько встают
Та білими волічками
Ніжки обвивают.
Ой я знаю, моя мамко,
Коли вни лєгают,
Та єк озмут трембіточки
Та й затрембітают...

Ах, ці пісні, ці пісні... І хто їх складав, що в них усе так точно описано... От і зараз: ми сидимо коло ватри, ноги гріємо, а Микулка трембітає. Тихо точиться бесіда під звуки трембіти. Нікому не хочеться вставати. Але втома дає себе знати. Пора й на спокій, тим більше, що його так мало в полонинах.

— Ой, шос крижі ми ломит... Видев, дощ буде.

Це старий пастух Гринь. Він найстарший тут віком і щовечора говорить цю фразу, все щось заповідаючи. Всі звикли й просто не чують, що він каже.

— Хлопці! — звертається ватаг до них.— Де мете спати? Хочіте на піддашшу, хочіте — йдіт із пастухами.

Лукєн моргає Олексі:

— Йдім зо мнов...

Лукєн полюбив цього хлопця. Ретельний такий.

Олекса згоджується, й вони з Лукєном виходять. Після задушної стаї повітря полонин здається особливо чистим. Груди легко й глибоко зітхають.

Ніч була якась світла, хоч і без місяця. Навколо, куди глянеш, повитикалися вершини гір, але тепер вони втратили різкі контури й стали якимись безформеними масами. Неначе колосальні чудовища, позалягали хребтами і відпочивають по гігантській боротьбі.

Показалися на небі бліді зорі. Не всі ще, перші тільки,

яким найбільше спішно. Решта, котрі та й лінивіші, вийдуть згодом, як небо потемніє.

Тихо... Чути лиш, як ремигає худоба, шумно і довго зітхає бугай, і щось м'яке поляпає на землю...

Безшумно у своїх постільцях іде Лукєн до застайки, чи як він частіше називає— заватри. Архітектура проста. Похилений дашок із луб'я на чотирьох стовпчиках. Бічна стіна одна — зі сторони пануючих вітрів, але й та вся в дірках — аби видко було.

— А ци моя ватерка не загасла? — любовно, як про дитину, говорить Лукєн про вогонь.—Є не... Видиш — блищитси.

Перед ними ледве помітною точечкою щось червонілося. Це Лукєнова ватерка.

Ось і застайка. У Лукєна зроблено по-господарському. На пістоль з вищого краю застайки забито дві сохи й з'єднано поперечним відблєком; а в нижчому краю замість сох накладено каміння. На поперечину й каміння покладено кілька валогів, тобто просто поколених стовпів смерек. На валогах суччя, фол, сіно, мох, і така вийшла постіль, що куди тобі! Довкола застайки прокопано рівчак.

— Аби вода не йшла у застайку, аби не підпливти водов. Підпливти, може, обитатель застайки і не підпливе, але що перший-ліпший дощ промочить його «лушку», то се факт.

— Ано-ко, дє ту мої друвце?..

У Лукєна наготовлено. Підкинув, і сухе суччя весело затріщало.

І знов Лукєн усміхнувся, мов до живої істоти.

— Теперка будемо лігати. Ти під скіну лєгай, а я ту-о. Бо мені вставати.

— Я устану! — з готовністю предложив Олекса.— Я знаю, де пістоле. Я й вистрілю, я й наб'ю.

— Ов! Ци ти вівчарив? Ци у вас там є вівці?

Лукєн зроду ніде не був, окрім своїх гір. Печеніжин здавався йому якимось заморським царством, де, може, навіть і овець нема. Олекса розчарував Лукєна, сказавши, що вівці у них є, і він, Олекса, навіть їх пас. Лукєн усміхався своєю дитинячою усмішкою й хитав головою, ніби говорячи: «Дивись ти... Наче й у людей...»

XVII

Взагалі Лукєн — то істинне дитя природи, дитя оцих полонин. Це про таких, як він, складаються легенди, де описується святість пастушого життя.

— Пастух, що? Він не має де грішити. Челядини не бачить — а то вно, чєлідь, бирше до гріха нашого брата доводить. Він си не взлостит, не налає, нікого не підпалит, межі не заоре. Так і живе без гріха.

І люблять оповідати гуцули про одного такого пастуха, що родився і виріс на полонині і ніде не бував.

— А йк уже став великий, мали го жєнити — тра ж до церкви. Повели го. То він єк шов де почерез воду, то не потопав у воді, а йшов сухов ногов, як по землі. Ну, рахувати, нічим ніде не згрішив чоловік.

Прийшов до церкви, розглядаєси, бо він такого ще не видів. Дивитси вгору — а там усередині бані на банті сидит «тот», щез би, і на волові шкірі списує гріхи люцькі, хто в церкові згрішив. Люде не видют, бо грішні, а тот пастух видит.

Й видит він, що дідько гет записав уже цілу шкіру. Гріхи все прибувают — а писати вже ніде. То дідько пошевськи — зачєв накєгати шкіру зубами. Шкіра тверда була, дідько посилувавси трохи й пернув. А пастух си засмієв з того, а дідько тогди й його вписав у ту шкіру. То вже назад ік вертав пастух із церкви, то вже ішов убрід, поринав у воді, єк і ми, грішні. Вже не йшов водов, єк сухим, ає...

Так полонина, цей одвічний храм, стояла вище за церкву, храм нового порівнюючи християнства.

Лукєн звернувся на схід сонця й почав говорити свою вечірню молитву. Олекса сидів на постелі, узявши коліна в руки й наче поринув увесь у цю симфонію гірської ночі, перевиту, мов шнурком шовковим, молитовним шепотом Лукєна. Немудра вона була, та молитва, але йшла з глибини серця, й тому сама стала такою глибокою. Взагалі була з тих, що ото гори двигають. До Олекси долітала іноді ціла непорушена група слів, виговорених за одним зітхненням; часом звуки гасли, шепотіння ставало невиразним, можна було розібрати лиш окремі які слова.

— ...Господи, заступи, Господи, заборони... Від панської корости, від людської ненависті, від устиду, від сорому, від припаду злого на полонинах, на бутинах, на роботах, на кождім поступі.

Перше слово, перше прохання було — оборонити від панської корости. Так уже в'ілася вона, та панська короста.

Слідуюче зло — ненависть людей. Погано жити на світі, коли люде тебе ненавидять. Коли ти сам у тому винен — несеш ту кару людської ненависті заслужено. Але от буває часом, що та ненависть спадає на тебе несподівано, не знати звідки й не знати за що. Від такої ненависті може оборонити тебе тільки молитва.

«Від устиду... від сорому...» Це так прекрасно звучало в устах сеї простої людини. Це було ознакою вищої культури цих «некультурних» людей. Там десь книги й університети, векселі і банки, експлуататори й дипломати, що дійсно вже обходяться «без усякого стиду й сорому»,— і все це разом на купу називається: культура. Там бистро одягають чи роздягають чоловіка, бистро переносять його з місця на місце, бистро готовлять йому якусь мішану з десятків інгредієнтів поплутану їду. Але сон тої культурної людини неспокійний; вона не завжди насмілиться вийти вночі зі своєї щільно замкненої хати і піти всякими вулицями свого міста.

І є інша культура, без пари й електрики. Та, що наближує людину до людини, не відгороджує мурованими стінами, знає ціну людського слова. Там не замикають хати перед подорожнім, там спокійно йдуть і вдень і вночі людськими селищами, там дівчина може йти в ліс і не прийде їй в голову, що хтось зможе її обидити.

Там існує й така молитва, де просить чоловік устерегти його... від «людської ненависті, від устиду й сорому». У культурних людей немає такої молитви. Стиду й сорому їм нічого боятися, бо вони їх не знають; що ж до людської ненависті, то культурні люди, як отой середньовічний цар, пишуть на своєму прапорі: «Нехай ненавидять — аби боялися».

Далі молиться Лукєн у вечірній тьмі під безконечним куполом неба з розбризканими зірками, в диханні полонин... Далі говорить свою прекрасну молитву. Не вигадана вона ні попами, ні соборами, се тільки пошана до того вищого й вічного, що є в людині, але зособлюється й переноситься назовні. Прости мене,— каже,— Боже, що я так мало мислю про других людей, особливо про тих померлих уже людей, які «в огнях погоріли, по водах си потопили, що плаями убійники вбили, у праці, у вітру задушили»... За них треба особливо згадувати, бо про них же ніхто не знає, ніхто добрим словом молитви не

скрасить їх гіркої долі. І Лукєн молиться за них як член вселюдського вічного колективу, який об'єднує в одну сім'ю не тільки тих, хто випадково живе у цей же час, а загалом усіх: і тих, що віджили своє й пішли геть, і тих, що не приходили ще, не народилися. Се було Лукєнове «Посланіє до мертвих, і живих, і ненарожденних», а не земляків тільки, а всіх людей.

Висока і велика твоя молитва, Лукєне.

— ...Господи, їх оборони... Николаю святий — їх віретуй...

І це не крик істерика, не вибух екстазу, що з екстазом і гасне — це тиха, щоденна, буденна молитва. Це сама суть благородного в суті єства людського. А закінчує Лукєн свою велично-просту мелодію-молитву таким могутнім акордом, після якого якби дійсно сказати горі: «Здвинься!» — вона здвинулась би.

— ...Боже, прийми... Боже, схвали... Не сам собою, а з причестойов святою. Боже! Дай шестє і розум добрий усім людєм та й мені.

Щастя і розум добрий! Що можна побажати краще? Усім людям і в тім числі й мені. Тільки в тім числі. Се не молитва «праведника» — дай мені царство небесне, а іншим хоч і не давай. Убережи мене від усього лихого, а іншими не турбуй собі голови. Взагалі піклуйся лише мною, май на увазі лише мене, бо я найважливіший і найдорожчий, я найвартіший. Я ж і свічки тобі ставлю, і пожертвував для тебе тим, отим і ще й он тим. А ти мене за це нагороди з відсотками і за мої уступки в земних конечних благах нагороди мене небесними вічними.

І нічого з того нема у Лукєна в його молитві. О, скільки ж вища вона християнської...

Лукєн скінчив. Смачно позіхнув і почав чухатися. Олекса сидів на постелі, все так же узявши коліна в руки. Чи розумів він усю красу, усю велич сієї вечірньої молитви гірського пастуха? Свідомістю, може, не так, як Лукєн. Але хто ж создав цю молитву, як не такий же Лукєн і такий Олекса? Тому вони й розуміли, але не свідомістю, а суттю своєю цілою, усім своїм єством, що було одно і з цією молитвою, і з оцими горами, з цією природою, вічністю, зорями і всім простором вселенної.

Лукєн ліг під стіну, сказав іще кілька слів і одразу заснув. Мов камінь держали-держали близько над водою, потім пустили пальці — і камінь потонув. Олекса не міг так скоро заснути. Правда, солодко було простягнутися

після трьох неспаних ночей, коли залізали від звіра на дерево й там умощувалися на гілках. Але враження сьогоднішнього дня були сильніші за фізичну втому. А до того ж іще лежав на ньому певний обов'язок. Он пістоль у головах. Треба через деякий час устати, крикнути в усю силу легенів «I-го-о-о-а-а-а!« — і бабахнути з пістоля. Заспиш, не зробиш так — а ведмідь прийде, розірве яку худобину — та й що тоді?

І Олекса постановляє зовсім не спати, аби тільки виправдати покладені на нього надії. Але він не знав всесильного сну. Боровся, не піддавався, та що ж, коли сон підкрався непомітно, як злодій, і вкрав свідомість. Олекса незчувся, як заснув. Не чув, як Лукєн перелазив через нього, як узяв пістоля, виліз. І вже тільки як бахнув, закричавши при тім найдикішим голосом, тоді Олекса прокинувся, одразу усвідомив собі, що сталося, і краска встиду запалила йому все лице. Аж Лукен, підкидаючи дровець до ватри, помітив сю ніяковість і добродушно потішив спокійним голосом:

— Нічо, нічо. Ти трудний. Спи. Я лиш ще раз устану.

Олекса хотів протестувати, хотів сказати, що це він ненароком, а вже що тепер він доконче не заспить, устане... Але така втома опанувала його, що він, не сказавши нічого, повалився на ліжко і в той же момент заснув. І не чув уже більше, як стріляли по інших застайках, як нічник трубив у свій ріг, як Лукєн іще раз переліз через Олексу й вистрілив. Правда, відійшов далеченько.

XVIII

Прокинувся, коли вже на стоїщі буяло життя повним ходом. Крики пастухів, дзвінки й калатала, рев худоби — все це змішалося в один безперестанний гул.

Маржина розходилася в призначені ватагом місця на пашу. Якийсь молодий пастух протестував:

— Шо ви мене женете третій раз ув одно місце? Там уже нічо нема паші. Єк буду пасти?

Ватаг спокійно відповідав:

— Ти, хло', не пискуй дуже, а роби, що тобі велят. Пашя там є, то вже ти не бреши. А тобі не подобаєси, що там близько ніхто не пасе та й нема з ким тоді дзєвкати.

Пастух відходить засоромлено із розкритими картами, а Олекса ще раз переконується, що ватаг дійсно все знає.

Олекса не йде з пастухами. Він просить у ватага дозволу зостатися у стаї.

— Може би, я що вам допоміг...

Ватаг кидає ласкавим якимось поглядом на хлопця.

— Що там твоєї допомоги. Хочеш привидитися, єк йдет у стаї, то так і кажи. Зоставайси, я не бороню.

Таки направду цей ватаг усе знає. Бо дійсно Олекса зостається для того, аби ближче побачити життя стаї, бо як пастушити — він уже знає. Тим більше, що буде, мабуть, дощ: небо все у хмарах, навіть падає вже маленький «мачкатий» дощик.

Але, на превелике здивування Олекси, ватаг, уважно поглянувши на небо, нараз каже:

— Файна днинка нині має бути.

Погляд Олекси виявив здивування. А ватаг:

— Що? Гадаш, дощ? Меш тоді видіти.

Рішуче цей ватаг знає навіть, що чоловік думає... Ватаг помовчав трохи.

— У нас тут ружного мож си надивити. Зрання світло, чисто, файно — а з полудня йк ударит плова з громами. Єк пілле дощ... Вімочіт гет пастухів і худобу. А перед... у саму Петрівку крупа падала, а витак зима. Ає... Таки зима йшла.

Вже вирядженo всіх, Олекса з ватагом вертають до стаї.

Вчора був вечір, до того Олекса чув себе занадто втомленим і не міг розглянутися по стаї, тепер із цікавістю приглядався, як то ставлять стаї у чорногірських полонинах.

Оструб, як і хатєний, лиш вікон немає й стелини, а просто на острубі кізли, на них дах із драниць по обидва боки. І димаря нема, в одному й другому причілках діри для виходу диму — й годі. Дверi одні. Ділиться стая на три части. Перша назовні — це так зване піддашшя перед дверима. Воно без оструба, але зате має стелину — там сушаться звичайно будзи. Далі більша частина стаї — обиталище пастухів. Але назву має не по людях, а по тому, що тут горить ватра: називається ватарник. Очаг — це ж свята святих древнього чоловіка. Він, очаг цей, міститься не зовсім посередині ватарника, а під серединною стіною. Вогонь горить тут невгасимо. Вдень його підтримує ватаг, а вночі спеціальний хлопець, якого так і називають спузар, бо він, маючи діло з вогнем, вічно вимазаний у спузі, а вмиватися не має коли. Він і зараз товчеться іще по стаї, ще не ліг — варить щось у котлі.

А котел сей висить не так собі просто. Там ціле приладдя, яке дозволяє пересувати той котел в усіх можливих напрямках. При усіх отих таємних процесах, коли з молока робиться і сир, і будз, і бринза, і вурда, і керлиба, і жентиця, і ще всякі продукти, ступінь температури відіграє дуже велику роль, тому треба мати під рукою гнучкий і послушний апарат — от він і мається у вигляді верклюга й берфели.

Механізація не складна. При серединній стіні стоїть у петлях верклюг — то є стовп, що може крутитися на своїй осі. Від нього йде роздвоєне коліно, і в тих вилках ходить кужба чи берфела — досить груба, витесана з дерева пластина з дірками. Вона, як то кажуть гуцули, заклєбучена, має на кінці клєбуку, крюк, що на нього вішається котел. Таким чином: перше, коли треба котел зовсім вивести зі сфери дії вогню — повертається верклюг, і колет опиниться збоку, друге, коли треба зоставити котел над вогнем, але змінити силу і місце удару полум'я — берфела посувається між двома вершками у продовбаній частині плеча, третє, коли треба на довший період часу дати сильніший чи менший вплив вогню — берфелу підтягають або спускають на одну-дві дірки, і котел стає вище або нижче над вогнем.

Комбінаціями цих трьох основних способів можна осягти дуже тонких нюансів у зміні температури — а це для роботи має величезне значення.

Під бічними стінами ватарника йдуть широкі лавиці, настелені хвоєю, сіном, гіллям. Ліворуч — постіль ватага, цього полонинського генерала; праворуч сплять старші які або недужі пастухи, що не йдуть до застойок. Над лавами йдуть полиці та стоять миски, пляшки, сіль, ложки — таке усяке.

Від входу по кутах ватарника стоїть посуд: путні на молоко, бодні з гуслянкою, жентицею — загалом усе те, що вживається щоденно. Над посудом по стінах висять сита, цідила, а на осібних клинках пастуше лудіння, зброя. Так виглядає ватарник. А третя частина стаї — це комора. Там переховується вже готовий продукт: бринза, будзи тощо, а також продукти споживання: мука, пшоно, солонина — усяке.

Олекса розглядається з цікавістю. Вдома не доводилося бачити, бо близько села полонин немає. Впрочім ватаг не дав довго розглядатися.

— Ано-ко! Видів'єс, де дрива? Урубай трохи. Цес свої попалив, а на ннину най собі ватаг сам нарубає.

Спузар усміхнувся, скалючи свої білі-білі зуби, які здавалися ще білішими на полі чорного обличчя.

Олекса зрадів: нарешті він може помогти чимось реальним. Сокира аж свистіла в руках дужого, звинного хлопця. Гора нарубаного дерева росла. Вже би й досить, а Олекса все рубає. Йому хочеться, щоби ватаг здивувався, вийшли, й сказав: «Ого, скільки ти нарубав! Я й не знав, що ти такий молодець...»

Так не сказав ватаг. Він сказав:

— Доста, доста. Се ти мені ту на два нни нарубав.

Але в устах такої стриманої людини це була вже похвала. А потім тон — і Олекса розцвів в усмішці.

— Ідім, мешси дивити, єк молоко глєджіют. Аби з тебе був цілий ватаг.

XIX

Увійшли до стаї. Ватаг дістав з полиці мішечок із бринзою й посипав її до путини з молоком. Потім весь час обертав велику путину біля вогню, аби молоко було рівномірно літепле. Починався незримий процес.

Під впливом тепла й мікробів «ринзи» на очах робиться диво дивне: молоко «ловитси». Поволі, але безперестанно виділяється сир, а те, що зостається, перестає бути молоком, а стає керлибою.

Чимдалі все більше й більше виділяється сиру, аж нарешті ватаг, помітивши, що процес закінчився, перестає обертати путиною. Зоставляє її на деякий час у спокої, і сам відпочиває.

Далі бере ботелев — такий дірявий кружок з ручкою, і бовтає ним у путині. Це робить процес інтенсивнішим, і сир виділяється вже цілковито. Але він плаває у масі — треба відлучити його від керлиби. Для того ватаг засукує рукави й починає надавлювати сир униз. Давить довго, виловлюючи найменші шматочки, аж поки весь сир не зіб'ється в одну масу.

Бере цідило — шматочок полотна — вибирає туди сир і дає стікати. А керлибу з путини виливає у дзерівний котел, доливає туди малу коновку молока і вішає на кужбі над ватрою.

— Се вна ту буде баїти, й з неї віваритси вурда.

Вурда — це той же сир, але такий, що виділяється вже тільки під впливом тепла. Це гірший гатунок. Вурду скла-

дає ватаг у друге цідило. Сироватка з-під вурди — це вже останній продукт. Називається жентиця. Її дуже люблять гуцули й п'ють замість води. П'ють самі, роздають приходжим людям додому, але її стільки, що решту віддають худобі — телятам, коровам, свиням, псам.

— Ой нема такого вина на світі, щоби так поздоровило чоловіка, ек цеса жентичка,— каже ватаг.— Лиш не зараз, а та, що переварена й стоїть цалий рік. Вна стає квасна та й добра на серце й на черево. Я лиш таку п'ю. Хочеш?

Із цідил окремо вибирається сир, а окремо вурда. Сири збиваються в круги й кладуться на подрю, де й вітер добре продуває, й сонце гріє.

— Єк довший чес сир на подрі сохне, то стане на нім не раз така тверда шкіра, шо пласом сокири тра розбивати.

Так висушений сир вже називається будз. Ватаг дістав кілька таких будзів.

— А теперенька будемо робити бриндзю. Наша бриндзя, видиш, з самого овечого молока, та й вна сита. А де мішеют до овечого молока ше казєчого, тото вже бриндзя вутліша май.

Ватаг краяв ножем будзи, дав і Олексі ніж. Будзів було багато, вони були справді тверді, отже, доводилося добре надавлювати. Покраяні шматки ватаг покидав до путини й добре посолив. Потім узяв брай і весело ним махнув.

— Ано-ко ше цеї.

Брай — то грубий буковий кіл, з одного боку обтесаний гладко, а з другого — гранчастий, та ще й з надрізами. Ватаг почав сильно і з розмахом бити спочатку отим гранчастим кінцем. Це розбивав тверду шкіру на будзах. Розбивши, перевернув брая й почав бити вже гладким кінцем. Бив довго і сильно. Піт виступив йому рясними краплями на чолі. Нащо сильна людина, а видимо, втомилася. Став.

— Хе-х, сараки... Єк їсти, то така бриндзя добра, а єк робити, ой...

— Дайте-ко лиш я трохе.

Ватаг посміхнувся й передав брая Олексі. Олекса завжди вважав себе дуже сильним. Серед хлопців, то не було в Печеніжині дужчого. І от тепер, працюючи браєм, побачив, що його сили тут замало. Через п'ять хвилин він уже відчув, що мускули його втомилися.

Густе, в'язке тісто схоплювало брай, мов залізними клящами, й не пускало. Коли Олекса підіймав того брая, за ним тяглися густі пасма, наче не хотіли розстатися. Олекса

розривав їх, плутав, але вони рвалися не всі й, шльопнувши назад у масу, з'єднувалися наново з товаришами, знову обхоплювали брай, знову тягли, не пускали.

Правда, Олекса міг би не так сильно бити, не так глибоко загружувати брай у масу, але він не хотів. Він хотів цілком так, як ватаг. Втомився. Вже не так рвав будз, вже не так розмахував, але признатися було сором. Хіба тільки спитати: «А чи довго ще бити?» Не спитав і того. Та що ж, коли сей ватаг усе знає— і от дає відповідь навіть на невисловлене питання.

— Докив не ймеси. Єк стане така, мов тісто на калач, що відстає і від путини, і від брая,— отогди вже бриндзя.

— Ано-ко дай-ко, сарако, ще я. Вже-сми припочів троха,— сказав по хвилині.

Не сказав нічого, не посміявся з хлопця, не дав і знака, що помітив збезсилення і втому. Олекса це оцінив. Для видимості вдарив іще останками сил разів зо три дуже і, задержуючи переривисте дихання, передав брай ватагові.

Велике поліно засвистіло, задудніло у дужих руках. Тісто все ворушилося й пищало. Вже шмаття не сміло так нахабно виснути на браї й тягтися вверх. Коли й спробувало, то ватаг непомітним поворотом брая скидав його геть і приводив до покірності.

І тісто упокорилося. Вже не чіпляється, не в'язне, а смиренною масою зостається на дні й дозволяє себе бити скільки угодно.

Мабуть, і з усякими масами так. «Заяц, ежели ж его долго бить,— спички может зажигать».

Останній удар — готова бринза. Вона, як масло. Гостро пахне.

— Хтос ме споживати, лиш не знати хто,— каже ватаг. Як і всі працівники, він не знає, хто користатиме з його праці.

— Ано-ко, Оле, подай оту бербеничку.

Це спеціальні бринзенки, міртуків на дванадцять-чотирнадцять. До звичайної бербениці пішло би й двадцять п'ять. Ватаг набиває сумлінно, і сам це підкреслює:

— Бо то, видиш, ружні є люде. Є такий, шо не кладет свіжої бриндзі, а обсушит її троха. Такої менче йдет. Та й накладат — от аби була. А я того не люблю. Я хочю так, шоби єк чоловік розибнит бриндзєнку вдома, то аби сказав: «О, свіжа бриндзя й по-господарську набита...» Є такі футкі люде, аби все когось обдурити. А то він лиш самий себе дурит. До мене усєкий дає маржину. Я вже не хочю

й брати, а вни все дают. А чіму? Бо всі знают, шо я людей не шахраю. Я не див'юси, йке літо. Бо то в нашім ділі, знаєш, так: єк літо мочєве, то бриндзі май бирше, та собі шос си лишит. А йк посуха, то може бути так, шо не лиш робив пусто-дурно ціле літо, а ше й грошима маєш доплатити. Бо гавда — він нічо не знає. Ти мені дай моє— бирше я нічо не хочю. Та й то таки правда.

Я, сказати, ше-м не докладав. Ані раз. Бо я змаціцька при вівцьох, та й я вже знаю. Немає полонини ту у нас, якої би я не знав... Піду по полонинах: де я ватагував, там усе в порєдку. Потоками корита й вода простує до жолобів сама. Я не шукаю води, а сам і до себе кличу. У єнчого ватага, то до води маржину тра гнати та ше чєсом і далеко. А у мене вода до маржини йдет.

Гнат знав, що він дійсно добрий ватаг, але, як і всі прості люди, любив іще о тім поговорити.

— Ци, сказати, стоїще. То не така легка річ — де поставив, то поставив. Тра вибирати, та ще й добре вибирати місце. Аби вно й не під вітрами було, аби догідне на ночліг, приступне для людей, бо мішєнники ж приїздє та й коні з терхами — на все тра думку мати.

Кумбуків у мене, видиш, кіко. Видиш, єкі хіхлаті густо, єк руно на вівци. А вно й добре.

Дійсно, по стоїщу видно було багато невисоких смерек, що їм іще в молодості було утято вершок. Така смерека вже не росте в височінь, а розкладається вшир, стає крислатою, гілчастою. Вверху густо поростає суччям, а внизу з неї обвисають хвости — сухе галуззя, вкрите мохом. Таку смереку і вітер не повалить, бо вона низька. Ватаг аж наче любувався своїми кумбуками.

— Видиш? А вно й добре. Єк плова вдарит — маржина там ховаєси, єк у хаті. Бо крізь кумбук дощ не йдет. Та й сонце єк грієт дуже, маржина стає під кумбук.

На все він добрий. Полюбувавшися кумбуками, ватаг повів Олексу загалом по стоїщу. Мов якого високошановного гостя опроводжують по замку.

— Маєш телєтник на телєта — я й на зимки го держу. Се кіннок на коні, ци сказати — стаднарка. А ту у мене єлівник. А то— куча на свині... А далі бовчарка на подій корів. Се у нас, у Жєб'ю, так називают. А вже в Єворові то кают на бовчарку — оків. А у Ферескулі — вакарка. Ади, усєко люде називают. Ватагував-сми в ружних полонинах, то усєко чював-сми.

Гнат стояв посеред стоїща. Видно, приємно йому було

знати, що все в порядку, все йде, як машина, а головна пружина у тій машині — він, Гнат. Посмоктує свою люлечку, ніби не усміхається устами, але цей усміх видно на всьому його обличчі. Потім прийшла йому ще одна весела думка до голови.

— Єк гадаєш? — звернувся він нараз до Олекси.—Єк гадаєш, коли я кошери перебивав?

Олекса не знав, що сказати. Він знає, що кошара на вівці не може довго стояти на однім місці. Він пригадує, що не раз і в тім же році переносять люди кошару. Бо як маржина вимісить землю, згрязнить її, а дощі ще розмочать, то хоч-не-хоч, а треба переносити. Але це так у них, у Печеніжині. А як тут, у горах,— Олекса не знає. А тут, у горах, іще складніше. Карпати, такі прекрасні, такі зарослі лісами, показується, носять на собі дуже тоненьку верству землі. Ця верства тримається на поверхні лише корінням рослин, травою. Коли ж цю землю розмісити, а вдарять добрі дощі — вода змиє усю ту політуру грунту, і на сонце вишкірить зуби одвічний камінь. Скотина не може лягти на холодні гостряки — і кошару треба переносити, хоч вона ще не загноїлася. Тому в горах вибір місця на кошару має далеко серйозніше значення, ніж на долах. Коли ватаг питався Олекси, то, видно, з ціллю здивувати. І дійсно здивував.

— На сему місці стоє кошєри в мене вже третій рік.— Це було сказано повільно, урочисто. Три роки на однім місці, то таки направду великий термін. Не всякий то потрафить.

— Але йдім, хло', їсти варити. Бо, відев, скоро тра трембітати на обідний удій.

...

XX

Олекса помагав при готовленню разом із спузарем. Це — Василь — коли він і спить? Це ж і вночі він увесь час чуває коло роботи. І твориться таке враження, що він ніколи не спить. Зрештою, як на якого ватага. Єнчий ватаг та бачив би тільки ті моменти, коли спузар прикучьне та й дрімне.

— Ци ти вже виспишси коли, най би раз навіки вснув! Ти мені ше ватру втрать, то я ті покау.

Втратити ватру на полонині — це така сама трагедія, як і в передвіках утратити вогонь взагалі. Колись за це

Але очарування того, яке відчув Олекса тоді, увечері, тепер не було. Тепер це був тільки сигнал на обід. Однаково і Василь у ріг міг би затрубити. Ще кілька хвилин — і які ближчі пастухи вже показуються по убіччях із своїми стадами. Знову крики, шум, доїння, обідній спочинок і для скоту, й для людей. Так і йде собі полонинське життя. Ніби одноманітне, але для Олекси повне нових привабливих вражень. Його все цікавить, усе радує— і ватаг це помітив.

— Цес хлопец уродивси на пастуха. Такого хтів би-м у стаї мати,— говорив Гнат до одного з пастухів, а Олекса випадково чув. Та фраза, мов на крилах, його підняла. Він і сам хотів би зостатися у цій стаї, але що ж... треба додому.

XXI

Чотири дні пролетіли для Олекси, як одна година. Юр і Виделька нудилися, не знали, куди діти час. Їм усе здавалося одноманітним там, де Олексу чарувала різнорідність. Впрочім, різнородності, пожалуй, не бракувало і взагалі. От, наприклад, ведмідь прийшов.

— А так, так... Був...

І стріляли хлопці, і гукали, і собаки бігали, а преціньне злякався. Вибрав хвилинку, коли все поснуло, в догідному місці перестрибнув ломи і — добридень вам! Появився гість серед загород. Але не удалося поживитися. Пес, отой волоський, першим учув і рвонувся з розмаху один, не дожидаючи товаришів. Сильний був звір, понадіявся на свою силу, але перечислився.

Він був великий, той пес, і мав спеціальну тактику нападу: піднятися на задні ноги і вдарити на ворога не лише лапами, щелепами, а й вагою свого дужого тіла.

І тут він ужив цього способу, не знаючи, з ким має діло. А ведмідь присів і лапою навідліг махнув злегенька. В результаті вирвав псові усе «прирожінє».

Заскавулів пес, завив і качався по землі. Тут набігли другі пси, попрокидалися пастухи. Всі біжать, кричать, стріляють.

А скотина, зачувши у своїй среді такого страшного гостя, кинулася врозтіч. Хто куди попав... В усі сторони, униз, в глибини долин.

Вся огорожа довкола стоїща і ломи оті, і воринння де-не-

де — все те змела скотина в шаленім лютім бігу. Мов лавина зірвалася з високої гори, котиться й нищить усе на своїм шляху.

Олекса спав на піддашшю. Коли мимо нього пронеслася в божевільнім бігу тисячоголова маса — він скочив і не знав, що це робиться. Йому здалося, що земля провалилася, що гори летять у безодню, а разом і стая, і скотина, і він, Олекса.

Прийшов до себе, коли затріщали вистріли, засвітилися то там, то там вогні. Кожний пастух, вихопивши головню із своєї ватри, біг у тьму ночі боротися з невидимим ворогом. Олекса кинувся й собі у ту гущу, але, сказати правду, не знав, що має робити. Ведмідь утік. Видимо, хтось його поранив у тій заворушці, бо пустив краску. Але, мабуть, не дуже, бо біг повним ходом.

Із сусідньої полонини бігли, шалено гавкаючи, тамошні пси, за ними теж із горючими головнями чужі пастухи, бо так уже заведено: в хвилину тривоги і пси, і люди біжать до сусідів на поміч. Це було страшенно красиво, як ото невидимі руки несли видимий вогонь, і засіялися темні боки гір рухливими ясними точками, але нікому було тією красотою любуватися.

Пастухи бігали з криками, розбризкуючи іскри доокола себе, заглядали під колоди, під каміння, чи не сховався. Пси полетіли вздогін за звіром...

Гнат уже зорієнтувався в ситуації й голосно короткими фразами віддавав приказання: кому куди бігти, яких псів брати, кому заганяти поближче скотину — всім знайшлася робота. В усі боки розбіглися пастухи, й скоро на стоїщі зостались тільки ватаг, спузар, який ніколи й ні при яких умовах не сміє кинути вогню, й Олекса, що не знав, куди опридільти свою охоту до праці.

— Видиш, іке наше? — говорив ватаг.— Тепер великого шестє треба, аби усу худобу мав назад. Котра розчєхнулася, котра ногу вломила, бо то ж бігло, сиротє, у потемках. Котре так загналоси, шо гляба видшукати буде. Може, хіба у ннину, єк не задере медвідь. Бо то він, я вже знаю го поведінку, буде тут лєшувати — ци би не вдаласи удруге штука. Коби йкий стрілец си нагодив та би го вбив. Я був і самий го спрахтив, лиш єк то від стаї рушити.

Почали прибувати перші партії маржини, овець. Найгірше було із свинями: вони так далеко забігали і в таку гущавінь, що трудно було й сподіватися. аби вночі їх можна було відшукати. Про сон уже ніхто не думав. При-

гнавши одну партію худоби, пастух зараз же біг із собаками вниз по другу. Отут міг бачити Олекса, що значить добрий пес у полонинах. Без собак пастухи не зібрали б й половини худоби.

— Ає, ає,— казав ватаг.— Пастух знає лиш, що завидит, зачює, а пес — він вітрит. Худоба не раз заженетси у гущавину, причєкнет, що ти будеш ту-о коло неї стоєти, а не завидиш і не вчюєш. А добрий пес — ого! Він уже знає. Єнчий жєлує на пси кошта класти. А я не жєлую, бо то си окупит. Чкода ми цего. Сірая угорського... Видев, си не виходит з того.

Гнат зробив уже псові перев'язку і загнав його під лавицю в стаї — нехай вилежиться.

— Лиш то таке, шо вже не буде з него діла. Хуч си й поправит, але не до свої міри.

Взагалі багато клопоту наробив ведмідь. Довго ще ліквідували пастухи результати його посещенія, а деякі рани то не загоїлися й зовсім. Відчує їх і господар, що його худобина загибла, відчує і ватаг, що мусить давати мішєнникові продукт від неіснуючої вже скотини.

Лише Олекса відчуває се, як поезію полонинського життя, як нову сяйливу фарбу на палітрі.

Словом, чотири дні минули для хлопця, як казка, і коли йому сказав увечері ватаг, що, може, завтра прийде хто з села, це зовсім Олексу не обрадувало.

— Завтра, ади, субота, то вже надвечір мут люде приходити. Котре піше, котре конем. Тот хлопцє видвідати, тот маржину... Єкий іде дат забрати ци жентиці.

— То й жентиця йде в дат?

— Та де... жентицу ми так роздаєм, за простибіг. Котре бінне, то берет: Багачеві вна непотрібна.

Справді, на другий день надвечір почали появлятися на полонині сторонецькі люди. Першим з'явився якийсь низенький, присадкуватий, вічно веселий гуцулик. Видимо, нужда його давила сильно, але не могла роздавити: він протиставляв тому тисненню непробиту броню своєї веселості. Завжди він із жартиком, завжди він із придибашкою, пісенькою.

Ой у мене ременичок
Широкий та довгий,
Люб'в мене молодиці,
Заки ременв повний.
Єк зачало у ремені
Грошей не ставати,
Стали мене молодиці
Бай й не пізнавати.
Не дивітси, молодиці,
Шо я подорожній,
Любили-сьте ремінь повний,
Любіт і порожній.

Прийшовши до стаї, він відразу вніс у полонинську одноманітність якусь живу струю. Він і зажартує, він і приповісточку скаже, так все так до діла й до часу в нього виходить.

Він бідняк, маржини у нього немає, всього «єкихось п'єтеро овец», отже, йому, властиво, нема пощо сюди й ходити. То ходять ті, що по багато скотини мають; їм треба вибирати дат помалу, за літа, аби потім восени не тарабанити одразу багато. Якову не було такої жури, а проте він часто навідувався на полонину. Пояснював це потягами цілком нематеріального характеру.

— Ади, вітрєно тут, свобідно. Там, у селі, пани та жиди нарід присіли та й дихати нічим. А тут — весело.

Прийде, поживе кілька днів з пастухами, помагає їм: дров наносить, бо то хоч і ліс кругом, а треба ж їх наносити. Кошару направить, дошку коло сідця приб'є, стовп розхитаний укріпить, застайки полагодить, бо самим пастухам ніколи. І їсти поможе зварити, і в голові не одному поскає— до всього. А за те все і сам прогодується кілька день, і надають йому на дорогу і сиру, і бринзи пастухи — аби доніс.

Оце й зараз. Щойно наблизився, а вже кричить:

— Ой га, пршєпеньки! Ци дужі?

Пастухи хором відповідають одразу весело, бо це починаєтьс́я кількаденна полоса жартів.

— А ти, тєску, шо лежиш, єк пан? Чо не доїш?

Се один із пастухів, теж Яків, прихворів трохи і лежав.

— А ци я гірший за пана? Най раз полежу, йк пан, бо й я такий самий.

— Ой, нє, небоже. Ти не такий.

— Чіму? Оннаково чоловік си родит. Пан Біг оннаково людей творив.

— Ой, нє, не оннаково.

— А ци ти там був, шо знаєш?

Пастухи охоче піддають репліки, бо знають, що Яків доконче виплете якусь сміховину.

— Я при тім не був, а знаю, шо йк Бог зачєв творити усєкі народи, то виліпив русина з глини, а шляхтича

з доброго кіста пшенишного, солодкого. Поставив на сонце шушитиси, а сам дес пішов.

Лиш біда го наднесла — пес прибіг. То русина не рушєв, бо тот з глини. А шлєхтюка із'їв гет цалком, бо то було смашне кісто.

Лише погадайте собі — із'їсти тільки того кіста! Обдуло пса, об'ївси неборака та й мусів ізчеста сідати спорожнятиси. Єк дерево завидит — і сідати під деревом.

Приходит Бог — ой-га-а!.. Руснак стоїть, єк і стоєв, божов руков зроблений, а шляхтича нема, лиш те, шо пес наслідив. Но, нема шо робити. Треба душу давати. Дмухнув Бог душу у руснака — тот ожив. А витак давай дмухати на те лайно. То шо сідав пес під вербов — став із того шляхтич Вербицький, шо під березов — шляхтич Березовський, шо під буком — Буковецький, під євором — Єворський. Так пішла жити гет цала шляхта.

Пастухи регочуть. Їм приємно, що так влучно, так приперчено вигадав хтось на панів. По вечері сьогодні довго всі не спали, бо Яків усіх смішив. До того ще й музикант він: і на скрипку, і на флояру, на денцівку, монтелев — на усяку тобі музику. Співаночок таких вимудрує, що пукати від сміху. На другий день у неділю нікому не хотілося йти від стоїща — так тут було весело. А ще буде веселіше, бо з самого рання почали прибувати люди та все не з порожніми руками: той горівчини прибаг, той тютюнцю пригістного. І вісті ж із села найновіші — всякому цікаво.

XXII

Стоїще ожило. Багато людей ходять, крутяться; жива бесіда, жарти, сміх. Ватаг міряє, перекроює, рівняє реваші до колід. Не без того, що дехто й голос підійме, як дасться що не так.

Один газда почав говорити, що на його шкаберці було «штирі рублі й бовт».

— Але йк давали мені онну бриндзєнку та зрізали рубель, то й бовт ненароком ізрізали. Я вам казав тогди, шо зрізали-сте бовт та й можете забути, а ви мені говорили: «Нічо, нічо — я му памнетати...»Лиш шо були-сте підохочені та, видев, направду-сте забули...

Гнат твердо казав, що такого не було й не могло бути.

— Шо-сте дістали, то-м зрізав. Я вашого, газдо, не хочу. Я кілько ватагом, а міртуна чожого не взєв-сми.

— Я ни кау, шо ви взєли, я лиш кау, шо-сте забули. Я вашого теж не хочу, але й свого не дарую.

Слово за слово — розмова згострилася. Трудно було рішити, хто з них правий: чи дійсно Гнат забув, хоч це прямо неприпустимо, а чи газда, надіючися на те, що не може ж Гнат усе пам'ятати, гадав зірвати й проколов бовт.

Гнатові обидно, що це відбувається при людях. Якби сам на сам, то, може, Гнат просто дав би бринзи на той бовт та й відчепись ти від мене. Але зараз люди слухають, кожне думкує: «А хто би то знав? Ніби за Гнатом не водилоси такого, але скуса не по каміню ходит, лиш по людєх».

Гнат нараз обриває розмову:

— То каєте, газдо, штири рублі й дєрка на бовт?

— Ає!.. І бігме так. І на реваші так,— і совав шматочок тріски усім під очі. На реваші дійсно було півдірочки саме там, де на колідці було зрізано. Виходило, ніби винен Гнат.

Правда, дірочку можна було провертіти собі дома, вступивши перед тим колідку; таку думку навіть висловив хтось із присутніх, але газда клявся і божився, що він того не робив.

Гнат знову перервав:

— То слухайте, газдо, шо я вам іскажу. Приймаю штири рублі й бовт. Даю вам штири бриндзєнки бриндзі за рублі, а за бовт півбриндзєнки — кемуєте? Нє єк за бовт, а єк за півміртука. Одну бриндзєнку-сте ви взєли. То маєте зара від мене дістати півчварта бриндзєнок бриндзі, відлучєйте собі свої дроб'єта й йдіт ід хаті, аби я вас ту на полонині у себе бирше не видів.

Газда закліпав очима. Такого кінця він не сподівався. Правда, дістати весь дат на початку літа і мати у себе овець, які ще ціле літо будуть доїтися,— це було добре, але... Але, забравши одразу вівці,— що з ними робити? На жодну полонину їх більше не приймуть, отже, пасти дома? А як? Самому ніяк, треба наймати.

Мало того. Будеш мати з овець молоко, то треба усе його споживати, бо сам бринзи не наробиш: нема й посуду потрібного, глягу, зрештою, просто уміння. Словом, виграш був, але не покривав програної. Газда почав доглумуватися, що, мабуть, він програв. Дивився по людях, шукаючи співчуття, але якось його не знаходив.

— Чкайте... Єк же то...

— А так. Прийдут пастухи в обід — розлучєйте собі свої вівці. Котрі ваші знаменєта. Пічки.

— Ає... Пічкаті мої...
— Тож бе́рі́т та маршіруйте.
— Але ж бо я не маю на чім вести дат...
— Кочєте собі. Вно з гори покотитси аж у долину.
Газда бився руками об поли.
— Та чюй, Гнате... Я вже не хочю... Най тот бовт... най моє пропадає...
— Я вашого не хочу, аби пропадало. Даю вам бирше, ніж слід. Даю вам зара, то до кінця літа ви собі ше приспорите штири бриндзєнки. Лиш аби я вас ту бирше не видів.
— Але я вже говору, шо вже не хочю бирше того... Може, я сі помилив, то перепрошєю.
— Ви з мене злодія зробили оперед людей. Ви говорили, шо маєте на реваші те, шо я собі на колідці зрізав. То або ви злодій, або я. Лиш я злодій ше не був. Най люде скажут, ци був я злодій. Кажіт, люде добрі, ци я кого вшахрував, ци кому не додав? Може, хто на мене шє таке говорити, єк цес газда?
Гуцули відповідали, що ні, що ніколи ніхто не міг сказати на Гната нічого лихого, що він на всі гори ватаг, що другого такого пошукати. Словом, усі були по стороні Гната. Газда вже просився, казав, що він помилився, що він бере свої слова назад,— але Гнат був невмолимий. Виніс три бербениці бринзи, четверту в половині, доповнив вурдою і предложив газді зараз же то все забирати.
— Таже я конє не маю. Ой...
— На собі несіт. Віднесете онну — вертайте за другов, але щоб я вас бирше ту не видів.
Хтось із гурту бовкнув було, що так ніби не годиться, що треба дати чоловікові можливість забрати своє добро. Але Гнат (Олекса не пізнав зрівноваженого, спокійного Гната):
— Своє добро? То моє добро він берет, бо єго худоба шє тільки не наносила. Я му своє добро дарую і не хочу бирше го ту видіти. А хто мені має вказувати? Куждий на своїм обійстю газда, а я ту на полонині. Я ту газда — і ніхто мені най не вказує... А хто хоче і свої відлучити — до ласки панцкої уручаюси. Хуч зара... Трембітаю на вбід. Зара вівці приженут. Хто хоче — най вогорит свої зна менєта.
Схопив трембіту й дмухнув у неї так, що звуки не поміщалися в інструменті й вилітали з горла, мов кулі з рушниці.

Газда, що так нещасливо зайшов собі з Гнатом, ходив поміж людьми й просив, чи хто не довіз би йому тих бербениць до села. Але кожний приїхав не так собі. Мав мати терх назад, тож усі відмовлялися. Потім того газду наче що осінило. Він пошепотівся із якимось своїм приятелем, той передав йому з-під поли пляшку.
Газда підходить до Гната з налитою чаркою. Лице у нього вже було спокійне — він вірив у всесильність чарки. Але не знав Гната. Ватаг пити не захотів. Газда вже і так, і так. І вибачення просив, і давав усякі обіцянки — Гнат зостався невблаганним, і газді таки дійсно довелося відлучати своїх овець. А що не його лиш вівці були пічкаті, а й другого газди, що саме був тут, то зайшла ще сварка й там. Добре, що той другий газда, окрім пічки, познамену вав свої вівці ще одним, йому лиш відомим знаком, а то готова б бійка.
Словом, поки вирядили того з його вівцями й бринзою, то крику було доста. А вже що лаявся на відхіднім, так скільки хотів. То вже було йому дозволено. Кожний знав, що треба ж дати чоловікові бодай вигавкатися. Впрочім, ця неприємна пригода скоро забулася у взаємнім частуванню. Горілки цей раз принесено було доста, обід тягся довго, і деякі пастухи пішли на пообідню пашу і геть-то веселі.
Та й Гнат підохотився трохи і все хвастав — який-то він ватаг знаменитий, яка у нього прекрасна система випасу, як він уміє підбирати пастухів і взагалі служебний персонал.
— Пастух має чисто си обходити весь чєс (тобто не знати женщин), бо би від того шкода би була в худобі. Та й щоби не вкрав — не то шо, а таке, шо синє за ніхтем, то й такого аби не вкрав. Бо йк хто краде — худоба зара си розриває, губитси по лісах та й готове нешіськє, ає... Та й меже собов аби вміли в мирності жити, аби не було у стаї псєкуване та гризи усєкої. Такі у мене пастухи. У мене тихо, у мене спокій у стаї. Правда, пастухи мої славні.
І пастухи відгукувалися хором, із п'яною щирістю, лізли цілуватися, прирікали, що всі обіти виповняють якнайточніше. Лиш от... обіт ціломудреності. З ним було найтяжче. Особливо коли прийде хто з домарів із жінкою.
Один вид челядини приводив декого з пастухів до стану нервового подразнення — і тоді во ім'я цілості свого обіту нарушалися всі інші. Насамперед обіт мирності, бо пастухи починали сваритися поміж собою, лаятися за кожну дрібницю, доходило часом і до бійки. Нарушався обіт всесто-

ронньої послушності ватагові, бо пастухи нараз починали огризатися, показувати дух свавільства й протесту. Нарушався обіт повздержності, бо пастух хотів потопити у горілці своє подразнення, але горілка ще більше розпалювала. Взагалі нарушалося ще безліч обітів, коли хотілося нарушити лиш один.

Пастухи ставали тоді фантастами і мрійниками:

— От я пасу, а вна віходит з-за смереки. «А ти тут, легінику. Ци не знайшли би си ми вбоє...» Або лежу у застайці... Коли чюю — шос тепле під боком. Озирнув си — то вна... І ружне.

Ватаг перебалакав з одним з порядніших газд, потім закликав печеніжинських хлопців:

— Цес газда із Жєб'я — Слупейки. Він ідет зара іт хаті. Мете йти з ним. У него переночуєте, а завтра собі підете додому. Він вас ісправит на дорогу.

Юр і Виделька зраділи, Олекса зажурився. Пішов прощатися з якими ближчими пастухами. Дивився на Хом'яка, на контури гір і з ними теж прощався. Ватаг усе те бачив, хоч і був підхмелений.

— Просиси у деді до мене в пастухи. Я тє прийму серед літа, а заплачу йк за ціле літо. Бо з тебе буде пастух.

Олекса казав, що проситиметься.

XXIII

Полонина полонила Олексу. Коли вернув додому, перше слово було — просьба відпустити на полонину. Батько б то і не від того, бо все ж, рахувати, заробіток, вдома однаково нічого не висидиш. Але трапилася перешкода — не пустив пан.

— Шо то має бути? У мене у самого вівці. То я маю своїх пастухів порозпускати, а собі наймати, чи як?

— Таже у вас уже пасут, пане...

— То що? Хіба не може який захворіти? Або хіба я не можу ще прикупити овець? Зрештою, просто нехай іде й помагає, коли він такий уже любитель пастушити.

Так і не пустив. Звелів Олексі пасти свою череду. Якби знав, якого ворога тим набуває собі в лиці оцього Олекси, може б, і пустив. Бо дійсно Олекса по-особливому відчув ту заборону. Це ж перший раз. Перший раз на вільного степового коня наложили узду — і рве він її, і б'є копитами, підіймається дибки. Олекса, почувши про заборону,

вибіг із хати і, сам не знаючи пощо, побіг у ліс. Якби міг плакати, заплакав би, але замість сліз шепотіння проклять виривалося у нього з уст. Він ламав гілля просто тому, що воно попалося йому під руку, ставав і підстрибував на місці від нетерпіння п'ятдесят разів обома ногами. Чогось треба було йому, щоб вкладувати ту злість, яка його душила, давила, пригнітала до землі.

От що таке пан. Уперше відчув уповні. І не ради діла, а так, з капризу, «я так хочу»...

Але нічого не поробиш. Як не крутив галок, як не проклинав, якої помсти не прирікав, а довелося зостатися, довелося виходити й пасти панську череду. Після високих музикально-мовчазних гір, безконечних просторів полонинських, після загадок і таємниць Чорногори, після трембітання Гнатового на вечірніх зорях, сопілки Василя, ночей у застайці з Лукєном — прісно і нудно було Олексі на печеніжинських толоках. Спекота, курява, одноманітність пейзажу й роботи, а властиво, не роботи, а безділля.

Там, на полонинах, пастух — це музикант. Він грає і на змінах місця попасу, і на більшім чи меншім згущенню овечих мас в тій чи іншій дільниці, і на порі дня, і на температурі, і на силах худоби. Багато струн на його арфі, багато цівок у флейті. Туди входить близькість чи віддаленість води, більше чи менше заселення лісу хижим звіром, рельєф місцевості, характер трав'яного покрову, відсоток любимих чи нелюбимих трав — та мало хіба ще?

Тому добрий пастух ціниться мало чим нижче середнього ватага. Бо коли середній ватаг бере, скажім, п'ять бербениць бринзи за літо, то доброму пастухові дадуть чотири.

Олексі, звичайно, не дали би чотирьох, бо на те треба стажу, але на дві міг би зарахувати свобідно. А дві бербениці бринзи у бідному господарстві Довбушів — се ж таки ціле багатство.

Зрештою, о тім говорити, що журитися, коли все одно пропало. Але мрію свою про пастуше життя Олекса таки здійснив — тільки не в своєму році. Батько зимою таки виклопотав Олексі у пана дозвіл піти на заробітки з третьої часті.

Знова відчув Олекса вагу панської волі. Я маю робити ціле літо, недосипати, мокнути, сохнути, а він буде сидіти в теплій, сухій хаті, нічого не робити — й матиме третю частину мого заробітку. Два місяці, два довгих місяці я мушу робити, аби все віддати панові.

Але знов нічого не поробиш — треба чинити панську волю. Як ото в молитві говориться —«да будет воля твоя».

Правда, Гнат (Олекса пішов до нього) підморгував:

— Ми вашого пана ударимо: при людях візьмемо такму на дві бербениці симбрилі та й з тої симбрилі ти панові даси третю пайку. А на ділі я тобі дам три бербениці — тоже третя чиста тобі си зістане.

Здійснилася мрія Олексина, і почалося для нього життя, повне поезії, нових прекрасних вражінь і відносин. Він не помічав трудів, зв'язаних із пастушими обов'язками, не помічав негативних сторін полонинського життя — його наповнювала лише поезія гір, красота образів і стосунків. З любістю надівав весною сорочку-мазанку, аби скинути її восени. В такій сорочці під час спеки невиносимо душно, мов у залізному панцирі, а під час холоду знов вона так морозить, що здається, ніби на тобі шкіра тріскає, а Олекса того не помічає, повторюючи за своїм ватагом:

— За те під мазанкою кіло завжди біле та й не ловитси то жядна огидь.

Бігти відбивати вівцю від ведмедя, запускатися із собаками в непроходиму гущавину лісу, відшукуючи пропавшу корову; не спати ночі, підстерігаючи якогось невиданого звіра, борсука чи якусь біду — в усьому тому чує Олекса захват, солодкий трепет нервів, його захоплюють оці процеси всього. Він іще й іще біг би, іще й ще не спав би, аби доп'ясти свого, аби виконати, доказати. І загалом він був здоровий хлопець, а діяльне життя на полонинах зробило його звинним, метким. Уже він не знав таких однолітків, які могли б з ним боротися. Що був дужий, то дужий, але й брав ще звинністю.

Рвучко налітав на противника, коли той ще й не встигав отямитися, й валив. Або такий іще мав прийом боротьби. Ходить-ходить, взявши за руки, ніби все пробує повалити, та ніяк не повалить. Усипляє увагу противника, наводить його на горбик, а сам стає на похилості. Блискавично падає навзнак і в тім русі перекидає противника через голову. Той, оголомшений, секунду одну не знає, що з ним сталося, а за цю секунду Олекса вже сидить на ньому верхи.

Не мало помагала йому ота заповідана в полонині чистість статева. Вона зробила його повздержливим, а це теж дало йому здоров'я.

Любив Олекса пізнавати нові місця. Тому щороку найнявся на іншу полонину, щоб усі їх пізнати, щоби звідати усі їх таємниці. Чорногора взагалі манила його, і він

нишпорив усюди. Знаходив часом такі криївки, потайники, що нікому і в голову не могло прийти когось чи чогось там шукати. А що був безстрашний, то ліз у такі зашкалубини між скелями, куди не то хлопці-пастухи, а й дорослі лізти не відважувалися.

Ватаги й пастухи, з якими доводилося Олексі працювати, помічали цю жадобу хлопця лазити та вишукувати всякі таємні місця. Сміючись, говорили:

— Видев, ти на ватажка оприського си способиш, шо тебе тєгне до криївок.

— Ає. Він лазит так, то може й біди собі напитати. За біду не тєжко... Я колись робив у Шилигулі та й у негілю пшов ми от так, подивитися. Та й у полонині каглу знайшли до комори. Укєли-сми до-овгу таку шпражину, на кілька шєжнів, та й спустили у ту дєру. Но, хто ме лізти? Ніхто не хоче.

Обібравси нарешкі мудрачок оден, шо поліз у тоту дєру з тов жердков. Ізліз уже був до йких три шєжні та й вернувся назад ід горі без отємку. Шо ми го не питали, шо не говорили — мовчіт. І довго так мовчєв, може, з тиждень, а витак вернуло му бесіду. А о тім, шо там видів, оннаково не вогорив ніц.

— То може бути. Я тому повірю, бо я самий був такий, шо лазив. У бутині робив-сми у Балтагулі, шє молодєком. То й так само у неділю йшли-сми на полонину й під горбічком кагла у комору. Спустили ми жердку у тоту каглу, та й я обібравси лізти: хтів-сме завстидати усіх легінів, шо вни такі та й збоєлиси. Ізліз я тов жердков у сам спід, став там на ривнім дні. Кагла тота була так файно обмурована, шо варт си дивити. А тако чорна — гет задиміла, закуріла димом кагла. Бо то опришки клали ватру у коморі, а дим ішов тов каглов.

Іду я далі. Прийшов єких п'єть кроків наперед тов каглов, див'юси — вже конец ті кагли. А успід іде дера, у комору, ади. Та лише я, браччіки, аби си спускати у дєру, у тоту комору, а то вити — Господи!.. Єк фухнет ід мені отак — ффф!.. Свічка ми у руках ізгасла, лишився я по-темці.

Господи! Єк дало мені пуду — волосє д'гори здіймало си... То сме без памнєті вилеків наверх, аж там трохи очухавси.

— Чкода.... Вже був-єс коло грошей.

— Най із тими грошима! Єк би був там пшов, то певно, шо й по мені було би.

— Ци було би, ци не, а гроші би вже мав у руках. Та й ліз би вже не каглов, бо в коморі певно двері є надвір.

— Шо ж, я виджу, тебе кортит до тих грошей. Ой, не пробуй... Мене то вже ані раз не кортіло. А йк маїш охоту, то йдім. Я би й сегоне знайшов тоту дєру, хіба би єї заломили та, може, глинами засипали бутинєне.

І багато взагалі страхів оповідали гуцули, але на Олексу всі ті перестороги не мали жодного впливу. Навіть навпаки: він іще наче з більшим завзяттям починав лазити усюди. Натрапляв часом на цікаві речі. Знайшов раз діру між камінням. І невелика така, можна і не помітити — афинами заросла. Й Олекса наскочив випадково: нахилився чогось і почув, як дихнула струя дуже холодного повітря. Це зацікавило. Кинув туди камінь, прислухався... Камінь ударився об якусь терасу, потім полетів далі, знов ударився об виступ, знов полетів далі — і так чотири рази. Потім булькнув у воду. Заінтригований Олекса почав кидати туди каміння — і кожен раз був той же результат: чотири удари об чотири виступи й бульк у воду. Олекса попробував розширити вхід до того підземелля, щоб подивитися, що там є, але з того вже нічого не вийшло. Дірка була між дуже великими каміннями, і всі зусилля Олекси були надаремні. У результаті всіх отих лазінь було те, що Олекса пізнав гори, як рідко хто. З часом то обернулося у нього вже прямо в спорт. Він не брався уже пастушити на полонині, де раз був, і ставав на гірші умови, аби на нове місце. Хотів пізнати усі таємниці Чорногори. І дійняв своєї цілі більш-менш. Де була яка печера, де була яка глибока долина між скалами — він всюди вилазив, усюди поставив свої знаки. Сам не знав, навіщо це робить, але ставив, щоб по них знайти це місце вдруге.

У нього виробилася ціла система таких знаків. Камінь, звичайний камінь лежить серед моху, а для Олекси це вже знак. Передряпнута глибоко кора смереки, зломана певним способом гілка. Мало того. Коло основних знаків Олекса додумався ставити менші, контрольовані. Великий знак може бути порушений, зіпсутий — тоді менш помітний контрольний зоставить показання в силі.

XXIV

Другий результат усіх тих екскурсій був такий, що Олекса перестав вірити у всяку чортовщину. Де він не лазив, куди не проникав — ніде не помічав і слідів якої нечистої сили. Залізе в підземну печеру: холодно, правда, вогко, кістки якісь валяються — мабуть, звірина якась впала й не могла вилізти. Але щоб ото, як оповідають, фуфкало щось, аби якісь дива показувалися, якісь страхи — нічого того ніколи не бачив Олекса й перестав у те вірити. Підсміювався навіть, коли хто оповідав.

Це дивувало молодших і обурювало старших.

— Єк то? Старі люди оповідают, а якийсь смаркач буде тут іще посмішковуватиси?

— Та й шо ж, єк я того ніколи не видів та не знаю.

— Молодий шє, то й не видів. А йк пожівеш із моє, то шє й не того надивишси. Раз я пшов борсуки сокотити. Іду собі лісом і чую, шо диханія йкас пасе, звіринка йкас. Але я си того не боєв: мав так сокиру у руках та пушинку малу. Відходжу я на поле, уже там рівне, дивлюси — кутюга. І має куди піти, а не йде, лиш си крутит то туда то суда. Я тогди сокиров махнув, аби перетєв — а то нема нічого... Так у тім я три рази рубав сокиров — й тота, єк вітер, не ловитси нічого, то й вна, кутюга, рівно бігає. За четвертим разом я вже і сокиру верг та ухопив пушечку і стрілєти. Я си ізлагодив та й лишень би палити — а вна в землю завертіласи та й пропала.

А далі кечери загуділи так, що зроду я не чув, аби так гуділо шо, як тогди. Та єк мні став чупер ви того, то мені си здавало, шо я чисто голий став.

Та й витак ік видти побіг, то так сми біг, шо було на два пальці шуми на мені, так-сми упрів. І я прибіг там ід товаришові, де-м мав бесіду із товаришем найтиси. І найшовси з товаришем і забивси так під бік, шо і не міг окємитиси до днини,— так мені страх стало.

А тот товариш мені каже: «Шо з тобов було, шо ти такий перепуджений, шо я тебе боєвси, йк ти йшов д'мині, так ти біг сильно». Товариш мене спитав, а я кажу: «Я такє й такє бачив-сми сеї ночі»... Во! А ти кажеш...

— А то так. Я зна-аю,— додає ще хто-небудь.— Я йшов раз із рибов, від міски, дес там вже було єк вопівночі. Див'юси — іде пёс за мнов. Таки ступає в слід. Я кинув дручком, а то скочило в минівку. Та й я із страху єк

прибіг, єк згримав у двері, то мнє без памніти до хати пустили. Видиш? А ти кажеш...

І всі ці оповідання не робили жодного враження на Олексу, а більше приводили його в гумористичний настрій. Раз за разом не били Олексу старі газди за таке посмішкування. То було в свято, саме на Івана, коли то в полониснах аж роїться від людей. Особливо на таких, як Гаджіна, скажім, де багато усякого зела. Там і туя, невісточки, головатень, кучерєвець, нитота, грань, брустурник — все то помічні зела. Одні на людину, другі на худобу.

Ото й приходять люди за зіллям і лазять усюди. Молодші по скелях та урвистих просторах, а старші збирають по лісах або ломами. І коло стай людно в той день. Може, яка скотина й голодна стоїть, зате пастухам весело.

Зібралося і коло тої стаї, де був Олекса, народу чимало. Це було у Гропі. Ватажив там Шумеїв Фока з Єсенова. Коли горілочка розігріла умисли, підсилила фантазію — почали оповідати, хто якої вмів. Зійшлися, як водиться, на скарби. Фока Шумеїв оповідав, як він був за горою, возив бринзу на продаж.

— Попродав я бриндзю та й пшов собі вина си напити до їдної винарні. Проходжу туда, а там сидит за столом єкийс мадяр та й перед ним уже стіл мокрий від вина. П'є вино мадяр. Я сказав му «добридень», а він запрошеє мене, аби собі сів коло него. Я сів. Питаєси, видкив я. З Єсенова, кау. «Ги-ги-ги!.. Знаю я Єсенів, зна-аю... І людей там багато зна-аю. Срібнайчуків знаю, Данилюків... Шумея знаю». А я, кау, Шумеїв годованець. То він так си втішив, тот мадяр.

— Таже то, видев, не мадяр був, лиш таки наш чоловік.

— Ає... Лиш си по-мадярськи носив, то-й я вже так — мадяр та й мадяр. Зачев він оповідати усєкє. І про скарби: «Єк сі вийде зверхє на Чорногору, то видти, з загірського боку на тім хребті, під самою Гомолов, є скала. А в ті скалі є зверхє під плитов закопані гроші. Нас там,— кає,— принесли раз трицет легінів, що могли грошей, і там закопали. Тоті гроші,— кає,— чисті й мож їх узєти».

«Я там бувалий,— кау,— та й ту плиту знаю. Лиш вже тої плити нема. Тогди,— кау,— Василь Павлусевичів, таки наш єсенівський, узєв тоту плиту дес у долини».—«І гроші взєв?» —«За гроші не знаю. Видев, грошей не брав, бо єк був бінний, так бінний си й лишив».—«Чкода,— кає тот мадяр.— Тепер нема поправки на ті гроші — так вони й пропадут у землі. Але я тебе,— кає,— шє поправ'ю. Єк

кінчаєси Гаджіла, вище Кидроватої, то там зверхє є комора на чистім полі. Там є кагла. Дуже така кагла далеко йдет, але то нічо. Треба тов каглов лізти, аж ізлізеш у нашу кухню, шо ми собі їсти варили. А трохи далі з кухні ти, то там є наші леговища, де ми лежєли. А ше далі, то є комора і в ні шість путин грошей. То йк бис си дістав там, то мав бис із чого жити і самий, й діти, й діти від діти...»

Та й такого мені наговорив мадяр. Я собі тото затємив та йк вернувси д'хати, то так май по згоді узєв слугу та й пішов. Шукав я, доки шукав, але врешті таки знайшов: сми. Гет так чисто усе, ік той мадяр говорив. Пішов я в ліс, утєв остриву, поклав у ту діру та й кау слузі: «Лізь...» А слуга, біда би на него впала, не хоче лізти. Лізу я самий. Злів я тов остривов успід, знайшов тоту кухню. Далі була мала діра, шо ледве мож чоловікові пролізти. Висунув я поперед себе ліхтарню та й лізу у ту діру. Ліз я, доки ліз, аж дістав-смиси до тої комори, шо спали опришки. Та лиш я туди вліз, а там, браччіки, лежит таке велике, єк добрий полубичок. Ноги в того такі, єк бербениці. А очі такі великі, єк добрі клубки... Ріт аж по самі вуха... А луска така на тім, єк добрі долоні... Та то усе так світі, шо страх... Господи! Єк то си на мене вбернуло та подивило, то на мені волосє стало дубом. Я не мав коли уже обертатиси, лиш таки задом, задом зачев висуватиси з тої комори. Та єк смиси урізав у плиту плечима, то гет шкіру зігнав... Шкіра повисла у мене на плечі, ік шталаба.

З гірков бідов видер-сми йкос із тої комори. Та єк стали ми укікати вити оба з слугов, то не знаю, коли ми добігли у Гропу, ув оцису стаю до мене.

— А чого ж ви тікали?

— Боєлиси, аби то сі не вихопило та за нами, аби сі не гнало.

— А шо ж то було?

— То, браччіку, змія така си уплекала там у коморі з вужка. Бо вужєк сім рік не чює люцкого голосу, то стає змійов, жертвов, сказати. А єк опришки витив си вбрали, то минуло багато чєсу — вна й уплекаласи там.

Олекса з невинним видом задає питання:

— А шо вна, жертва тота, їла там у коморі тільки чєс?

— А глину. Там мулкий камінь усподі, що опришки розробили собі комору. То вна і їст. Та й у таку опришок поправив мене біду, шо мені гет плечі облетіли зі шкіри.

Олекса нахилився за спину товариша й шепоче йому на вухо:

— То від курвий дес хтос обігнав му плечі...

Товариш Олексів розреготався з того. Фока спитав:

— Чо си сміеш?

— Та то Олекса каже, ніби вам від курвий... обігнав плечі...

Це таки було негречно. Фока мав рацію образитися. Не лише він, а й ті всі газди, що були при тім.

— Шо то має бути? Єкийс смаркач буде старшим людєм курвий завдавати. Та добро би свій, а то зайдей єкийс.

Оцей пункт завжди болів Олексі. Хоч він увесь час у полонинах, хоч його вважають за одного з кращих, а все ж, як що — витикають йому нечорногірське походження. Він гуцул, Олекса, тільки з трохи рівнішої околиці, але цього досить, щоби можна було сказати:

— Дес він із бойков, цес хлопец.

От і тепер. Хтось уже знайшовся, що назвав зайдою. Олекса зачервонів.

А Фока то прямо-таки дуже розсердився.

— Я тебе на полонину приймав, я тебе годую, я тобі гроші плачу, а ти мене в дурні шиеш перед людьми? Не віриш, то подивиси.

І стягав сорочку. Всі заглядали. Дійсно, зірвано було колись здоровенний шматок шкіри. Чи то дійсно при пошуканню скарбів, чи то, може, справді в якому побоєвищі на амурному фронті — то трудно було сказати, але з плечей шкіру було зірвано. Старші газди взяли сторону Фоки. Один уже штурхнув барткою Олексу межи плечі.

— Се тобі би обігнати шкіру зо спини, абис знав, єк шенувати старших людей.

Олекса добре зробив, що утік.

Так і виростав Олекса більшою частею на полонинах. І виробився з нього смілий, відважний легінь.

XXV

Він нічого не боявся — і тим непомалу дивував і молодих, і старих. А що було всього дивніше, так це те, що Олекси дійсно не брала жодна нечиста сила. Часом задавався ціллю умисно направити хлопця іменно туди, де він міг би найдошкульніше відчути могутність таємних сил — і нічого. Піде, куди скажуть, зробить, що скажуть, вертає

здоровий, нічим не ушкоджений, сміється. Нічого, каже, не бачив, ніхто мене не чіпав, ніхто не кричав, не хухав...

Усі, наприклад, буквально усі, без винятку, вірили, що коли вийде восени з полонини остання маржина, то зараз же до стаї приходить мара.

— Се убитий чоловік. У нім лиш половиця чоловіка, а половиця — юди. Бо му ше не чєс було вмирати, але злий трафунок зігнав го зо світу без подзвінного, без похоронів, без закону. То юда й захопив єго половицю.

От ця мара і приходить до стаї. І коли вона вступає у володіння, тоді вже ніхто її нічого не зможе взяти із тої стаї.

Покинене людське житло дійсно має в собі щось таємниче, щось із жуткості. А особливо у лісі. А особливо восени, серед великої самотності.

Хто має нагоду пізньої мокрої осені десь під вечір наткнутися на таку покинену колибу чи стаю у лісі, той сам міг пересвідчитися, яке складне почуття заволодіває людиною при виді сього покиненого людського житла.

Моросить дрібний дощ, дерева шумлять осіннім шумом у вершинах, напружене вухо ловить звуки, яких іще нема. Вітер б'є непричиненими дверима колиби — ляссь... ляссь... Заглядаєш обережно у темряву входової діри... Може, ведмідь там? Кажуть же гуцули, що часом ведмідь замість шукати берлогу, забирається до покиненої колиби й зимує там... Входиш. З темряви кутків, здається, виглядають якісь очі... Від стін іде неприв'ітність якась, холодне попелище посередині, неуютно так і головне — жутко.

І виходиш скоріше надвір, хоч там по-осінньому мокро і ляпає мокре гілля смерек у лице.

Отже, не диво, що народна фантазія заселила те порожнє житло невидимими істотами, ворожими чоловікові, або, в усякім разі, такими, що можуть принести вред.

— Мара, вна, сказати, нічого не шкодит, лиш не дає нічо взєти.

— Бо ніхто не йде та й не бере нічого,— сміється Олекса.

— А ти бих йшов?

— А чому ні?

— Ой, га, браччіку! Ліпше не йди. Шеребірєк отот, що з Бервінкової, пішов у заліжку, шо візьме берфелу із стаї. Та йму такої берфели дало, що був єк дурний місєць.

Показувалося, що й перед Олексою бували такі сміливі легіні, що ходили до стаї й брали на признаку яку річ,

хоч би берфелу ту саму. Але удавалося то не кожному, а лиш такому, що знав, як до тої справи підійти. А знати треба багато. От як про це оповідав такий, що сам ходив колись:

— Єк прийшов-єс на хитар полонинський, то зара перевертай на собі усе лудінє—єк сорочку, єк гачі, постоли — ну гет усе. Навіть волоки да й тот конец успід, що був угорі. Та аж тогди йди.

А прийшов — бери навідліг берфелу лівов руков. І ніхто тобі нічо не скаже, єк-єс усе перевернув. А єк шос забув — мара не допустит і до стаї. Тогди вертайси тов самов дорогов назадгузь та й говориси: «Чистий хрест наперед мене, чистий хрест назад мене — відгони все лихе від мене...» Так маєш говорити через цалу дорогу. І хреститиси. Аж дійдеш назад на те місце, де перебиравси. Тутка стань і роздумай, шо ти забув на собі перевернути. Єк згадаєш — переверни й знову пробуй. Може, тогди озмеш.

Але оннаково йк меш вертати із берфелов, мут показуватиси тобі усекі голоси: вівці бліют, кличе хтос тебе на мнє, фівкає, регочеси, стрілєє, гремит — таке усєке. Лиш ти собі йди, бо то лиш так сі показує. Прийшов на хитар — а ту перед тобов застрелена скала. Гляба минути. Але ти не бійси. Перекрестиси й кажи: «Тратив тебе архангел Михаїл, і я тебе трачу». Скала зараз уступитси, і ти тогди супокійно йди собі д'хаті... От єк треба йти, а не так — узєв та й йшов. Так мож біди собі попитати.

Олекса сміється:

— І перевертати нічо не буду, а так собі піду та й принесу берфелу.

— Ой га, єкий ти футкий!

Слово за словом — і Олекса йде в заліжку, що восени, коли всі підуть з полонини, він вернеться серед ночі й принесе берфелу, на якій буде покладено знак, що се іменно та. Всі були страшенно зацікавлені, чи зробить мара що Олексі. Не тільки з сеї полонини, а й з інших. Аби він не піддурив і не пішов до стаї в усьому оберненому, йому зашили сорочку, зашили гачі, голку відобрали з кресані — словом, забезпечилися перед обманом цілковито. А Олекса тільки сміється:

— Оце прийду гет цалком дурний. Шо мара маров, а то-сте розум мені зашили.

Се натяк на бабське повір'я, що як зашити на людині сорочку, то зашиеш разом з тим і розум. Пішов Олекса

вночі, приніс берфелу, приніс ложку одного з товаришів, що той забув був у стаї. Ознаки безсумнівні. Всі на нього дивляться, дошукуються очима слідів боротьби з нечистою силою — нічого не видно. Питають:

— І нічого тобі не виділоси?

— А чому ні? Єк прийшов-сми туди, а там мара стоїть така завелика, йк смерека. Так вогорит ід мені: «Дай око горівки, то тє пушшю за берфелов. А ні, то з'їм із калюхами зовсім...» Шо ту мені дієти, шо горівки не взєв-сми... Перекрестивси — а вно сі перевергло у пса. Та й у того пса шіснаціт ніг, а в кождій нозі рот, а в нему сім зубів. То йк кланциєт усіма тими зубами, то такого ми пуду дало...

І меле, меле, аж поки всі догадалися, що то він на сміх. З того часу загально було признано, що нема сміливішого над Олекси Легіня. Пастух із нього вийшов знаменитий. Його охотно брав кожний ватаг, але він ішов не до кожного.

Особливість його пастухівства було те, що він ніколи не вживав жодних чарів, примівок, ворожбитства, усіх отих спльовувань, заговорів. З того всього він сміявся й казав, що совісний догляд за скотиною допильнує її краще від усякого чарування. Той факт, що дійсно у нього маржина завжди була в порядку і без примовлянь, на багатьох впливав. Або таке. Коли ватаг уперше приходить на полонину, то він насамперед кладе живу ватру. Але кладе її конче на підкові. І підкова та мусить зоставатися в огні весь час, поки в стаї йде праця, аж до осені.

«То закладаєтси, ади, проти граду. На таку стаю, де горит підкова у ватрищі, ніколи град не б'є, бо вна, підкова, вже бита й піхана».

Це загальне вірування, і ніхто не піддає його сумнівам. Олекса, замість того, щоб доказувати словесно,— зрештою, у нього не було й аргументів,— береться до такого способу. Взяв витяг потихеньку підкову з ватри і повісив її на кумбуку. Повісив так, що її легко можна кожному побачити, але що туди ніхто не додивлявся, то так вона й довисіла до осені. А восени завів Олекса при вівчарях із ватагом таку бесіду:

— Ото дєкувати Богові сєтельному, не била нас ні раз громовиця сего літа...

Ватаг задоволено посміхається.

— Бо я знаю таке, що ніколи там, де я, громовиця туда не вдарит.

— А шо би то було?

Ватаг ніби не хоче спочатку говорити, але що всі його просять — каже:

— Я підкову кладу у ватру. Докив та підкова у ватрі — грім не вдарит, нє... Але лиш би кинув підкову з ватри — ого! У ту мінуту грім увалив у саму середину стаї.

Олекса посміхається мефістофельським посміхом.

— Ано-ко, браччіки, йдіт суда — я вам шос покажу.

Усі йдуть, Олекса підводить до кумбука. Спокійно телі-пається підкова на мотузочку.

— То я ше тов веснов і завісив...

Усі іронічно дивляться на ватага. Той не знає зразу, що сказати.

— Ой дивиси, хло'! Жертуй, жертуй, але ж бо й міру знай! Нашим житєм ми не дозволяємо тобі жертувати. Добре, шо Бог помилував і не вдарив. А коби хтів покарати.

І всі, хто за хвилину перед тим іронічно дивилися на ватага, тепер із докором поглядали на Олексу й думали: добре, що Бог помилував, а якби вдарило?

Сміливість і буйність — то були ознаки характеру Олекси. Ця буйність переливалася у нього жилами разом із кров'ю і потребувала виходу. Коли можна — знаходила його у фізичнім чині; коли ні — показувалась у якімсь протесті, у якімось бунті. Він, дужий, мускулистий, немов світ увесь викликав на боротьбу з собою. Поразок він іще не знав — тому зазнавався. Вже думав часом, що подужає всіх і вся. Тура би скрутив за роги.

Боровся з нечистою силою — і легко її поборов. Ні разу не трапилося відчути на собі чортові пазурі, відьомське шахрайство, підступ чи лісовика, чи домовика, чи водяника. Тому ясно й твердо раз назавше сказав-собі, що тої нечисті нема взагалі. Але обіч чорта була ще одна невидима сила, в котру так само твердо вірив загал гуцулів. Сила, могутніша від чорта, бодай так хотілося б думати, бо то сила Бога. І от перед Олексою мусило постати питання: раз нечистої сили нема, то... Показалося, що чорта подужати було легше. Не віриш у чорта — ну й не вір собі. Дасть тобі бобу доброго, то й повіриш. Морального упадку, всесвітнього одщепенства тут іще жодного немає. Але не вірити в Бога — це вже переходить поняття, це відлучує людину від собі подібних, ставить на ньому печать одречення од всього. Як можна не вірити в Бога? Гуцульська мисль цього не допускала. Та віра — то було щось невіддільне від людського я. Без ноги — це чоловік; без руки — ще чоловік;

без двох рук і двох ніг — все-таки чоловік. Але без віри в Бога людини вже нема. Можна проклинати Бога, можна відрікатися від нього, як ото ті, що хотять дуже забагатіти, то кров'ю підписують відречення й плюють на «сєте роспіс-те». Страшні це вчинки, коли людина свідомо вступає боротьби з Богом. Але, борючися, вже одним цим признає факт існування.

Сказати ж, що його просто немає, того Бога, що небеса порожні в той самий час, як і земля, і вода, і повітря, і все заселене — це було поверх свідомості гуцульської взагалі, а в тім числі й Олекси. Олекса-чортоборець боявся стати богоборцем. Віковічна віра всіх предків не могла так скоро зникнути в одному індивідуумі — і Олекса роздвоївся. Одна частина свідомості говорила йому: «Отрицай. Не бійся. Ти ж «його» не бачив ніколи. І ніхто не бачив. Значить, «йоґо» нема, це ж ясно...» А величезна сума внутрішніх рефлексів тривожила великістю тайни, кладучи кайдани атавізмів.

Кажеш, нема... А як єсть. За це ж вічна мука, вічне каяття, вічне переслідування. Бо чорт не такий завзятий у переслідуванні своїх ворогів, як Бог. До того чорт карає, видно, дошкульно, але одверто. А Бог карає ізпідтишка, не знаєте ні дня, ні часу, карає не самого лише винуватцю, а й близьких його, дітей малих, усю корпорацію може навіть покарати за провину одної особи.

Для того існувало навіть теоретичне оправдання. Кажуть, як ходив Бог із Петром-апостолом по землі, то раз прийшлося так, що Бог осудив на знищення ціле місто за гріхи кількох людей. А Петро тоді й каже:

— А чи то добре ти, Господи, зробив, що за одного винуватого стількох невинних покарав? То не є правда.

Бог нічого йому на це не сказав. От вони йдуть, ідуть, і довелося їм переходити річку вбрід — майже по пояс у воді. І от коли вони так брели — надлетів рій і сів на руку апостолові Петрові. І одна бджола ужалила апостола.

— Ай! — скричав апостол, тріпнув рукою і скинув увесь рій у воду. Хвилі підхопили, і рій загинув. Господь тоді й каже:

— Як же ти, Петре, так несправедливо зробив? Укусила тебе одна бджола, а ти весь рій потопив.

Застидався тоді апостол і не прикладав уже більше людської мірки до божих діл.

Цим усправедливлювалася божа система кари, коли він насилає, наприклад, помір на людей, або війну, або голод,

карає цілі народи за гріхи одиниць, не розбираючи правих і винуватих. Це було право масштабів, масова робота — що ж там міг уже казати індивідуальний мозок людини. І чим більше думав над тим Олекса, тим більше заплутувався. Занадто міцні були вузли, не годен був їх розплутати. Так і облишив свою боротьбу з Богом — не в силі був подужати. Носив у собі зерно невірства, але до остаточних висновків боявся приступити.

XXVI

Ріс, наливався Олекса Довбуш. Звик до полонинської свободи, вжився в неї усім своїм єством, знав над собою тільки наказ природи, веління хмар, зими і холоду могутність, всесильність сонця і туману... Людська воля проходила над ним. Корився ватагові, правда, але ватаг — це ж та сама природа: всі його веління в остаточності подиктовані тою ж спекою чи дощами, ростом трав, звуками громів полонинських. Тому любо навіть було виконувати той наказ, він не тяжив, не сердив, як не сердить злива, що змочить тебе до нитки, мороз, що скує пальці на ногах. І звик до тої свободи Олекса кожним атомом свого дужого тіла. Свобода з кров'ю разом ходила по жилочках, із диханням вилітала з уст, чулася в ході, в голосі, в погляді очей. Та й не могло бути інакше там, де все було свобідне: звір, слово, вогонь, вода.

Говорилося про панів і на полонинах, але то було щось далеке; відчувалося, як смерть предка, що жив на двісті літ перед твоїм народженням. Пан звелів... пан вибив... пан поїхав — ну і нехай собі їде, бо от звучить уже обідня трембіта, а у вівці нога ще не загоїлася. І тому коли раз одної негідної весни захотілося панові припинити оті відхідні заробітки й прикріпити Олексу до панщизняних форм — Олекса навіть не зрозумів у перший момент ваги тої заборони. Так жовнір у своїм імпеті не чує, що його проштрикнули наскрізь списом, і лізе по тому списові до ворога... І тільки згодом, коли усвідомив собі, що це ж весна йде... Мішенники вже мішають маржинку, умовляються про день виходу до полонини, на літовище. І приходить він нарешті, той божий день. Познімають кресані мужчини, моляться. І потім найстарший командує:

— У божий чес. Рушеймо!

І рушить у похід величезне полчище. Попереду трембітарі й які порядніші газди. За ними корови й воли, потім вівці, далі всяка інша худобина, а ззаду коні з терхами. Замикають похід мішенники, жінки, діти, що будуть помагати водити маржину на край села.

І йде цей блискучий, торжественний похід під звуки трембіт, сопілок, скрипок, цимбалів, флояр. Гавкають пси, вівці блеють, пастухи співають, стріляючи час від часу. А челядь заводить за своїми голубанями, гілянями: «Хто тебе тепер ме доїти? Та ци за тобов приглянут, ік я приглєдила, ци тобі підстелют, йк я підстелєла...»

На дорозі пристають інші мішенники з других сіл, похід зростає, більше людей, більше звуків, більше урочистості. Корови помахують своїми стрічками на рогах, бо не одна запопадлива газдинька прикрасила від глибокої щирості свою корівку ще й лентами на роги. А хлопці заливаються, виспівуючи перед дівками. Це ж вони місяців шість ні одної дівчини й у вічі не побачать:

Єка ж тота полонинка
Навесні весела,
Єк овечки у ню ідут
Із кождого села.
Єк овечки у ню ідут
Самі біленькії,
А за ними вівчарики —
Хлопці молодії.
А котре з них годні хлопці,
Ідут та співают.
А ік котре мізерскії,
У плай позирают.
Зарикала голубаня
У середу вранці,
А хто буде розводити
Без легінів данці?

Дійсно, спустіють вулиці села, скучно дівчатам, бо найкращі [хлопці] — усі в полонинах. Олекса тільки дома, сплутаний панською волею. Показалося, що пан дужчий чорта, бо чорта вмів Олекса подолати, а пана — ні. Не рвав і не метав від злоби Олекса, але глухо засіла велика ненависть у цьому свобідному серці. Не відмовлявся від жодної роботи, йшов і косити на панських луках, і пасти панських овець, і направляти панське воринння — всюди йшов, не відмовлявся, але в дусі своїм відмовився від тих робіт і лише, так би сказати, тимчасово виконував їх.

І дивна річ. Нічого він не говорив, Олекса,— а село одразу відчуло переміну. Зовні, правда, це не було помітно: Олекса був веселий, охочий хлопець, любив і вмів

оповідати про всякі полонинські пригоди, приносив щороку до села нових співаночок, не від того був, щоб і пожартувати,— тепер наче відтяло то все зразу. Став мовчазний, негомінкий, рідко появлявся на вулиці. І село розгадувало сю переміну.

— Шос наш Олекса йкийс...

Не договорювалося, але всяке розуміло, що Олекса мало того, що якийсь не схожий на інших, а що ця несхожість виявиться колись саме в стосунках до пана. Село почало чекати чогось від Довбуша Олекси. Мабуть, і пан щось чув у повітрі, бо завів нараз нічні варти коло свого будинку. Кожна хата мусила давати по черзі вартових.

Село примирилося і варту дало. Але зажадав нічної варти й вірний слуга панів, Іцко-орендар. Він направду дуже вже розпаношився, за панською спиною робив, що хотів, і дуже допік людям. Не один уже бовкнув, що боїться, як би одного прекрасного ранку не згоріла корчма «з невідомої причини»... Іцко знав це — він усе знав,— настрашився й просив пана нарядити варту ще й коло корчми. Село варту дало, але не примирилося і все на цю варту нарікало. Не тому, щоб вона була якась занадто важка, а тому, що доводилося вартувати «коло жидівських бехів».

Коли ці варти настали, то Олекса заявив просто — що до корчми на варту не піде. Ця вістка блискавицею облетіла село.

— Чюли?

— А шо?

— Олекса Довбушуків казав, шо не піде на варту до жида.

— Єк же тото?..

— А так. Сказав, шо не піде, та й конт.

— Тот, варе, такий...

— Ано, мемо видіти, шо з того буде.

Дивним дивом сі балачки не дійшли до корчми, отже, не знав за них Іцко, не знав таким чином і пан. Отже, відмова Олекси впала на двір несподівано. Коли Олекса заявив гайдукові, що вартувати не піде, той витріщив очі.

— Як то не підеш?

Для нього непослух панської волі був річчю немислимою. Вони там звикли у дворі до думки, що найменше слово пана — закон, і почути від якогось гуцула «не піду», «не хочу», «не послухаюся», це було все одно що запротестувати проти грому небесного — не бий мене.

Гайдук ще раз спитав:

— То не підеш?

— Не піду.

— Так і панові сказати?

— І панові так іскажи.

Гайдук не пішов, а побіг. Ніс же сенсацію. По дорозі кого не стрічав, то всякому пояснював, чому він так біжить і що сталося. У дворі ця вістка зробила враження вибуху бомби. Двірня стовпилася вся і стояли так, з цікавістю чекаючи, що буде. З одного боку авторитет пана, а з другого — гуцульська завзятість. Хто подужає? Коли панові сказали, що якийсь Олекса відмовився йти на варту,— пан відразу спалахнув. Першим його криком хотіло бути старопольське: «Бий — забий...» Але згодом поміркувався.

— Хто це такий Олекса?

Коли довідався, що се той самий, що кожного року ходив на полонину на заробітки, сказав:

— О... Я так і знав. Не дурно я не хотів того. От на моє й вийшло. Набрався там опришківського духу — і роби тепер, що хочеш.

Розпорядився привести Олексу.

— А як не піде? — спитав хтось із гайдуків — і в тоні почулася зухвалість. Один-єдиний випадок непослуху вже будив дрімучі інстинкти навіть у гайдуків, і в тому зухвалому запиті звучало: «А що? Бачиш, що й тебе можна не слухати. Отже, будь обережніший. Сьогодні гуцул наплював тобі в жменю, а завтра це можемо зробити й ми всі...»

— Як не піде? Як він сміє не піти, коли пан кличе?

— А так. Візьме та й не схоче.

— Ого!.. — Пан скрикнув, аж запищав.— Тоді застрілити його там, як собаку!

— З чого? — пошепки запитав один гайдук другого у товпі і назвав такий інструмент, з якого справді стріляти не можна...

XXVII

Гайдуки побігли. Стріляти вони не думали, бо таки не було з чого, а оттак, силоміць приволікти, ляпасів надавати дорогою, налаяти найогиднішими словами — це охотно.

— Заберім кілля,— запропонував хтось оглядніший.— А то як кинеться на нас із сокирою, а ми з порожніми руками.

— О, вже й кинеться. Чому йому на нас кидатися? Хіба ми своєю волею?

Уже не готувалися проявляти власної ініціативи, уже затулялися за панську волю.

Олекса, на превелике здивування, не сказав і слова проти. Неначе ждав, бо сидів у хаті. Мати одразу почала заводити, але старий Василь крикнув:

— Заткайси! — і послушна від віків женщина одразу вмовкла. Тільки хлипала.

Дивна то була процесія, що оце зараз ішла селом. Вільною розвалистою ходою, мов предводитель, йшов упереД Олекса. А ззаду на певнім віддаленні, мов боячись наблизитись, загромадившися купкою, йшли гайдуки. Гуцули ставали й дивилися вслід.

— Анно... Дивиси — Довбушка Олексу повели гайдуки.

Жінки вибігали, дивилися й собі, потім кивали головою.

— Чо хиташ головов?

— Думаю — ци ме бити го пан, ци нє...

Се питання цікавило не саму Анну, а все населення. Думки поділилися. Одні казали:

— Не посміє пан цего бити.

— Чому не посміє? Усіх смів, а цего нє?

— А мете видіти.

Другі говорили, що посміти пан посміє, але, певне, що Олекса не дозволить себе бити.

І треті, нарешті, були тої думки, що при всяких умовах Олексу вб'ють.

— Єк то си не даст, двацік гайдуків наседут, то й дастси.

І зацікавлені представники усіх трьох течій кидали свої хати і йшли ззаду гайдуків. І поки дійшли до двора — за гайдуками утворилася ціла товпа. І все те ввалилося у двір. Коли панові доложили, що Олекса вже на дворі, він вибіг на ганок. Глянув — і одразу, хоч і не дуже був мудрий, одразу зрозумів серйозність становища. Якби самі гайдуки — і то річ була би складна. А то ж іще селяни. Уронити перед ними свій панський престиж — та це все одно що самому собі вистрілити в лоб. Про те навіть і говорити не приходиться. Знести, знести, знести все, але авторитету додержати.

І одного погляду на приведеного хлопа було досить, аби цілковито переконатися, що ся людина, доведена до останньої точності, піде буквально на все.

Лице Олекси було наче спокійне, але то був спокій, здобутий ціною шаленого напруження волі. В ньому все

клекотіло. Не тільки пана дратувала громада, що зійшлася, дратувала вона й Олексу. Це ж ті, що говорили: «Наш Олекса, він єкийс...» Це ж ті, що чекали весь час від Олекси якихось невиданих чинів — і ось, мабуть, настала пора тії чини показати. Олекса весь тремтів внутрішньо.... Одне знав — що знущатися з себе не дасть. І це рішення так яскраво було написане на всій постаті Олекси, що пан ловчий курський зрозумів.

Становище було безвихідне, секунда одна все рішала. Один рух уст — і зараз тут станеться якесь побоїще, де падуть жертви, і одною з них, одною з перших буде пан ловчий курський, се ж ясно. І треба віддати справедливість панові Кшивокольському, що він геніально зорієнтувався й знайшов блискучий вихід. В одну секунду він набрав вигляду заклопотаного, надзвичайно ділового чоловіка, бистро оглянув усіх.

— А... Привели... До присонки з ним... Зараз я не маю часу. А ви? А ви... чого? До роботи, до роботи, до роботи! — і побіг назад у будинок.

Хвилину всі стояли, роззявивши рота. Переглядалися один з одним. «Та як же?.. Оце й усе?.. А пощо ж ми так чекали, пощо ми йшли?..»

Розчарування почало малюватися на всіх обличчях. Навіть обережно закопилювали губи, мов їх хтось підло обдурив. Пана не було, то дивилися на Олексу, ніби говорячи: «Що ж ти, брате, підкачав?..»

Для всіх було ясно, що це був фортель, але зроблено було зручно, і нічого не скажеш. Гайдуки теж стоять ніби ні в сих ні в тих. Зібралися такою громадою двадцять на одного — і наче аж стидно тепер, що так готувались по те лише, щоб вийшов пшик.

А Олекса стояв усе так само непорушно — тільки якось увільнився зсередини. Поза зоставалася та сама, але мускули тратили напруженість, ослабали до нормальності; ноги стояли на тім же самім місці й на йоту не зрушилися, але вже не були, як за секунду, готові до тигрячого стрибу; очі перестали кидати блискавками.

Старший гайдук підійшов і, мов граючися у дитячу забавку, процідив крізь зуби:

— Ну, ходім, чи що?..

Олекса пересмикнув плечима й пішов. Декому здалося, що він ледве помітно усміхнувся.

Громада поволі розходилася, злегка побалакуючи між собою:

— Оце там дадут Олексі.
— Нич му си не стане. Пан збоєвси.
— Ає... Ає... Він видів, що може бути лихо.
— А бачили, браччіки, ніж у Олекси у ремені?
— Де? Таже не стирчєв?..
— А був!.. Лежав за ременем. Я видів, єк Олекса непомітно помацав раз — ци тут. Так йкби пан шо зговорив — був би бай сегонє.
— Та й шо? Оден пан би загиб, а другий на його місце би си з'євив. А чоловік би ізгиб, то такого другого, видей, би вже не було. Бо цес Олекса, він єкийс...

Словом, загальна думка була та, що не знати, як у кривавій, а в безкровній боротьбі сьогодні подужав Олекса. Пан ізлякався.

З тої пори дивні якісь відносини потворилися в селі Печеніжині. Село ще більше укріпилося в думці, що Олекса, «він єкийс», і чекало в мовчанні чинів. А пан теж переконався, що цей Довбущук дійсно людина небезпечна. Цей раз він дійсно нічого не зробив Олексі: подержав ніч у присонці (чомусь так із французького називав свою малу тюремку) та й пустив. І в той же день одмінив свій наказ вартувати коло Іцкової корчми.

Але простити Олексі його перемоги, очевидно, не міг. Вся його шляхетська чи білошляхетська гордість бурилася про того: як? Хлоп, мурло, виявив повне непослушенство і зостав некараний? Живий?.. Та якби це на старі часи, то вистрілив би в лоб, та й вже.

І часом, як роздумається про це пан ловчий курський, то аж зубами скрегоче. Нуртує потреба помсти, виїдає панові ловчому кишки, але немає підходящої хвилі. Треба ждати — а так не хочеться.

Незабаром оженився Олекса. Дівку взяв файну, чисту. Перейшов до своєї халупи, почав господарити, ніби як і всі. Але село не вірило, щоби він устаткувався, і все ждало чогось... Ждало довго. Вже минуло багато літ, вже в Олекси хлопчик, вже, здавалося би, чого там чекати від газди, від батька родини. А село чекає.

XXVIII

Такий-то був сапогівський піп, такий-то був Олекса Довбущук. І оце їх звела доля докупи. Про що вони могли говорити, ці дві різні між собою натури? З одного боку,

вчений, дуже вчений служитель культу, а з другого — простий гуцул-пастух із примітивним світоглядом, патріархальним укладом життя. Що могло їх в'язати?

А преціж знайшлося щось, що сапогівський священик не раз нетерпеливо чекав того гуцула, а Олекса забував часом і домівку, забував свої обов'язки і відносно власного, і відносно панського господарства — і біг до Сапогова.

Перші часи стосунки якось не налагоджувались: різниці вдач і становища давали себе чути різко, а те, що було спільне, ще не показувалося. Але згодом нерівності згладилися, й сих двоє людей відчули потребу один в одному.

Для Олекси бесіди з попом були прозрінням якимось. Кожен раз, йдучи з Сапогова, молодий гуцул відчував себе так, ніби був сліпий досі, а тепер прозрів. Єгомость читав цілі лекції і з природознавства, і з географії, і з астрономії, і з усяких інших галузей наук — і на все знаходив пильного, жадібного учня, що всмоктував кожну нову думку, як краплину роси. В самотності отця Кралевича це було діяльністю, це було не розвагою тільки, а великим моральним задоволенням, що от недаремно ж учився, недаремно читав.

Та все ж не треба думати, що завжди говорив отець Кралевич, а гуцул слухав. Часом вони мінялися ролями — і тоді Кралевич перетворювався в пильного слухача. А так. Було й йому чого послухати й чого навчитися. Все, що Олекса говорив, було таке нове, таке цікаве! Для гостя цих країн відкривалися побутові й моральні риси цього замкненого в кут української землі народу. А часом то Олекса дивував отця Кралевича глибиною своєї філософії, своїх моральних імперативів.

Раз, наприклад, зайшла розмова про євангельський тезис роздачі майна убогим. Олекса каже:

— Йк бих ділив свій маєток, то межи усіма по рівні пайці. Нате вам по вівці, єк багатому, так і бінному.

Кралевич підняв брови.

— Але ж бо, Олексо, то було би несправедливо. Навіщо багатому твоя вівця, коли у нього своїх доволі? А в бідного нема ні одної, то йому ліпше дай дві.

— Не знаю... Лиш я бих давав усім рівно...

— Але чому? Чому?

— Та вже так...

Отець Кралевич довго потім роздумував — що це? Чи то така вже темнота, повна відсутність найелементарнішого почуття справедливості? А чи це просто так собі ляпнув,

бо ніколи не мав чого розділяти, то й не знає техніки. Але чим більше думав, тим глибше переконувався, що устами цього гуцула говорила якась інша справедливість, вища за буденне й загальнодоступне її поняття.

— Чому сонце світить однаково на злая і благая? Чому хмара дощова несе теплий свій дар і над убогі ниви, й над лани багача?

Скажеш — то темна сила природи, яка не вміє входити в розгляд соціальних різниць, потворених людьми поміж собою. Ні, то просто сила природи. А чи дійсно вона темна й механічно безрозсудна, а чи діє за якимись одвічно мудрими законами — о тім у ваших книгах, отче, нічого не говориться.

І от сей простий гуцул, видно, знає ті закони вічної правди, що їх нас не вчено, по наших семінаріях і академіях. От він не вміє тобі оповісти, чому він так зробив би, але твердо внутрішньо знає, що зробити треба іменно так. Бо він і природа — одно. І закони ними управляють одні. З того часу уважніше почав приглядатися отець Кралевич до сього гуцула, прислухатися, що він говорить. А Олекса безхитро оповідав про красу гір, таємну їх велич, тишу, що залягає усі ті одвічні простори. Говорив, що до краси тої природи так близько підходить і краса життя в полонинах, його свобода, як протилежність залежному убогому чоловікові тут, по селах, під панським чоботом і канчуком. Говорив про всякі звичаї гуцульські, в яких отець Кралевич починав добачати раціональність і зв'язок, знов, з тими ж одвічними законами природи.

Часом, слухаючи Олексу, і навіть говорив сам собі: «Пощо йому ота моя книжна наука, коли він основне, найголовніше в людськім житті знає далеко краще, ніж я, з усіма своїми пізнаннями, чужоземними мовами...»

Або таке. Приходить Олекса, і з сумом йому каже між іншим їмость, що захворіла коняка. Господарство-бо все на їмості, єгомость знає лише свої книжки. Тому що до господарства, то Олекса говорить з їмостю. Він-бо дійсно — прийде і зараз же вплутається в господарські справи: і дров нарубає, і сарай підправить, і кобилу оце піде огляне. Наварить якихось трав, напоїть — і скотина видужала. Матушка похвалиться єгомостеві, а той дивується.

— Звідки то ти все знаєш, Олексо? Я часом — це я тобі щиро кажу — дивуюся: звідки ти міг і коли встиг набрати таку силу знання?

Олекса відмахується рукою.

— То пусте. А от видки ви усе знаєте? Таки гет цалком усе. В Гамериці-сте не були? Ні. То видкив можете знати, єк там єка гора си називат, кіко вна зависока й коли в ні сніг зійде. На місеці гори, усподі землі огень — ойой... Ци там був хто? Ци видів?..

Отець Кралевич сміється. Аби зовсім здивувати гуцула, каже:

— Я можу тобі сказати навіть, скільки наша уся земля важить.

По лиці Олекси пробігає тінь, не то недовір'я, не то образи навіть. Мовляв, що ж ти, цілком смієшся з мене?

— А як я тобі розкажу, то ти побачиш, що нічого тут мудрого, особливого нема. Адже як ти зважиш одну цеглину — то ж можеш сказати, скільки буде важити сто цеглин, хоч ти їх і не важив?..

— Можу.

— Так і тут. Зваживши шматок землі й помноживши на всю кількість, легко дістанемо вагу всієї землі. А це я кажу тобі для того, що і всі наші знання, запозичені з книжок, дуже... як би це висловитися, дуже легкі на набуття. Прочитав ту чи іншу книжку — і знаєш. А от ви, прості люди, ви знаєте часом такі речі, що ставите нас, мнимоучених, у безпорадне становище. Я це чую на собі.

І дійсно. З учителя по багатьох питаннях отець Кралевич обернувся в учня; з того, хто одкриває другому очі й давить на чуже переконання, став у положення людини, що їй хтось одкриває очі, внаслідок чого приходить зміна переконань.

Почалося це непомітно. З капланської повинності часто оперував отець Кралевич євангельськими формулами. Це були звичні речення, раз назавше десь колись пояснені. Отже, людина над ними не задумується, як не задумується над фразою «сонце сходить».

«Тому, хто вдарив тебе в ліву щоку, підстав і праву...»

А Олекса питає:

— Навіщо?..

Отець Кралевич широко розкриває очі.

— Як то навіщо? Се ж вища мораль... перемога над злом через добро... і...

— Ні. Це пусте, — говорить Олекса авторитетно. — Ци я го ще переконаю добром, ци не — а йк дам му одразу і в праву, і в ліву — то тогди певне переконаю. Вже не ме бирше лізти битиси.

— Але ж бо це вищий християнський заповіт. Це одно з високих місць християнського учення.

— Я не знаю йкого, лиш се дурне.— Олекса оживляється під впливом нової думки, що прийшла йому до голови.— А йк він дитє мале в ліве лице вдарив? То я мушу піднести дитину, та й ше файно попросити: ано-ко йк бесте були ласкаві цесу дитину ще й у праве лице двинути. Так? Та я за дитину малу ребра му полом'ю, а не в лице...

На отця Кралевича впливає твердість, з якою Олекса говорить завжди там, де річ іде про його переконання. Жодних хитань, жодних або-або. Се так і не інакше.

І коли отець Кралевич вперше задумається над євангельським текстом, вперше приходить йому до голови, що дійсно се місце «дурне».

В усякому разі, теоретичне. Се аскетизм. Індійський брамін, що тисячу літ дивиться на свій пупок, а звідти виростає лотос, а з того лотоса ще лотос, а з того ще, ще — і так до безглуздої безконечності. Олекса розбиває це одним запитом: «Навіщо?..» І справді — пощо се в живому, дійсному, сьогоднішньому житті?

Та навіть і в теоретичному відношенні. Ми ж не знаємо пропорції, в якій помішане в світі добро і зло, не знаємо взаємної їх сили. Що, як добра менше і воно взагалі слабше? Тоді, щоразу підставляючи щоку, добро мусить всі свої позиції програти і зло цілковито запанує на землі... В соціальних питаннях Олекса говорив уже прямо, з невмолимою твердістю. Тут уже жодні цитати, жодні отці церкви не мали на нього ніякого впливу, і він лаяв їх усіх підряд. «Ність власть оце не од Бога...»

— Від Бога... від Бога... А то від Бога, що перед домінією газда цілий ранок без шепки, а лиш вийде на підсіне йкий писарина, то тут газда хуч єкий порєнний ци старший чоловік, сивий не раз, єк голуб, а б'є му поклін, тому писарині, д'землі, а тот кучєрєвитси, ніби шо путнє. То від Бога? І то від Бога, шо пани дівки собі до лужка берут і по десік, і п'єтнадцік на село? І то від Бога, шо може збиткуватиси з людей пан єк хоче, може вбити свого підданого — й ніц за того не відповідати? То від Бога все? Ого! Єк то пан Бог таке злагодив, то не хочу я Бога.

— Бійся Бога, Олексо! Що ти говориш?..

— Що я говорю? Я говорю те, шо тисячі людей плачут, тисячі дітей малих живут у бідности, шо чєсом нема чого їсти, нема де посіети, нема чого жети. А пани жерут, напиваютси, набуваютси, позахорабчіли землю, пасовисько,

полонини — та й то так Бог велів? Єк він такий мудрий і добрий, то не міг він такого веліти та й дати одним солодке житє, а другим самі слези та біль. А йк він таке велів, шо нема за шо му кланєтиси. А може, й...

Отець Кралевич спішно переводив розмову на інші тори, бо це вже здавалося йому святогудством.

Тільки дивно: не міг отець Кралевич обрушитися на цього гуцула з усім імпетом віруючої власті, не міг покарати це кацерство, єретицтво. Сам себе ганив: «Ти ж служитель божий, а дозволяєш у своїй присутності говорити такі речі. Та за це ж прокляття, анафема, відлучення від церкви...» Але нічого не казав Олексі, тільки старався не зводити розмови на такі теми, де можна би сподіватися спірних питань. Тільки трудно було вберегтися. Питання соціальної нерівності занадто боляче торкалися Олекси, й він мусив про них говорити, шукаючи відповідей. І тут конче натикався на Бога.

З Богом в Олекси було довше перемир'я. Обидві сторони завісили зброю, але це не був іще кінець боротьби. На дві чашки ваги людського сумління клалися звичайно на одну чорт, на другу — Бог. В Олекси одна чашка вже спустіла, треба би зробити якийсь порядок і з другою, інакше грозить вічна нерівновага. Всі спроби Олекси самому знайти вихід терпіли неудачу. Коли трапилася на життєвій дорозі така високоучена людина, то Олекса мусив собі нарешті сказати: або тепер, або ніколи. Якщо ця людина не розв'яже проклятого питання, то хто ж тоді ще?

Довго все ж не зважався Олекса. Бувало так, що вже готове питання, вже на язиці — але якийсь внутрішній таємничий жах обхопить, скує мову, звелить мовчати — і Олекса пропускає, не запитує. Та все ж прийшов нарешті час, що Олекса таки зважився.

XXIX

— А що я хтів вас, отче, давно запитати, та все йкос...

— Що такого? Говори — я з охотою відповім, коли зможу.

— Та то... видите...

Хотілося оповісти всі перипетії, всі вагання і сумніви, всю ту важку дорогу, яку довелося пройти, але забракло слів, і Олекса бухнув прямо:

— Ци є Бог, ци нема?

його не создасть. Буде порожнє місце у серці — і нічого вже більше ти там не поставиш...

Але холодно ходити з пусткою і непривітно. Як дитині без мами. Коли дитиноньці заболить щось або страшно стало — воно крикне: «Мамо...» А мати: «Я тут, дитиночко, не бійся...» І дитя вмовкне. Уже й ніжка перестала боліти, уже і не страшно нічого.

Так і тому, хто вірить. Вдарило його життя, страшно стало жити... «Господи. Де ти?» —«Я тут, дитино моя. Не бійся нічого...» І оросить теплі сльози вдячності, серце перестане тріпотітися.

А той невірний — кого закличе і кому повірить біль свій і розпач свій? Крикне слово призиву, а пустка лише розрегочеться луною порожнечі, дихне диханням запустіння, павук протче непрозоро-темну завісу свою...

Холодно, сумно тоді, Олексо... І страшно. Сам-один стоїш на високій горі й думаєш, що варто вітрові трохи дужче дмухнути — і злетиш ти у пропасть і розіб'єшся об камінь.

Тому, сину мій дорогий, не вгашай вогню. Єсть Бог, нема Бога — нехай се не тривожить твоєї душі. Тепла, тепла не викидай із серця, а решта все дасться вам. Будь таким же прекрасним у невірстві своїм, як був у вірі,— і благо ти будеш. Нема Бога — так тому й буть. А як він єсть і буде судити тебе на своєму суді — простить він тобі, всеблагий, невірство твоє і оселить в хоромах своїх.

Гарно говорив сапогівський єгомость, але відповіді точної, в одному слові, так-таки й не дав. Зрештою Олекса й не потребував її. Запит, звернений до священика, то була, властиво кажучи, лише формальність, бо відповідь дано було давно — в перший же момент сумніву. Але то все для себе. Назовні все зосталося по-старому. Олекса розумів, що невіру в чорта можна демонструвати на людях, але невіру в Бога краще зоставити в самому собі. Тим більше, що зараз же після цього поставало питання: ну добре, Бога нема, чорта нема — а що ж є?..

Нема нічого. Так як же так? І думка знову упиралася в тупик. Гуцул усе заселив. Навіть до порожньої стаї на зиму послав би жити мару. І от тільки небеса, такий величезний простір, де були обиталища такого великого і всемогутнього духа, мусили би нараз зостатися порожні. Це якось не пасує... Поодиноко все заперечувалося, а як звести разом докупи — свідомість не пускала далі. Не мирилася з порожнечею...

XXX

Про Бога більше розмов не здіймалося, але були інші питання, в яких чув отець Кралевич, що так само Олексу зачіпає з самої глибини й перевертає там щось таке, що, здавалося, було вже вияснене й здане в архів. Навіть знайомство з Довбушем почалося з того, що отець Кралевич збирався доказати гуцулові безсмисленість повстань. Але коли попробував це доказати, побачив, що у нього немає абсолютно аргументів, а ті, які єсть, Олекса збиває навіть не рухом, а щовчком якимось. Деякі аргументи, посилання на історичні приклади отець Кралевич навіть і не висував, бо бачив безцільність і волів за краще передивитися власні постулати. Показалося, що треба дещо переціннти, що вартість повстань міряється зовсім не ступенем їх удачливості. Коли оповідав Олексі про історію України й безконечне число її неудалих повстань, мусив зробити висновок, що все ж це знаменувало живу душу народу, його волю до життя.

Що не побідив, що впав у титанічній боротьбі — ну що ж... то воля Господа. Але видно, що не хотів гинути. Ще ж недавно, яких несповна тридцять літ, Мазепа попробував відірвати Русь від московського царя... І зараз ідуть повстання там, на Поділлю, Волині, Брацлавщині. Хто знає, який буде результат, але, в усякім разі, це зло вже-таки показує, що люди живуть, чогось прагнуть, не задовольняються сьогоднішнім днем і його умовами. А у нас? Тиша і мертвота. Мовчить народ, мовчить духовенство, а агресія польська зростає...

— Ти не увіриш, Олексо, як глибоко вже пустила корінця полонізація в нашім народі. Марічка Деркачева, жінка тут одна, зав'язує зрізані нігті у вузличок. Я знаю, що ото у них за повір'я, але питаюся: «А пощо,— кажу,— газдинько, ви ото ховаєте?» —«А як же,— каже.— На суді ме питати Бог кождого за ніхтями: «А гдзе твоє пазнокце...» Розумієш? Розумієш, Олексо? Вже Бог буде говорити до гуцулки польською мовою. Бо то пан Бог, тож мусить і говорити мовою панів. Куди ж іще далі?

Отець Кралевич тер собі лоба й нервово ходив по хаті.

— Як я се почув, то мене мов каменем в лоб ударило. Се ж уже кінець. Це вже смерть. Якщо ми втратимо народ, простий народ, при чому ж ми тоді зостанемося? При отій купці отої нещасної духовної братії? Бо панки наші, ніби русини, то ж запроданці. Най нас завтра завоюють хіни, то

вже післязавтра панки-русини будуть говорити виключно по-хінськи й казатимуть, що то власне їхня питома, прадідівська мова...

Ні... Народ! Тільки народ, простий народ — ото наша основа, наша підпора, наша надія, наше все. А народ темний, несвідомий. От я певен, що навіть ти не зовсім мене розумієш і не бачиш трагізму в тому, що баба Марина змусила пана Бога говорити по-польськи. Бо ти теж несвідомий. Держишся руськості, держишся свого обряду, але не знаєш, чому се так і навіщо тобі придалася і руськість твоя, і обряд.

Впрочім, ти і закони природи знаєш несвідомо, а тобі добре з тим... Може, краще несвідомо тримати, ніж свідомо втратити, як наші усі світські пани. Зрештою... Я вже сам не знаю, що думати: чи просвіщати вас, чи ліпше нехай ви зостанетеся вічно консервативним резервуаром народних скарбів. Бо почни вас просвіщати, то ви зараз тікаєте: тут до поляків, там до москалів. Цивілізованих русичів наче нема ж на світі.

Особливе враження робили на Олексу описи козацького періоду життя українського народу, і чомусь найбільше — морські походи козаків. Олекса зроду не бачив моря, як не бачив ніхто з його рідні, з його села, десятків сіл доокола. А тепер він бачив його на картинках, що знайшлися у єгомостя, а головне — чув в живому оповіданні.

І обидва вони захоплювалися: і той, хто оповідав, і той, хто слухав.

— То би мені з козаками,— виривалося в Олекси.

Безліч питань повставало.

— А чімунь запорожці не йшли суходолом? Таже Турція о, під боком. Перебрів Черемош — і маєш Турщину. А я і не знав, шо орда таке лихо робила нашому народові. А татари теперка є? А Січ Запорозька? А чому тепер не підоймаютси?

— Чому не підіймаються? Підіймаються і тепер. І зараз, як оце ми з тобою говоримо, на Поділлю, на Волині, Брацлавщині йдуть повстання.

— Ой га!.. Таки зараз? А то далеко?..

— А що? Хіба пішов би?

Олекса вагається, у нього ніколи слово не розіходиться з ділом. Тому і зараз-сказати — це значить зробити, піти, а Олекса ще не знає що і як. А отець Кралевич робить екскурс у сучасну історію, виводить початки гайдамацьких

заворушень із загальнополітичних причин. Оповідає про боротьбу партій після смерті Августа II.

— А хіба наш король помер?

— Аякже, давно. І от по його смерті одні пани хочуть німця, сина покійного короля.

— А хіба наш король німець?

— Німець. А другі пани хочуть свого, поляка Лещинського. За цим Лещинським було більше панів, і його були вже обрали, але верх узяв таки німець, бо за ним стала Росія.

— А шо їй до того?

— А їй до того те, що німець-король не буде так дуже за Польщу дбати, значить, тим легше Росія може щось від Польщі урвати, а то і цілу забрати.

От московське військо і прийшло до нас. І почало бити тих поляків, що не хотіли німця. А наші люди, русини ніби тамтешні, бачать, що москалі б'ють ляхів та й думають собі: «Се ж Москва поможе нам вигнати ляхів із нашого краю...» І почали збиратися у купи, почали громити панські маєтки, бити панів. Почали панки тікати.

— Добре. Бігме, добре. Коби й у нас так. Аби вігнати панів гет із нашого краю. Порозплоджувалоси тут у нас мерзи тої, та тє жидів із собов навезли, розпивают, здовжують народ.

— А чого ж у вас тут народ не протестує, як там? Чому не встають і ваші люди?

— Нема кому вести...

— А якби знайшовся такий, то пішли би?

— Може би, й пішли — я знаю?..

Коли така бесіда пройшла, вона схвилювала обох. Справді. Чому там підіймаються люди, а наші мовчать? Що, якби одразу і там, і тут?..

— То би панки не знали, куди й кікати...

— А тоді? — машинально питає отець Кралевич, бо він думає своє.

— Та й не було би панів, а були би, єк давніше, старі люде вповідают: гуцул і ліс, ліс і гуцул.

Отець Кралевич мислить не про скасування панів, а про якийсь інший лад в результаті повстання. Чи не струснулася б тоді Річ Посполита і чи не вийшло би з того щось доброго для українського народу? Хоч би з'єднання під одним берлом. Нехай і мовсковським — аби не польським. І оці гуцули — хіба не могли би помогти загальній справі? Народ сміливий, войовничий, гордий. Правильно

каже Олекса, що бракує їм тільки вождя й керуючої ідеї. Що, якби їм і те, й друге дати?

Але... але се не так просто. Там, на Україні, йдуть повстання, то правда, але одним з гасел є боротьба проти унії. А ці... Виросли в сім обряді, й він є для них правдивою релігією. О, прокляті ляхи! Хитра їх політика... Вони і тут нас порізнили, щоб ми ніколи не з'єдналися в одне, щоб ніколи не пішли проти Польщі спільним об'єднаним фронтом.

І кидається Кралевич своїми новими думками і не знає, до чого пристати. Корить себе, ставлячи взірцем православне духовенство. Тамошні духовні, бач, як міцно тримають зв'язок із народом. Священики, ченці організують гайдамацькі ватаги, озброюють, підкріплюють на дусі, підводять могутні національні ричаги під національну справу — от і виходить щось із того. Нехай не вдалося раз, нехай не вдалося два, десять, але крапля камінь довбе. І то ж крапля, а це хвилі цілі гайдамацьких повстань, море ціле людське схвильоване, яке скелі дробити може, не то камінь. І якби ті хвилі піднялися дійсно і звідти, і звідти — ого...

Що з того, що сі уніати, а ті православні? Але вони повстали во ім'я одної ідеї. Зрештою, вони можуть і не зустрічатися між собою. І потім... і потім унія не така вже одвічна релігія на Русі, щоби варто було за неї так особливо держатися. Таки що не говори, а унія вийшла не з канонів релігійних, а зародилася в умах політиків польських, одягнених у реверенди. Зрештою, що знає гуцул про унію? Яке поняття має він про [неї] і навіщо йому здався папа римський? Про смерть свого короля він довідується випадково через кілька літ після самого факту, так само не відчув би переходу папи римського назад під патріарха царгородського.

У Довгополі галицькім церква уніатська, а в Довгополі буковинськім — православна. Відділяє їх одна від одної вузенька полоска Білого Черемошу. Робив ті церковці один майстер, дзвони купувалися в однім магазині. Гуцулія — то все родичі — ті до тих ходять на храм, ті до тих. Отець Кралевич питається:

— Ну як там у православній церкві служиться?

— Оннаково, йк і в нас.

Або:

— Ми того не розуміємо.

Пробує отець Кралевич до своєї служби внести потихеньку елементи православного обряду. От так, для проби...

Коли б тільки дяк не помітив... Але дяк у сапогівській церкві простий і не дуже-то там розбирається. До того він іще багатосімейний, тож мало вникає в службу: голова його завжди повна домашніми інтересами: «Кукурудза прієе, треба просушити... гос... пом... гос... пом... гос... пом... сусідська свиня двором ходит та й дивиси... тебі, Господи...»

Проробивши пару разів такі проби, переконувався отець Кралевич, що оскільки перехід від православ'я на унію був кривавим і ніс за собою тисячі жертв, остільки відворотний процес міг би пройти спокійно і обійтися зовсім без жертв. Аби тільки духовні наші того захотіли.

Ах, духовні, духовні... Як вони не схожі на тих, що там, на Україні, ідуть напереду гайдамацьких ватаг, святять повстанчу зброю, наражають чин свій, екзистенцію й саме життя навіть за велику ідею свободи власного народу. А наші? Та якби тільки хто згадав за повстання, вони поховтікали б із своїх закапелків до великих міст, під протекцію сильних панів, під охорону їх замків і городів. І за ту охорону продали би свободу і свою, і свого народу, і віру, і обряд, хоч надщерблений, а все ж грецький.

І борсається отець Кралевич у навалі отих нових думок і ні одної з них не може продумати до кінця. Схуд, зблід.

XXXI

Матушка тільки дивиться і... готується до нових терпінь. Вона знає вже цю неспокійну душу. Вона знає, що під навалом якихось нових ідей отець Кралевич може допустити особливих дій, що він тоді не порахується ні з чим, а в результаті — нове перенесення кудись, це, може, ще й гірше. Говорити, відмовляти, впливати — даремна річ. Краще вже віддати це збігові обставин — може, воно якось і обійдеться.

Сам отець Кралевич нічого не каже дружині. Він наївно думає, що як укриє перед нею свої думки, то збереже тим її спокій — і оце во ім'я того спокою мовчить. Він і не підозрює, що його нервовий неспокій, його гарячкове тремтіння відчуває насамперед вона, дружина, і, раз відчувши, вже тратить спокій. І привернути її того спокою вже нічим не можна. Як жінка казала, вона мусить весь час слухати, чи не дзвенить військова сурма на сигнал вимаршу, чи не гримлять полкові литаври. Хвилька спокою, хвилька жит-

тя — а там знов похід, знов сердечна тривога, знов вигляда-ння, чи не несуть на червоній китайці холодного трупа. Так пройшло немало часу.

І, переїжджаючи сюди, знала матушка, що ця висилка — це ще не останній етап, що знов прийде якась ідея, заволодіє Кралевичем, забере всю його мисль, всю його душу — і вп'ять нові переносини, нове скитання. Але думала, що все ж потриває хоч трохи ця перерва, цей антракт між двома актами вигнання. І от тепер бачила, що антракт був дуже маленький, що вже назріває щось нове. З завмиранням серця стежила за оцими візитами печеніжинського гуцула, з тривогою відмічала, що вони стають все частішими й довшими, балачки все завзятішими. Підслуховувати собі би не дозволила, але схвильованість голосів обох бесідників проникала й крізь стіну і непокоїла, турбувала.

Коли Марта, одвічна Марта, вже не служниця, а член сім'ї, розповідала, як приходила жінка оцього гуцула, думаючи, що її чоловік ходить до сапогівської попаді, усміхнулася матушка гірко. Отже, там десь є друга така обречена істота. Теж дивиться тужними очима в темінь ночі — а куди ж то він пішов? А чого він так часто ходить? А чого він так подовгу буває? Ой, щось віщує моє серце, що не перед добром...

Покликати би її, ту гуцулку, поплакати би разом над тією недолею, що готують їм їхні чоловіки. Та й порадитися — може, що і вигадали би?

І матушка рішила перевести це в життя. Сказала раз Олексі:

— Ходите, ходите самі до нас. Хоч би коли дружину свою привели.

Олекса похмурнів.

— А шо би вна ту робила?

— Маєш! А ви що робите? Ви собі балакаєте з єгомостем, а ми би з нею поговорили.

— Шо має баба з вами говорити?

Матушка силувано засміялася:

— Адже ви находите щось говорити з єгомостем, а ми би вже з нею якось ізнайшли....

Олекса нічого на це не відповів. Але в той день, коли йшов додому, думав о тім. Йому жаль було жінки. Все ж от він, Олекса, має моральний відпочинок, прийшовши сюди, побалакавши з єгомостем. А вона? Все сама, все сама... І не скаржиться, і не нарікає... Може б, дійсно привести й її до Сапогова? Нехай би побула межи гарними

людьми, трохи б розвеселилася, бо щось вона дуже смутна останніми часами.

Чим більше думав, тим більше переконувався, що варто так зробити,— тому передав жінці запрошення сапогівської їмості.

Єлена злякалася. Їмость... Її, просту гуцулку, хоче бачити їмость. Навіщо?.. В якій потребі?..

Коли печеніжинська їмость кликала кого з гуцулок, то се розшифровувалося дуже просто: або покладків треба, або полотна, або взагалі якої справи. Невже сапогівська їмость хоче, аби їй носили покладки аж з Печеніжина?

«Мабуть же, шо ні. А як ні, то чого ж їй треба? З Олексов шос ізробили, данє йке му там дали, ци єк, бо ходит замислений, все про шось думає. Вже й до господарства не такий, іще кудись ходит, хлопці до нього якісь з'являютси. Та все потихеньку балакают, та все так, аби я не чула,— ой...

Насувається щось страшне, невмолиме... А тут іще їмость... Чи вона мені щось порадить? Чи вона врятує?.. А може? А може ж, таки порадить як розумна людина... Вони ж учені, вони вангеліє читають... Прийти би отак, заплакати, впасти до ніг — може, змилостивиться, може, відверне чари, дасть який привіт».

І, на превелике диво Олекси, Єлена згодилася піти до Сапогова. Олекса думав, що доведеться намовляти, мало не силоміць тягти — а воно...

У першу ж неділю, «вівберавшиси, скільки достатки затекали», вирушили супруги. Олекса чомусь був надзвичайно веселий. Жартував, що от вони, мов справжні які пани, ідуть у гості до сапогівського священика.

— Лиш чо ви, пані, не бриков їдете, а такой піхотов? А де ж ваші коні та й карети?

— А чімунь ти на коні та на брики не надбав? Я бих їздила.

Єлена віджартовувалася, а у самої неспокійно було на серці. І куди це вона йде? Пощо згодилася? Як увійти до попівської хати? Як сісти? Як говорити? Ой!..

А може, Олекса зле вчув, може, її й не просили зовсім. Прийде — а її кутюгами натравлють. «Твий чоловик, скажут, прибичувавси, шо не знаємо, єк го спекатиси, а ту шє й ти...» Зайшла до церкви. Служба вже була під кінець, усім помітно, що прийшли нові люди саме тоді, як уже топірці розбирають... Несвойско якос... Чужа церква, чужі люди... Єлені здається, що всі на неї зглядаються, всі

шепочуть: «Ов... дивиси... Прийшла до єгомоська у гоські... А унучі єкі... А кепґар охоблений...»

Стояла як на голках і каялася, дуже каялася, що дала себе переконати й пішла.

По службі отець Кралевич загаявся щось із гуцулами. То ж неділя, всякі є оруди до ксьондза в неділю. Олекса з жінкою стояли й чекали. Олексі то ніби нічого, а Єлена вся тремтить. Їй здається, що люди вже сміються. Мабуть, хтось сказав їмості, бо вона бистрою ходою, майже бігом, вийшла на царинку.

— Добридень, добридень!.. Се дуже добре, що ви прийшли. Я давно вже казала вашому чоловікові, щоби й вас привів. Мабуть... відев, вам скучно дома самій, правда? Прошу ж до хати. Прошу, прошу...

Їмость чомусь хвилювалася. Єлена це бачила, хоч сама хвилювалася ще більше. Але відчула, що запрошення щире, що тут немає ніякого підступу і ніхто нікого не хоче ображати. Зніяковіла від близькості до так високої особи й, зашарівшися, щось белькотала, сама не знаючи що.

— Але ж бо прошу до хати. Єгомость іще довго будуть із людьми говорити, а вас прошу до хати. Прошу, прошу...

Відбувалося це на царині. Кругом стояв нарід, баби. Всім було трошки дивно, що це за гості такі, що їх їмость так припрошують зайти. Здається, звичайні собі гуцули з Печеніжина (по кептарах видно), а от така шана. Може, про полонину щось говорити ксьондз хочуть, але ж не виглядає, аби ці газди були такі, що полонини мають.

Олекса кивнув жінці — йдім. Пішли.

Їмость садовить Єлену, як якого почесного гостя, просить відпочити, бо далеко йшли, каже, що обід буде зараз, от лише ще трошки аби були ласкаві зачекати...

Як одурманена сидить Єлена. Була вона з бідної сім'ї, віддалася за бідняка, отже, ніколи, ні разу в життю не дознала такої шани, щоб ото її припрошували, садовили, піклувалися. Коли доводилося бувати на яких храмах чи весіллях, то навпаки — ліктями спихали її у «сірий куток», подавали об'їдки, ніхто не припрошував, не частував. Єлена це добре пам'ятає. А тут... Та ще, рахувати, хто? Не яка-небудь товаришка, гуцулка, а їмость...

Отже, було від чого спантеличитися Єлені, і не скоро вона оговталася, зрозумівши до дна, що тут нічого немає, окрім щирості.

XXXII

Прийшли й самі єгомость. Привіталися так лагідно. Запросили до столу. Обід був добрий, хоч нічого такого особливого не було, щоб ото здивувати. Все, як у людей, тільки чисто, акуратно, мило подивитися. Єлена конфузилася немилосердно. Якби не ласкава лагідність їмості, то прямо хоч скачи з-за столу й тікай.

Що її тільки й підбадьорювало, так це Олекса. Він нічого й не казав жінці, але вже самим поводженням якось заспокоював. Він тримав себе так, мов не був пастухом і не виріс у колибі серед скотини, а наче все життя провів межи священиками та іншими високими особами.

Єлена дивилася й не пізнавала свого Олекси. Ніби той — і ніби не той. Сидить так, мов багач якийсь; йому подають їсти, ніби панові, а він бере таріль так не спішачи, щось у тім менті говорить і то так поважно. Вже Єлена прощала йому й часті відлучення з дому, що він так файно навчився з файними людьми бути.

По обіді просиділи ще трохи за столом, побалакали гуртом, а відтак єгомость кажуть Олексі:

— На-ко, йдім, Оле, д'мені — шос ізговоримо.

Кольнуло Єлену в серце. «Ой!.. Оце вже починається... Якби не піп, то подумала би, що дух нечистий напосівси на мого Олексу та й переводить, навчає на пісєчю віру...»

— Ідіть, ідіть,— обзивається їмость ніби веселенько, але чує Єлена, що в голосі немає правдивої веселості.— А ми тут із газдинькою поприбираємо, побалакаємо.

Марта — вона все знає, вона все бачить — каже:

— Ідіть і ви, їмость... Я сама...

Матушка взяла Єлену під руку і повела до спальні. Вона відразу розгадала сю просту, щиру душу, до якої й говорити треба просто, щиро.

Хоч пообідні настрої розполагають, звичайно, до благодушності, повільної й малозмістовної бесіди, але у цих двох женщин однакової долі бесіда одразу перейшла в пристрасні тони й оросилася обильними сльозами. Вони розуміли одна одну.

Перша ж фраза, перший запит їмості стрясли вже Єленою до дна, і вона, захлинаючись й спішучи, мовби треба було все сказати в одній мінуті, зразу розкрила перед цією чужою жінкою усю свою душу.

— Йой, їмостечку файні, Бог би вам життя примножив, що ви такі добрі, та й єгомость, чоловік, ади, ваш, видев,

добрі,— лиш шо вно єи готує, до чого вно йдетси?.. Не знаю, ци смію я так говорити, лиш доків не ходив мій Олекса суда, дотив був людина йк людина. Газдував, єк си належит і межи собов ми сумирно жили. Бінно, але супокійно. А йк зачев ходити,— йой!.. Шо вни тут говорут? На йке єгомость го навчєют?..

— Бідна ви, жінко... Єгомость на лихе ні на що чоловіка, чи вашого, чи якого-будь, навчати не можуть. Єгомость — то людина високих наук, великого розуму...

— Я то знаю, знаю... Лиш коли вни такі... такі розумні — на йке їм такий простий гуцул? О чім вни можут говорити вба? Таже кінь до коне, віл до вола...

— Голубочко... Я не знаю, о чім вони там говорять, бо я свого чоловіка не розпитую.

— І я ні,— тихо вставила Єлена.

— Лихого нічого єгомость навчити не можуть, але... Але у кожного є свое. Єгомость — то така людина, що не думає о собі. Він хотів би, щоб всім людям було добре. Він хотів би свободи нашому народові, щоб наш народ був свобідний, щоб панщини такої тяжкої не було.

— Во-во-во-во!.. І мій так само. Лиш мій каже, аби цалком панів не було. А я му кау: ци ти самий світ переробиш? Ци пани лише в нашім краї? Вони усюди... Єк світ світом були пани й будут. Не ми то встанов'ємо, не нам і змінєти.

— Так, се правда ваша, газдинько... Але знову ж, як то повідають, під лежачий камінь вода не тече. Я теж сама невисоких наук і не знаю, як там по книгах виходить, але кожний народ бореться за свою долю. Нас посіли ляхи, то наш народ от уже двіста, може, літ усе бореться проти ляхів.

— Най си боре, хто хоче, лиш чому вни мого Олексу чіпают? Я світу не збізую змінити — та й шо мені з того. геть би нас посіли.

— І то правда. Але якби ми усі зіклали руки, то ляхи

— Бог си заступит...

Їмость нараз піймала себе на тому, що вона обернулася в якогось агітатора й от розагітовує оцю просту жінку. Вдарило порівняння, що от тут, у цій кімнаті, відбувається якась паралельна дія, як там, у другім покою, з чоловіком цієї жінки.

Свідомість, що сапогівське супружество «охажує» печеніжинське, кинула в краску їмость, і вона замовкла відразу.

Зрештою не знати, як там, у тім покою, а тут агітація мала незначні скутки: жодній агітації Єлена не піддавалася. Вона твердо знала одно: що вона мусить спокійно жити із своїм хлопчиком і чоловіком. Все, що сприяло тому лагідному життю,— то було благо, все, що перешкоджало,— було зло, з яким треба боротися всіми силами.

І Єлена боролася, закликала до тої боротьби і їмость:

— Таже ви вчені, ви, відев, і савтиру цілу, може, прочитали, то ви би йкос зговорили з вашим єгомостем — най мого Олексу облишут. Єк їм уже так треба, то нехай єкого єнчого пришлют. Є такі, шо не в мирності межи собов жиют та вна би рада го зі світу спрахтити, а він ї. То з тих най берут собі єгомость, до чого їм там тра... А ми ж то жили, єк у церкові... Усі нам завидували, шо тихо у нас так, миром... А тепер... Шо си діє...

— А тепер що? Він із вами погано обходиться? Він вас б'є?..

— Нє... того не скажу. Він лагідний, він іще ласкавіший до мене, йк був, лиш... чую я, чую, шо то перед єкимось кінцем. Шос навалюєси на мене — а не знаю, шо й видкив... Відбила би, боронила — лиш не можу знати, хто мій ворих. Єк би знала, шо єгомость...

— То що?.. Що тоді?

Єлена мовчала. Відчула, що навряд чи можна жінці єгомостя сказати — убила би... Зрештою, й сама Єлена не знає, чи піднялася би до такого остаточного вчинку.

— Повторяю вам, що єгомость особлива людина... і...

Єлена пристрасно схопила їмость за руки і майже скрикнула:

— То пошо ж вни го кличют? За йков бідов? Шонеділі, шонеділі, а не раз, то й серед тижнє... Най уже раз дадут му спокій. Най го не чіпают.

Гірко було їмості чути ці слова. Спільності з її чоловіком тікають, бояться її. Відчула навіть якусь образу в тому й холодно якось сказала:

— Он двері. Підіть і скажіть це все йому самі. Скажіть, що він навчає вашого чоловіка на все лихе, що він розбиває родинне щастя, що ви забороняєте йому це робити, а коли не перестане, вживете більш рішучих заходів.

Єлена підняла перестрашене, все в сльозах лице.

— Я?.. Туди?..

— А бачите! Не пішли. бисьте, правда? А чому ж хочете, щоб я пішла?...

— То ваш газда...

— Що з того, що мій? То я маю його вчити, як він має поводитися і що має робити? Він знає все, в сто разів краще мене знає. А ви свого чоловіка вчите? Вказуєте йому, що він має робити? А як пробуєте, то чи він вас слухає?..

Єлена опустила безсило голову. Вічна другорядність ролі жінки була, показується, не лише долею села, а от і у панів...

— Не наше діло вчити наших чоловіків. Вони краще знають, що їм робити. Як попросять нашої поради — ми уділимо їм її з цілого серця, з усією щирістю й любов'ю. Коли будемо бачити лихо — постараємося відвернути його від любих нам істот. А несила буде — терпітимемо разом із ними й за них. Але навчити їх, як вони мають робити,— ми не зможемо і... не сміємо. Він глава, він відповідає перед Господом...

Матушка хвилювалася. Сльози тремтіли у неї в очах і в голосі.

— Тому, мила дитино моя, здається мені, що нам, поки що, робити нічого. Чи ти би просила свого чоловіка більше сюди не ходити, чи я би просила свого більше не кликати — однаково вони нас не послухають. Ми думаємо по-своєму, а вони думають по-своєму. Дійсно, щось вони затівають. Щось, мабуть, велике і... небезпечне, але несила наша їх від того відвести. Тому най твориться воля господня. Ми ж будемо терпіти і, оскільки наших сил, охоронювати від терпінь любі нам істоти.

Єлена тихо плакала. Імость гладила її по голові, як дитину, а у самої сльози безперервними струмками текли по щоках.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

А в сусідньому покої була теж особлива розмова. Там не плакали, там, навпаки, горіли. І єдине, що було спільне,— це несподіваність ролей і висновків. Імость, закликаючи гуцулку до себе для спільної акції, ніяк не думала, що вона виступить в ролі агітатора і що кінцем її розмови буде здача всіх позицій в «руці божії» і терпеливе чекання, аж сокира впаде на шию. Закликаючи гуцула й читаючи йому лекції з географії, ніяк не думав отець Кралевич, що він

сам стане сторонником ідеї народного повстання й буде сам до нього закликати. А от вийшло так — і оце зараз ходить отець Кралевич по хаті й розпалено говорить:

— Чому? Чому вони можуть, а ми ні... Коли під час безкоролів'я вступили до Брацлавщини російські війська... й пустили заклик боротися проти конфедератів — досить було такої благої й пустої причини, щоб уже знайшовся такий Верлан, який зумів використати момент і скупчити коло себе людей. І не купку якусь, а тисячі. З Брацлавщини пішов на Поділля, на Волинь, здобув Жванець, Броди, загонами своїми сягав аж під Кам'янець і Львів.

А Грива? А Медвідь? А Харко? А Гнат Голий? Чому? Чому там знаходяться і вожді, й люди, й зброя — і тільки у нас нічого того нема, а терплять люди спокійно, волять вмирати, ніж повстати на бій з одвічним ворогом. А як же би добре було, якби піднятися тут і з'єднатися з тамтими вояками, крикнути їм звідси: «Держіться, брати! Ось ми йдемо вам на поміч!» Таже якби вони почули, що і тут, в далеких горах, знають про них, ідуть їм назустріч, скільки ж то прибуло б їм сили й завзяття у боротьбі з ляхами. Бо з Верланів, Харків і Гнатів можуть вирости Хмельницькі...

Олекса слухав тої переривистої, повної жаги промови, і сам тремтів. Давно вже він помічає, що отець Кралевич здалеку, збоку, непомітно, але наводить Олексу на думку про необхідність народного повстання взагалі, а на вождя способить його ж таки, Олексу. І солодко, і страшно було від цієї думки...

Ідея повстання не чужа Олексі. Він горить до неї з тої пори, як уперше усвідомив собі, що таке кріпацтво. Тепер, коли побачив у розмовах Кралевича могутні сплески народної помсти, це розкривало широкі перспективи, будило й освідомлювало. Але... бачив Олекса специфічні труднощі. Просто він знав своїх людей. Для Кралевича справа стояла теоретично, і теоретично вона була однакова: раз можна підняти повстання на Брацлавщині, то чому не можна його підняти на Гуцульщині? Тим більше, що тут умови такі ультрасприяючі, народ озброєний.

Олекса був далекий від усякої теорії і брав справу практично. Він не знав, як то там робиться, в Брацлавщині, але знав, що в його, Олексовій розпорядності немає таких средств, якими можна було би підняти народ тут так само, як там, на Брацлавщині. Потім. В устах Кралевича весь час звучать терміни «Русь, Русь», «Україна, Україна».

Олекса вже орієнтується, що то криється під тими словами й яке відношення мають ті слова до таких, як «Польща», «Москва». Але для гуцула то річ темна, і навряд чи він піде воювати за якусь там Україну. Ще конкретне щось, видиме, може, й розумів би він, як-от, скажім, предложення вигнати панів з краю. На це би, може, й пішов, але й те трудно, ой, як трудно...

Це й було предметом думок Олекси останніми часами. Це робило його задумчивим і незрозумілим для Єлени. Чув великі поклики і в словах єгомостя, і в своїй душі, але вагався. В ньому теж боролися два чоловіки: один теоретик, що йшов більш-менш за словами Кралевича і за його, Олексиними, таємними мріями, і другий практик, який одразу питав: а що за силу ти можеш протиставити? А якими засобами оперувати? Люди? Зброя?

Кралевич у своїх бесідах ні разу не поставив питання руба, бо все ще вважав за незакінчений період підготовки. А Олекса не ставив питання руба, бо зараз же по тому треба було переходити до реальної роботи, а передпосилок до того нема. Тому навіть боявся потроху моменту, коли питання назріє і вирветься чи з уст батюшки, чи з уст його самого. І такий день настав. Іменно сьогодні.

Набравши багато духу в груди і все ж чуючи себе без дихання, спитав Олекса:

— То це ви гадаєте, отче, що і тут би можна піднести нарід?

Відчув Кралевич важливість хвилі й скупчено, напружено сказав:

— Так! Я думаю, що й тут можна підняти народ. І це можемо іменно ми — ти і я. Ти, вмішавшися в саму гущу народу, а я з церковного амвона.

Олекса покрутив головою.

— Ні, єгомостику, так не буде. Вам з амбони робити нічого. Люде за амбонов не підут. Шо з того говоріння? І я піду говорити — так само люде не послухают. Молодек, скажут, а береси за таку справу, що й в голов не лізе.

— То ти думаєш, що у нас повстання не можливе? Олексо, Олексо... Ти розбиваєш найкращу мою мрію. Ти відбираєш у мене віру в наш народ і в кращу його будучину.

— Ні, єгомостику... Я не так... Я лиш хочу... Відслухайте мене. Є друга дорога. Є така дорога, шо нев наші люде підут. Се — опришки. Я стану на чолі. Ми покажемо тогди, єк то си робит... Та й будемо говорити на кождім

ступені: «Ей, люде! Вставайте, єк ми. Берітси за бартки, єк ми... Женіт лєхів та жидів із нашої землі. Бийте тих п'євок люцких... Та й люде будут тогди видіти, шо то мож, шо то легко,— та й будут приставати ід мені, аби свої ровти закладати. Та за йких два-три роки може так вийти, шо у нас будут тисячі опришків. Тисячі повстанців... А за ними встане весь нарід... А там, на Вкраїні, гайдамаки... То так, дивиси, стиснемо з двох боків лєшню, шо тріснет, єк вуша на гребінці.

Олекса запалився. Любо було подивитися на цю могутню постать, що готовилася до великих чинів. Високо підняв красиву голову. Широкий ремінь, як панцир, обвивав міцний стан. Ноги стояли, наче врившися в свою рідну землю. Очі горіли, руки робили широкі жести, мов у передчутті великих боїв і великих побід.

Але не було кому любуватися. Кралевич сидів якийсь охлялий. Те, що говорив Олекса, то був вихід, правда, але хіба це, про що марив останніми часами отець Кралевич? Йому представлявся щось наче масовий похід у святочних одежах під дзвони церковні, зі співом божественних пісень, з розгорнутими хоругвами. На чолі такого походу і він міг би вже стати, їдучи наперед верхи із сяйливим хрестом у руках.

Йому марилося повстання, як пожар степовий, що одразу захоплює безконечний простір. Повстання, де нема тих, що вагаються, бо хто ж може ще вагатися, коли він, служитель вівтаря, стає проти канону і йде! Повстання, де всі, зрозумівши вагу мети, йдуть одразу, забравши жінок і дітей. Усім народом... Всемогутньою лавою... Без поразок і неповоджень. Невпинним рухом... Нам не треба стратегії, гармат і генералів — нам ентузіазм і горіючі серця вистачать за все. Нас віра буде двигати ота, що двигає горами.

І оцей простий гуцул двома словами скидає з основ усю оту фейєричну будову і дає свій убогий, але цілком реальний план. Не політ, а якесь плазування. Не пожар, а саме лиш підпалювання. Ти його підпалюєш, а воно гасне — ти його підпалюєш, а воно гасне...

— Та невже ж немає надії одразу підняти народ? — як менший старшого, з одчаєм питає отець Кралевич.— Ну не одразу, ну не завтра, а взагалі.

Олекса похитує заперечуюче головою.

— Це ж сила: ти там, а я з амвона.

— Вас, єк ви лиш дві слові іскажете у церкові, лєхи зараз обскочют та й заберут. А говорити мені у селі — ци не

говорив-сми не раз та й не десіт раз? Ви й пізнали мене саме, йк я говорив до людей,— а шо з того? Я говорю, а вни слухают. Я перестав, і вни перестали. Ні, не видко шос мені, аби наш нарід мож було словом піднєти. Його мож піднєти лише ділом, і я беруся за тото... Я давно маю ту думку ніби про опришки, лиш усе я не знав пощо. Розбити пана одного, другого, розбити корчму, а далі що? Та й не видко ми, шо далі. Тепер знаю... Розкрилиси ми очі, та й я тепер знаю, для чого підіймаю бартку... Легінів таких собі ізберу, йк я, і тогди — держись, панки, у нашім краї... Кікайте... Загоді кікайте, бо коротка вже буде ваша година...

І якби був пістоль оце зараз у руках Олекси — бахнув би з нього від повноти почувань.

А отець Кралевич сидить сумний. Мрії Олекси розгортаються — мрії Кралевича згортаються й киснуть, як квасне молоко.

Олекса почав збиратися додому, бо то з жінкою у потемках іти... А отець Кралевич і не затримує. Сумно йому, і хоче свій сум на самоті обдумати.

Нараз Олекса хвильку затримався, подумав і спитав:

— А єк із жидами бути? Ци бити всіх, ци єк?

Кралевич мимо всього суму, мимо такого поважного настрою усміхнувся.

— Знаєш, Олексо. Як я їхав сюди, то думав собі: гірська околиця, глушина — аж тут, мабуть, жидів нема у нашім краю. І перше ж, що я побачив, в'їхавши до сеї гірської околиці,— се була коршма жидівська. І тоді я переконався і сказав собі в духу своїм: де є русин, там мусить бути і жид, його тінь. Я не сумніваю, що якби русин зоставив свою рідну землю й пішов би де до Сахари чи ще на яке безлюдне місце — кинули би жиди Галичину й повандрували за русином. І якщо талмуд, пишучи про російські втіхи та насолоди для жидів, нічого не згадує про русина, то се лиш тому, що тоді він нічого не знав за «руського гоя». Бо інакше не згадував би він ні великанського бога Шоробора, ні такої ж риби та птиці, ні того винограду, де кожда людина, як бочка, що лиш продовбай пальцем дірку та й пий вино скільки влізе...

Олекса мало слухав тої тиради. Видимо, процес власних думок у нього був занадто вулканічний і не давав можності слухати.

— Видев, так,— відповідав він на свій власний внутрішній запит.— Котре працює, шос робит на користь людєм,—

того би не займати. А котре п'євков лиш для людей, лихим трунком розпоює, здовжує нарід та гнет го, того бий разом із паном. Правда?

Бистро попрощався Олекса й швидко пішов — гнали його великі переживання. Ледве дріботіла за ним Єлена. Тільки один раз обізвався до дружини:

— Єк же тобі си гостило?..

— Гарні люде...— прошепотіла Єлена.

II

Так було задумано велике діло. Правда, уходив Олекса від отця Кралевича без остаточного благословенства, єгомость не сказав рішучого слова, але в основному, видимо, все рішено. Нехай отець Кралевич обдумує, а Олекса між тим буде готуватися. Насамперед люди. От де придасться довголітнє життя на полонинах, коли зустрічалося з десятками людей і була нагода пізнати їх не так собі, не зовнішньо, а до самого дна. На полонині вже не прикинешся і не вдаш, а яким ти є, таким тебе і видно. Перед пам'яттю Олекси проходять ці засмаглі, прокопчені сонцем і димом постаті. Бідняки це все. За ними полонина і маржина не стоять і не прикріпляють його до місця. У той день, в який почув поклик,— в той день і пішов. Грошей йому не треба ховати й продавати луділня.

Але Олекса не буде брати кого з краю. Він хоче підібрати особливих. Щоб були сильні, а головне — щоб не дивилися на опришківство, як на розбишацтво. Бо як там не говори, а з усіх оповідань про опришків було ясно, що мало хто задався вищою метою та по тій меті й розподіляв свої вчинки; решта ж таки були охочі до грошей, до веселого й буйного життя, файної вбері й блискучого оружжя.

А ходімо, товаришу,
На в гори, на в гори
Та будемо розбивати
Жидівські комори.
Та будемо, товаришу,
Горами гуляти,
Та будемо солоденький
Медок попивати.

Ото і все. Красно вивберитиси, напитиси добре, почудуватиси серед людей, щоб усі завидували, щоб заглядалчиея дівчата, а молодиці у плай виходили...

А Олексі того не треба. Йому треба таких хлопців, аби й у них так горіла душа, як у Олекси. Треба, щоб і вони знали, як там, на далекій Україні, розправляються з панами їх брати гайдамаки; щоб не чужими були імена Верлана, Медведя, Гриви; щоб знали, хто то був Хмельницький і що він зробив для України. Я приведу їх, своїх легінів, до егомостя, нехай і їм розкаже, як мені, щоб вони знали, куди й навіщо йдуть, щоб не кидалися у вир боротьби з закритими очима, а йшли свідомо, твердо. Тоді тільки поведемо за собою людей, люди нам повірять, візьмуть за зразок і підуть нашим слідом.

А для того треба приготуватися. Треба довго і солідно підбирати дружину, намітити план і круг діяльності, роботу першої черги і другої черги. Треба заготувати зброю, припаси, місця для сховку. Щодо цього, то...

Олекса усміхнувся. Він знає такі ізвори, такі дебри і печери, про які ніхто й поняття не має... Гуцул, природний гуцул-чорногорець не знайде туди стежки, а не то поліція чи яке там восько.

Але то все треба виготовити, наладнати. Взагалі роботи багато. Зрештою й час є. В такім ділі спішити не треба. А тим часом отець Кралевич нав'яже зв'язки з Україною, дасть туди знати, що держіться, мовляв, хлопці, бо й у нас уже щось зачинається. Іде вам, браття, допомога з високої Чорногори, від братів гуцулів — опришків. Бийте ви там, а ми тут — десь зійдемося на середині.

І ріс Олекса при тих думках. Брала його нетерплячка. Скоріше би все ж перейти цей підготовчий організаційний період та взятися до справжнього діла. Але чоловік гадає одно, а життя приносить йому в дар несподіванки. Так трапилося і тут.

III

Пан Кшивокольський ніколи не випускав Олекси Довбуша з поля зору. Це не була одкрита війна — це була партизанщина. З вилазками, засідками, несподіваними випадами в тилу. Вже сто разів робив Олексі всякого роду прикрості, сто разів надуживав, хоч і злегка, правда, своєї влади, але все не вважав іще себе помщеним досить, все рахувалася якась заборгованість. Тому ловив кожну нагоду, аби дошкулити ненависному хлопові, не пропускав

нічого. І ось побачив можливість зробити велику пакість — і що вже зовсім добре — самому зостатися на боці.

Знайшов собі пан ловчий нового економа, якогось пана Болсуновського. Молодий чоловік, він приїхав недавно, в області економіки ще цілком не встиг себе виявити, зате виразно й одразу виявив себе як любитель прекрасного полу. Ще не розглянувся добре на селі, ще не знав, хто, де і що, а вже міг розпочати рахунок своїх побід одразу з досить поважної цифри, яку невпинно й замалим не щоденно збільшував. Правда, це не було вже так трудно. Не ходив сам, не вишукував, не полював, а просто зганяв дівчат і молодиць на двірську роботу, робив побіжний вибір і велів одній іти до покоїв ніби мазати, чи в печі палити, чи ще там що — та й авс.

І от пан ловчий курський надумав використати малу обізнаність нового економа з людьми й стосунками та натравити його на Довбуша. Не на Олексу персонально, а на його жінку. Мисль подобалася. Відкладати було не треба, бо кожного дня пана Болсуновського могли просвітити, що таке Довбущук Олекса, і тому раз по обіді пан ловчий курський розпочав:

— Пане Болсуносю! Буде з пана хлоп до дівчат, я бачу. Коби такий і до роботи, то кращого би й не треба.

Пан Болсуновський посміхнувся, підкручуючи свої шовкові, тонкі вуса.

— Але дивно мені, що пан вибирає чи, властиво, зовсім не вибирає собі кращих яких об'єктів для своїх... пригод. Я би на панському місці — ого! Я би не годувався січкою й половою, а самими ягодами.

— Може, пан знає які «ягоди» та мені закомунікує?

— І овшім. От тут єсть одна молодиця...

— Як ся називає? Завтра ж буде моя.

— Її чоловік називається Довбущук Олекса. Зрештою, не маю наміру ставати на куплєрку — то ж досить. Краще скажіть, як наші сіна цього року.

— Маємо вигляди, маємо вигляди,— і пішла звичайна ділова розмова.

Назавтра пан економ в число жінок, що мали йти на двірську роботу, вставив ім'я Єлени й загадав іще гайдукові, щоб конче була.

Гайдуки, які знали напруженість стосунків між «домами» Довбуша й Кшивокольського, переглянулися.

Єлена особливому натиску гайдука —«але щоб була конче» — не надавала особливого значення. Це була звичайна

приспівка до всіх пáнських приказів. Хоч і чула, що новий економ вибирає собі молодиць до покоїв, то це її не лякало: Була певна, що без жіночої згоди в таких випадках нічого не буває. А як сама йде — ну то вже таке...

Коли прийшла до двору, їй зразу ж сказали, єхидно посмішковуючись, що кличуть до хоромів. Йойкнуло, правда, серце, але не боялася. День божий і людей же тільки надворі... Увійшла — одразу ж клацнув замок. Настрашилася, але ще не зовсім. І тільки згодом почули люди шалений крик, брязкіт скла. У розбите вікно лізла Єлена, а її тяг назад осатанілий економ. Люди стояли непорушно. Ніхто не кинувся помогти, порятувати. Вся порізавшися, вискочила-таки Єлена, впала, підстрибнула й побігла до хати, лишаючи криваві сліди за собою. Пан Болсуновський, розхристаний, лютий, вискочив на ганок.

— Чого стали, вилупивши очі... псам вашу маму! Марш мені до роботи!

Старший гайдук покивав головою. Чомусь спитав:

— Чи Олекса був дома?

— Був дома,— понуро сказав гайдук, що ходив кликати Єлену.

— Ну, тоді тікайте, пане, і то скоріше.

— Хто?.. Я буду тікати? Перед ким?.. Перед хлопом вонючим? А не діжде він того!.. Та коли він насміє лише наблизитися до двора, я його застрілю, як собаку... Але він не посміє.. Бо він знає, що у мене зброя... От я зараз...

І побіг до покоїв. Гайдучня, перешіптуючися, переглядаючись, почала розходитися. Не цілком, а так — щоб і бути, і не бути. Щоб і бачити все — і зостатися на боці в случаї чого. Олексу всі знали...

— Куди ж ви? — пробує запитати старший.— Адже Довбущук туй-туй прибіжить.

— Ще прибіжить чи ні, а робота стоятиме...

— Як він прибіжить, то й ми прибіжимо...

І коли пан Болсуновський вибіг на ганок із рушницею в руках, то в дворі вже було майже порожньо.

Сиротливою купкою стояли жінки, бо зігнали їх на роботу, піти самовольно не можна. Дехто з гайдуків тікав.

Пан Болсуновський хотів було їм крикнути: «Куди ж ви? Зоставайтеся!» — але подумав, що це можуть витолкувати як боягузтво з його боку, а показатися боягузом перед женщинами він нізащо не хотів би.

— Повтікали. Ах ви, труси!.. Ну чекайте, я вам покажу...

І ходив по ганку з рушницею в руках, кидаючи від часу до часу:

— Я не буду з ним довго... Крикну — стій! А як не послухає— бах і конт. Але щось нема його. Мабуть, перелякався і тремтить.

Надаремно так думав пан Болсуновський. Жінки зашепотіли, показуючи на дорогу. Глянув і економ... І коли глянув, то одного погляду було досить, щоб оцінити, хто то біжить. Тепер би вже й тікати, позабувши і женщин, і сором, але куди?

То не тур казковий, похиливши рогату голову, ломить дерево під ногою, розбиває камінь копитом і піною росить траву. То не барс летить, витягнувшися в одну лінію, аж свистить повітря, мов від стріли, спущеної з нап'ятого злобою лука. То Олекса Довбущук біжить на криваву помсту. Він і не бачить, і не знає нічого — тільки ворога... дайте ворога...

Коли побачив скривавлену жінку — вся любов і весь жаль до цієї бідної женщини прокинулися в його душі. Він знав, що готовить своїм будучим опришківством Єлені велику пайку терпінь; він болів духом і хотів би заощадити їй хоч інших усяких болів — і ото якась сволота, якась мерза, панок нещасний насилує, кривавить... Голова закрутилася в Олекси — і він, нічого не взявши, з голими руками кинувся до двора. Біг із найбільшою швидкістю, на яку був здатен,— а бігав він неабияк. Прив'язували йому колись хлопці довгу, в кілька сажнів, до голови вірьовку, і коли він біг — вірьовка натягалася ззаду, як струна, й стирчала рівно, мов патик, не похиляючися вниз.

Пан Болсуновський крикнув з ганку:

— Стій, бо стріляю!

Але навряд щоб Олекса чув навіть. А хоч би й чув, то ні на секунду не спинив би бігу.

Болсуновський вистрілив. Зірвав кулею крисаню з голови Олекси. Мов дика звірюка, перемахнув одним скоком Олекса через паркан і вскочив у двір.

Пан Болсуновський, вистріливши, кинув рушницю, вбіг до хати й захлопнув за собою двері, встигши ще замкнути. Але не було замків перед Довбушевою силою. Він гахнув усім тілом, усією вагою в двері, й вони зіскочили з петель.

Почувся нелюдський крик, коротке шамотання — й за хвильку вискочив Олекса, високо тримаючи обвислий труп економа у витягненій руці. Кричав у нестямі:

— Я йду видси... Але най — скажіт панові — най не

чіпає моєї жінки й моїх старих. Най варуєтси... Най не чіпає... Бо я си єв'ю тогди... Єй, чуєте?.. На розум іскажит панові — най не чіпает... І я тогди не буду на него йти... А йк ме з моєї жінки й моєї дитини си збиткувати — най кємує! Не ближтиси д'мені, бо кождому смерькь!

Кинув трупа з розмахом об землю й трьома скоками був уже за двором. Видко було, як пігнав, пігнав додому. Рахував, видно, що нім організується погоня, він устигне озброїтися, ну а тогди вже нехай підступає, хто хоче.

Єлена тільки по уході чоловіка зрозуміла, що сталося. Вона вже знала, що як оце Олекса так побіг, то щось буде. Або його вб'ють, або він кого. Страшний біль оповив їй серце, коли усвідомила собі, що це, властиво, вона всьому виною. «Було би вмитися, скрити, прийти додому веселою. А може, най би вже той пан узяв що хотів, аби лише не руйнувати гнізда, аби Олексичок нічого не знав і був тут, дома, при мені».

Вся похоловши, сиділа і ждала. Хлопчика не було в хаті — отже, сиділа сама. Хотіла молитися, аби все минулося, аби Господь охоронив, заступив, але не могла поворухнути не лише рукою, а й думкою,— і ждала, ждала, що от обрушиться скеля на голову, роздавить, розм'яжджить, перерве життя. Побачила, як біжить Олекса сюди, на гору. Хата їх високо, але Олекса не звільняє бігу й летить на гору, як би по рівному.

Все зрозуміла Єлена...

Але розуміла й те, що вона жінка гуцула, якому без зброї ходити не можна. З бистротою лані кинулася в хату, і нім Олекса добіг — винесла йому рушницю, пару пістолів, порошниці і головне — бартку. Олекса не міг говорити від бистрого бігу. Надівав на себе зброю. Поцілував жінку й сказав тільки:

— Жди мене... я си єв'ю...— і побіг у ліс.

Скакав через каміння, й за ним ледве встигла бігти його тінь. Ломився без дороги, бо внизу, уже видко, гонять гайдуки. Що кричать — не чути, але видно, як розмахують руками й показують на ліс.

Олекса не оглядається — до лісу би... тільки до лісу...

Стала коло воринння Єлена й дивилася. А то бігло від неї, тікало від неї її щастя, і спокій, і теплота родинного життя. Бігло й лишало по собі тугу, сльози й вічний біль. Гнала би за ним, доганяла. Кричала би: «Верніться, мої золоті дні! Вернися, щастя моє і спокою!..»

Не вернуться... пропало... все навіки пропало...

Застогнала Єлена й обвисла на воринню непритомна. Прибіг малий Олексик, торгає...

— Неню! Неню!.. Шо нічого не говорите?..

IV

Так отаке-то трапилося нараз. Звалилося, мов цеглина на голову.

Думав підготувати Олекса свій перший виступ, обставити декораціями, дати освітлення бенгальське, і хоч не так розпочати, як марив Кралевич, а хоч приблизно. І от — нічого з того.

Опинився сам у лісі, без даху над головою, вже одразу як злочинець, вже одразу як переслідуваний. Сам... Один...

А де ж товариші по зброї, де повстанці? Де оті всі будучі Верлани, Медведі, Гриви? Їх треба ще шукати — але як? Як тепер прийти до того, другого й почати покликати до ідейного протесту? А він скаже: «Ото-то... Доки самого не припекло, доти й ідейного протесту було не треба... Ех, голубе. Всі ми однакові!..» Розбивалося все. То би приходив гордо до будучого свого підчиненого. Казав би свої умови й кінчав би фразою: тільки при додержанню тих умов я приймаю тебе до ватаги. Мені не конче в опришки. Доберу хлопців, яких сам схочу,— піду на роботу. Не доберу — мене з хати ще ніхто не вигнав: вертаю д'хаті й газдую.

Тепер не те. Прийду я його вербувати до своєї ватаги, а він мені скаже: «А чому ж оце ти мене вербуєш до своєї ватаги, а не я тебе до своєї? Чому ти так одразу сам оббираєшся мені в начальники, коли я такий само гарний, як і всякий інший. Чим ти уже проявив себе особливим, і взагалі що ти таке? Пастух свинячий, та й годі...»

Ішов лісом без дороги — і такі бездорожні мислі гнітили голову. Нараз став: «Куди я йду? Справді. Погоні вже не було, значить, я не тікаю від погоні — так куди ж я справді йду? І де я буду ночувати, що їсти й взагалі що робити? Ну, ночувати, очевидно, у лісі — це не первина. А їсти?»

Рішив піти на пасовисько, до батькових овець. Батько Олексин був такий бідняк, що не мав навіть своєї хати і жив у комірнім. Овець було трошки, й ото їх разом із іншими людськими, разом із вівцями обивателів сусіднього села Марківки пас вівчар Олекса Жолоб на громадськім

пасовиську, яке поміж собою печеніжинці називали згорда — «наша полонина».

В усякому разі, у колибі у Жолоба можна попоїсти й набрати харчів на дорогу. Роздивившися по ситуації, можна й перебути кілька день, нав'язати зносини з селом — Жолоб же не видасть. Але там, на пасовиську, можуть бути й інші люди. В усякім разі, треба заходити обережно.

Олекса зажив усіх полонинських прийомів, аби зайти непомітно й не збудити цікавості собак.

Пощастило: Жолоб пас окремо й до нього легко було підійти.

— Ов! І ти тут, і Йван тут,— стрів Жолоб фразою. Олекса стрепенувся. Іван... Брат... Як же це про нього забув Олекса? Та от же тобі вже готовий перший опришок. Правда, Олекса ніколи о тім з братом не говорив, але був певен, що й говорити зайва річ — Іван буде згоден, це ж певно. Взагалі, традиції сім'ї були такі, що намовляти довго на опришківство не приходилося. Іван був молодший від Олекси, але не на багато літ. Теж сильний і сміліший, хоча в усьому уступав братові. Любив гуляще життя, тому не женився досі й жив при батькові.

Олекса дуже зрадів братові. Просто так, морально: по великій, відчутній самотності своя, рідна людина. Потім вважав цю стрічу за добрий знак. Попросив Жолоба закликати брата сюди.

— Лиш не кажи там, при стаї, що я тут. Скажи — оден чоловік хоче видіти.

Жолоб запитливо глянув на Олексу. Причому тут така таємничість. І чому це Олекса не мав часу переговорити з Іваном дома й прийшов аж сюди «на полонину». І взагалі — чого він прибіг у такий неурочний час. Щось тут не так, але розпитувати Жолоб не вважав себе в праві й пішов викликати Івана.

Прийшов Іван. Відділився Олекса з ним убік і розповів усю пригоду. Іван слухав, кусаючи травинку. Не показував ні знаків здивування, ні знаків одобрення чи осуду.

— Так от видиш, нема мені тепер повороту в село. Я йду в опришки. Зберу собі хлопців, іких сам знаю, та й буду панів гаратати.

Іван оживився.

— Панів? Се добре.

— Ідеш зо мною ув опришки?

— А чьому ні?

Оце була й уся відповідь. Коротко і ясно.

Олекса розпорядився в той спосіб, що оце Іван піде додому так, якби нічого й не було.

— Єлені скажи, аби нич не боєласи,— пан не ме і чіпати. Я панові загрозив, та й він ме си варувати. І скажи ти, шо я скоро зайду й тогди скажу, шо має делінь робити. Так... Теперка ти. Маєш способитиси: єк уберя, єк зброя, зіле, кулі — усего меш наготовити. Зіле й куль бери бирше, бо то річ потрібна. Най тобі Єлена даст шо продати, та й купуй зіле й олова.

Іван сприймав грядущу зміну свого амплуа цілком рівнодушно. Жодних трагізмів, жодних турбот, думок нічних, тривог сердечних... Сказав брат: ідім ув опришки — ну і йдім. Сегоннє? Най буде сегоннє. За тиждень? За два? Най буде... Навіть Олексу здивувала та легкість, з якою Іван пішов на таку кардинальну, на таку невиправимо цілковиту зміну життя.

— А Жолобові казав? — питає Іван.

— Нє...

— А чіму. Він би такий...

— Може. Але я кращих собі доберу.

— А кого саме?

— Ти не знаєш.

— Із нашого села?

— Ні. Жадного з нашого села.

— Де ж ти їх меш шукати?

— То вже моя в тім голов.

Давши останні інструкції й звелівши принести собі харчів, Олекса зараз же вирушив і далі.

Тепер він ішов уже не такий сумний. Безнадійні думи щезли. Жолоба не взяв до ватаги — значить, є можливість вибору. І справді. Оце йшов на Чорногору. Там же все свої хлопці, біднота, пастухи — саме ті, на кого можна класти надію.

Отой Василь Тунєків із Незавидова. Спузар, спузар... Той, що з ним зазнався Олекса ще хлопцем. Тепер він не спузар уже, а здоровий рослий парубок. Але як не мав нічого тоді, так не має нічого й тепер. То такий, що варт йому сказати слово — і він готов.

Або Никорак Федір. Він у Кидроватім пасе все; на горі ротало стая. А сам із Микуличина. Звинний, сильний, і теж підходящий хлопець.

А Джамеджуки два. Брати. Федір і Штефан. Єворівські. Скільки то з ними наговорилося ночами у застайках про,

панську кривду, про свободу. Хіба ж таки ці відмовляться? Та ніколи в світі! Оба чорні, непривітні ніби, але завзяті і — біда.

Срібнарчук Семен єсенівський. Його брати газди, але вони забрали все собі, а йому нічого не дають, і хлопець тиняється, воші годує. Цес так само піде. Ой га! Хлопці будут — не тра багато й шукати. Правда, не так думав усе те обставити Олекса, інакше думав усе те проробити, але що ж... нужда закон міняє. Тепер ніколи зупинятися над дрібницями. Тепер треба якнайскоріше сформувати ватагу, хоч яку-небудь,— і вдарити на сонне царство. З часом можна буде вибракувати яких непідхожих. Зрештою, ті, про яких зараз думав,— це ж з усіх боків підходящі.

V

Олекса летів до своєї коханої Чорногори. Чомусь не думав уже ні про жінку, ні про дитину. Вперед бачилися чини, кипуча діяльність, яка забере весь розум, усю волю, весь час. От уже зараз: скільки уже полонин треба оббігати, щоб познаходити всіх отих хлопців. Може, вони й не пасуть уже... Може, поженилися, як і Олекса, та газдують або наймитують де у селі?

Але коли вбіг у гори й побачив, що вони стоять непорушно, такі самі, якими він їх кинув кілька літ тому,— хотілося думати, що й усе так само не змінилося. Прийде на яке перше-ліпше стоїще, загляне в яку-будь стаю — і звідусюди почує:

«А-а... Оле!.. Єким чюдом чюдненьким, єким дивом дивненьким... Ано-ко ви, молодеки! Посувайтеси, дайте місце. Наш поренний пастух прийшов...»

Так же було. Так же бувало.

Це окрилювало. Пролетів Жаб'є за одним фуком, як то кажуть. От уже знайомий поворот наліво, де скільки разів проходив із мішениками полонинським ходом під звуки трембіт і дівочі співи. Але ж бо роз'їздили тут дорогу за ці роки! Прямо як гостинець.

Війнуло на Олексу полонинським вітерцем зимненьким, роздулися ніздрі, очі заблищали, як у лева, що вирвався з клітки зоологічного саду й допався лісу. Гнало Олексу щось, підганяло. Мов крила виросли за спиною.

Не все застав Олекса таким, як кинув. Роки дали себе знати... І стаї не на тих місцях, і люди в стаях...

До першої, до якої прийшов,— та вже одразу розчарувала. Пастухи всі чужі, незнайомі, все молодики якісь. А ватаг — волох.

Мимоволі подумалося — а що, як і далі так? А що, як куди не прийде Олекса — всюди нові люди, нові відносини? І немає тут давно вже ні Василя Тунєкового, ні братів Джамиджуків, ні взагалі кого-будь із старих знакомців, що на їх слово можна покластися, що з ними не страшно кидатися у кипучий вир нового небезпечного життя. Що ж робити, як усі полонини чужі і всі люди на тих полонинах? Де шукати тоді побратимів і що робити взагалі? Вертатися додому, щоб пан закував у кайдани й відставив до суду? Емігрувати до Молдави й там найнятися вічним пастухом?

Любив пастуше життя Олекса, але тепер, після широко нарисованих картин майбутньої діяльності, після тої політичної закраски, що мало прийняти в руках Олекси опришківство,— бути вічним пастухом і тільки пастухом здалося блідим і невиносимим. Почув утому, йдучи далі. Досі не чув її, хоч відмахав уже стільки миль. Тягло сісти й припочити. Але рішив іти далі, аж поки не знайде кого з побратимів, поки не зупиниться на чому певному.

Доля змилостивилася над Олексою: на слідуючій полонині найшов Срібнарчука.

Зустрілися, як брати. Розпитував, як живе,— це ж було основне.

Показалося, що живе так само. Правда, оженився, але грунту від братів відтягнути не міг, живе у комірнім і от пастушить. Факт оженення був недодатній. Воно, певно, буде в'язати Семена. Розпитався далі Олекса — ні. Шлюб вийшов якийсь недібраний, Семен жінки не держався і на перше ж слово Олекси дав повну згоду. Мало того, що сам згодився, а ще повідомив, що тут же, на полонині, з ним разом пасе один хлопець, що дуже й дуже буде підходящий.

— Він теж єсенівський, я го добре знаю. Паліїв Василь. Він з дєдем своїм повадився за йкіс лази та й укік із дому. Щос іше украв у дєді, то тепер вертати нема єк.

...Щось украв... От із такої братії, що може украсти й тим найбільше підходити до опришківства, доведеться на перших порах вербувати свою ватагу... Не так думалося, не так... Ну що ж, доведеться.

Увечері пішли до стаї. Подивився Олекса на того Палієвого. Нічого, хлопець звинний, сміліший. Трохи хитруватий, може, та то вже так...

І цей Василь, сам приставши, нараяв із свого боку ще одного есенівського хлопця.

— Семен го знає: Дрислюк — знаєш?

— Аєкже...

— Так от... Він до всего. Я за него ручу.

Той ручить за того, той ручить за того, виходить, якась кругова порука. А Олексі хотіло би ся одному ручити за всіх. Ну що ж... великий вибір можна робити при великій спокійності, а не так, як вийшло зараз.

Давши інструкції — де і коли збиратися, що з собою брати,— Олекса пішов далі.

Знайшов Никорака Федора, а той зі свого боку нарадив узяти свого приятеля, теж із Микуличина — Кошака Івана. Знайшов Джамиджуків. Ті з радістю — і теж зі свого боку казали, що приведуть двох гошівських хлопців, теж рідних братів.

— А ше в Косові хлопец оден, у дзекана служит, Бойко Іван. Коби до него скочіти. То такий хлопец, шо варт. Він і дзекана бив.

Знов... «Бив дзекана»— значить, підходить на опришка. «Та не те це все, хлопці, не те!» — хочеться крикнути Олексі. Але розповідати про все довго, зараз нема часу... нема часу... Довго шукав Олекса свого приятеля спузаря, але нарешті таки знайшов. Оце дійсно такий, що таких би хотів усіх... Оцього як поведе до Сапогова — цей одразу все зрозуміє.

Згадав іще Олекса, що колись, пасучи на Лостуні, познайомився з хлопцем одним, що добре вмів грати на скрипку. Тому ніхто його не знав на ймення, а тільки Смикайло. Якщо він зостався таким, яким був тоді, то це хлопець підхожий.

Знайшов Олекса й Смикайла, а з ним разом пас волох один путилівський, який теж охоче пристав та ще обіцяв привести хлопця одного із собою.

— Гаштурак Павло. Він із Єсеня угорського. У нитника служит. То мій [приятельник] перенний.

Словом, не встиг Олекса обіздрітися, як уже опинився на чолі досить численної ватаги. Нехай не всі являться — і тоді вже це буде поважна сила.

Гордий дух уступив до Олекси. От як у нас... Ще нічого не було, а й то он скільки народу вдалося набрати. А як покажемо ми себе на ділі — ого! Тоді сотні являться. Тисячі. Як там, на Вкраїні... Мене оберуть полковником... сєду на конє...

Тепер до отця Кралевича. Він же ще нічого не знає. Як зрадіє, коли побачить, що від слів вже перейдено до діла, що вже розпочинається велика боротьба і розпочинається так, можна сказати, блискуче. За яких два-три дні, не горівши, не болівши, набрав Олекса півтора десятка хлопців. Правда, не всіх іще бачив у лице, може, який з них і не підходящий. Але це ж в однім маху... В однім оменті... Раз-два — і готово! А як приложити сюди рук і часу? Ого!.. Ого-го!..

VI

Олекса летів до Сапогова так, як ото летів на полонини. Велику радість ніс у серці й останні милі то вже біг прямо бігом.

З нальоту, з імпету, захльобуючися від радості, говорив єгомостеві, що він уже опришок, що має дванадцять легінів для початку і що тепер тільки плану, вказівок і моральної підтримки. Не помічав у своїм захопленні змін в обличчі отця Кралевича, але коли побачив — одразу зупинився. Що з ним, з єгомостем? Чому у нього таке перестрацене лице? Олекса не мав іще діла з теоретиками, які дуже радикально рішають питання на папері або на словах і безнадійно лякаються, коли діло доходить до чину.

Але з переляком своїм отець Кралевич справився скоро. Як-не-як, а о тім думалося. Пішло воно не так, як було вимріяно, але все ж пішло. Тепер не треба пускати керівництва з рук, не треба давати справі йти самопас, треба направляти її в бажані тори й повертати хід речей в необхідному напрямі. Тож отець Кралевич переборов себе й почав розпитувати Олексу про деталі. Якось мимоходом, як річ непершорядної ваги, але як зв'язану з початком опришківства, оповів Олекса й про пригоду з економом. Коли говорив про зневагу над жінкою, очі загорілися, а коли оповідав про сам акт помсти, щось звіряче показалося отцеві Кралевичу в фізіономії гуцула.

— Єк сми давнув, то він лиш квікнув...

Очі отця Кралевича поширилися... він відхитнувся від Олекси...

«...Убивець... це сидить убивець... на руках у нього людська кров... І я стискав цю руку... дружина моя, моя чиста Анна віталася з убивцем...

...Але ж бо він убив ворога... І свою, і своєї, і нашої

справи... Хіба де коли обходилося визволення без крові?.. Хіба Хмельницький не бродив у ріках крові?.. А гайдамаки брацлавські хіба не ріжуть, не вішають панів?..

...Це все так, але... Але сидіти за одним столом із людиною, що має ще не засохлу кров на руках... Він візьметься за рушник — а від того зостануться криваві сліди пальців... Моє тихе обиталище... мої книжки... рукописи — і кров... Кров на рукописах, на чистих аркушах паперу, де я хотів писати великі слова любові, сніжно-білі, чисті мислі, що вели би людство до щастя... Через розум, через веління серця, а не через кров...»

Отець Кралевич напружував усю свою волю, як це вміють робити сильні люди, щоб не дати помітити Олексі впливу оцих своїх думок, але нерви були сильніші мозку й не повинувалися приказам із центру. Єгомость змушував себе балакати з Олексою по-прежньому, вдавав, ніби цікавиться справою, а сам час від часу кидав погляд на руку Олекси, на рукави сорочки — чи не помітно там кривавих слідів.

Олекса тільки дивувався. Що сталося з єгомостем? Де ділася його привітність, його щира бесіда, товариське обходження. Це ж чужа, чужа людина сидить тут, по-чужому дивиться, по-чужому говорить. Але чому?.. Може, він нездоровий? А може, що трапилося лихого?..

Олекса не розумів і шукав об'єктивних причин. Але от увійшла матушка кликати на обід. Так було багато разів, так було завжди: матушка приходила і гречно, тепло просила на обід.

Але єгомость заклопотано якось устав і, криючи схвильоване лице в повороті голови, сказав:

— Я... видиш... іще не хочу обідати, а... панові Олексі, мабуть, дуже спішно...

Панові Олексі...

І мов ударило Довбуша. Він зблід, цей сильний чоловік. Одразу не стало і одної кровинки в лиці... В одну мить зрозумів, що він тут чужий, що ніякого такого ідейного керівництва звідси не діждешся, що всі оті Верлани, Гриви й Медведі, і Україна ота — то все брехня, і нічого такого ніколи на світі не було. І що коли попав ти вже на свою опришківську дорогу, то йди самотужки, як твоя власна голова розуміє, а не надійся ні на попів, ні на панів, ні ще на яку там сволоту. Олекса встав і почав прощатися.

Матушка підняла здивовані очі.

— Але куди ви, Олексо? Таже обід на столі.

Олекса посміхнувся якось криво і жалібно.

— Мені вже тих обідів не їсти... Буду з торби хлібом жити, з скали воду пити.

Поклонився й вийшов.

Матушка здивовано дивилася на чоловіка.

— Що з ним, що ви йому сказали?

Отець Кралевич нахилив до дружини лице й прошепотів:

— Він убив чоловіка...

— Кого?.. Як?.. Де?..

Єгомость оповів усю історію з економом. Матушка нервово встала.

— То ви вигнали чоловіка з хати за те, що він обставав честь дружини? Честь женщини?..

— Але ж бо на його руках кров... Як міг я посадити його за стіл з кривавими руками обіч тебе, за нашим чистим столом.

Очі матушки зробилися якимись вузькими, гострими. Таких очей іще зроду не бачив отець Кралевич у дружини. І таких слів теж ніколи не чув із оцих вуст.

— А чи не вважаєте ви, отче, що частина сеї крові, уже пролитої гуцулом, і частина тої, котру він іще пролле, лежить і на ваших руках?.. А чи не думаєте ви, що оцей простий гуцул, то лише, властиво, виконавець вашої волі, ваших навчань, ваших впоєних в нього думок? Ви посилали — він пішов; ви звеліли — він виконав наказ. Ви підняли меч — а він тільки вдарив. То чи було ж право у вас так жорстоко, так не по-людському образити вашого спільника, виконавцю ваших велінь?

Так... Да... Велика любов буває здібною часом до великої жорстокості. Отець Кралевич розкрив рота і задихнувся.

Насамперед, сей тон. Се говорить матушка. Се говорить тисячолітній друг життя, друг безмовний, що говорив лише поглядами. Що не вникав і не розцінював, а сприймав як довжне, як закон, як необхідність.

Та от показується, що і не сприймав, а розцінював і навіть осуджував — лише мовчав. А тепер сказав. За всі рази раз. І слово це стало від довгого загострювання таке жалюче, що припікає серце, мов розпаленим залізом.

А потім — думка, яку висловила матушка. «Це ж правда. Се ж я агітував і збаламутив цього простого чоловіка. Се ж я набив йому голову ідеалізацією повстанців, необхідністю протесту... От він і запротестував, як умів... І це не він один убивав економа печеніжинського, а ми

вдвох... Я ідейний керівник цього злочину, і, за всіма законами всього світу, я перший мушу відповідати навіть перед людським судом...» А потім приходило на думку, як вони сиділи удвох з Олексою. Перед убивцем моральним сидить убивець фізичний, і вони змовляються удвох, як би ще кого убити. І щоб багато-багато повбивати людей. Се для того, аби ті, хто зостанеться в живих, були страшенно щасливі. «Що за дика, що за звіряча думка! І невже я міг так думати, міг так говорити, міг направляти туди залізну волю цього гуцула...» Велика і темна безодня розкрилася перед очима отця Кралевича. Чи тобі ж, безсилому, гнилотілому вплутуватися у великі діла, де життя навіть не важить нічого ні своє, ні тим більше ворогове? Туди треба людей повнокровних, людей чину, безоглядних і твердих. Таких, як Довбуш Олекса. А ти... брехнув там щось язичком і перепудився...

А що ж тепер мусить почувати оцей збаламучений тобою гуцул! З якими думками, з яким морем одчаю іде він оце у свої гори і яке прокляття понесе туди всім отаким язикоблудам, як ти. Він, бач, не пожалів. Нічого не пожалів. Усе поклав на вказане тобою місце. Зрікся спокійного родинного життя, зрікся дружини, яку, видно, любить, дитини зрікся власної — і пішов. А ти відрікся його, як Юда Христа, і так тяжко, так до глибини серця образив.

— Анно! — просто і тихо сказав отець Кралевич.— Що це я наробив? — І авторитетний, високоучений ділатель великої політики так просто, по-дитячому просто просив поради у своєї неученої, все життя мовчазної жінки.

— Нічого доброго! — чулася відповідь звідти все так само жорстоко. Слова падали, мов оте каміння, що вилітає з вулкана: прямо на голову і без усякої милості.— Нічого доброго. В горах давно вже не було опришків — тепер вони відродяться з вашої, отче, легкої руки й з вашого благословення. Цікава, мабуть, річ... Бо то ж уперше, мабуть, свята церква єднається з розбишацтвом, та ще й бере провід у свої руки. Але коли неображеного гуцула можна було тримати коло себе та якось направляти його криваву діяльність — так ви, отче, певне рахували — то ображеним гуцулом руководити годі. Він піде тепер самопас, піддасться власним інстинктам, підпаде під вплив оточення диких товаришів. І надаремне ви, отче, так перелякалися одного вбивства на своїх руках — тих убивств буде більше... Не стане рук у вас, не стане пальців на руках — і то все будете ви, отче...

— Анно,— молящо якось говорив отець Кралевич і простяг руки.

Але Анна не чула. Це не була вже мовчазна Анна, з якою ніхто не хотів рахуватися — це була Немезіс, що мститься за вічне своє поневіряння, що говорить раз у сто літ, але говорить тоді словами важкими, як скеля, пекучими, як поплавлений метал.

— Що?.. Бігли би, отче, й завертали? Перепрошували й саджали за обід? Ні!.. Таких речей ніхто не прощає, а гуцул тим більше.

— Що ж робити? Що робити, Анно?

— Передати все волі божій.

І пішла до свого покою. Виходила, як королева, але впала на ліжко, як зломлена билина. У спазматичних, конвульсійних риданнях билося й трепетало тіло.

Се була четверта драма. Любила свого чоловіка, цінила його ум, горда була з його непохитності, з його оригінальності, що він так не похожий на буденні типи обивательського оточення. І от почула нараз, що не зашкодило би поменше тої оригінальності, а побільше становчості й розуміння реальних задач живого життя. Або гнатися за фантомами та гнатися до кінця, до загибелі, як отой гуцул Олекса Довбуш, або не гнатися зовсім. А так — поткнутися і назад, бовкнути язиком, а від діла усунутися: робота не почесна...

VII

А Олекса дійсно біг, не знаючи, на якому він світі. Душа розривалася. Мозок не міг обхопити, не міг подиктувати розум, що робити в найближчу хвилину. Піймав себе, що біжить знайомою дорогою в напрямі своєї хати. До дружини би... До тихої Єлени, що так словом одним тихим може улагоджувати болі й приносити полегшу. Чи раз так було, що охопить відчай душу, ненависть розпирає усього тебе, що пішов би й бив кого попало.

А вона положить руку на плече, загляне в очі, скаже що-небудь таке просте-просте — втихомирюються хвилі забурханого духу, злобне слово зірветься з уст, впаде на землю, а з ним разом і злобне бажання. Перестануть тремтіти мускули, очі не мечуть уже блискавиць, і вмирає безрозсудний чин.

Олекса певен, що якби й цей раз, тоді, як вона прибігла,

коли б удалося перекинутися з нею хоч парою слів, вона вдержала би свого сильного чоловіка. Мов канатом сталевим, вдержала би одним словечком. Простим-простим.

Але він же не зупинився і на мить. Коли побачив її закривавлену — світ замакітрився йому перед очима, все здалося дрібницею перед образою цієї дорогої істоти — і от... сталося.

Та Олекса не жалів. Він і зараз не зробив би інакше, але що от зараз не можна прибігти до неї, оповісти, поскаржитися на тяжку незаслужену обіду... Вона б зуміла заспокоїти. Вона б якось представила се в іншому, приємлемому світлі — і воно стало би легше. Так що ж, коли жінки немає, сім'ї немає... І хлопчика, малого Олексика, немає, що любив так влізти батькові на коліна й бавитися грідушками. Немає нічого. Пустині полонинські, дикі печери, куди так цікаво було лазити хлопцем і так нецікаво лізти тепер, щоб там жити...

Став серед дороги і з тоскою оглянувся. Куди йти?

Направо, наліво, вперед, назад — всюди однакова самотність, всюди однакова небезпека й обов'язок братися за зброю... Се ж когось треба вбивати, когось калічити. Навіщо се і кому воно потрібне?

Надіявся на єгомостя, чекав його слова, благословення, поради й допомоги — і от... Ще нічого не було, а він уже злякався, продав. А згодом? Чого доброго, й донести може. От так отець святий... Всі вони однакові... їх душу псам іздохлим.

Рішив побувати дома за всяку ціну. Зайде до Осташука — він сидить на узбіччі. Попросить дати знати жінці. Той такий, що не зрадить. Зрештою — буду берегтися.

Бистрим кроком і якось заспокоєно пішов до села.

— Хто там?

— Ано-ко вийдіт, газдо, на мінуту.

— Ти, Оле?..

— Я...

— Зара...

Вийшов. Оповідав новини, які могли цікавити Олексу.

— Гайдуки брали до двору дєдю твого, жінку брали. Кричев пан на не...

— Кричев то пусте. Але не бив? Не знущєвси?

— Ні, не казали.

Олекса зітхнув із полегшою. Значить, погроза мала свій скуток.

— Но, а ти єк, Оле?

— Та й що? Маю п'єтнацік легінів під собов,— хвастонув Олекса.— Нароб'ю такого, що всім дивно буде.

Осташук покивав одобряюче головою.

— Ає... ає... То би добре — попуджєти панів трохє. Най би си варували.

Осташук пішов дати знати Єлені.

Вона прибігла, задихавшися, й кинулася на шию Олексі. Він її пестив і говорив ласкаві слова. Тепер тільки вповні відчув, яке щастя кинув собі під ноги. Оце би зараз пішов додому... там затишно так, любо... Олексик малий.

— Питавси за мнов?

— Ає... питаєтси... «А де дєдя?» А я все кажу: скоро прийде... скоро прийде...

Щеміло серце, думаючи, що не скоро цес дєдя прийде... А може ше так трафитиси, шо приведут...

Якби ще не той піп прóклятий, то, може би, нічого й не було. А то наговорив-наговорив, запаморочив голову, а сам... У, песєчя душа попівська! Чув гнів до недавнього свого божества. Це якби так попав у руки — набив би по обох боках обухом добре, аби знав, єк єзиком бовтати.

Н-но... Шо си стало, то стало. Тепер уже не чєс мінєти. Може, й піп тут не винен, бо він же економа на мою жінку не посилав... Однако я би вбив того отамана й мусив би йти в опришки.

Цілу ніч пробалакали Олекса з Єленою. Заспокоїв її трохи. Сказав, що це ж не навічно, що, може ж, воно ще перемелеться якось.

— Ци я знаю, шо може бути? Може, я си верну, може, до Молдави підемо газдувати — усєко може бути. Я буду си навідувати суда, єк забезпечюси. А витак видко буде...

Єлені стало легше: все ж не пропасть під ногами.

VIII

О-го-го. Одразу загриміло ім'я Довбуша в гірських околицях. Напади, один другого сміливіший, один другого удачніший, посипалися як з мішка. І число їх, і територія розповсюдження попросту лякали. Здавалося, що сей розбійник може бути в один час в багатьох місцях одразу.

— Чи чули? Жида ограбував у Ясені.

— А в Перегінську мало не весь ринок ограбував. Разхуйте — місто ж.

Ясінь — у глибоких горах на угорській границі, а

Перегінське де? Сама подорож туди густо заселеними околицями вже була небезпечною, але молодий ватажко, видимо, не знав небезпек і нікого й нічого не боявся. Перелітав з місця на місце й лякав бистротою своїх пересувань.

Сьогодні оповідають про грабіж в Уторопах, завтра в Товмачику, післязавтра в Добротові, далі в Устеріках — і сиплються, сиплються назви за назвами, пострах нападає на околицю.

Що одразу стало примітним, так се те, що за об'єкт своїх нападів молодий ватажко вибирав тільки панів та корчмарів. На гуцулів не нападав зовсім. Мало того, що не нападав, але говорено, що дуже часто він свою пайку віддавав бідноті. Коли таких фактів народна пам'ять відмітила кілька — се одразу привернуло до нового отамана симпатії широких мас гуцульської бідноти.

— Ае, ае... Він лиш пани та жиди пуджеє, а людем нічьо не каже. А наше село ув Ослави прийшов та таку єк півхлопа скриню грошей взяв у пана. А витак ідут усі селом, він та й трицік хлопців, єк восько йке, та усе гроші обіруч меже челідь сіют, ає...

— Чємний то йкийс вотаман об'євивси. Він, кают, на усєкого бінного си дивит. Легіням своїм сказав: «Хуч жида, хуч пана, що у невеликі пенції, то не руш...»

Коли приходила вістка, що нападав Довбуш і на гуцулів, то показувалося, що були або панські служаки, як ото в Ясені пограбував гайдука, в Микуличині, або то були учасники облав, як ото в Чорних Ославах, коло Ланчина.

Тамошній жупник ладив похід на опришків, а кілька багатших газд охотно піднялися допомагати. З походу нічого не вийшло, бо Довбуш щез. Але за кілька день несподівано вернув і напав на Чорні Ослави серед білого дня.

Жупник заплатив життям за організацію, а газди, учасники походу, всі покидали свої жінки й діти та повтікали в ліс. Чотири хати зрабували хлопці. П'ятий газда зумів викрутитися. Він не тікав у ліс, а навпаки: повиносив надвір столи, заставив усяким питвом і наїдками, сам став коло воріт і низьким поклоном запросив хлопців на обід.

— Що-сме завинив — проскіт, але хліба-солі прошу не відцуритиси.

Се так подобалося, кажуть, Довбушеві, що він не велів займати того газду.

Ще одна особливість нападів Довбуша була та, що де

тільки були при тім люди або де так із ними Довбуш зустрічався — всюди говорив:

— Підіймайтеси, люде, єк ми. Беріт у руки бартки, єк ми. Таже вас багато, а панів мало. Докив будете терпіти? Бийте панів... Гоніт їх на псю маму з нашої землі.

Але сам Олекса убивав рідко, видно, при якихось особливих умовах. Такими особливими умовинами було насамперед погане поводження пана з селянами. Лихих панів Олекса не милував ніяк. Другою причиною смертовбивства могла бути участь в організації походу на опришків. Так погиб отой жупник у Ланчині. В Текучі убито урядника Лошака й розгромлено його канцелярію, спалено всі папери. Впрочім, до паперу в опришків виявилася якась прямо ненависть: де не попали на папери, там всюди їх палили. Від них, казали, всі біди на народ ідуть. Коли напали на місто Молотків, то не так кинулися грабувати магазини, як палити в ратуші папери.

Пострах пішов по панах підгірських. Де не зійдуться — розмова тільки про одно: там того ограбовано, там того спалено, там того убито.

— Чули? У Вербіжі зрабовано пана Добросельського. Все забрано... Все...

— Се його піддані, Джамиджуки навели. Вони в Довбушевій ватазі — ну от і направили.

— Не все одно, хто направив? Він і без направи буде нападати на всіх підряд.

— Як підряд?

— А так. Буде йти за порядком: сьогодні мене, завтра вас, післязавтра його...

— Та що ви?

— Та нічого. Ви чули, як він всюди говорить, що вижене всіх панів і жидів із «свого краю».

— Жидів — не бороню. А як же мене, коли я з діда-прадіда тутешній?

— А він каже, що то край їхній і що ми тут всі зайди.

— Ну... це вже...

— Стрівайте,— вмішується третій.— Ви це самі від Довбуша чули, чи з чого ви так вньоскуєте?

— Сам Довбуш це каже і повторює всюди. Коли мого сусіда, пана Рушиця, грабував у Воскресінцях, то так і казав: «Забирайтеся,— каже,— пани звідси, бо однаково життя вам тут не буде. Підійму весь народ проти панів, то всім народом вас виженемо. Я,— каже,— тільки перший

загін народний. Мене вислано розчистити шлях, намітити путь». От як він розсуждає.

— То як, пана Рушиця пограбовано?

— Вже.

— А яка у нього колекція зброї була!.. Я часто любувався, буваючи у нього.

— Пішла вся.

— А як з розумувань того Довбуша, чи не відчуваєте ви, панове, тут якого вищого руководства? Будь-що-будь, а такі ідеї — підняття всього народу і таке інше — це нове в устах гуцула. Ми знаємо опришків і опришків усяких, але то собі просто грабує чоловік — і все. А тут... Воля ваша, а я вбачаю тут чиєсь ідейне руководство. Чи не постарався тут і не приложив руки який піп руський.

— Можливо, що й так. Бо дійсно: він убиває мало кого, більше грабує. Гуманним, так би сказати, способом виганяє нас звідси.

— Так не убиває, кажете?

— Трапляється, але то вже яких особливих... Тих, що занадто жорстоко поводилися з селянами.

Пан Карпінський, сей вічний проповідник лагідного обходження з хлопом, і тут вставляє:

— Я завжди казав, що чаша терпіння народного переповниться й доведеться нам усім покутувати за гріхи деякої части з нас.

А пан Злотніцький, прихильник суворої школи для хлопа, виривається:

— Як пана слухати, то хлопа треба під шкло посадити й любуватися ним, щоб не сказати яскравіше...

— А як пана слухати, то з хлопа треба шкіру здерти та нею застелити собі стіл для великодньої паски.

Це вічна полеміка. Говорять ніби двоє, але то, властиво, найяскравіші представники двох течій і за кожним із них стоять симпатики. Пан Карпінський — старополяк, прихильник родинних, найближчих стосунків із селянством. Він любить повторяти старинний віршик, і то дійсно до нього підходить...

А пан Злотніцький — це вже інший і цілком протилежний тип. Правда, і він часом бавиться в старопольщину, але бере звідти тільки необуздану сваволю. Що ж до [селянства], то вважає його бидлом і навіть серед не дуже поблажливих панків своєї околиці виділяється жорстокістю.

Не тільки пан Карпінський, а й сусіди не раз говорили панові Злотніцькому [«co zanadto, to nie zdrowo»]: (чого занадто, то того вже забагато) й радили трохи зм'ягшити режим, але пан Злотніцький був дражливий на сім пункті й зубато відгризався.

— Панове! Я до ваших справ не мішаюся, не мішайтеся, будь ласка, й ви до моїх. Може, у вас які хлопи інші, того не знаю, але у мене самі лотри, лайдаки, лінюхи і злодії — і до них у мене мова одна — нагай.

Та не лише нагая вживав пан Злотніцький у своїх розмовах із хлопами. Гірше було те, що він часом вигадував спеціальні муки, особливо для тих, хто проявляв хоч який-небудь дух протесту.

Декому це імпонувало, як, наприклад, панові ловчому курському. Він часто висловлював думку, що заздрить панові Злотніцькому.

— Се у вас тут, на долах, можна собі позволити на таке з хлопом. А у нас в горах це попросту неможливе.

Пан полковник сміявся з того.

— То пан не вміє. Якби я сидів у ваших околицях, я би вам показав, як то треба тримати хлопа в руках.

IX

Коли об'явився Довбуш і рядом учинків заявив себе як месник народних кривд; коли раз, і два, і кілька трапилися факти, що селянство скаржилося Довбушеві на лютість панів і Довбуш ішов і творив розправу, багато шляхтичів мусили змінити свій режим; дехто пробував і загравати із своїми підданими.

— Ну що, панове сусіди,— півжартівливо, півсерйозно говорив такий до своїх селян.— Будете закликати Довбуша до мене?

Селянство або відмовчувалося многозначно, або лицемірно говорило:

— Ми ваші, ви наші...

Дивно було одно — і над тим багато дехто задумувався: як то одразу оцінило селянство виступи Довбуша як свої власні й дало на них свою санкцію. І раніше ж бували опришки, і вони розбивали панів, але чомусь селянство не розписувалося за них. Виказувало до декого з них свої симпатії, допомагало часом, але то все в певних границях природно.

Тут же якось одразу сталося щось інше. Перших кілька нападів, і ім'я Довбуша вже у всіх на устах, всі селяни

повторюють його з тою усмішечкою, з якою ото оповідають улюблені свої анекдоти про дуже мудрого хлопа й дуже глупих панів. Одразу пішли творитися якісь оповідання, якісь легенди навіть про особливі вчинки Довбуша. І всюди червоною ниткою проходила симпатія нового отамана до бідного люду.

— Єк ішов Довбуш із Ляховец, над ріков над Бистрицев, лапав рибу Василь Василюк, господар лєховецький. Довбуш прийшов до нього й каже:

— Рибу лапаєш?

— Ає, рибу.

— А ти нас погостиш?

— А чому ні? Погощу. Я шє й дома маю.

— Ну то ми підем до тебе на вбід.

Пішли. Та й добре їх усіх почастував рибов. Довбуш подякував, а витак каже:

— А шо тобі належитси за тото?

— А нічо.

— Ну, то настав'ей шепку.

Тот наставив шепку, а шепка велика, шо й півгєлетки в неї влізе. Та й Довбуш насипав му повно гроший.

Над тими, хто кривдив бідних людей, Довбуш мстився часом жорстоко. Бистро оббігла гори чутка, як Олекса закопав живого попа в землю. Скільки там було дійсної правди, а скільки уросло з легенди — не відомо, а тільки чомусь ніхто точно не вказував, де власне то відбулося. Казали, що був десь побережник один і вмер. Пішла жінка до попа, а той каже:

— Як не п'ятнадцять лєвів, то не буду ховати.

Іде жінка назад, плаче. Зустрічає її Довбуш:

— Чого плачеш, молодице?

— Єк же мені не плакати, йк ксьондз не хтє чоловіка ховати без п'єтнадцік левів, а я тих грошей зроду не мала.

— А де ти жиєш?

— А ту, у лісі, чоловік був побережником.

— Ану йдім.

Прийшов Довбуш, подивився. Лежит тот мертвий на голій соломі, діти сиде голодні, нема що вкусити. Зараз казав Довбуш своїм легіням витєгти, що в кого є їсти; погодували діти та й ту жінку, а витак Довбуш їй каже:

— На тобі п'єтнадцік левів та най тобі поховає ксьондз чоловіка. Єк єго завтра вінесут на цвинтар і вийде ксьондз та й буде коло гробу, і єк спустят у єму — скажеш

ксьондзові, що прийде до него Олекса. А піп тогди буде вертати тобі гроші, лиш ти не бери.

Все так відбулося. Піп, перетривожений грядущою відплатою, велить зарізати ялівку, готовить щедрий обід, але Олекса обідати не хоче й велить себе вести на цвинтар і показати, де поховано того бідного.

А ксьондз не знав, що й єму вже попри того бідного вікопали. І він пішов з ними всіма на цвинтар та й показує:

— Оцей гріб того бідного...

А Олекса сказав товаришам:

— Кладіт го до цеї єми.

А вони го поклали стоєти сторцом рівно з землев, лиш голова наверхі і прикидали го глинов по саму шию.

Вернулиси до него додому та й забрали гроші. Повернули до тої бідної удовиці, й Довбуш дав і утриманє до самої смерти.

А ксьондз цілий тиждень стоєв у землі і дуже плакав. А за ним скрізь писали — де ся подів. Аж грабар го відшукав.

Єк го відкопали, принесли додому, але так го глина з'їла, шо вже шос тиждень по тому помер.

Казали, ніби це піп був у Гробівцях, але не точно. І тут же оповідали, що і попа, коли він бідний, Довбуш не займав. Говорили, що після грабунку грабовецького попа мав Довбуш піти ще до ляховецького, бо про нього теж казали, що він дуже скупий. А той піп та був собі, кажуть, дуже хитрий. Прочувши про Довбуша, пустився на хитрість.

— Борзо повіносив усі дорогі речі гет з хати, а поскликав від сусід дрібні діти і не дав їм цілий день їсти, аби були голодні. Сам перебрався дуже біднo і поставив післанце на дорозі, аби дав знати, коли ме Довбуш іти, аби попадє варила їсти для тих дітей. А єк тот посланец дав знати, вна зачєла варити кукурудзєний чир.

Довбуш прийшов, дивитси на того і питає:

— То всі твої діти?

— А всі.

А діти кричут: «Їсти!.. Їсти!..»

Подивився, подивився Довбуш і каже:

— То ліпше бути денним зарібником, ніж таков попадев, як ся.

Та й усі ті гроші, що зрабував у Грабівцях, дав сему попові.

Підкреслювалася загалом щедрість нового отамана не

тільки спеціально до бідних, а взагалі. Вказувалося, що у нього немає тої жадності до грошей, яку проявляють взагалі розбійники. Оповідали, наприклад, що в Сиготі багачі збудували собі спеціальну скарбницю, куди зсипали своє золото й серебро. Причім зробили це дуже хитро.

— Жиди хтіли Олексу змудрувати та й усипали успід золота, а поверхи срібла у скриньох. Гадали, що си май скорше заберут, шо зверху, та й далі.

Але Олекса добачив се зара: узєв лопату і повигортав золото наверх. Кожний легінь набрав, шо міг, і пішли у гори.

Єк вийшли на прилуку, то дивитси Олекса, що декотрий легінь набрав тих грошей, шо ледве несе. Сказав стати і принести усі торби д'собі. З кождої торби надсипав, а лишив лиш тілько, кілько хлоп годен занести. Решту, шо лишилося, розсієв кругом по прилуці.

— Нащо ти, Олексику, розсіваєш золото?— кажут легіні.

— Е, дітоньки. То і за тридцік років найде пастушок грошик — зрадуєси тому дуже та й Бога запросит.

А в Солотвині, оповідали, як забрав касу Довбуш, то взяв лопату й викидав усі гроші надвір.

— То єк був гмін людей, цілий, казати, єрмарок, так усього кинулоси збирати гроші. Люде дуже урадувалиси тому і Бога просили за Довбуша, бо кожний ніс купу гроший з єрмарку додому.

Часом це розкидання грошей приходило ніби ні з того ні з сього, видно, просто від повноти душевної. Так ніби трапилося раз у Зеленици, де на Спаса, коли люди йшли до церкви, Довбуш ніби взяв решета й почав розсівати гроші на дорозі.

— То сієв від Єков'єків аж онде, де сидит Єнкілька. Люде йдуть до церкові, аж ту див'ютси — гроші... Забули й за церкву, кинулиси збирати. Та йк зачнут сварку, а далі бійку... Зробили ціле пекло над тим маєтком, що їх Довбуш почестував. Одно перед другого хотіло бирше набрати... А Довбуш си сміе...

Взагалі, припав до душі народові новий отаман. Рядом із жорстокістю, з якою він розправлявся з ворогами народу, відмічалося ласкаве, лагідне ставлення до жінок і особливо до дітей. А най би котрий з легінів дитину малу торкнув, він зараз: «Най,— каже,— най... Не руш...»

— То вже я самий знаю, шо правда. Він був ув Оліне в Зеленици. Та шо ж, баювали там трохе у саду — бо ув

Олінє був садок. Рано, єк уже йти, Довбуш каже: «Дивиси, газдику, аби хлопец твій — а у Олінє був малий хлопчіше— аби хлопец,— каже,— не йшов у сад, бо оден з моїх легінів згубив ніж».

Видиш, єк дбав. Помнєтав за дитину ліпше дєді. Бо Олінь забув, та й хлопец поліз рано у сад та, видитси, не розпоров собі стегно? Ого! Розпоров гет...

А пани слухають усі оті легенди й оповідання через своїх довірених... Та коли ж би то все обмежувалося на оповіданнях, то була би ще байка. Коли ж бо селянство ознаменовувало свої симпатії до молодого отамана не самими легендами, а цілком в реальний спосіб. Довбуш не потребував мати ні агентів, ні шпіонів — все селянство одразу записалося до нього в агентуру: і поведуть, і розкажуть, і покажуть, куди пройти, коли безпечніше напасти. Стануть самі на сторожу й то з усіх боків. Коли часом Олекса помилує поміщика й не підпалить — підпалять самі, а потім лицемірно б'ють у дзвони й прибігають гасити вже тоді, як усе згоріло.

Унилість напала на панів. І коли першими часами то ще відбувалося спорадично — все якось думалося: то лихо на сусіда, а мене, може, Бог помилує. Коли ж грабежі посипалися як з мішка, радіус сфери діяння поширшав до надзвичайних розмірів — всі відчули, що в краю сталося щось особливе, прийшла якась пошесть, як от чума або холера. Навіть гірше. Бо від хвороби є ліки, нарешті, можна виждати, перебути лихий час і вернути знову додому. А тут ліків нема; утекти, правда, можна, але коли вернешся, то прийдеш на згарища власного маєтку.

...

X

Найбільше всіх потерпав пан ловчий курський.

В перший момент після того, як трапився отой випадок з економом, пан Кшивокольський не міг отямитися від гніву. Йому здавалося, що шляхетський гонор потребує незвлочної та примірної кари. Хату Довбушеву спалити, жінку його вкарати смертю, як рівно батька й матір. Або завдати до вічного криміналу в кайданах. Взагалі, не було такої кари, яка би здалася завеликою. На щастя, серед двірні знайшовся один старий служака, який порадив своєму панові не спішити й взагалі не дуже-то давати рукам волю.

— Бо то, видите самі, який то зухвалий хлоп. Він же перестерігав на відході, аби ви не займали його жінку,— і я би вам радив справді не чіпати. Бо той хлоп як узлоститься — хто вас тоді від нього оборонить? Ніхто.

— А ти знаєш, що по старому сарматському закону за смерть одного шляхтича треба убити сім хлопів?

Де саме пан ловчий курський вичитав такий закон, того він не сказав, але дістав у відповідь стиснення плечима.

— Я такого закону не знаю, то не буду про нього й говорити. Може, то давно колись було так, а тепер якось я про таке не чував. Зрештою, то за шляхтича, а покійний пан економ був такий же шляхтич, як...

І замалим не вирвалося —«як і ти». Старий був слуга вірний, але шпигнути пана ледве втримався.

Пан Кшивокольський бундючився ще трохи для виду, але внутрішньо чув, що слуга каже правду. Для видимості закликав до двора Єлену, старих, покричав на них, а зробити все ж нічого не зробив — і не каявся потім.

Бо коли пішли чутки про напади Олекси на панів, про удачливість його походів, пан ловчий благословив у душі доброго порадника. Мороз ішов поза шкірою, коли думав — що би з ним зробив тепер Олекса, якби дійсно, в першому пориві, кара впала на Єлену.

І пан ловчий курський не тільки не чіпав родини Довбушів, а навіть прикликав раз до себе старого Василя і говорив йому:

— Слухай, старий. Що сталося, то сталося — і най твоєму Олексі буде Бог суддя. Але мені жаль твоїх синів. Все ж вони хлопці гарні і могли би собі газдувати. Я би їм поміг... Скажи їм — нехай перестануть розбивати й вертають додому. Може, вони бояться мене, то скажи їм, що даю їм своє рицарське слово, що їм нічого не буде. Я пущу все в непам'ять. А як вони не послухають і далі будуть броїти, то певно попадуть на шибеницю, це вже ретельно. Рано чи пізно, а попадуть. До часу дзбан воду носить.

Василь слухав з покірним виглядом, потакував, а сам думав:

«Ає... Добре співаєш... А йкби вернули — дав би походити місяць чи два, тогди... Знаємо ми вас...»

Зрештою Василеві, як показалося, просто було невигідно, аби сини вертали. Насамперед зазнав великої шани від селян. Ще від своїх не так, як від чужих. Де би не показався — просять випити, угощають та ще дякують.

— Ой, дєкувать, дєкувать, що такого-сте сина зростили. Честь, честь,— говорили і на базарі, і на храмі, і де б не ступив. Правда, дякує більше голота. Більша була би честь, якби дякували єкі май порєдніші газди, але вони помовчують.

Та й економічно поворот синів був би невигідний. І за п'ять літ вони не заробили би стільки, скільки оце тепер понаносили тайкома. Або, скажім, таке.

Сидить раз перед вечором Василь на порозі своєї хати, попихкує люлечку. Коли дивиться — фігура якась. Звернула з дороги на Василеву стежку й простує сюди. Придивляється Василь —єврей якийсь, та ще й незнайомий. Бесаги за плечима.

Спохмурнів Василь. Що тут євреєві треба? Коли єврей іде до крескенина, то вже напевне з лихою думкою: драча якась нова ци біда го знає, що вни вже там, жиди з панами, вигадали.

Гість підійшов до воріт, обганяється від собаки.

— Узміт кутюгу... Кутюгу узміт...

Василь відогнав пса.

— Ви будете Василь Довбуш?

— Я...

— То, може би-сте, були ласкаві піти д'хати — я би шос хтів зговорете з вами.

Здивований іде Василь до хати: щось дуже лагідно говорить жид.

В хаті ще чудніше. Кланяється єврей Василеві раз, кланяється два, кланяється й три. Потім ставить на стіл велику бутлю горілки, кладе два буханці білого хліба, такого, що зроду такий не лежав тут на столі у Довбушів. Фаску масла кладе, бринзи, ковбаси такий кавалок, як кінська нога.

А виклавши все це з бесагів, поклонився ще раз і каже:

— Прошю вас приймати цес дарунок та й аби-сте були ласкаві сказати своїм синам, аби вни мене не грабували.

Але... Ось воно що...

Лице Василя набрало ясновельможної поваги.

— А ти би хто був?

— А я називаюся Йосель, Йосель Бергштейн. Я орендую шеньок у Лючі. Так я видів ваших синів — уй... Шо за хлопи... Єк дуб'є... Слава Богу, шо-сте дочекали таких синів...

Може, й не цілком Йосель славив Бога за Довбушевих синів, але бодай так говорив.

Дивлячись на солідні аргументи, якими підкріпив Йосель своє прохання, Василь велично відповів Йоселеві:

— Не бійси, жиде, нічого і йди собі д'хаті супокійно. А йк прийдут ід тобі сини, то скажи, шо був у мене й шо я велів їм тебе не займати. Дай їм їсти-пити — та ото й по всему. А коби таки конче хтіли рабувати, то вилай їх порєнно та й скажи, що дєдеві донесеш.

Лице Йося зробилося унилим. «Вилай добре... Се тоді, як корчма горить, звідусюди пістолетні вистріли, а коло горла тобі ножик тримають. Вилай добре, коли я один, а їх десять, а може, сто — я знаю?»

І тому скорбно відозвався Йосьо:

— Ци мені лаяти таких великих панів?.. Та я й подивитися на ні бою. От єкби... єкби ви були ласкаві дати мені знак єкий... шос із себе...

Василь сміявся:

— А шо я ті дам із себе? Гачі дати? То в мене вни онні — ци я му ходити без штанів, га-га-га...

Йосьо дивився по хаті — що би таке взяти. Але в халупі Василевій було голо.

Погляд шинкаря впав на засмальцьовану крисаню старого Василя. Тій крисані було, мабуть, стільки ж літ, скільки й самому Василеві. Зашкарубла, просмальцьована, вона виглядала на якийсь безформений шматок шкіри неоприділеного кольору чи кольорів. То була неписана історія життя її обладателя — Василя Довбуша. Впрочім, не можна було би сказати, що неписана, бо там все було написано, тільки не тим чи іншим абецадлом, а певними, самому лише Василеві зрозумілими ієрогліфами.

От шпалаба урвана. Це ще парубком відбивався від десятка легінів із сусіднього села, куди ходив до дівчат. Не тому, щоби своїх бракувало, а так, із буйності.

От бик пробив діру рогом, як метав колись у полонині. А ось дірочка таємного походження... так ніби слід кулі поліцейського «гусарського» пістолєти...

Багато там було всяких знаків. По магнатських домах вішають військові трофеї по стінах, що оповідають правнукам історію їх дідів. Василь міг би повісити на кілку свою крисаню і по ній оповісти історію не свого лише, а цілого покоління. Бо те, що переживав він, переживала й більшість таких, як він.

І от цей, можна сказати, літопис побачило шустре око Йося.

— Гачі... шо мені гачі? А от коби-сте були ласкаві-та

й дали мені оту вашу кресаню, то я би вже вам файно подекував, а завтра бих прислав вам нову, та таку, шо ф-фа!.. Дивитиси мож... Дайте, газдо. Видев, ваші сини знают, шо то дєдева кресаня.

Ого! Ще би їм не знати, коли від маленькості вони не бачили на голові дєді іншого убора, лише оцю вічну, незмінну — і буденну, і святочну — кресаню.

Але Василеві якось не хотілося розставатись із тою редіквією.

— Та я до неї звик... та вже тіцькі роки... та на якого дідька мені нова... то молодому кортит, а мені то вже...

Але Йосьо все ж таки Йосьо, і не був би він Йосьо, коли би не вмів допинати свого. В результаті переговорів Йосьо забрав ту святиню родини Довбушів і дійсно як дорогоцінність поніс додому, притуляючи до грудей.

Справді то була вартісна річ. То була гарантія збереження свого майна, гарантія збереження «трудів» стількох літ.

А Василь увечері зробив «бал» своїм близьким і дальшим сусідам. Попилися всі як... Старий все припрошує:

— Пийте, людонькове! Не шкодуйте жидівського добра. Я пошлю до Лючі, й мені Йосьо ше даст. Та шо до Лючі... До усєкої коршми пошлю, то мені усєкий жид даст. А то чому? Бо я лиш іскажу слово онно — і кант! Бо у мене сини-и... Ні у кого таких синів нема, йк у мене сини.

І хвалився, фудулився, аж поки непривичний хміль звалив його серед таких же п'яних, як і він.

А за який тиждень попробував своєї могутності. Закликав пастуха Жолоба Олексу, дав йому рогатину.

— Іди до Лючі, до Йося-шинкаря, і скажи му, що я, Василь Довбуш, тебе посилаю, аби Йосьо дав горівки. А рогатину цесу даю на знак.

Так лише гетьмани пересилали свої булави з яким високоважним політичним дорученням.

Жолоб пішов і справді приніс око горілки, два буханці хліба й рогатину назад.

Впрочім, не один Йосьо показався таким мудрим. Косівські купці-євреї зробили те ж саме, але організовано. Вони прислали до Олекси делегата, який мав уговори, скільки хочуть опришки діставати щомісячно відкупного, аби тільки не нападали на Косів. Олекса пристав. Умову було складено точно, хоч і не на письмі. Окрім грошей, Олекса вставив туди натуру — сушену рибу, вудженину усяку, а також порох, олово. Все це мало приставлятися

самими данниками в призначене місце — і дійсно свято виконувалося.

Таким чином Олекса мав забезпечення у віктуалах, міг часом і приховати дещо. Так він і робив: відділяв частину й ховав у ріжні покрийомі місця ріжні припаси, які не могли псуватися.

— Про всеке...

XI

А Довбуш сам.

Олексі трудно прийшлося на перших порах. І то з усіх боків трудно.

Насамперед психічно. Як-не-як, а треба було перешагнути через людську кров і сльози. Се було непривично. Як і всі фізично сильні люди, Олекса з природи був добродушний, м'якої вдачі; особливого задоволення людські, та й не лиш людські страждання йому не давали. Жорстокості він не переносив не тільки в кому іншому, а й у собі в першу голову. А тут — доводилося бути жорстоким, доводилося дивитись на людські страждання, на людську кров. Якось... несвойко було у тім Олексі... проти себе йшов.

От Іван — то вже друге діло. Той іще змалечку показував інші норови. Раз — іще були хлопчішками — піймав був Іван сову. Вивернув їй крила й так, за крила, приніс до хати. Птиця, видимо, сильно мучилася, а Іван і не помічав того: теліпав птицею туди-сюди, оповідав, як вона — така футка! — хотіла його дзьобом, але він, ще футчіший, не дався.

Олекса не міг дивитися на муки птиці й попросив сову собі. Іван не дав. Олекса повторив просьбу сильніше. Іван своє. Олекса ударом під ногу звалив Івана. Той ухопив Олексу, зчинилася бійка.

Подужав, правда, Олекса, але від сови зосталося саме шмаття, та й Іван довго ходив у ворожому успособленні, аж поки то якось забулося.

От і тепер Олексі трудно привикати до деяких негативних сторін вибраної професії. Впадаєш до корчми... смерть тельно перестрашені обличчя... єврейки плачуть, еврейнята пищать, аж мокрі від страху,— а в тім усім треба ходити, розбивати скрині, тягти добро, а часом і бити, на смерть бити корчмаря...

І Олекса здебільшого фізичне грабування передає на своїх хлопців, зоставляючи собі лише організаторську часть: жінок і дітей закликає до окремого покою, велить сидіти тихо, запевняючи, що їм нічого не станеться.

І все ж перші часи трудно було. Сам себе умовляв, що так треба для справи, що без цього не обійдешся, але перед очима вставав власний синок Олексик, і думалося, що воно, біднятко, мусило би пережити, якби так уночі напав хтось, хату запалив, маму ізв'язав, добро почав тягти... Ні, не так воно якось... От коли б отак установилося: сталася комусь кривда, і зараз же треба було помсти як чинника рівноваги. Тоді була б інша річ, тоді було би легко.

А то кривда є, правда, але робилася колись, а може, й не робилася зовсім даним індивідуумом, робили інші — а мститися треба на всіх підряд і не розбирати, який ти там сам по собі. Оце й було трудно.

І знов Іван — нічого того не знає. В заграві пожарів почуває себе, як у власній стихії, може навіть жартувати. Плачу й стогонів не чує, відноситься до того, як до бреніння придавленої мухи. Може вдарити сокирою в людське тіло тільки тому, що воно підвернулося по дорозі, а в руках був топір. Не раз спостерігав Олекса, як Іван, ударивши балтою, з цікавістю дивиться, як витікає кров із живої ще людини. Кричачи несамовито, в'ється ранений передсмертно, а Іван дивиться, як ентомолог, що наколов метелика на пробку, капнув етером на голівку і дивиться, чи скоро перестане тріпотіти засуджена на смерть істота.

Пробував Олекса вказувати братові на безцільність безцільної жорстокості, але Іван відповідав зухвало:

— А ти хто такий, аби мені вказував, що я маю робити?

— Я тобі втаман.

— Срав я такими втаманами, єк ти... То Дрислюкові ти втаман, а я шо хочу, то й роб'ю.

Ставало у Івана ще тільки тями, аби не говорити того при людях, але й на самоті це було річчю неподібною. Олекса марив про залізну дисципліну у своїй ватазі — а яка вже могла бути дисципліна, коли серед товариства знаходиться такий розкладовий елемент.

Добре, що все удавалося, все йшло так, як Олекса надумав, як Олекса запорядив, як Олекса розпланував. А так же вічно не може бути. Трапиться колись і невдача, а може, й не одна — а тут такий Іван виступить із своєю критикою. Іншому то розвалив би голову за непослух, а рідному братові як...

Словом, ватагівство, яке здалеку здавалося такою простою річчю, що відбирай лише саму пошану, при ближнім розгляданні показалося страшенно складною посадою. Вже на що ватаг у полонині має мати голову на все — але де... Чи можна й рівняти, як ватажити над вівцями, а чи то над живими людьми? Боротися з вовками — а чи то зі смоляками, ровтами, які засідають з усіх боків? Знати одну полонину — чи знати весь край, як гори, як доли? Як де пройти, куди найближчий і найбезпечніший шлях, які пригоди тебе можуть на тім шляху зустріти й як від них відборонитися?

А скільки ж найдивніших стосунків із усякого роду людьми? І стосунків несподіваних, непередбачених. Олекса, починаючи свою діяльність, ясно розділив був собі теоретично людей на «ворогів» і «своїх». Поділ яскравий, орієнтуватися легко.

Показалося, що це зовсім не так. Показалося, що серед тих, які цілком ніби належали до стану ворогів, є такі, що з ними можна й треба тримати зв'язок, і знов же серед «своїх» багато є таких, що чим далі від них, тим краще. І все це треба врахувати, все це треба знати, серед того орієнтуватися.

От підстароста Рушель. Це найближча власть адміністративна в повіті. Пан є паном і може наробити багато лиха; підстароста може його наробити ще більше, тим паче, що має в руках сяку-таку озброєну силу.

Олекса на початках досить часто навідувався до жінки, до батьків. Прийде, застукає у вікно. Мати вийдуть або батько. Погомонять. До хати Олекса не входив, бо хто знає... Раз тільки увійшов на хвильку до своєї хати — поглянути, як спить малий Олексик.

Скромні вони були й не часті, ці одвідування, але й на них треба було купити право. Це право міг дати Рушель. Олекса послав одного з найзвинніших своїх хлопців Василя-спузаря (так його звали за Олексиним приводом і всі товариші). Той вислідив, коли Рушель поїхав на полювання, й привів Олексу прямо перед ясні очі пана підстарости.

Рушель приложив рушницю. Олекса свою.

— Не стрілей, пане, бо й я тої штуки вмію. Подивиси ліпше.

Рушель оглянувся. Майже з-за кожної смереки стирчало дуло рушниці. Пан підстароста зрозумів, хто перед ним.

— Ти Довбуш?

— Я.

— Чого ти від мене хочеш?

— Хочу по-розумному з вами поговорити.

І сказав, що деякий час іще має намір навідуватися зрідка до старих своїх і до дружини; що пан ловчий курський займати його не буде, але от хотілося би мати ще таку саму забезпеку й від пана старости.

— А шо суха ложка рот дерет, то, може-бесте, були ласкаві приймити на перший раз цесе,— і давав рулоном зо хотих та дорогу золоту табакерку.

Пан Рушель покомизився трохи, але акомпанемент до основної мелодії був такий виразний, що пан Рушель згодився співати дуетом.

Правда, він зі свого боку теж поставив деякі умови... Насамперед Олекса не має нападати ні на самого, розуміється, Рушеля, ні взагалі на довколишню шляхту. По-друге, приходити до Печеніжина більш-менш тоді, коли Рушеля там не буде, бо як він буде там знаходитися, то його змусять напасти на опришків.

Олекса прирік. Вдарили по руках і запили могорича з охотничої манерки пана підстарости.

І Рушель додержав слова. Олекса мав нагоду переконатися. Скільки разів приходив додому — правда, обережно, із застосуванням усіх опришківських пересторог — але ніколи не помітив слідів засідки на себе.

Цілком все ж не довірявся, бо міг думати, що це пан лише присипляє чуйність, але все ж чув полегшу. А один раз так і зовсім завдячив тільки Рушелеві. Сталося це так.

Олекса, треба сказати, переконався, що людям треба імпонувати усім: і діяльністю, і словами, і навіть одежею. Тому Олекса почав ходити пишно, вбирався в усе дороге, блискуче, голову почав носити високо. ...

Як у вояка, що дослужився до якоїсь ранги, вдів сяйливий мундир, медаль якусь вислужив, появляється нараз неодолиме бажання показатися в усьому тому блискові серед свого села, де пас скотину, показатися колишнім своїм товаришам, а ще головніше — ворогам, показатися старшим газдам, що колись теліпали тебе за вухо, дівчатам, особливо дівчатам. І вояк уживає всіх засобів, наражається на всякі невигоди, аби тільки хоч на день, хоч на один день вирватися до свого села — так і у Олекси появилося нараз таке непереможне бажання. Прийти до села не тихцем, серед ночі, покрийоми, а в день білий, в повному уборі, на чолі великого відділу опришків. Гучно, бучно. Зі співами й музикою. О-о-о, для такої штуки варт було дечим рискну-

ти. Правда, Олекса не зробить так цілком наосліп, він забезпечиться, та ризик все ж певний єсть.

Але в тім же і розкіш життя. І Олекса рискнув. Вибрав неділю, файну днину і з'явився у Печеніжині... Ефект був надзвичайний. Печеніжинці й заочно були горді, що от такий славний ватаг вийшов із їх села, а тепер, коли він загостив і от так одверто, прямо не знали, де його посадити.

Самі розставили варту; а окрім того, установили оригінальну систему: до корчми пускали всіх, а з корчми нікого. Особливо багачів. Коли який наважувався йти, припрошували єхидно ласкавими словами.

— А, Іваньчіку солоденькі, Бог би вас (землев — *се потихеньки*) укрив. Таже раз, може, на віку шо нам із вами набутиси. Та й абе-сте були грешні із нами посидіти.

І з веселими, хитро привітними обличчями заступали дорогу, майже силоміць брали за плечі й садовили за стіл. Гостили Олексу, як якого великого пана, а при ньому вже й його братву. Опришки теж не хотіли відстати, частували газдів, а ті знов опришків — і пішло таке...

В результаті перепилися всі, забули й про обережність, забули різницю між станами. Всі люди почали здаватися прекрасними, і якби зараз надбігла поліція, їй предложили би випити і закусити. Один тільки Олекса не тратив голови. Повністю ніс відвічальність свого поста й був свідомий її. Не пив багато, сам виходив провіряв варту. Зате Іван нализався вщерть. А в хмелю він був дуже буйний, ліз на драку, наривався. Так сталося й тепер.

У ватазі Олекси було два волохи. Одного псевдонімом величали Джус — це по-волоськи означає «житель долин», а другого Сус —«житель гір». Іван чомусь взагалі їх не любив, а тепер нагадав собі десь якось неправильно поділену здобич, ніби Сус і Джус забрали якусь Іванову пайку — і от тепер напосівся на них з усією п'яною впертістю. І коли б це було між собою — може, якось би й обійшлося. Але тут, на людях,— о, тут картина була зовсім інакша. Почуття власного достоїнства обгострювалося тут до крайніх, найтонших ступенів. Опришки взагалі такий нарід, що наступити собі на ногу не дозволяє, але зараз, у корчмі, де стільки народу, женщин, тут опришок не то наступити, а й подивитися на свою ногу не дозволяв. І тому сварка між Іваном і волохами бистро перейшла до барткових аргументів. Олекси саме не було в хаті. Коли рванулися легіні до бійки, хтось із тверезіших побіг дати знати Олексі.

— Пане втамане. Іван із волохами завівси.

— Іван. Знов Іван. Ох, мені цес Іван...

Коли Олекса прибіг, застав там побойовище в повнім розгарі. Крик, галас... Клубки якихось людських тіл. Хтось когось тягне, хтось когось заспокоює, а всі кричать, і ніхто не знає що.

Одного волоха, власне Суса, вже не треба було заспокоювати: Іван уже заспокоїв його раз назавжди. З розрубаною головою волох іще дихав, то одкриваючи, то закриваючи очі, але, мабуть, то вже було останнє дихання.

Джус зірвався з піною біля рота відомстити за товариша, але його держало двадцять рук. А Іван — як сатана... Відбивався від десятка людей, мов від найлютіших ворогів... Очі налилися кров'ю, і він уже і не бачив нічого, і не усвідомлював собі, що робить, кого б'є й навіщо. Зрештою й ті, хто на нього нападав, так само мало знали, що вони роблять.

Олекса так крикнув: «Стій!» — ускочивши до корчми, що справді одразу всі стали. Розкидавши товпу, кинувся до брата:

— Верж бартку!

Осатанілий, непритомний, весь скривавлений, Іван навряд чи розумів, що йому кажуть.

— Верж бартку!— крикнув ще раз Олекса, весь дрижачи від гніву й нетерпеливості. Іван не чув, бо кричав щось беззв'язними звуками і розмахував топором.

Комусь через голову, десь через лавицю скочив Олекса тигровим скоком на брата. Налетів зверху, як сокіл б'є журавля.

Гримнув Іван на землю, але, падаючи, махнув барткою так нещасливо, що розрубав Олексі ногу. В слідуючу секунду вже лежав на землі, придавлений стопудовою вагою. Ще в слідуючу був уже зв'язаний, весь спеленаний вірьовками й ремінням. Вив від злості, плювався й гриз зубами все, що міг дістати ротом.

Все гуло й кричало в корчмі. І в тім гудінню хтось зауважив:

— Пане ватажку! Таже у вас повні гачі керви.

Олекса глянув. Дійсно: грубі суконні гачі не пропускали рідини, і там, як у бордюку, зібралося повно крові. Треба було хоч обдивитися. Олекса взяв свого незмінного Василя-спузаря (хто би тепер пізнав у цьому бравому, кров з молоком флекєві колишнього «нічника»?). Спираючися на плече, пішов до своєї хати, доручивши Федорові Джанього,

миджукові зібрати якось до порядку легінів і вирушити в зарані призначене місце.

— За село не знати. Все файно, все добре, а просто трасокотитиси.

Федір попробував щось зробити, але в нього нічого не виходило. Насамперед сам був п'яний, а потім — ніхто його не слухав. Він віддавав приказ, а той, до кого це стосувалося, співаючи, простягав до нього чарку й предлагав випити.

Нічого організованого у Федора не вийшло. Опришки всі були п'яні. Хтось тут же впав і хропів; хтось пішов ще до якогось прихильного газди, а хто — до газдині. І саме в цей момент прибіг вартовий із тривожною вісткою, що їде якийсь пан, а з ним троє гайдуків. Але вістка ця нікого не здивувала, нікого не зрушила, бо хто ще й зостався на ногах, то не в'язав лика.

Шинкар, повинуючися незмінному в віках інстинктові, шепнув жінці: піди скажи панові Рушелеві (бо це був він), що опришки у мене в корчмі, лежать усі п'яні й що зараз мала дитина може їх пов'язати. Шинкарка вибігла і передала ці слова Рушелеві. Але яке ж було її здивування, коли представник влади спокійно їй відповів:

— А за що ж я маю їх в'язати? Хіба вони мені що винні?

Єврейка так і зосталася з розкритим ротом, а пан Рушель торкнув коня острогами й швиденько подався геть. Рахіля покивала головою й подумала: «Скільки ж він від них бере?..»

Єлена аж затрусилася, коли побачила чоловіка. Він іще йшов, але був блідий і хитався. Очкур довелося розрізати — і ціле відро крові одразу хлюпнуло на долівку, мовби хто коновку вбернув.

Єлена скам'яніла, і серце в неї перестало битися. Василь узявся обмивати, а Єлені сказав побігти й покликати кого з людей. Єлена побігла до свекра. Василя не було дома, прибігла мати Олексина, але з неї толку було мало.

Кой-як, кой-як оскільки уміли, перев'язали ногу. Олекса сам руководив перев'язкою. Потім сказав матері, щоб пішла роздобула коня. Це нелегко зробити, бо літом коней коло хати гуцули не тримають. Але все ж дістала. Привела.

Єлена з тоскою дивилася.

— Ци бес їхав, Олексику... Я би те віходила.

— Знаю, Єленочко... Самий бих так хтів, але... можут мене взєти...

Олексик малий дивився на все перестраченими очима. Так давно не видів дєдю — і от... Стільки крові не бачив зроду — і перелякався.

Ледве виліз Олекса на коня. Нога розпухла, в рану набилося багато волосків з суконних гачів.

Попрощався Олекса, поїхав. Василь їде збоку, підтримує. І якби тепер хто хотів ловити опришків у корчмі, а Олексу в дорозі — не мав би великого труду. Олекса це розумів і сильно каявся, що ради своєї пихи наразив на таку страшну небезпеку всіх своїх людей.

Схорована уява рисувала всі можливі до здійснення картини. Іван лежить зв'язаний, уже готовий — приходь і бери. Опришки — хто спить, а хто хоч і чуває, то до оборони не здібний. Ті, що пішли по газдах, так само безсилі боронитися й дадуть себе похапати, «єк курєт». Велике дав собі слово, що коли щасливо вийде з легінями з усієї цієї пригоди,— ніколи більше не буде робити таких експериментів.

Перші кілька днів сильно турбувався. Тут нога не дає спокою, а тут безпокойство за легінів: чи зійдуться, чи не сидять уже, чи не готовлять їм пани муки й шибениці?..

Але якось обійшлося. Поволі почали приходити опришки. Стидно їм, що от так порушили всяку дисципліну й здалися на волю божу.

— Ну добре, шо так вийшло,— говорив собі кожен з них.— А якби, не дай, Боже...

І ніяково було дивитися в очі отаманові.

А отаман сам ховає очі, бо кинув товариство у такій безпомічності. Правда, був ранений, але все ж мусив би бути при них і, як капітан корабля, уходити останнім.

Іван так і зовсім не дивився на брата. Зате Олекса твердо і дивився, і говорив.

Звелів Іванові стати перед собою. Потім сказав:

— Дай свою бартку.

Іван дав. Скажи зараз Олекса «нахили голову»— нахилив би. Олекса кинув бартку на землю. Показав на неї пальцем.

— От цеса бартка. Оден конец туда, оден туда. Вибирай, котрий хочеш. Або ти туда, а я суда, або навпаки, а разом нам не ходити. Шо ти мене скахічив, те я тобі прошшею, лиш іше сегоннє маєш іти від мене, у котрий хочеш бік.

Голова бартки лежала на схід. Це би означало зостатися тут, бо далі на схід гір нема. Хвіст бартки показував на

захід — се означало йти у бойківські гори, нав'язувати стосунки з невідомими людьми...

Трудно і не хочеться... Але вдарив Олексу у ногу, скалічив, може, на вік — а він і не мститься, дозволяє навіть свободу вибору — і Іван вибрав захід.

Але грубо помилився би той, хто вважав би це актом коли не великодушності, то хоч свідомості своєї вини. Правда, Іван відчував деяку провину, але не настільки, щоб робити щось в ущербок своїм інтересам. Іван рахував так. Суса він все ж убив, уся ватага дивиться косо, а отой Джус, що не перестає вертіти білками очей і все клене по-волоськи,— це ж вічний і непримиримий ворог. Може, не викличе на дуель, бо не знає, що воно таке, але десь несподівано бахнути з-за смереки, або рубанути барткою під час січі «ненароком», або мало хіба ще є невинних способів?..

І от жити під такою загрозою не було би розумно. Далеко розумніше — зникнути на деякий час, а там видно буде. Відхід Іванів відбувся патріархально просто. Скинув свій бордюжок на спину, бесаги перевісив через плече, направив пістолі за поясом і рушницю за спиною, кивнув головою хлопцям і, навіть не сказавши «прощайте» чи там іще що, пі-шов униз.

З тих пір мало й чути було про Івана. Десь долітали глухі вісти від бойків, що ніби зорганізував і собі Іван ватагу та розбивав у Самбірському, заходив і в Сяніцькі гори. На тамошні масштаби це теж була неабияка величина. Там десь він і помер. А перед смертю «возимел» дивний помисел. Люди, вмираючи, відказують церквам маєтки, гроші — а Іван відказав церкві в Беняві свій розбишацький ніж. То був простий ніж, зроблений з різака, широкий і некінчастий; ручка коротка й оправлена в мосяж; кінець ручки вироблено немов у кінське копито. По один біг ножа вижолоблено було (мабуть, пізніше) слова:

Іван Довбощук, славний збойник
Горскій, перед смертю своєю
Зложив той ревак в церкві Беняшки.

А з другого боку вирізано таке:

От того ревака загиб з рук До...ука
. . . . . .

Дальший рядок з іменем жертви витерся настільки, що нічого не можна розібрати. Стільки зосталося пам'яті по Іванові.

А Олекса так і не виходився більше з тої рани на нозі: хромав уже до кінця життя. І в пісні про нього співалося:

Ой попід гай зелененький
Ходить Довбуш молоденький,
На ніженьку налігає,
Топорцем си підпирає...

Але цікаво, що хоч і хромав Олекса, та проте це не відбивалося на його вмінні бистро ходити. Навіть бігав так само, як і перед тим.

XII

Дивні враження відбирав отець Кралевич, чуючи про розбої свого знакімця. Коли лінія їх напряму оприділилася й то досить скоро, отець Кралевич не міг не вбачати в тому своїх впливів. Йому почало приходити до голови — а що, як Олекса правий і вибрав іменно властиву дорогу? Дуже можливо, що в даній місцевості до даного населення треба підходити інакше, ніж в іншій місцевості до іншого населення.

Олекса казав, що тут не треба одразу підняти маси, бо все буде наражено на неудачу; а от так, показувати власним прикладом, вести за собою не словом, а ділом — це може дати наслідки. Він виходив із глибокого знання місцевості й звичаїв, та вдачі люду, а я виходив із теоретичних міркувань, одірваних від живої дійсності.

Чим далі роздумував, тим більше переконувався, що Олекса прав. І тому, коли чув про напад Олекси ще на одного пана і ще на одного пана, а при тім отой доконечний, яскравий рефрен: «Але ж бо вставайте, люди. Вас багато, а панів мало. Женіть оту мерзу з вашої землі...» — якась навіть радість охоплювала отця Кралевича, чув у тім щось із себе.

— Так і каже? — питався кого-небудь із селян.

— А так, єгомостику, й каже. Де би не був — так говорить.

— А як ви думаєте, Дмитре, правильно говорить Довбуш чи ні?

Дмитро насторожується. Воно ніби чемні єгомость, ніби ще нікому злого не зробили, а втім... ліпше, як ліпше.

І Дмитро старається так сконструювати свою відповідь, щоб і відповісти і щоб нічого не сказати, а загалом покли-

катися на оголожну роботу і скоріше втекти. Отець Кралевич це бачить і йому обидно. Доки ж це так буде?

Впрочім не всі. Знаходилися сміливіші, які прямо одобряли лінію Довбуша. Навіть коли отець Кралевич ставив питання руба, чи вийде що з того, чи договориться Довбуш, аби дійсно повстали люди,— діставав часом відповідь:

— Усе може бути...

— Ну, а ви, от ви, тут, у Сапогові — чи встояли б? Чи пішли б на панів?

Це вже було вроді як занадто, й найсміливіші навіть огиналися відповідати прямо. Одні рачкували:

— Нам не треба... Ми, Богу дєкувати, пана маємо лагідного...

Другі затулялися за інших.

— Єк люде, так і ми.

— Ає, ає... Коби люде — та й...

— Ци ми гірші за людей...

З того всього переконувався отець Кралевич, уже помимо своїх теоретичних міркувань, а на живому житті, що Довбуш на вірній дорозі і що якби дєсь йому підняти хоч одне село — це може, чого доброго, розгорітися і в справжнє всенародне повстання.

Тоді ставало отцеві Кралевичу особливо скруко, що він так обидив Олексу. Тепер би закликати, перепросити, але як це зробити? Певної адреси своєї Олекса не лишив, літає собі орлиними перелетами від угорської границі аж до серця Поділля — і як ти його піймаєш?

Селяни — ті вміють якось знаходити його, коли їм треба, але селяни бояться отця Кралевича, й поручити їм таку місію батюшка не може. Зрештою, хто там кине господарство і піде ради доручення попа за десятки миль шукати вітра в полі... Треба чекати принагідності. Але якої? Щоби Олекса прийшов грабувати кого з сусідніх панів і, витерши руки після убийства, засів за стіл. Або, може, дочекатися, поки Олекса Довбуш прийде грабувати... отця Кралевича. Таже чути, он грабував же попів.

І чиста лінія думок отця Кралевича мутиться. Знов йому здається неможливим стосунок між розбійником і служителем вівтаря. Знов не знає, що буде робити, коли нараз, може, з власної ініціативи, в тій чи іншій ролі — як гість або як грабіжник — прийде Олекса Довбуш до Сапогова.

Тому у великому клопоті знайшовся отець Кралевич, коли раз увечері, так уже «у завлеги», нараз постукав

хтось. Ну то ж у попівському домі це не дивно: може, вмирає хто або як.

Марта вийшла довідатися. Прийшла, каже, що то Петюк Іван і хоче бачити доконче ксьондза самого.

Отець Кралевич вийшов. Петюк півголосом сказав:

— Пан ватажко Олекса Довбуш казали, що прийдут ід вам вечеріти з хлопцєма у цесу неділю, так абе-сте були ласкаві приймати дванацік хлопа.

Петюк це говорив таким тоном, що якби заповідав візиту самого канцлера коронного, то не міг би додати голосові більшої поваги.

Отець Кралевич чув, як у нього сильно-сильно забилося серце. Він одразу навіть не знайшов, що відповісти. Спитав цілком несуразно:

— А ти відки то знаєш?

Справді — що таке Петюк? От Петюк собі, та й годі. У товпі прихожан ніколи й не помічав його отець Кралевич, а він... дивись...

— Видкив знаю, то вже знаю, лиш вам кау те, що мені велено. А втім, ваша голов — ци приймити, ци донести...

Так і сказав —«ци приймити, ци донести». Шпигнуло це отця Кралевича. Шорстко натякував:

— Доносителів тут нема, а прийняти старого знайомого — прийму з охотою. Так і передай, кому там знаєш.

Петюк поклонився і вийшов, а отець Кралевич пішов прямо до себе. Душу хвилювали складні почуття. Навіщо Олекса заповів прихід через третю особу та ще так офіційно? Хотів, мабуть, показати, що він не той уже Олекса, що приходив до цієї хати, як до вівтаря, і слухав промов отця Кралевича, мов божого гласу... А фраза про донос. Чи сам Петюк її вставив, чи зарані було йому сказано, що іменно так скажи.

Петюк, непомітний сірий Петюк — а дивись, як виріс і яким тоном говорив із єгомостем. Звідки вони беруть силу і... нахабство, оці петюки, коли чують за собою громаду? Поки був одиниця — тулився несміло у притворі, не смів навіть до церкви зайти, щоб стати рядом з багачами. А от тепер — такий тон, така певність. Постав його на чоло повстання — і, дивись, поведе, та ще й непогано поведе. Що це означає? Звідки це в нашім народі?..

Ходив, ходив по хаті, боровся з думками, а в сусідньому покою матушка тривожно прислухається до тих нервових, неспокійних кроків і з тоскою думала: «Знов щось нове, знов щось болюче, знов, мабуть, Довбуш... Яка зла доля

зв'язала нас із цією людиною...» І тут же констатувала, що мимо всього — не має якось гніву до Олекси. Більше: якби явився, то могла би узяти за голову і поцілувати, як сина.

Отцеві Кралевичу прийшла думка — а чи добре ж зробив, що звелів Олексі прийти, не порадившися попередз імостею? Як-не-як, а це ж вона мусить і приймати, і гостити... Та й помимо фізичного приняття — вона теж несе на собі частину ваги морального приняття — то захоче вона ту вагу брати? Взагалі, мабуть, зле зробив, що прийшов до якогось остаточного рішення, а дружину зоставив на боці.

XIII

Відносини між подружжям останніми часами були якісь... невиразні. Зовнішньо все ніби зосталося по-пре-жньому. Те ж піклування про обід, сніданок, чисту білизну, спокій, та ж запопадливість коло господарства — і разом із тим щось не те. Наче більше мовчазною стала матушка, більше задумчивою. Робить, робить щось — і нараз зупиниться, наче аж замре, дивлячись кудись у просторінь. Менше почала балакати, а коли говорить, то якось уривчасто, відповідає, наче з обов'язку.

Маленька деталь. Завжди перед сном матушка говорила «добраніч». Говорить і тепер, але коли раніше до того слова малого додавалося тепло, ласка, то тепер зосталося саме лиш слово. Мовби у пишної комети відтяли блискучого хвоста, і зосталася сама зірка певної величини.

Дивно, що отець Кралевич, такий мислитель, не помічав серйозності процесу, а здавалося йому, заглибленому у власні думки, що то переходове, от зараз минеться.

І зараз оце мав іти до імості не з яких там особливих міркувань, а більше з навички радитися в усяких господарських питаннях.

Крізь стіну запитав:

— Матушко, ви не спите?

— Ні...

— Можна до вас?

— Прошу.

Отець Кралевич пішов. Оповів візиту Петюка, питався, чи добре зробив, згодившись на прихід.

— Очевидно, добре. Не прийняти тепер — це просто би

означало: я тебе не хочу знати, бо переходжу до лагеря твоїх ворогів.

— Вже й «переходжу»...

— Аякже. З дому вигнали (за малим не сказала «вигнав»), прийняти не захотіли — хто ж, як не вороги?

Отець Кралевич походив, походив по хаті.

— То, значить, ти радиш прийняти?

— Я нічого не раджу,— підкреслено відповіла матушка,— бо ти все одно зробиш, як сам захочеш. Я висловлюю тільки свою думку.

Отець Кралевич запитливо поглянув на жінку. Хто це говорить? Це ж говорить чужа, та ще й озлоблена людина! Це не фраза друга-порадника. Але задумуватися над тим було ніколи, й отець Кралевич пірнув знову у свої великі думи.

Да-а... Велику загадку загадав сапогівському єгомостеві Олекса Довбуш. Тільки й думає отець Кралевич що про будучий візит.

Думає про нього й матушка. Ясно, як день, що візит цей не укриється від бдящого й стривоженого тепер ока властей. Власті Кралевича не люблять, як ворохобну людину. Чи не буде це притокою для обвинувачення в спілці з опришками?

Правда, можна буде говорити, що опришки приходили з ціллю грабунку і тільки власне добрим прийняттям вдалося відвернути від себе грозу. Он якийсь газда у Чорних Ославах тим, кажуть, і врятувався, що заставив столи їжею й питвом для Довбуша й його хлопців. Так і тут...

Але ж усе село знає, що Довбуш ходив сюди майже до самих днів свого виступу. Як захочуть знищити, то варт їм це сказати на суді — і кінець. А сказати можуть, бо відносини між плебанією й селом сухі й офіційні. (Своїх щирих і гарних відносин імость чомусь не брала в рахунок).

Виходило, що доля священичої родини зависла на сумліннісапогівських людей: захочуть — донесуть, захочуть — помилують.

Дивним був день, ота неділя, в яку треба було сподіватися приходу отамана Олекси Довбуша. Правив отець Кралевич службу божу, а здавалося йому, що всі прихожани дивляться на нього й іронічно посмішковуються. Белькоче, мовляв, священні слова, накликаєш до християнської любові, а сам столи розбійникам заставляєш. Он із самого

ранку дим іде з труби попівського мешкання —«не на три, відев, особи обід варут».

Помилявся в службі батюшка, чим викликав щире недоуміння дяка. Харамаркав як-будь, аби скоріше тільки скінчити, аби скоріше визволитися з-під цих уїдливих поглядів.

По службі треба було їхати з требою — похорон — до одного з найдальших кутків парафії. Отець Кралевич квапив скоріше ладнати коня, мов боявся втратити й одну хвилину. Приїхавши на місце, спішив до неможливого. Дяк, він же й урядовий [експерт], оглянувши трупа, підійшов і пошепки сказав, що ховати, мабуть, не можна, бо неначе є слід кулі під волоссям.

— Я ніц їм (тобто кревним) не казав, але... не знаю, єк...

Кревні ті, похмурі якісь люди, із зловіщими очима мрачно поглядають. Отець Кралевич чув краєм вуха, що це дуже неспокійна сім'я, брати часто сваряться між собою, не можуть поділитися. Хто знає, може, й ця смерть — результат незадоволення поділом? Але вплутайся в цю історію, відмовся ховати — наберешся такого клопоту, що й життю будеш не рад. А головне — ніколи. Так ніколи, так ніколи... І отець Кралевич шепоче дякові. Такий теоретичний чоловік і здобувся на таку цілком практичну раду:

— Дай спокій! Ти ж знаєш сих Кощуків, які вони. Ні тобі, ні мені життя не буде.

— То правда, то правда,— закивав головою дяк. Він сам хотів предложити такий вихід попові, але не посмів.

Так проти імені Павла Кощука в метричній книзі смерті було проставлене звичайнісіньке мирне [«від смерті»], хоч все село знало, що тут мало місце вбивство.

А все через те, що отцеві Кралевичу було ніколи. В інший час він, може, вопреки практичності, не пішов би на компроміс із своєю совістю й відмовився би ховати.

Їхав назад додому Кралевич і все поганяв коня, мало не вскач. Дома теж нервувався, не знав, за що взятися, аж матушка сказала:

— Чого ти так хвилюєшся?

Матушка уже не хвилювалася. Свої хвилювання вона відбула вночі, тепер от тільки ходила до спіжарні, до погреба, суєтилася удвох із Мартою, мов перед храмом. Хотіла було матушка здивувати опришків яким-небудь великопанським блюдом, але Марта відрадила:

— Їм такого не треба — попростіше, але аби було смачно й багато.

І от коли все вже було готово, матушка вже сиділа склавши руки, а отець Кралевич нервово не ходив уже, а бігав по своїй хаті,— забрехав пес і одразу урвав, перевівши гавкання на приязне скавуління. Він...

Чи бігти назустріч, чи чекати в хаті?..

Але бігти не довелося, бо на порозі блискучий Олекса Довбуш.

XIV

Ого!.. Єдиного погляду досить було, аби переконатися, що це не той Олекса, що заходив сюди перше ніяково й боязливо, а потім, хоч і привично, але як менший. І там була сила, була певність в себе, але чи рівняти з теперішнім? Дивився, як князь, і позволяв собою любуватися.

А залюбуватися дійсно було на що.

Червоний сердак, недбало кинений на одне плече, весь отікав від сухозлоти блискучих металевих прикрас, дорогоцінного чи, в усякім разі, сяйливого каміння в гудзах, на шнурах, грідушках. Найкращого сукна червоні гачі, киптар мудро вишитий, прикрашений різьбою з різнокольорових шкірок. Ремені від порохівниці і ташки, вибивані бовтицями, навхрест перехрещували могутні груди. У руках важка блискуча бартка.

Сила... Сила грає в кожному мускулі, в кожній жилочці, у кожному русі. На лиці усміх і свідомість того ефекту, який зробив і робить завжди своїм появленням.

Залюбувалися й матушка, й Марта. Першою отямилася матушка. В голосі її почулася щира радість:

— А-а! А... Пане сонаций... давно, давно вас чекаємо. А де ж ваші легіні?

Олекса підійшов під благословення до оторопілого єгомостя, поцілував руку в матушки, мов який галант варшавський, і тоді тільки проговорив:

— То можу свої легіні кликати?

— Аякже, аякже. Ми на вас усіх чекаємо.

Довбуш вийшов, злегка свиснув. З різних сторін двору показалися тіні, й вісім душ опришків увійшли за своїм ватагом до хати.

— А чому ж вісім?— питала матушка.— Ви ж казали на дванадцять...

— Нас і є дванадцік, лиш ми мусимо класти варту про всеке.

Отець Кралевич прийняв це на свій рахунок і сильно зчервонів. Олекса відразу зрозумів.

— Не проти вас, отче, бо я вам вірю. Але ж бо в селі можуть бути усекі люде, то ми мусимо безпечітиси єк день, так ніч.

«Я вам вірю...» Як це звисока, як це з певним правом сказане... Та чи се той же самий селюк, що слухав оповідань про метеликів тропічних стран, роззявивши рота. Що дало йому почуття сеї гідності, почуття вищості не скажу вже над своїми легінями, над своїми земляками-селянами, але навіть от над нами. І що мене пригноблює перед сим парнем...

Матушка запросила опришків до ізби-столової. Олекса з приємністю розглядався по знайомих речах.

— Так мені мило у вас, їмостичку, як у власній хаті...

Матушку аж у серце торкнула і ця фраза, і щирий тон, яким її було сказано.

— Дуже мені приємно чути се від вас і прошу вірити, що й я рада вас бачити у себе, пане сонаций,— се я вам щиро кажу. Єгомость теж часто вас згадував.

Це був просто акт милосердя відносно батюшки, котрий як попав одразу в якийсь стан остовпіння, так в ньому й перебував весь час. Не сказав ні одного слова, не міг орієнтуватися, взяти себе в руки.

Дивний погляд мала попівська їдальня. Хлопня розсілася попід стінами — й у хаті одразу стало тісно. Всі, як манекени, поставили топірці поміж ноги, оперли на них обидві руки й так сиділи, вилупивши очі, не знаючи, що робити, як поводитися, чим виявити, що ти жива людина. В одного лізе блоха боком. І то так дідьча душа скобоче, що аж зуби наче зводить. А легінь терпить, думаючи, і не безпідставно, що, мабуть, у панському товаристві чухатися не рекомендується.

Всі дивляться на свого отамана й тільки на нього, бо куди ж іще. Не вперти ж тобі очі на єгомостя чи — ще скажи!— на їмость. Або не розглядатися ж по обстановці, щоб іще подумали, що ти зроду попівської хати не бачив... А потім іще на отамана треба дивитись як на взірець. От так отаман! І в бою молодець, і от, як показується, у попівському салоні... Так легко, так свобідно почуває себе! А бесіду підтримує, мов галантний кавалер столичного салону.

Впрочім, балакають тільки він і матушка. Їмость попробувала раз-два з яким простішим запитом до якого з хлопців, але у відповідь мала перестрашене лице, погляд то на того, то на того з товаришів, в якому читалося: «Браччики... Ратуйте...» Після двох проб матушка вже не хотіла більше лякати легінів. Єгомость ще не відзискав дару слова, і бесіда тяглася межи отаманом і матушкою. Вони розмовляли, як двоє добрих сусідів, що здавна приятелюють між собою, але не мають бажаної змоги часто бачитися.

Марта разом з наймичкою готують на стіл. Матушка глянула на наймичку — і внутрішньо, по-жіночому усміхнулася. Коли вона встигла? Тільки що була в кухні у своєму звичайному, затрапезному віко-віко та це й навіковічному служебному своєму вбранні — і от, мов трансформатор який, що в одну мить являється в різних костюмах, вже одяглася в святочне, причепурилася, волосся привела в порядок, ще якусь квітку червону заткнула — і тепер входила під розстріл восьми пар гарматних поглядів, але якось без страху й ніяковості, неначе аж із визовом: «Хуч ми й не пани, але оннаково люде...»

Поява цієї постаті сколихнула і пробудила мовчазно-непорушне царство опришківських мумій. На червоні загорілі лиця виступила, як піт, відкілясь зсередини усмішка; один схилився до другого, щось шепнув, той відповів фігурним кивком голови; мертві постаті оживилися, пики істуканів стали похожими на звичайні людські обличчя. Матушка це помітила.

— Насте! Ік злагодиш, що тра, абес і ти прийшла за стів сісти. Легіням веселіше буде. Бо ми старі — що з нас за цікавість?

Аж тепер щезла непевність з обличчя Насті. Не тому, щоби їм було дивно сідати за стіл із своїми хазяїнами — таке траплялося мало не щодня, але ж бо не в такій урочистій обстановці.

Настя зашарілася й не вміла відповісти. За неї говорила Марта:

— Добре, добре. Вона прийде.

А єгомость і досі не відзискав дару мови, й досі не знав, що говорити із своїм таким величним, таким повним достоїнства питомцем. Аж матушка змилостивилася і під претекстом, що їй треба до кухні, силоміць всунула обов'язок бесіди в руки супруга.

Не одразу знайшов єгомость відповідний тон і відповідну тему. Характер останнього побачення в язав отця Кра-

левича. Йому все здавалося, що перш ніж почати яку-будь розмову, треба вияснити минуле. Отець Кралевич навіть заїкнувся, але Олекса з якоюсь поблажливою усмішкою на вустах вимовив:

— Не клопочіть собі тим голови, отче. Шо було, то було, а тепер усе по-інакшому.

Ти, мовляв, образив печеніжинського селюка, який мало не заплакав від ваготи тої образи. А тепер перед тобою сидить опришківський ватажко, якого вже не рекомендується ображати, бо він, чого доброго, відповість на образу зовсім інакше, ніж печеніжинський селюк.

XV

І отець Кралевич, сказати правду, і не помітив тих тонкостей. У нього просто як гора з плечей звалилася. Раз не треба ні вибачення просити, ні пояснювати більш-менш благоприлично свого вчинку — то в чому ж річ? Тоді все в порядку.

І отець Кралевич трохи прийшов до себе, трохи повеселішав, а скоро то й зовсім знайшов себе. Це коли Олекса трохи наче урочисто, в усякому разі, помітно підкреслено сказав:

— А шо би, єгомостику, ми вас просили. Ци би ви не були ласкаві оповісти нам за тотих опришків українських, шо там дес на Вкраїні пішли теж проти панів та жидів, єк ми тут.

«Милий Олексо... Дорогий мій духовний сину... Так ось пощо ти привів своїх хлопців до мене... Значить, пам'ятаєш, значить, ідеш за моїми вказівками, значить, і не хочеш, і не будеш розбійником, а повстанцем. Може, відмінним трохи від тих, але ж бо й природа тут відмінна, клімат, інші вітри віють...»

Отець Кралевич мало не просльозився від тих думок. З великою готовністю взявся оповідати та й прочитав восьми опришкам цілу блискучу лекцію з латинськими цитатами, з екскурсами в цілий ряд політичних наук.

І, може, якби не така пекучість теми, може, й ця пропові́дь, як і церковні, тільки усипила би опришківську братію, але суттю промови було таке зрозуміле поняття, що кожний опришок, зрозумівши хоч десяту долю, вже слухав із цікавістю.

А отець Кралевич, «розтекашися мислію по древу», співає, мов соловей, доказуючи історичне оправдання появлення гайдамацтва:

— Наша шляхта польська глупа й неосвічена. Вона не розуміє історичних законів, що двигають громадами людей і носять характер необхідності. Якби шляхта ті закони розуміла, вона побачила би, що руський народ має свої непоборні жадання, які двісті літ двигали козацтво й годували його живими соками. Але шляхта наша нічого не знає, окрім своєї польськості, католицизму й класових привілеїв. Вона не бачить, чого треба руському народові, вона цього народу не знає навіть і вічно торочить тільки... про вроджену хлопську злість, про звичайну «руську невдячність», мовби дійсно було нам за що бути вдячними. Шляхта вимагає від русина безумовного послуху, цілковитої покірності, а сама в той же самий час нехтує найпершими громадськими й навіть людськими правами народу.

Козацтво вже показало, що руський народ із таким нехтуванням не примириться. Козацтво боролося за наше людське достоїнство, за наше право на сонце, на повітря і плід нашої землі. Поляки здавили козацтво, потопили його в ріках крові — і заспокоїлися, думаючи, що це вже все, що справу виграли цілковито й русина пригнобили навік. А історія каже — ні! Це ще не кінець. Жив Бог — жива й душа моя... І наш народ знову повстав. Тільки називається вже тепер це не козацтвом, а гайдамацтвом. Вже не козаки, а гайдамаки, чи, як ви себе називаєте, опришки.

Так, так... Се, що ви, легіні, повстали проти панів — се не ваша тільки воля і добра охота. Се історичний процес, що має відбутися і відбудеться. На всім просторі нашої землі, всюди, де є утиск і панська сваволя. Не Довбуш Олекса підняв вас на повстання, а його самого підняли закони історичної конечності. Народ хоче скинути із себе шляхетське ярмо і робить це всіма доступними для нього способами — на Україні так, на Гуцульщині інакше, але ціль одна. І ви, легіні, з вашими бартками, з розбиванням польських дворів та шинків панських прихвостнів — ви тільки огниво, звено великого ланцюга, який простягся через цілу Русь і який витягне нарешті наш край на свободу. Тож бийте ляхів і їх приспішників. Це ваша історична місія.

Матушка сиділа як на голках. Такі заклики до убивання а уст священнослужителя — та що ж це таке?.. Але зупинити свого чоловіка вона знала, що не може. Тому старала-

ся якось інакше: дзвеніла посудом, гриміла ложками, вела Марті подавати їсти і веселим тоном казала єгомостеві:

— Але ж бо голі вам... Легіні їсти похотіли. Балакати можна й по вечері.

— «Балакати...» Хіба ми балакаємо? Це ж рішається доля народу, в усякому разі, доля краю і його найближчої діяльності. Бо як до оцього зерна приєднаються маси, коли ця кістка зародкова обросте м'ясом,— ого! Не знати ще, що тоді буде!

І батюшка не припинив своєї мови. Саме оповідав про Запорожжя й про його роль у гайдамацьких повстаннях. Оповідання виходило блискуче, захоплювало, бо й сам вірив, що запорожці — се месники народних кривд, рицарі, що йдуть усюди, де треба стати за добро, честь і славу України. А Олекса поглядав на своїх хлопців із якимось торжеством, немов кажучи: «А що?.. А що?.. Ци я вам не казав?..»

Загалом уся промова зробила надзвичайне враження. Хлопці ніяк не думали, що вони єсть історичні особи,— а от виходило ніби так. Вони знали тільки своє село й свої інтереси — а от показалося, що там десь далеко є люди, що живуть тими ж інтересами, так само ненавидять панів, так само б'ють їх, тільки на більшу скалю, більшими порціями.

Сама собою виникала думка: а що, якби так разом, га? А що, якби поєднатися? Василь-спузар навіть запитав єгомостя:

— А ци би не мож витам ікої вісті дістати?

Отець Кралевич обіцяв нав'язати зносини, чим переляк матушку на смерть. Вона вже не йшла в обхід, а просто заявила категоричним тоном, що вечеря простигає. А це ж такий аргумент, що ним і битву можна припинити, не то що балачку.

Легіні посідали за стіл, оживилися. Вже перестали дичитися й розпитували отця Кралевича про гайдамаків, про їх прийоми боротьби. Отець Кралевич сам не знав, очевидно, особливих подробиць, але все ж міг дещо оповісти. Коли казав, що гайдамацькі ватаги досягають іноді тисячі й більше чоловік, легіні цмокали губами й зглядалися один з одним.

— Нас ек си ізийдет двацік-трицік люда, то вже ми рахуємо, що таке восько, що му міри нема. А то тисячі, рахувати... З таков силов мож усіх лехів повуювати.

— От і збирайтеся й ви тисячею. Хіба вас, русинів, мало? Нехай підіймаються за вами газди, газдівські сини,

села цілі... Як усі не схочуть, щоби на нашій землі пани були, то таки не буде. І крові не треба, а просто громадов цілов явитися до пана і сказати, аби забирався геть. В однім селі так, у другім — і, дивись, непомітно земля очистилася.

Отець Кралевич розпалився. Для нього так було ясно, що така безкровна революція — річ можлива і навіть легка. Це буде великий ісход панів з української землі.

— Ми скажемо їм: у вас є своя Польща. Ідіть туди й робіть там, що вам тільки подобається, а нам не мішайте господарювати на нашій землі, як нам треба! — кричав він, забувши все, червоний, натхненний. І коли б хто зараз сказав, що такі громади вже зорганізувалися і йдуть до своїх панів,— став би на чолі, високо підняв хрест і пішов.

А матушка сиділа прибита й думала — що тепер буде й на яку чашу терпінь іще наражає її цей запальний, необачний чоловік... Це хоч на сільську парохію вислали, а тепер куди...

XVI

Пізно вночі почали збиратися опришки «так, що вже й д'хаті», жартували.

Отець Кралевич просив зостатися ночувати, казав, що у нього в хаті їм буде цілком безпечно. Він взагалі був такий нервово піднятий, такий увесь збудоражений що се граничило з якоюсь невміняємостю. Олексу по кілька разів кидався цілувати, називав його іменами грецьких героїв, полубогів — і нарешті в якімсь екстазі, в якійсь нестямі, не знаючи вже, чим виявити глибину своїх внутрішніх почувань, нараз запропонував Олексі щось уже справді таке, що виходило з усіх рамок.

— Олексо! — почав якось урочисто й натхненно.— Пішов ти у таку славну, але й небезпечну дорогу. Слава стереже тебе на кождім кроці — але на кождім же кроці стереже тебе і смерть. Можеш скінчити життя несподівано, без святого причастя, без напутствія священичого. Як би ти там не думав у душі своїй, але ж ти християнин і вмерти повинен християнською, а не собачою смертю. Дай я тебе висповідаю і запричащу.

Олекса похмурився. Він із своїм Богом поладнав у той спосіб — не чіпай ти мене, і я тебе не буду чіпати. Зрештою, весь у гарячковому русі, в безперервних нервових

хвилюваннях — і ніколи, правду сказавши, було згадувати за Бога.

Предложення отця Кралевича підіймало з дна душі все, що туди силоміць і з таким трудом спровадив Олекса. Знов виринули старі образи, що так тривожили й так довго володіли душею колись. А ще отець Кралевич сказав так влучно —«вмерти християнською, а не собачою смертю».

Олекса завагався. Отець Кралевич це бачив і наполягав:

— Ходім, ходім до церкви... Ходім зараз же, зараз...

— Таже ніч... пізно...

— Нічого, нічого. Я одімкну церкву сам... я все сам... Але ж ти розумієш, як се треба для душі, для вічного душевного спокою. І твого, і мого, сину мій дорогий, любий...

І брав Олексу за рукав і тяг... Олекса дав себе вести. Здивованих сторожів отець Кралевич одіслав пріч. Заскрипів великий старий замок.

Знайомим запахом ладану, воску, трав різних війнуло на Олексу і відразу принизило, зробило малим. Покоління цілі сих олексів згинали коліна, входячи до свого храму,— зігнулися коліна і в Олекси Довбуша.

Отець Кралевич побіг до вівтаря, засвітив свічечку.

— Я би для тебе паникадило ціле засвітив, але... сам розумієш.

Дивне враження робив храм серед ночі при світлі оцієї одним-единої свічечки... Тісна гуцульська церквочка здавалася тепер величезною із отими своїми заповненими тьмою кутами. Свічечка виривала з тьми тільки невеликий шматочок просторони, а зверху, і з боків, і знизу навіть насувалася холодна непрозора тьма. І в цій тьмі ворушаться дві постаті двох фанатиків, завмерлих душею від надзвичайності чину. А сторожі-заглядають нишком — що се затяв їх ксьондз. Чи не збожеволів часом, бо щось дуже суятиться.

Отець Кралевич справді якось нервово суятився. Пішов знову у вівтар, облачився, приготовив причастя. Може, там не все було по канону, може, не мали часу ці свіжовиготовлені дари перетворитися в істинне тіло і в істинну кров Христа, але те, що бракувало з канону, отець Кралевич заповняв гарячністю почуття.

Почалася сповідь. Отець Кралевич став таким поважним, всемогутнім жерцем, а Олекса, як колись іще малою дитиною, відчув робкість. Зухвалий начальник опришків щез, зостався тільки маленький смертний чоловічок перед безсмертною великою вічністю.

— Чим-єсь Бога образив,— почулися знайомі слова, що давно-давно колись приводили в трепіт,— і затремтів Олекса й тепер.

Бо давно так легко було сповідатись і такі смішні гріхи були тоді. Які там можуть бути гріхи у пастуха на полонині. А от тепер, коли сповідається не пастух, а опришок; коли гріхи вже не наївні, дитячі, а справдешні, великі і тяжкі; коли сумління обтяжилося рядом убивств, а на руках незриму печать вкрила людська кров,— о, цей піп не дурно затіяв сповідь... Він знав, як тяжко буде Олексі сповідатися. Але най буде. Почав, то треба кінчати.

І в притишеному шепоті почав проходити опришок наустъ нового свого життя. Картини, одна жахливіше другої, почали проходити перед священиком — і він трусився, як у пропасниці.

...почулися в церковці передсмертні крики людей... благання, що виривалися з окривавлених уст... сльози беззахисних дітей... І не було стілько в окремості, а от як прийшлося підсумувати... О-о-о-ой. На важку ти дорогу ступив, Олексо...

На один непомітний момент піднялася на серці злоба. «На господа це ти кишки мені вивертаєш, попе проклєтий. Чому докопуєшся до дрібниць, які я сам для себе хотів би поховати навіки й не воскрешати ніколи... Не хочу більше... Я сам за себе відповідатиму і на земному, і на небесному суді».

Але щось сковувало опришка. Не витягав схиленої під епітрахіль голови, не випростувався в увесь свій могутній зріст, а далі й далі шепотів покаянні слова, викладав усе, що вважав за свої гріхи.

І чим ближче підходив до кінця, тим страшніше ставало. Як смів такий великий грішник ввійти до божого храму й приступити до священного таїнства сповіді. От зараз почуються вогненні слова.

— «Ізиді із храму мого, грішник безконечний. Немає тобі місця тут, немає тобі місця на землі, а йди ти в огонь вічний, уготований діяволу і ангелам його».

Що тоді вдіяти? І попа цього задавити, чи як?

І нараз — не вірив вухам своїм — піп зняв епітрахіль, сам став на коліна — і слова дивної, натхненної молитви полилися з уст.

— «Господи вседержителю, отче всього сущого. Ти все знаєш, ти все бачиш, ти прозираєш в душу кождого з нас до найукротших таємниць. Прозри ж ти і в цю просту, відда-

ну тобі душу — і прости її. Ради тої великої мети, за якою пішов він. Ради грядущого увільнення твого пригнобленого народу. Ради чистоти церкви твоєя, святості обряду, непорушності таїнств. Ти ж бачиш, що не для себе став він на цю страшну дорогу, не для власної пихи і сребролюбства, а пішов у великому натхненню, у великій скорбі за долю малих сих, як і він сам. То невже будеш ти його карати, коли він проступиться чим малим проти заповідей твоїх, що ти давав їх спокійним людям у спокійнім життю, а не йому на його бурхливій дорозі. Ні... Ти, милостивий навіть до великих грішників, не будеш немилостивим до цього согрішившого во ім'я твоє...

І от я, що маю від тебе силу тут в'язати й рішити,— іменем твоїм прощаю і розрішаю тобі, рабе божий Олексо, всі твої і минулі, і будучі гріхи, що совершиш ти їх для блага народу свого. Кров, пролита тобою в обороні своїй, в обороні товаришів твоїх, в обороні всіх бідних і нещасних,— не защитається тобі й не тяжітиме на твоїй совісті.

Але... Чуєш, Олексо. Стережися пролити кров невинну, кров жінки і дитини, бо за неї будеш відповідати гірше всіх, бо тобі багато простилося і багато дозволено. Тож іди в свою Богом указану тобі путь — і будь чистим серед крові, збережи янгольську одежу білосніжну серед буднів твого життя.

Чуєш, Олексо Довбущуку? Властією, даною мені від Бога, аз, пастир смиренний, прощаю і розрішаю тобі всі гріхи твоя минулі й будучі, які зробиш ти во ім'я нашої святої крові... Ти же, творче і создателю всяческих, Боже,— діло рук наших, ко славі твоїй начинаємих, твоїм благословенієм спішно і справи, і нас від усякого зла ізбави, яко єдин всесилен і человіколюбець...»

Олекса весь тремтів, аж цоркали зуби. Тремтіли й сторожі, що підслухували під дверима. Їм було невиносимо страшно. Один із них стрімголов побіг до плебанії, дати знати матушці, другий зостався, хоч мало не вив од страху.

І тільки отець Кралевич був спокійний, у повній свідомості правильності всього того, що він робить. Нема й сліду суятливості. Рухи поважні й повільні, певні себе. Одчинив царські врата, виніс чашу і причащав із неї Олексу.

— Приміте, ядіте — сіє єсть тіло моє, яже за ви ломимое во оставленіе гріхов...— Давав запивати.

— Пийте од нея всі,— сія есть кров моя нового завіту, яже за ви і за многая ізливаемая во оставленіе гріхов.

Скінчив. Одніс чашу.

— Становись на коліна і дєкуй Господа і за великоочищення, і всю благость єго.

Олекса став, але не міг молитися від схвилювання. Отець Кралевич розпростер на одчинених царських вратах і возглашав піднятим напруженим голосом:

— «Благословляй благословлящія тя, Господа, і освящай на тя уповающія — спаси сего раба твоєго і благослови начинанія его, уповающего на тя. Через повстання його мир миров твоєму даруй, церквам твоїм освобождення і всім людям твоїм правду і благо. І тебі славу і поклоненіє і благодареніє возсилаєм, отцу і сину і святому духу, нині і присно і во віки віков. Амінь».

І в сей момент з грюкотом розчахнулися церковні двері й до храму влетіла матушка.

— Що ти робиш,— якимось не то визкотом, не то писком крикнула вона. Отець Кралевич звернув до неї якоюсь благостинею осяяне лице і тихо сказав:

— Уже. Уже все.

Хитаючись, як п'яний, вийшов Олекса з церкви. Отець Кралевич пішов у вівтар разоблачитися. Сторожі увійшли до церкви, заглядаючи вперед, мовби першими прибули на місце злочину, де щойно зарізано чоловіка і труп із розявленим горлом лежить тут десь на землі.

Матушка дрожала, але переступити порогу вівтаря не могла.

Отець Кралевич вийшов уже зовсім спокійний.

— Що ти робив тут? Які закляття ти тут читав?

— Я...закляття... Хіба в храмі божім читаються закляття? Ти, жінко пастиря, схаменися. Що ти говориш?

Матушка, забувши себе, забувши, що тут сторожі, крикнула в нервовім параксизмі:

— Я вже не знаю, чия я жінка,— чи пастиря, чи руководителя опришківської банди. Я знаю тільки, що ти летиш у якусь пропасть і мене тягнеш із собою.

— Тихше, женщино. Я не розрішаю тобі так говорити в храмі, де я господарем. Прошу вийти геть. І вас так само.

Сторожі ніяково потюпалися до виходу. Матушка, все так само дрижучи, за ними. Вона хотіла би заплакати — легше би стало в риданнях і наріканнях,— але очі були сухі. Вона нервово терла їх горящими руками, та сліз не було там. Так само могла би терти неплодні груди свої— звідти не виступило би й краплі молока.

XVII

Пан Карпінський Андрій був людиною помітною в своїй околиці [1]. Низенький, присадкуватий, круглолиций, в міру сительний, з вічною усмішкою на лиці, він був втіленням такої людини, що свій побут серед природи випершує над усе, нікому не заздрить, не ганяється за гонорарами і помпою, а все своє щастя бачить у повноті шляхетського достатку, добрій мислі й чистому сумлінню.

— Я там, мостердзею, за титулами тими всякими не тужу. Чого мені бракує? Обора в мене, хоч і не сказати, тлуста, але й не порожня. Стодола теж не світить пустками, бо поля, Богу дякувати, вистачає, а добре обробиш — добре й зародить. В пивниці яка бочівочка венгерського знайдеться для приятеля, на кухні звіринка і рибка свіжа, бо прудок мається та й річка недалеко, млинок там на ній із грачем. Костела в селі, правда, немає, але недалеко в містечку то є капличка. Зрештою пан Біг по своїй милості приймає щиру молитву на всякому місці. Чого ж мені в усім тім іще треба?

І реготався добродушно. Дійсно, йому ні від кого нічого не було треба. Двір його — то справді був ніби замкнений в собі організм, малесеньке якесь удільне княжество, що само для себе в усьому вистарчало, зовнішніх війн не вело, а для внутрішніх причин не мало.

Впрочім, це диктувалося не тільки успосібненням самого пана господаря, а й певними цілком об'єктивними умовинами, які Польщу вісімнадцятого віку мало чим різнили від Польщі сімнадцятого, а особливо тут... Ті ж не можливі, а в певних порах року непроходимі дороги; ті ж запаскуджені містечка, в яких ніколи нічого не можна дістати, хіба під час ярмарку; та ж відсутність особистої безпечності, що по краю валансалася безліч гулящого, буйного люду, який з браку «призвоїтого» заняття брався й за непризвоїте. Тому хоч-не-хоч доводилося старатись заспокоювати всі свої потреби домашніми способами.

Для того існував насамперед Мацей, чи властиво Матвій, бо був русин. Це була якась універсальна машина. Він для домашності міг робити буквально все: він і плотник, він і коваль, він і швець, він і що угодно. Пан Карпінський

[1] Це був батько поета Карпінського, автора популярної в Польщі пісеньки..... *(Приміт. авт.)*.

навіть не вірив, що існує яка-небудь робота, що її не вмів Мацей.

— Мацею! Треба викопати колодязь і цямрину поставити.

— Пане! Я ж ніколи того не робив.

— От дурниці... Що з того, що не робив? А тепер зробиш. А якби був на власнім господарстві — чи ти би наймав, чи що? Любісінько зробив би сам.

І ця ставка на українську всеталановитість ніколи не заводила пана Карпінського: колодязь копався, цямрина ставилася, і пан Андрій казав:

— От бачиш! А казав «не вмію».

Мацей тільки посміхався, сам любуючись своєю роботою.

Так і задовольнялися всі потреби місцевими засобами. На стіл ставилося лише те, що давало своє поле, свій город, садок, обора, ліс. Полотна робилися дома, шкіри виправлялися дома, крупи й ріжні муки мололися дома. Дома ж виливалися свічі, варилося мило, сотилися меди й вироблялося пиво, в мельцуху сушилося м'ясо, риба, з бузини фабрикувався атрамент, а пера постачало стадо гусей. Навіть пошта була своя, і правив нею кінний козак Михайло.

Впрочім, не цим тільки виділявся пан Карпінський із свого оточення: таких, може би, знайшлося й більше. Основне ж, що його відрізняло від сірого огулу шляхетського навіть зовнішнього — це його прихильність до старопольськості. Правда, і вся околиця була патріархальною, бо на окраїні взагалі рух часу віє спроквола, але то була патріархальність несвідома, а можливістю кожний момент здати позиції. Тут же це було системою і впливам зовнішності не підлягало. Пан Карпінський хотів бути старополяком, хотів се показувати і, як всі ми грішні, часом показував разом із тим свої деякі смішні сторони...

Двір пана Карпінського справді нагадував малу фортецю. Минули до деякої міри часи, коли обиватель надіявся на хрупкість своїх мурів і кількість пороху, непотреба вже була підтримувати, так би мовити, фортеційність панського житла, але пан Карпінський власне підтримував.

Так, наприклад, все ще стояла головна ознака середньовічної оборонності — башта, що її по-старинному пан Андрій називав «бойниця». Колись це дійсно була бійниця: за часів діда нинішнього володільця там було повно зброї, стояла навіть гарматка невеличка. За батькових часів там уже містилась сторожа нічна, що давала знак своєї чуйності

ті голосним галаканням або свистом на пищалках. Прокинувшись серед ночі від занадто усердного шуму, шляхтич мав приємність відчувати, що над його спокоєм чувають, що особі пана ніщо не грозить, нерви можуть не тремтіти, кров не стукати у виски. Тепер у тій бійниці вже не було нічого. Валялися старі вулики, трухлі віконниці тощо, але мимо того башта стояла в усій своїй величності, якби тут можна було примінити сей вираз. Бо чого-чого, а величності справді було замало. Башта була дерев'яна, мала кілька тенденцій: і тенденцію хилитися, і тенденцію розвалюватися, і тенденцію порохнявіти, і ще кілька таких руйнуючих тенденцій. Пан Карпінський боровся з усіма тими тенденціями, ремонтував, підправляв, виправляв свою бійницю, але не завжди це робилося впору і не завжди з відповідного матеріалу.

Дуже часто надолужувалося глинкою, отже, треба признатися, що загалом ця вежа мала досить строкатий вигляд, але як символ старопольських симпатій хазяїна виконувала свій обов'язок знаменито...

В старовину ставили будинки здебільшого так, щоб повне сонце на фронті було ще перед полуднем. Це забезпечувало певну пайку сонця всім покоям, з усіх боків. Посередині фронту — балясистий ганок, з якого входилося до великого покою. Се була знаменита старопольська «сєнь», що відогравала ролю і вітальні, і столової, і місця збору сусідів у якій потребі. Отрівався цей покій величезним мурованим каміном. Пожирала ця махіна дерева багато, а тепла давала мало, але ж це тепло мало особливе значення... Піч, бачте, дає тепло і тільки, а сама зостається німа й глуха. А камін дає і тепло, і світло і говорить до чоловіка. Впрочім, між нами кажучи, пан Карпінський се так лише говорив, а вживав каміна рідко. Часи, знаєте скрутні, за дерево тяжко, хоч околиця й лісиста.

А вже Мацей так був цілком іншої, а то й невисокої думки про камін і називав його «дурбасом». Мацей, як і всякий селянин, любив свою піч. З нею у нього були зв'язані всі стадії його життя і життя його предків. Родиться селянин на печі, половину свого життя проводить на печі, лікується в недузі за поміччю печі й тільки перед смертю розстається з нею, бо вмирати його перетягають на лаву під вікно.

Отже, не диво, що й Мацей любив свою піч. Коли хотів виразити поняття «у себе», то казав: «на своїм п'єцу». Про недолужну людину висловлювався, що вона «на своїм п'єцу

заблудить». Піч у нього була і клінікою, і лікарнею, бо з усіх алльо, гомео, гідро, органо й інших патій він признавав тільки одну — вівсопатію. Мав насолоду багато разів у життю переконатися, що коли чоловік прогрішиться часом проти правил дієтики, дозировка, наприклад, на весіллю чи на бесіді трапляється нестосовна, то єдиний рятунок — це вівсотерапія за поміччу печі.

— Ось прошу Господа Бога та й вашу ласку, пане, то таки правда, що п'єц — то наша мама рідна. Єй, де... Більше. Бо мама, най царствують, раз народили грішного чоловіка на світ та й вже. А п'єц християнина не десіть разів від самісінької смерти викупив. А так.

Ось раз приходить грішний християнин не кори, Боже — підохочений. Бо-ной ся правда скаже — таки підпитий. А то не як-будь, я такой — по-людськи.

Но, приходить до свого салашу та й шукає лягти де ближче. І кладеться ось на лаву під вікно та далій в храпи. І спить собі, як ся належить.

А вікно одчинене, зимно тягне. Небавки — о-о-в... Вже ми верхна рука от як немества.

Перевертає сі християнин на другий бік, бо то не хоче ся уставати — ба... Скостеніла й друга рука. А обудився за який час — гвавту-у... Біда й побіда... Оба боки мертві, у трунку коле якийсь дідько шилом, а за душу тебе так стискає, хоч зараз кладися до деревища.

Хочу піднестися — грим, як довгий на землю, же аж, шанувавши наперед Господа Бога й образи свєті та й, як повідають, день і праведное сонце, та й місяченько із звіздами на небесах, та ту свєту землейку, та й вас, яко гречних,— розперезавши...

Баба в крик — чоловік умерає... Дітва в крик — бо батько умерают... Чи то ксьондза закладати, чи сорочку на смерть шити, чи біда знає що й починати.

Але я знаю то знаю, не много гадаючи, кричу: «Пали в п'єцу».

Запалили, чвертку вівса на піч висипали, та з бідою християнина туди виволокли... Полежів-полежів, попарив сі тов паров, що з вівса йде, та й устав, Богу дєкувати, на другий день як би й нічо не було.

Ясно, що жадний шляхетський камін не міг у такім смислі витримати конкуренції з селянською піччу, а тим більше камін пана Карпінського, який, сказавши правду, мало й запалювався.

В сєні вело трое дверей. Прямо — до саду. Направо —

половина, де містилася служба, і наліво — панські покої. Сам розподіл кімнат був теж старосвітський, з усіма там алькєрами, ізбами... Над дверима кімнати властителя намальовано було дві побожно зложених руки... Над їдальнею руки в приятельському стисканню...

Умеблювання кімнат теж було старинне: лави довкола стін, дзиглі. Вгорі стеля з балками, що опираються на сволок, де вирізьблено цитату із святого письма. Підлога, чи як пан Карпінський із старосвітська називав «павімент», з добрих дубових дощок, що от уже витримали третє підковане сарматське покоління, а й ще добрі.

Двері ординарні і тільки до покою пані великі, столярської роботи, з залізними побіленими клямками й завісами. Впрочім, і на всіх дверях завіси вже були залізні...

Що було красиве, то се печі. Великі, прикрашені розмаїтими полив'яними і мальованими гданськими кафлями. На кафлях були орли, дракони, гріфи, квіти найфантастичніших рисунків — і все то в яскравих фарбах.

Любив пан Андрій і речі називати їх старими іменами. Так буфет називався в цім домі «служба», шафа —«аломарія», письменний стіл господаря —«контор», скриня —«сенет» і т. д. А в сенетах тих береглися старинні делії, кунтуши з вильотами, ферезії суто шамеровані так званими «потребами», жупани з литих та єдвабних матерій, як ото табін, адамашок, генуезький оксамит. Дещо з того предківського добра носилося й тепер, але тільки те, що було сіріше, убогіше кольорами: барвиста епоха життя Польщі минула. Пан Карпінський носив старинну одежу умисно калюдяр. Казав навіть, що в питаннях одежі й нема нічого нового, що мода нічого тут не вигадала й вигадати не може.

— Де ріки текли, так і текти будуть. Що з того, що наші старі речі поназивано новими іменами. Батьки називали «делія», а тепер кажуть «бекета» або «чуя». Давніше називалося «ферезія», а тепер «керея». Або теперішній «чехман». Се той же наш контуш із замиленими рукавами. Взагалі, нічого нового, а тільки смішні зміни. Що було довге, по кістку,— зробить куцо, ледве до колін, і тішиться: ото в мене модна сукня... Де було бухасто, зробить обтисло, що було фалдисто, дасть гладко, то так і забавляються люди.

— А я не мудрствую лукаво й ношу те, що наші батьки носили, називаю так, як наші батьки називали.

Отакий був пан Карпінський Андрій.

Такою ж була його дружина. Взагалі, їх вважали дібраною парою, й чимдалі ця дібраність все більше виявлялася. Як віщували повітові остроумці...

Пані Малгожата була теж не «модноходна», носилася по-старосвітському. Сукні носила «під горло», без найменших ознак декольте, яке увійшло в моду ще з часів Марії-Людвіки, що аж тодішні сатирики писали: «А інша весь час ходить як мамка, показує груди, наче весь час годує дитину».

Пан Карпінський таких модниць не виносив і завжди в'їдливо про них говорив:

— У нас теж носили сукні опадлі, але однаково шия й груди вкривалися гергелем чи то коронками, гезлом або передничкою. А тепер бридко й дивитися.

Правда, сказавши потиху, то пані Малгожата не носилася вже цілком як її прабабка: легкі, хоч і дуже легкі, впливи моди все ж могло добачити пильне око на уборах пані Карпінської, але це в деталях; в основному убір був старосвітський...

Так і жили панство Карпінські тихо, спокійно. З селянами й слугами поводилися людяно. Пан Андрій любив повторювати старинне прислів'я: «Хто за псом і за хлопем не уйметься, той і за жінкою не уйметься». Недобачав, правда, що це прислів'я на одну дошку ставить і пса, і людину, але своїх людей дійсно шанував, отже, порівнюючи людям у нього жилося добре.

А пані Малгожата під тим зглядом ішла навіть далі чоловіка. Коли їй доводилося бувати в гостях, вона брала зі столу якісь смачні шматки й давала їх своїм слугам.

— Знаємося дома — знаємося ж і у людей!

Не всякому це подобалося; дехто вважав це навіть за афішування, але в дійсності тут афішування не було.

Жили панство Карпінські просто, не тратилися на пишні прийоми. По одечку і простягали ніжки — і пан Андрій це ставив «во главу угла».

Нещадно висміював пан Карпінський таких охотників до пихи. Хоч і м'якої вдачі, а любив іноді навіть фігля якого вистроїти, як от раз панові Пухальському. Це був такий шляхтич-худина, але з шумними претензіями. Він, напріклад, їздив у гості візком у дві шкапи, але, не доїжджаючи до місця призначення на яку добру стаю, зупинявся, велів випрягати одну шкапину, саджав на неї пахолка, чіпляв йому палаша до боку і так висилав до сусіда авізувати, що от, мовляв, мій пан їде в гостину. Коли пахолок вертав,

припрягалася шкапа, і пан зпишну заїздив до двору парою коней.

І всі знають, що це комедія, сміються поміж собою, але всі вдають, що нічого не помічають. А пан Карпінський раз не витримав, і, коли пахолок пана Пухальського прибув із тим палашем, пан Андрій казав його напоїти вдризг. Приказ було виконано, пахолок звалився і захропів, а пан Пухальський дожидає у полі. Довго стояв, усе чекав і злий, голодний заїхав до пана Карпінського одною конякою, сам ще й поганяючи.

Впрочім, був один такий пункт, на якому пан Карпінський тратив лагідність і виходив навіть поза деякі границі. Він не прощав підшивання під шляхетство.

Рід Карпінських був щиро шляхетський. Не було в тому роді ясновельможних панів, сенаторів, каштелянів, воєвод, але «класти голови свої за рідний край уміли й Карпінські не гірше кого іншого»,— любив казати пан Андрій і наводив цілу низку імен своїх предків, що з честю полягли на полях битв. Список був поважний. Гинули Карпінські й від татарських стріл, від шабель яничарських, і від кулі козацької на степу, і в далекій Московії на сході, і в далекій Альзації на заході, і ще пан Бог знає де. Коли пан Карпінський про те оповідав, він навіть виростав неначе, очі горіли.

І от, мабуть, тому сильно дратувало його зухвале підшивання під шляхетство всяких проходимців з-під темної звізди. Зустрічаючи таких неошляхтичів у товаристві, пан Карпінський тратив рівновагу й міг тоді наговорити всячини. Всім пам'ятний його виступ на останнім сеймику, коли то він узяв на зуби пана ловчого курського Кшивокольського, що занадто вже покликався на своє шляхетство.

— Я, очевидно, шаную братів шляхту, завжди стояв і буду стояти за все те, що збільшує честь і славу шляхетства. Але от на що я хотів би звернути увагу присутніх. Чи не помічаєте ви, панове, одного небезпечного явища, а власне — що останніми часами до нашої шляхетської сім'ї вдерлося багато всякої, я дозволю собі навіть сказати, всякої наволочі. Бродить воно десь там собі авантюрничими коліями та манівцями інфамій, якимись там темними шляхами [доходить] маєтку, з риском горла добивається кресцитиви — і, дивись,— вже сягає по шляхетство. Ще трохи — купить собі той чи інший декоративний титул, підшиється під шановний герб — і готовий шляхтич.

Це було не в брову, а в самісіньке око. Всі дивилися на

пана Кшивокольського, розуміючи, що ту перору направлено проти нього. Кожному цікаво було — а що ж він зробить?

Пан ловчий вився як вуж, але що ж міг сказати, коли його ім'я не згадувалося. Він тільки то червонів, то блід, руки йому тремтіли, але мусив сидіти, мусив слухати.

А пан Андрій розійшовся. Що таки правда, мав зуба на Кшивокольського, за його завжди зухвалі й гвалтовні виступи, а що таки й від того, що пан Карпінський мав від природи дар красномовства, а примінювати його і вправлятися в тому у нього не було можливостей. Тому використовував сеймик. Нап'ятнувавши одчайдухів і гультяїв, що приходять до шляхетства невідомими шляхами, перейшов до тих, що ведуть своє шляхетство з великопанської прихожої.

— Годить він панові, бути хендожить[1], коханок приводить як довірене лице, а пан за те вифоритує свого вірного слугу спочатку на урядника, на підстаросту в якій королівській економії, на віце-регента в граді, на чопового поборцю, на губернатора якого далекого й малоконтрольованого ключа — от уже й дорога до фортуни. А то виробить йому яке інтратне війтівство, дасть сельце за безціль в державу, згадає в тестаменті. Словом, через деякий час вчорашній лакей за можною протекцією свого хліботавці здобуває темний індигенат і являється яко шляхтич у нас в коломийськім.

Це вже було занадто. Пан Кшивокольський не витримав. Він не розумів, що робить вельми нетактовний крок, що він осмішує себе в очах шляхти, що він наче плює собі в лице. Наче аж притомність стратив і крикнув:

— Перепрошаю! Єстем шляхцієм з діда-прадіда, о чім свідчать контерфекти, що висять у мене в ізбі-столовій.

Фраза була невдача. Фраза була з усіх боків неудачна. Вже самим тим, що вона існувала; тим, що чоловік покликався не на грамоти, не на шляхетні діла предків, а тільки на їх портрети. Декому з панів-шляхти аж ніяково стало, а дехто засміявся.

Пан Карпінський, граючись кутасом свого старинного литого пояса, повернув трохи вбік голову й питав свого приятеля й сусіду пана Козловського:

— Пане Криштофе! А почому тепер жидки на ринку у Львові контерфекти предків малюють?

[1] Чоботи чистить (*пол.*).

Пан Криштоф, ледве здержуючись від сміху:

— Я не замовляв, то й не знаю. Та й мені не було потреби, але когось би спитати з тих, хто недавно давав малювати.

Це було сказано таким тоном і з таким поглядом в сторону пана Кшивокольського, що всі зареготалися. Пан ловчий курський хапався за шаблю й, бризкаючи слиною, кричав:

— То образа гонору!.. Я того не попущу!.. Горлом... Горлом... мені відповість!.. То образа гонору...

Пан Карпінський із зимною кров'ю дивувався:

— Образа гонору? Пана хтось образив? Може, я недочув трохи, але щось мені здається, ні разу ніхто тут не вимовив прізвища пана. Жодної взмянки навіть не було. То я не розумію, проти кого пан так кричить?

Словом, напитав собі досмертного ворога пан Карпінський. Треба було тепер чекати якого акту свинства зі сторони пана ловчого курського. Якби це давніше, то відбувся б, може, звичайний «з'їзд» шляхетський, але тепер, на жаль, мода на такі з'їзди минула та й умови життя були не по тому, отже, панові ловчому зоставалося одно — чекати якоїсь спосібної хвилі до помсти. І один момент йому здалося, що таки дочекався.

XVIII

Пан Кшивокольський, як відомо, дуже хвилювався, коли Довбуш розпочав свою діяльність. Потім заспокоївся, бачачи, що опришки його не займають. А тепер от знову почав потерпати. Донесли-бо йому, що жінка Довбушева, що жила досі в своїй хаті, нараз щезла.

От так в один прекрасний день дивляться сусіди — щось довго стоїть хата зачинена й ніхто не показується у дворі: ні хлопчика нема, ні Єлени. Пішло — ого.

Вже здавна, видко, підготовлявся від'їзд, бо в хаті нічогісінько не зосталося. А вночі приїхало кілька коней — вмісили щось грунту перед хатою та й конеків дещо лишалося.

Коли це донесли панові Кшивокольському, він розцінив сей факт одразу як початок грядущого наступу Довбуша на печеніжинський двір. Пішов до дружини й казав їй:

— Це він забрав жінку, а тепер забере старих. То вони

були немов заложники у мене, а то я вже зостануся сам — і тоді... Та що ж тоді? Що захоче, те й зробить.

— А бачиш? Я ж казала.

Пані Кшивокольська, властиво, нічого не казала, а просто се у неї була звичка — завжди все передвидіти, завжди вказувати, що її в свій час не було послухано. Пан ловчий бачив рятунок у тому, що хоч годив уже старим Довбущукам як міг: не тяг їх на панщину, не брав деяких поборів, вітався при зустрічі ласкаво. Селяни це помічали — сміялися. Вони взагалі помітили зміну режиму: пан став м'якший, не так уже тягав до отої своєї прісонки, не карав занадто за провини.

— А що? Оден лише Довбуш си із'євив та й, видиш, присів панок. А коби так, не дай, Боже, їх кілька си з'евило — ого! Наклали би пани повні гачі.

— А чуєте, люде? Кают, Олекса все говорит людєм: чо мовчите своїм панам? Вставайте, ік я. Підіймайтеси громадами та й женіт панів гет із своєї землі.

— А він правду кае. Шо, коби так усім селом устати...

— То правда... лиш...— і слідує віковічний український жест, що однаково вживається на всьому просторі — від Карпатських гір до степів воронезьких і тихого Дону.

— Коби всі такі, йк Олекса...

— Йому єк? Устав і пішов. А тут маржинка єка-нейка у загороді ричит, поля шош трохи, кукурудзки не сапані...

Чули правду в словах Олекси, але дрібновласницька стихія держала. Тому обмежувалися на виразах симпатії, шпіонажем на користь опришків, достачанням продуктів, пороху.

Село знало, що воно не повстане, але поміщикам це було невідомо — і вони тремтіли у своїх маєтках, з острахом констатуючи, що радіус діяльності опришківської ватаги все ширшає, все дальше з околиць Підгір'я й Покуття приходять вісті про молодецькі нальоти Довбуша. Все більше й більше число покривджених шляхтичів являлося до Станіслава й вопіяло там — то доки ж так буде? Та повинен же нас хтось рятувати! А чи, може, це так і треба, щоби нас, цвіт Речі Посполитої, вигублювано й нищено? То ми хочемо знати, яка в тім ціль і на чию користь то робиться?

Пан Кшивокольський кричав у таких випадках найбільше всіх і вимагав від властей найщільнішої охорони шляхти, особливо тої, що сидить на Підкарпатті.

— Нам найбільше грозить Довбуш. Ми найбільше за-

грожені в своїй субстанції й екзистенції.— Пан ловчий курський любив у деякі моменти прикрашати свою мову чужоземними словами. Коли траплявся тут пан Криштоф Козловський, він доконче підхоплював:

— Його еміненція має інтекцію й тенденцію к перденції в своїй корпуленції помимо інтелігенції,— міг молоти так без кінця під безперестанний регіт шляхти. Він приятелював із паном Карпінським, і вони обоє недолюблювали ловчого курського. Тільки пан Козловський уживав більше жарту й насмішки, а пан Карпінський бив серйозніше. Він казав, наприклад:

— Пан Кшивокольський сплодив нам Довбуша й, мені здається, скоро здобуде йому індигенат шляхетства, отже, буде у нас, панове, небавком одним шляхтичем більше — прибуде ще пан Довбушевський. На ці думки мене наводить та обставина, що отой самий Довбуш грабує всюди і грабує, як говорять власне добродіїв, що лихо поводилися із своїми селянами. Оскільки відомо, пан Кшивоплутські не грішив особливою гуманністю в своїх стосунках із підданими — а між тим Довбуш його не грабує. Що за милость вість така? І звідки причини такого альянсу?

Пан ловчий одразу скипав:

— То пан мислить, що я на спілку з Довбушем працюю?

— Я такого ще не сказав, а що я мислю, того пан знати не може. Так само, як я не знаю, що обмислює пан Кшивокольський.

— Нехай пан не хвастає своєю гуманністю, бо Довбуш не дуже-то розбирає, хто гуманний, хто ні, і одної прекрасної ночі може ограбувати пана, як і всякого іншого.

— За панським приводом, очевидно.

Фразу було кинуто без усякого помислу, але пана Кшивокольського вона, видимо, навела на якісь думки. Він навіть замовк і скоро кинув помешкання ратуші.

Вийшовши, бистрими кроками подався по ринку в сірий його куток і зайшов нараз до шинку найпідряднішого гатунку. Сказав дати собі пива, а коли шинкар ставив на стіл, сказав йому:

— Пришли мені фактора.

— Ні... А яка справа? У якій справі пан потребують фактора?

— Це я йому вже й скажу.

— То нехай я буду той фактор. Нехай пан кажуть, яка справа.

— Із вашої жидівської цікавості просто хочеш довідатися, яка справа, а потім таки пришлеш фактора.

— Ні-і... Чи я не можу бути такий фактор, як і всякий інший?

— Ну добре. Пришли мені зараз такого чоловічка, щоби міг виконати певне доручення.

— Ой-вай, яке діло? Це пустяк! А на яку справу? Сеймик розвалити? Пана якого побити?

— То вже не твоя річ.

— Чому не моя річ? Власне то є моя річ, бо я мушу знати, якого чоловіка вам привести, чи то підрядного, що на десятках ходить, чи то вояка, чи то холопа?

— Во-во... Щоб був холоп, але розумний. Або щоб похожий на хлопа. І щоб по-руськи вмів.

Сторгувалися. Шинкар пішов і за якийсь час привів досить підозрілого вигляду особистість, що була похожою скоріше на батяра міського, ніж на хлопа. Пан Кшивокольський оглядав і, видимо, щось обдумував.

— По-хлопському вмієш?

— Чому нє?— охрипло обзивалася особистість.

— Ано заговори до менé.

— А що би я гувурив?— перейшла особистість на «руську» мову, з утрируванням упираючи на деякі звуки.

— Та що хочеш? Ну... скаржся передо мною на погане хлопське життя.

Особистість чмихнула носом на таке чудернацьке завдання. Простіше було би, якби сказали зловити кого в темнім куті та набити добре або й ніж під ребро.

Впрочім, шинкар розсіяв сумніви.

— Ну, чому не кажеш? Панові то нащось треба, то й говори. Заробок завше є заробок.

Особистість аж почервоніла, таке от було надзвичайне предложення, але формула «заробок завше є заробок» здалася цілком правильною, і особистість, згрібши свою шапку в обидві лапи й притуляючи її до грудей, повела хникаючим голосом:

— Ой, де-де... Нема життя нам, бідним людям... Проше пана, єк-їм повів у понеділок у великодній ялов'ята на толоку... повів ялов'ят, кажу, двоє межи збіжжє пасти... Та таки на пустку, на обліг... най мене Бог скарає... Та шо був-їм змучений, то положивсі й троха сі здрімав. І снитсі мені сон, шо в мене худоба здохла, вісь сі зломила при самій сносі — таке... А він за волоссє... Та по плечьох — готаман ніби...

Панові Кшивокольському дуже подобалося. Видимо, особистість село знала-й близько була знайома з психологією селянина, бодай в тому виді, в якому уявляв її собі Кшивокольський. Повів, пся крев, худобу в панське жито пасти в надії, що тепер великдень, ніхто не додивиться,— а оповідає так, ніби він святий та божий... Прекрасно.

— Добре. Згода. Беру тебе з собою.

— Далеко?

— Зараз умовимося — розплачуся іно з фактором.

Шинкар дістав умовлену суму, але жадав іще п'ять злотих.

— А звідки?

— Це за нього... Що він дістав заробок. Але що він не має, то пан дадуть п'ять злотих із його пенсії, а потім собі відрахують.

— Це за твоєю згодою?

Особистість зітхала й розводила руками — що ж, мовляв, поробиш, давайте.

Вертав додому пан Кшивокольський вже в асистенції цеї особистості.

XIX

Пан полковник Злотніцький мав сьогодні клопіт. Він довідався, що четверо його підданих, які, він рахував, утекли були геть із села — об'явилися знов і об'явилися голосно, зухвало. Показалося, що вони й не тікали, а село підсдало їх делегатами до Варшави, ніби до самого короля, скаржитися на утиски пана й занадто жорстоке поводження.

Це таки була правда. Навіть серед не дуже ласкавого поміщичого оточення пан Злотніцький виділявся своїми рішучими мірами відносно хлопів. Йому і вказували на це приятелі, але що ж, як такий уже характер у чоловіка був: не міг рівнодушно бачити хлопа — так і тягло дати йому в зуби, аби мав більший респект перед паном.

Жінка його, пані Зофія, теж на своїм фронті не дуже відставала від чоловіка і розправлялася із жіночою частиною двірської служби й села мало чим легше, ніж чоловік із мужеською.

Кожний день, який розпочинався в селі Борщеві, зустрічали люди тривогою і внутрішнім неспокоєм — а що сьогодні трапиться? А кого сьогодні поб'ють? А скільки дадуть і чим?..

Хто йшов-їхав мимо панського двору, все міг чути крики катованих людей — і малося враження, ніби панство Злотніцькі не могли вже інакше жити, як тільки слухаючи стогони й викрики битих селян. Часто бувало, що у вітальні панство приймає гостей, а через одчинені вікна зі стайні несуться крики й свист різок. І село не витримало. Гарячіші голови пропонували крайню міру.

— Кинемо жеребок... Най один відтерпить за всіх, так бодай уже кінець буде.

Другі пропонували громадою в тій вірі, що з громади спитати трудно,— всі, мовляв, винні. Але більшість за тим не пішла. Занадто вже вони були лояльні, оці борщівські селяни, занадто вірили в право, закон. Казали, що за убивство Бог скарає, рішили вдатися до найбільш радикального, в їх думці, средства — поскаржитися королеві. Він наш тато, і він нас порятує. Його дурять пани, що все добре, все в порядку... А якби він знав, як нам живеться,— ого!.. Він зразу би прикрутив і нашого, і всіх... Ото біда, що він не знає.

Він то не знав, правда, але не знали й селяни борщівські, що їхнім королем є німець, якому й до Польщі взагалі мало було діла, а не то до її селян та ще русинів. Не знали, що його, короля, не тільки вони, селюки, не побачать, а що його цілими місяцями не бачать найвищі достойники держави і для того, аби підписати який важливий акт, їдуть до Дрездена.

Нічого того борщівські селяни не знали й збиралися ночами в найбільшій таємниці то в одній, то в другій хаті та все вибирали делегатів до короля.

Довго вибирали. Бо се ж тобі не з економом справа. Треба вибрати вже з найкращих. І вибрали чотирьох: Демчука Івана, Гомжія Василя, Василя Мігайчука та Щупака Тодора.

Дуже просився Щупак, щоб його не вибирали.

— В мене ж діти маленькі, громада за батька їм не стане... Пожалійте мене, люди добрі...

Не пожаліли. Вміють вони, оці люди з громади, знаходити якісь там слова, що чоловік кориться й чомусь йде. Пішов і Щупак. Заплакав, прощаючись з дітьми, але пішов.

Ну що ж... Короля вони, депутати, очевидно, не бачили,

бо він був у Саксонії. А канцелярія видала їм охоронного листа, бо це була проста річ, звичайний канцелярський акт.

— Дай уже там їм... щоб не лізли...

І отсей папір із вислою печаткою як святощ, як сакрамент несли делегати на грудях. Хто мав у себе папір, той не спав ночі, щоб його не зім'яти, щоб, сохрани, Господи, не поруйнувати печаті, бо в усякому ділі печать — то найважливіша річ. Папір без печаті — пусте діло. І несли на грудях долю свого села. Осушаться тепер сльози, припиниться кровопролиття, сотні людей матимуть нормальне життя.

Принесли. І в той же день довідався о тім пан Злотніцький.

Гніву його не було границь. Як!.. Він так дбав о мертве, безпрекословне послушенство, він стільки труду потратив, аби довести підданих до цілковитої покірності, щоби кожен на саме кивнення пальця вже летів виконувати ще не висказану волю пана — і от хтось сміє протестувати. Скандалити його полковницьке ім'я, тягти його десь там по королівських концеляріях. І це його, його власні хлопи! Ні, це вимагає особливого примірного покарання. Тим більше, що пан Злотніцький думав оце їхати до Варшави і просити собі його уряду — а от тепер його ім'я там, не сказати, опаскуджене, бо хто там такій єрунді надає ваги, але, в усякому разі, будуть перебомкувати канцелярчики:

— Злотніцький, Злотніцький... Чекай, який се Злотніцький? А-а-а.. Це той, що на нього хлопи все скаржаться... Чудак чоловік — не може так улаштуватися, щоб того не було видно.

Лють збирала пана Злотніцького, коли він уявляв собі такі розговорчики, і закомандував «посполіте рушення» усієї гайдучні, сам сів на коня, озброївся, як на поле битви, й рушив.

Село гуло. От коли здійснилися мрії й таємні бажання. Єсть! Єсть грамота від самого короля! Утруть тепер носа своєму панові.

Дехто хотів, щоб делегати й понесли грамоту до пана, але більшість була за тим, щоб зібратися усім селом, а панові дати знати, що громада його чекає, й тут показати йому грамоту.

— Лиш показати. До рук, Боже, спаси, не давати аж ніяк. Бо він міг би знищити. То наша грамота, й у нас мусить бути.

Уявляли собі й ефект, який певне зробить грамота на пана.

— Таже мусит приклякнути й поцілувати печатку і — а ти як гадав? То не з паном Богом жарти.

І зібралися, стояли, гули — а до пана ніхто не піщов. Кожне собі гадало — панові певно й так донесуть.

І дійсно побачили, як пан скаче на коні, за ним економ, далі гайдучня. Гомін одразу стих. Зблідли ті, хто стояв напереді, й почали протискуватися в товпу.

— Шапки знять!— ще здалеку, по-молодецькому, мов перед ескадроном, крикнув пан полковник Злотніцький.

Мов вітром, в одну мить знесло всі шапки з голови. Віковічний рефлекс.

— А-а-а!.. Послів посилати? Депутатів? Де вони, ваші депутати?

Шукати їх було нічого. Як обречені жертви, стояли вони попереду, й між ними й товпою було порожнє місце. Вже загодя одступилися люди від своїх депутатів, щоб не стояти близько, щоб, не дай, Боже. й мене ще не зарахували. Пан підскочив до найближчого. То був Гомжій Василь.

— Ти депутат? — і замахнувся, щоб ударити Гомжія в лице. У Василя був істик в руках. З усього розмаху ляснув він тим істиком коня по храпах. Кінь аж заревів неначе, вмить став дибки, аж мало не впав навзнак, стоячи так, ще ніби струснувся двічі — і пан Злотніцький випав із сідла. Одна нога зосталася в стремені, й кінь поволік пана назад, прямо на гайдуків, що бігли ззаду з ломаками.

Гомжій вдарився бігти, але не вулицею, а огородами. Мігайчук Василь, другий депутат, бачачи, яка депутатам шана й від пана, й від громади, не чекав, поки його зачеплять, і собі в ноги. Щупак — грамота була у нього — вимахує тою грамотою й кричить.

— Люде!.. Куди ви?.. Ось же наша охорона. Ось королівська грамота.

Демчук, людина неподатлива, завзята, почав лаяти втікачів. Громада теж. Грифель Ясько покрикує:

— Гей, хлопці, звихайтеся — панам-ляхам не дайтеся!

Гайдуки тим часом піймали коня з паном. Лице у нього було подряпане, одежа подрана в багатьох місцях. Але він не чепурився, а як тільки встав — як тигр кинувся знову до громади. А там уже підбігли економ, гайдуки.

— Ловіть утікачів!.. Хапайте!— кричить економ.— Ей, ти! Біжи!.. Лапай!..

Це він до першого, що стояв у товпі. То був Михайло,

Петрового Івана син. Хлопець годний, а притім сукристий. Він кивнув знову вверх головою.

— Лови сам, як хочеш.

Економ махнув на нього канчуком. Михайло відхилився, і удар прийшовся по Шипітці Якову. Це був найкріпший парубок на все село. Горіх між пальцями лісковий розду-шував, по півкірця збіжжя в руках держав свобідно.

Ех, як підскочить Яків, як хрясне економом об землю. Аж латки на нім попукали. А сам тікати. Але гайдук один підставив палку. Яків пошпортався, і його схопили. Бився він, що було його моцної сили, але що ж, як насіло більш як десять душ. Тим часом підбіг пан.

— Депутатів!.. Депутатів мені!

Побачив Щупака і схопив його за горло. Той боронився лівою рукою, а в правій держав королівську грамоту. Вже обірвалася з неї печать у тій заворушці, але все ж високо держав папір у руці Тодор.

— Пане!.. Пане!..— кричав він.— Ви лиш дивіться, що я в руках тримаю... Це ж грамота від самого ко-ро-ля... від ко-ро-ля грамота...

— А-а-а! Від короля? От тебе я й шукаю, з грамотою від короля. Гей, в'яжіть...— вмить Тодора повалили, зв'язали. Грамоту розгортав пан Злотніцький. Мотав нею, розгорненою, і кричав:

— Я вам ту пан, і король, і Бог. Ви на оцю грамоту надіялися? Так ось вам ваша грамота. Ось... Ось...

І борщівська громада селян побачила таке, чого ніколи не сподівалася бачити. Пан Злотніцький королівською гра-мотою робив неприличний жест, шморгаючи себе нею по заду. Потім підбіг до зв'язаних Тодора й Демчука Івана, рвав грамоту на шматки і пхав депутатам до горла, кри-чачи:

— Їчте!.. Їчте, пся крев, свою грамоту! Їчте, а то шаблею буду пропихати.

І ту грамоту, що так бережно несли селяни від самої Варшави, мусили тепер їсти. Давилися і ковтали.

Гриць Демчук кинувся було обороняти дядька, але його самого схопили й почали в'язати. Тільки він якось щасливо вирвався й теж пігнав городами. Товпа здригнулася й почала розсипатися. Гайдуки бігали за людьми й хапали вже хто навинувся. Грифель, що закликав не датися панам-ляхам, був уже скручений по руках і ногах. Панові підвели коня. З морди капала кров.

— Який це мені коня скалічив? Я йому жінку й дітей покалічу.

Пан Злотніцький, що був таки розлючений, а то ще сам себе підгвинчував, бажаючи казатися грізнішим.

— Це Гомжій Василь,— услужно розкрилося десять гай-дуцьких глоток.— Він сам утік, але у нього зосталася жінка й дитина, хлопець Ясь.

— До двору їх!— хрипів Злотніцький.— Я сам з ними... І цих до двору... Усіх!..

У дворі почалася розправа. Грифеля так збили, що жінка ледве живого довезла додому. Похирляв трохи і невдовзі помер.

Якова Шепітка пан велів шість годин без перерви бити буком, як рука завгрубшки. Збили хлопця на землю, на вугіль. Довго не жив.

А зі Щупака й Демчука Івана, депутатів, яких удалося зловити, пан Злотніцький знущався по-особливому: місяць цілий держав зв'язаних і давав по двадцять п'ять палок щоднини рано і ввечері. Землю й хати їх повідбирав, сім'ї повиганяв геть. Демчук витримав і, хорий, скалічений, жив потім у комірному в батька. Щупак умер. Зістались діти дрібненькі й жінка, яка ніколи не переставала нарікати на громаду.

— Це ви, людоньки добрі. Це ви нас посиротили... «Іди, Тодоре. Постій за громаду, Тодоре...» Пішов Тодор, стояв за громаду Тодор... А громада за Тодором як? Ведуть Тодора на смерть — а громада вроздріч. Ніхто не став за свого депутата, ніхто не кинувся на посіпак панських, ніхто не відбив свого заступника, що за вас аж до короля ходив і життям за вас наложив. Отака ви громада, будьте ви прокляті...

І кляла всюди, кляла всіх, кого здибала. Громада чула свою вину перед Тодорихою й старалася хоч чим-небудь загладити. Той принесе хліба, той бринзи. Їй дають, а вона лає. Притихло село. Коли королівською грамотою можна підтриматися, і грім не вдарив, і не вбив напасника, і королівські слуги не прилетіли на конях, не схопили, не замкнули у вічну тюрму за зневагу королівського імені, то що ж говорити далі? Значить, дійсно вище пана нікого нема на світі, й треба покоритися волі божій.

Село мовчало.

І саме коли залягла найглибша мовчанка на всі вуста, коли поміж чорних хат хижо віяли чорні крила чорних птахів зневіри й одчаю — тихим поповзом, шепотом нечут-

ним почала ходити поміж тих же хат чутка, що там, десь далеко, у високих гуцульських горах, об'явився такий отаман опришків, що мстить за людську кривду. Довбуш називається... І кажуть, що варт лиш прийти до нього, оповісти про пана все — і явиться Довбуш, і зробить порядок. Ходили такі чутки.

Хто вірив, а хто й не вірив. Мало чого люди не наговорять. Бо людям хочеться, аби був на світі хтось такий, хто ніби за кривдами людськими уступив би сі, та й вигадують. Хоч його й нема, а вони кажуть є.

Але ні... Вперто ходять чутки. Називаються імена панів, що їх покарав Довбуш, називаються точно села. Значить, є він, Довбуш. Значить, не вигадала його людська фантазія для своєї втіхи. Дати би знати йому, як ми тут живемо. Нехай би прийшов, сказав своє слово...

Але хто піде давати знати? Та й де його шукати, того Довбуша? Не сидить же він десь на однім місці, а ховається по глибоких горах, аби за нього ніхто не знав. Зрештою, знайти би можна, але хто піде? Хто захоче розділити долю королівських депутатів? Ніхто. Сидім же, люди, тихо й терпім. Ісус Христос не так терпів...

І сиділи, і терпіли. Де, з яких невичерпних запасів позичали отого терпіння усі оті борщівські люди — хто їх знає. Глибока вона, чаша народного терпіння.

XX

Жінку Василя Гомжія Мокрину й її десятилітнього хлопчика Йванка забрав пан Злотніцький до двору. Знущався з матері, а найбільше з дитини.

— Такий же розбійник виростеш, як і твій тато. Отже, буду тебе зарані карати, аби потім не було мало. Я з вас дух гайдамацький виб'ю... Се вам не Уманщина, де ви панами.

Загнане, переполохане дитя боялося вже самого звуку ходи пана і завмирало на саме приближення. Прибігало іноді до матері, скаржилося зі сльозами — а що могла робити мати, сама вічно катована, сама завжди збита. Плакала рясно, обціловувала кожну ранку на тілі дитини, а потім знов виряджала до покоїв на дальшу муку.

І доки воно так було би, хто його знає, коли б не трапився маленький випадок. Оту чашу терпіння переповнила одна крапелька.

Раз у рік, на день свого народження, пан Злотніцький скликав усю околицю і [влаштовував пир], що клав усіх в лоск. Випустити гостя тверезим вважав за ганьбу для себе.

Отже, й сьогодні гулянка йшла така, що всім аж чуприни куріли. Душна хата, заповнена випарами всяких напитків, риганням, бо й це відбувалося тут же, давила низькою стелею і ще більше розморювала п'яних людей. Пили вже не тому, що це давало якесь задоволення, а просто так, ніби міряючи вмістимість своїх тельбухів. І пили вже що попало. Господар і сам це знав, отже, добре вино давав лише на початку, а далі велів уже подавати всяку сивуху, бо її не стільки вип'ють, скільки виллють та виплюють.

Запеклі пияки збиралися докупи й вигадували всякі речі, що тільки зберегла їх пам'ять із гомеричних попойок їх дідів. Пан Злотніцький виніс якийсь особливий кубок.

— Панове бенефактори! Старожитна штука. Проше придивитися...

Обступили й розглядали. По кубку йшло три позолочених обручки зверху й на тих же місцях на вні.

— А що се має означати?

— А ось що. Наповняється кубок до країв. А ти маєш його вихилити одним духом аж по першу обручку. Ні краплі більше, ні краплі менше.

— А як не вцілиш?

— Повторюй, поки вцілиш.

— Ха-ха-ха!.. А як потрапиш?

— Маєш передишку, поки того самого не зроблять усі, хто пішов у круг.

— А тоді?

— А тоді на другу обручку, так само і на третю.

Витівка подобалася. Зібралося коло. Почалося вихиляння.

Пан Адам Рількавич сім разів ликав і все не міг попасти. Так і кинув, бо... почало виливатися назад.

Кубок перейшов до других рук.

А в іншім кутку попилий опасистий пан Михайло Яштшембський, староста козинський, ладився показати старопольську штуку. Ліг на тапчан, казав собі вставити лійку в рот й лити вино прямо з кварти.

А що було під силу батькам, то було зверх сили синів. Пан Яштшембський поперхнувся, зірвався, задихаючися, з тапчана. Лійка полетіла прямо в товпу, вдарила в лоба пана Барановського, вином забризкало всім фізіономії.

Хто регоче, хто лається. Пан Барановський узяв собі за образу гонору той факт, що дістав лійкою в лоб. Казав, що честь його опльовано, й шукав корабелі при поясі, забувши, що ще його батько, як сів на фільфарку та підпоясав корабелю, то так уже й не припасав більше ні він, ні його коханий син, оцей пан Барановський, що вмів тільки рахувати копи. В однім гурті йдуть в заклад... і п'ять із спеціальних пугарів, що в кожний влазить по півгарця. В другім, попустивши паси, дудлять прямо з коновок. А от зібралася купа дивитися на двох завзятих півнів, відомих на цілу околицю. Де вони зійдуться удвох, там завжди коло них гурма, бо справді є на що подивитися.

Пан Марек, завжди червоний, «як торунська цегла», тепер став аж синявий наче. Здавалося, кров от-от бризне з його набряклого обличчя. Маленькі вушка зовсім сховалися під фалдами обвислої шкіри, і він виглядав, як обтятий з вух татарський полонений.

Він схопив найбільшу тикву, що її ніхто й не займав через її об'єм, всадив туди голову й ликав так вино, аж великий кадук гелготів. Цим викликав свого противника, пана Амбрози, зробити так само.

Довкола реготалися:

— Трафив свій на свого, як казав дябел до вугляра.

— Пане Амбрози! Не дай завстидати Станіславівського повіту.

Пан Амбрози усміхався, як концертант, що готовиться до сольного виступу, підняв смичок і жде, поки цілковито утихне зала,— устав, обвів усіх своїми ясними очима (мав ясні голубі очі, як у дитини) й поволі, але голосно проговорив:

— А що, ясні панове? А чи не має хто охоти спробувати старого цвіка? Я вам покажу малу штучку, а ви уважайте.

Налив квартовий пугар і повільними ковтками випив одну третину. Випивши, муснув себе правою рукою по правому вусу, лівою — по лівому, потім мазнув долонею вздовж обличчя від чола до підборіддя, вдарив об стіл пальцем правої руки зверху, а пальцем лівої знизу, тупнув ногою й крикнув:

— Вино!

Далі випив другу третину кварти за одним духом і повторив у точності всі ті маніпуляції. Випив решту і так само все повторив.

Пан Марек дивився і не розумів, в чому ж тут, власне кажучи, річ? Він звик брати кількістю, а тут якісь штуки

виробляють. Але що, видимо, був іще не кінець, то пан Марек мовчав. На ногах йому було вже трудно стояти, тому він сів прямо на підлогу і звідти поглядав, витріщивши очі, на суперника.

А пан Амбрози, висушивши першу кварту, повільно налив другу, знова випив третину, але тепер мускав себе по вусах двічі, гладив по обличчі двічі, бив пальцями по двічі й крикнув:

— Вино! Добре вино!

Так проробив і на кожній третині другого пугаря. Потім налив третій пугар, проробляв на кожній третині усе по тричі й крикнув наостанку:

— Вино! Вино! Вино добре! Налий!..

І з тим словом, кланяючись, вручив пугар панові Маркові.

Серед гостей постав гомін. Ніхто не бачив у тому нічого особливого, і кожний брався повторити, але на перших же кроках заплутувався і з реготом кидав. Викликаний на двобій, пан Марек попробував і собі, але обважнілий язик не міг виговорити навіть «вино», голова похилилася, і пан Марек важко впав на підлогу під аплодисменти присутніх. А пан Амбрози, все усміхаючися, підійшов до печі й притулив розпалене чоло до холодних кахлів.

Але того було мало. Видимо, розпирало його щось, підіймало зсередини, як ото дріжджі підіймають тісто; щось перло, рвалося наружу. Очі перестали вже бути спокійно веселими й тривожно забігали то туди то сюди.

— Мацьку! — крикнув він якось розпачливо й тремтячими руками почав шукати гудзиків коло шиї. Але руки не слухалися... Тоді пан Амбрози почав кунвульсійно рвати на собі одежу.

Тренований на такі моменти, Мацек уже прибіг із коновкою води і тут же, в залі, почав лити воду на похилену голову свого пана.

— Фе!.. Встидайся, пане Амбрози! Ще може хто подумати, що ми всі тут пос...

Це кричав хтось із приятелів, але загалом маніпуляція не зробила особливого враження. Переступав то той, то інший, аби не стояти на воді, але співав, не перериваючи марива.

Усі хвалили пана Амбрози й дивувалися.

— Сей, мабуть, не інакше, як самого дябла полигнув.

— О, пан Амбрози — се наша хлюба! То слава нашого повіту...

XXI

Два шляхтичі обіймали один одного. Товстіший, з величезним вусом, ганьбив тоншого:

— Пив, як канарок, а спився, як вева... Е, як я бачу, то ти ще неоперений птах в таких ділах. Ано тримайся моцно, трутню ти один... Що ти на мене видивився, як черепаха на свої яйця?

А тонший, заплітаючися язиком, добивався тільки одного:

— Ні, ти мені тільки скажи — коли у нас буде день святого Медарда?

— Оцкнися, молодче! Медард уже пройшов давно...

— Ні, не пройшов... Бо я знаю напевно, що коли на Медарда дощ, то після нього сорок днів має бути дощетих.

— Сорок днів і сорок ночей. То буде всемирний потоп...

Якийсь шляхтич хотів заспівати старинної, але міг згадати тільки перший рядок... Тому, вибалушивши очі й відбиваючи такт рукою по мокрому столу, шість разів підряд повторив і на тім перестав.

Другий, трохи тверезіший, задавався цілями вищого порядку — ладив хор, але ревів майже сам, диригуючи несамовито:

Господарю! Хто у тебе буває в гостях,
То він завжди веселий і ніколи не позіхає.
Гей га, до лиха! Дайте нам кубок!
А за його здоров'я нехай нам шумить у голові!

Впрочім, скоро увага всіх присутніх, хто не стратив притомності, звернулася в той бік, де був господар. Розхристаний, дикий, він затіяв якусь штуку й велів принести пару пістолетів.

Хто тверезіший, починав передчувати, що там, де огнистої зброя попадає в п'яні руки, там добра не жди. Хто відважніший, почав потроху вже посуватися до дверей, аби чмихнути в потрібну хвилину геть.

— Кинь, пане Костянтине! Ти випив, рука нетверда.

— У кого рука нетверда? У мене? А хто це каже? Ано, нехай спробує...

І пан Злотніцький, узявшися в боки, оглядав усіх соколиним зором.

— Що?.. Нема охотників? Тож то. А яка в мене рука — зараз вам покажу. Гей, Ясю сюди. Під стіну його, й поставте йому бокал із вином на голову.

Ясь (тут ніхто не звав його Івасем) зблід і одразу почав

труситися. Безсило поглядав він довкола себе, як загнане звірятко. Але довкола були все чужі, п'яні, на яких страшно було дивитися.

Гайдук смикнув хлопця за рукав. Це був той немилосердний Семен, якого так боялася матуся й сам Івась. Він не знав, Івась, що його мати була ще молода й гарна, що цей Семен підсипався до неї, дістав одкоша й от тепер мстився й на матері, й на синові.

— Чи ти не чуєш, що пан кажуть?

Івась затріпався весь і несвідомо почав одривати своїми зрученятами величезні лапи гайдука.

— ...я не хочу... пусти мене... мамо...

Пан Злотніцький, червоний, обважнілий, нетерпеливився:

— Чи довго там?

Він хотів показати гостям, що всі його прикази виконуються блискавично, отже, його система тримання хлопів у ліжових рукавицях правильна. Семен коцнув хлоп'я під підборіддя. Кров показалася з уст. Він замукав, як теля, і перестав рватися.

Пан Фількевич на правах приятеля хотів був відібрати пістоля у Злотніцького.

— Кинь, кинь, пане Костянтине! Всі ми знаємо, що ти добрий стрілець, але по-тверезому.

— Хіба я п'яний? О, мене не так-то легко напоїти. Я всіх вас положу, а сам буду, як канарок. А як я стріляю, я вам зараз покажу.

Пан Фількевич моргнув. Двоє шляхтичів підскочили й хапнули пана Злотніцького, як хто попав.

— Чекай-но, брацішку... кинь...

Але пан Злотніцький мов сказився. Він так тріпнув собою, що шляхтичі, не особливо, правда, тверді на ногах, розлетілися в усі боки.

— Що?.. Жартувати зі мною?.. Я не для жартів уроджений...

— Пхі, сатана. Хай тобі чорт, аби з тобою хто жартував... А ви, панове-браття, чого стоїте. На ваших очах готове статися убийство, а ви дивитеся мовчки.

Якась сильно підхмелена істота обізвалася вельми незадоволеним голосом:

— Чому вже й смертовбивство? Ми знаємо пана Костянтина за доброго стрільця. Зрештою, тут не двіста кроків, а несповна двадцять.

І, як часто буває, одна фраза рішила справу. Ніхто вже

більше не протестував, побіда зосталася за паном Костянтином.

— Я паннам корки відбивав у танці! — хвастав він.

Івася посадили під стіну, бо стояти він не міг. На звішену голову ладили кубок із вином. Кубок не хотів стояти. Семен знову вдарив Івася кулаком під підборіддя.

— Пан кажуть — держи голову рівно, то й маєш держати, щеня...

Семен аж усміхався про себе, думаючи, як то завиє Мокрина, коли їй скажуть, що Яся вбив пан.

Ніхто не думав, що власне коїться на очах. Кожне лізло вперед, аби видніше. «Зіб'є чи не зіб'є?» — вертілося в кождій голові і ні в одній не вертілося — а що ж буде, коли не зіб'є.

Івась підняв смертельною блідістю вкрите личко. Там усе було біле — і ніс, і губи, і навіть ніби очі самі. Тільки з кінців уст висіли, мов тонкі вуса, дві струйки чорної крові. Очі були розкриті, але Івась не бачив ними нічого. Як сомнамбул, він тримався в тому положенню, в яке його поставила чужа рука.

Пан Злотніцький скинув верхній одяг, поправив порох на полиці й почав цілитися. Лице стало серйозним і наче навіть осмисленим.

Цілився довго... Хтось навіть устиг сказати: «Довго цілиться — кепський знак...»

Одну хвильку навіть здавалося, що пан Злотніцький опустить пістоля і з реготом скаже:

«А що? Добре я собі з вас усіх зажартував».

Але в цей момент пролунав постріл. Наче аж охнула вся п'яна зала. Всі очі були звернені на Івася.

А він... хилиться... хилиться... і впав півбоком на долівку. В самім центрі чола куля пробила дірку і звідти виступила одна, тільки одна крапелинка крові. Це була та, що переповнила чашу терпіння.

Постав крик. Майже всі кинулися до дверей. Пан Злотніцький кричав:

— Панове! В чім річ? Ну хибив, ну заплачу кому слід і скільки слід. Невже через таку дурницю переривати собі забаву?

Але його ніхто не слухав, і не пройшло мінути, як зала опустіла. Зостались тільки ті, хто не мав сили піднятися.

Пізно вночі принесли до Мокрини трупик її сина. Вона глянула...

Щось до неї говорили, співчували, але вона нічого не

чула. Стискаючи плечима, порозходилися всі, й зостала Мокрина сама.

Мовчки, без слів, роздягла свого хлопчика, обмила. Потім одягла у все чистеньке, поклала на стіл, зложила маленькі рученята...

Довго дивилася. І все мовчки, без слів і без молитв... Раз тільки глянула на образ якимось дивним, особливим поглядом — і вийшла з хати. Отак, як стояла. Ні на голову не взяла нічого, ні на плечі, ні на ноги. Так як стояла, так і пішла, зоставивши трупик на столі й свічечку коло нього.

Мала, мабуть, рацію, бо в кілька хвилин по тім, як вона зачинила за собою двері, прийшли двоє гайдуків її арештувати...

XXII

Мокрина знала, що Гуцульщина лежить на південь, бачила часом гуцулів у Станіславі на ринку, але куди йти, кого питати — нічого того не знала. Знала тільки одно ім'я — Довбуш. Один тільки цей звук знала і вірила, що він виведе її, як Ізраїля стовп огненний у пустелі. І не помилилася. Довідалася одразу, що сам Довбуш родом із Печеніжина, що Печеніжин недалеко Коломиї, що там і досі живуть Довбушеві батько й мати і що, очевидно, найскоріше іменно вони можуть сказати, де їх син. Дійшла. Добилася до Печеніжина, знайшла старого Василя, але, на диво, заявив старий, що іменно він нічого не знає про сина.

— Ци він, гадаш, на оннім місці сидит? Ци в него хата? Таже він літит горами, єк орев. Дес у горах го шукати — лиш де? Ти, молодице, ліпше звержси того. Де тобі йти самій у гори? Мушшинин та й тот не видважитси сам у гори йти, а ти, рахувати, молодица. Та де-ё!.. Звір ті роз'їст.

— Покажіть мені, в який бік іти.

— Ой, не прубуй, молодице. Там і такий, що знає, ме блудькати чесом, аж і смерті пожиєт. Ти не знаєш, іке там. Скали, дебри, ліси непроходимі, жерепи. Доріг там нема, стежок нема. Та шо говорити...

— Я піду...

— Ні, молодице, не підеш. Та й гори — ци вни малі? Таже то тисячі миль... Де шукати? В котрий бік іти? Зрештов, не так вни сі приховують, вопришки, аби котрийбудь їх міг знати. Може, десік разів ти будеш іти попри них, а не спостережеш.

— Я таки піду...

І скільки не бився Василь, скільки не вговорювала стара Катерина, відповідь була одна: «Я піду...»

Може, так і пішла би Мокрина у саму у безвість, але несподівано трапився їй попутчик. І не один.

Від недавнього часу в селі блукався чужий чоловік. Одежа на ньому селянська ніби, доліська, хоч з обличчя на селянина не виглядав. Каже, що він із села Голоскова якогось, підданий якогось пана Карпінського Андрія. Сей пан, каже, такий лютий, такий лютий, що лютішого вже на світі нема. Неволить людей багато робити: і косити, і жати, і снопи возити, і толоки збиває (прихожий толоку називав «клака»).

— Думайте лиш, люде. Така тєжка у нас панщина, шо як село селом — ніхто не був у церкві. Бо то цалий тиждень робимо, а в неділю обрахунок. Хто не доробив, каже його економ замкнути. І мусиш сидіти до понеділка до досвіта. Рано в понеділок скоро світ — випустив, дав кілька буків і жене на панщину.

Печеніжинці лиш похитували головами. Се гірше, куди гірше, як у нас. У нас іще такого нема.

— Ой буде і у вас, люде... Буде, ой, буде... А отаман літає селом, як вихор, та зганяє людей до роботи. Хто спізнився трохи, того в полудне б'ють.

— А вроки великі?

— Ой-ой-ой... Чи бураки, чи збіжже яке полоти, то все стаємо на тільки місця, шо два мали би шо займати. У нас усе подільник робить за двох. Ану став котрий — ого! Вже летит економ і лущит гарапугою. Б'ют, за все б'ют. За зело в полотьбі, у жнива за два-три колоски — куди, все б'ют на пропадне.

І знов кивають гуцули головами. Все ж у них такого нема.

— А як жнива надійдут, то щоднини копу нажати мусиш, снопи під міру, у півклані поскладати і колосся визбирати — тогди додому йди.

— Ого...

— А взимі молоченє в'їдає. Кождий має копу змолотити в тижні. День малий, а снопи великі, не раз і два дні оден мусиш молотити. А ту єнчі всєкі роботи. Отсе дорошівським жидам дерево возили...

І багато такого розказує зайда. Каже, що громада вислала його шукати Довбуша, най би прийшов та дав лад із тим проклятим паном Карпінським.

Але люди печеніжинські не такі футкі, аби зараз же справляти до Довбуша. Хочеш — іди сам, а радити ніхто не буде. Бо то може бути яка зрада. Бо якось не будить довір'я цей зайда. Каже про тяжкі роботи, а у самого руки чисті, мозолів, видать, і не було ніколи.

От баба об'явилася, скаржиться на другого пана, Злотніцького якогось,— оце вже видко, що баба й єсть, і зради жодної тут нема. Коли бабу питалися цікавіші, чи не чула вона ще й за лютого пана Карпінського, баба здивувалася.

— Карпінського? Скільки ми чували у селі, то се дуже добрий пан, і на нього неначе ніхто не скаржився.

Селяни переглядалися, хотіли навіть зробити конфронтацію, але Мокрина в скорім часі добилася-таки того, що її відправлено до Довбуша. Сталося це так.

Отож був собі пастушок, що пас громадські й Василя Довбуша вівці. Коли з'явилися до Печеніжина брати Довбущуки, то такі вивбирані, та все на них блищить, сяє— не одна легінська душа, дивлячись на ту красу, й собі запалилася до опришківського ремесла. В числі тих запалених був і Жолоб. Він прямо прийшов до Василя й заявив, що піде в опришки.

Що було Василеві казати! Відраджувати якось не випадало, хлопець скаже: «Бач, його синам щастя випало, так він оце із заздрості не хоче, аби єнчий хто щастя зазнав».

Порадився Василь де з ким із приятелів — кажуть усі, най іде.

— Ци ти го зіпреш, єк він си наважив? Оннаково втечет. Ци своїх синів дуже-с зіпер?

Таким чином, виходило, що Жолоб піде шукати Олекси Довбуша за вказівками старого Василя (ніхто не знав, що Жолоб підмовив іще із собою до мандрівки приятеля свого й однолітка теж Олексу Твердюка, сина отого Гаврила, що у нього сидів у комірнім Василь Довбуш). Тут уже починалася конспірація. Василь доручав Жолобові свій чепіль. Свого чепеля у великій таємності мав показати Жолоб у Ясені отаманові села Грицеві Данилюкові. Бо хоч це був і отаман, ніби урядова особа, окрім того, первий брат, тобто дуже побожна людина, але, окрім тих усіх достоїнств, він іще був головним довіреним опришків і, таким чином, негласним учасником їх здобичі. Ясенівці, як Срібнарчук, Паліїв, Дрислюк, підтримували цей зв'язок, і Данилюк кожного разу знав, де більш-менш можна шукати Довбуша.

Так-от Жолоб, показавши свою вірительну грамоту, отой чепіль Василів, міг дістати від Данилюка більш конкретні

вказівки, на якій полонині можна шукати ще одне довірене лице, яке вже вкаже, де саме Довбуш, чи скоро буде на місці — словом, усе.

То до цього Жолоба додано було бабу Мокрину й отого зайду. Причім наказано було Жолобові цих двох нікуди не вести, зоставляти їх завжди на боці, а довідуватися про все самому.

Розпрощався Жолоб і пішов. Твердюк мав догнати його в дорозі. Все пішло, як по писаному. Знайшов Жолоб отамана ясенівського. Це був красивий, повний, жадний до життя чоловік. Він довго розпитував Жолоба, випитував, запитував — словом, вивертав на всі боки й аж після всіх тих маніпуляцій сказав, що мав.

Не будемо переповідати, як ішли наші, а тільки Довбуша вони нарешті знайшли.

Жолоба й молодого Твердюка Олекса радо прийняв до ватаги. Бабу Мокрину вислухав у суворім мовчанні. Слів вона виговорила мало, але зате кожне з них так було насичене горем, що Олекса вже й не розпитував. Для нього ясно стало, що коли він, Олекса, хоче дійсно бути месником людських кривд, то ось вона, арена його діяльності. Якщо тут не втрутитися Олексовій бартці — то де ж іще?

Правда, виправа буде небезпечна, бо то далеко в глибину Поділля, околиця густо заселена й цілком незнайома, треба здатися на вміння Мокрини провести. Але при всяких умовах рішив піти.

Своїм поводженням взагалі й своїм останнім учинком Злотніцький, а з ним і поміщицтво взагалі кидало визов Довбушеві. Ти кажеш разом із твоїми братами селянами, що пани перелякалися опришків і стали м'якшими. Так ось тобі. Знай, що ми тебе не боїмось і наплювати нам на всяких опришків. Як били ми селян, так і будемо бити. Як уважали себе за Богом поставлених владик, так і уважати далі будемо...

Треба показати їм, панам, що таке опришки й що таке Довбуш. «Без мене ви могли іще таке виробляти, але тепер я є на світі. Треба бути уважнішим».

Спитав Мокрину.

— Поведеш?

Та кивнула головою.

— А дорогу добре знаєш? Бо то не один чоловік має йти. Де переночувати, де приховатися.

Мокрина казала, що мала все це на увазі й добре

примічала всяке місце, яке чи то вдень, чи вночі могло би стати придатним опришкам.

Олекса почув повне довір'я до кожного слова цієї жінщини й не розпитував більше.

— Іди відпочивай. За день-два будемо йти.

З другим оскаржителем свого пана було трохи складніше. Оскільки баба Мокрина була маломовною, остільки багато говорив цей зайда, але, видимо, все чогось боявся. Коли Олекса втуплював у нього свої очі (навчився дивитись проникливо), зайда починав мнятися й плутатись.

Похоже було, що вся його промова заучена. На всі запити,яких можна було сподіватися, зайда давав бистрі й вичерпуючі відповіді. Але коли Олекса задавав прості, лиш неможливі до передбачення запити, зайда викручувався, як міг. Так, наприклад, Олекса запитав:

— А кілько покоїв у вашого пана?

— Як то — кілько покоїв?

Це був запит для одстрочки часу відповіді.

— А так: кіко в панцькому будинку покоїв?

Зайда здвигнув плечима й криво посміхався.

— Чи він мене в гості звав, що я мушу знати, скілько у нього покоїв? Видко з двору, що хати великі, а скільки там кімнат і що в них стоїть — не знаю...

Відповідь була дуже й дуже правдоподібна, але, видимо, в обережному Олексі будила якісь сумніви. Питав Мокрину, киваючи на зайду:

— Ти го знаєш?

Мокрина заперечуюче хитала головою. Взагалі, останніми часами вона якось більше знаками обходилася, говорити їй чомусь трудно.

— А за пана єго чула-с?

— Чула, що добрий пан і що людєм у него добре жиється.

Олекса поглянув на зайду. Той якось скрутився, але потім засміявся зухвало.

— Вона в нашій шкурі не була, то що вна про нашого пана знати може? І у нас ходили чутки, що пан Злотніцький — то дуже добрий пан і що людям у нього добре живеться, а от вона що інше повідає, та й тепер сам виджу, що говорено неправду. Так і тут. Нехай вона піде, та поживе у нас, та попробує те потягнути, що ми тягнем,— отоді я буду з нею говорити.

І знову було дуже правдоподібно — і знов не переконувало Олекси. Він круто припинив допрос.

— Поведеш?

— Поведу,— якось підкреслено голосно сказав зайда, мов зарані, дуже зарані знаючи, що такий запит буде і що на нього іменно так треба буде вповідати.

XXIII

Так далеко ще Олекса ніколи не забирався. Без своїх гір гуцулія почувала себе не свойсько, і страх заповзав до кожної хоч би найсміливішої душі. Край був залюднений, а до того ж гуцули взагалі були нарід відмітний, вже самий їх одяг оригінальний так виділявся серед сірих уборів оточення, що варт було побачити одного гуцула, щоб вістка пішла геть селами.

Тому йшли тільки ночами, оглядаючися тривожно. Спали неспокійно і взагалі потихеньку нарікали на Олексу, що повів у чужий край, наражаючи на стільки небезпек.

— У себе дома ми вже ой га би кіко стрєсли.

Стрясти — це був теничний термін. «Треба би ше того панка стрєсти...»

Олекса бачив, що хлопці невдоволені, хоч і не сміють того сказати голосно. Тому раз на нічлігу заявив рішуче:

— Абе-сте знали, шо не по гроші ми там ідемо і не по здобич. В єнчім місці здобич знайдемо. А йдемо ми туда на покаранє. Ми не розбійники, що лиш грабують. Ми гайдамаки. Чули-сьте, єк єгомость сапогівський казали?

Легіні вислухали, але в душі кожний говорив собі: ци я опришок, ци я гайдамака, але мені аби грошей бирше...

Вела всю ватагу Мокрина. Зайда — той нічого не знав: ні де йти, ні де яке село — нічого.

— Таже ти йшов цев околицев, єк нас шукав.

— Ішов...

— То чімунь не знаєш де, шо й єк? Дивиси — баба раз йшла, а все знаєт.

— Вона, мабуть, ішла вдень, а я нічми біг, бо за мною могла бути стежа.

Щодо Мокрини, то Довбуш був цілком задоволений. Як не була пригнобленою, коли бігла сюди, але, видимо, її ніколи не кидала думка, що не кому, а їй доведеться згодом вести ватагу, отже, треба знати довгість перегонів, місця сховку, перепочинку, нічлігу. І вона все так добре запам'ятала, що Олекса дивувався.

— Сеї ночі треба борзо йти, бо лісок буде не скоро — аж за Лахманівкою. Село мож обійти,— додавала поспішно, попереджаючи запит — чи треба буде йти селом. Все це подобалося Олексі — і тим більше на тім тлі не подобалося поведення отого Яська Воротили — так себе називав зайда. Він не знав назви ні одного села, ні одного лісу — нічого. Раз тільки, минаючи якусь корчму на окраїні, зайда ожився й скрикнув:

— Оту-о ми попасали!

— Хто це «ми»?

Зайда змішався.

— Та то я... як ішов, то попросився до одного пана... пустив на заберда сісти... так я...

— Ти ж казав, що нічми йшов-єс.

— Що ночами, а що і вдень, бо їсти треба ж було...

Погляне, погляне на зайду Олекса, покрутить головою. Поділився думками із Василем-спузарем. Той теж каже, що з зайди якась людина непевна.

— Ти, Васи, поглєдай.

— Добре.

І Василь обіцяв поглядати й товаришеві своєму сказав Палієвому, а помимо того одної ночі Воротило спинився на мить, ніби по своїй нужді,— і тільки його й бачили.

У себе дома опришки не дали би далеко втекти, але тут, на чужині, де вже там було думати про погоню. Тут би самим під погоню не потрапити.

Ся втеча ще більше затривожила хлопців.

— Це йкас біда була...

— Ік наш отаман кожному довіряє...

— Може ровту на нас наслати.

— Ци би не вернути д'хаті?

Олекса суворо поглянув на легінів.

— Я не спераю. Котрий хоче — най іде собі д'хаті. Але йкби ви всі пішли, то бих самий ішов, а йшов уперед.

Хлопці замовкли і вже більше не протестували. Очевидно, завжди і в усіх випадках отаман зробить так, як сам вважає за ліпше.

Нарешті прийшли. Залягли в околицях Бучача. Мокрина заявила, що вона піде вивідати все, що треба: чи пан дома, чи ставить варту й взагалі розглянутися по ситуації.

— А йк тебе там спіймають?

— Мене? Ні.

Вона сказала тільки тих два слова, але твердо. Вже її не піймають, ні... І вивідати, що треба, вона таки вивідає...

Так і сталося. Ходила цілий день. Під вечір вернула з відповіддю на всі можливі запити.

Опришкам не подобалася конструкція подільських сіл. Гуцулія звикла, що в селі хата від хати на звук людського голосу, а тут ліпляться одна около одної. Це лякало легінів.

— Ту й зайти тєшко. Нім добіжиш — сто люда тебе вздрут.

— А у пана ще, відев, кутюг сила.

Мокрина коротко:

— Пси я потріїла.

— Ов! Єк же то?

— Баба у нас у селі є. У неї зела всякі. То я взяла трійла й дала у хлібові. Псів не буде.

— Оннаково селом таким густим іти — згвалтують ці кутюги.

— Ні,— знов односложно каже Мокрина.

— Єк то ні? Ци у вас кутюг у селі не тримают?

— Я сказала всім господарям на вулиці, щоб своїх собак поприпинали далеко на городах сеї ночі.

Опришки аж здивовано переглядалися. От так баба! Про все подумала.

Але Олекса був не цілком задоволений.

— То в селі знают, що мемо йти?

— Знают.

— Може бути зрада.

Мокрина усміхнулася. І страшним був цей усміх на костистому білому обличчі.

— Ні. Нашого пана рятувати зрадою ніхто не буде.

І дійсно. Коли вночі опришки йшли селом — ні одна собака не гавкнула. Вулиця була порожня, але якби придивлятися, то можна було би то там, то там за плотом побачити тінь. Іноді підіймалася стареча зісохла рука і благословляла опришків услід.

Тихо зайшли опришки під браму. Мокрина зупинила знаком руки ватагу, сама підійшла й почала стукати.

— Хто там? — відізвався сторож.

— Се я, Мокрина.

— Мокри-ина? А звідки ти тут узялася?

— Чи Івася поховали?

— Поховали. А ти де волочилася?

— В суд ходила. Я му того не дарую.

— Ой га, небого! Не потішне твоє. І він уже їздив до суду та, відев, не з такими порожніми руками, як ти...

— А може ж, таки є правда на землі? Отвори, най подивлюсі, чи зосталася хоч яка шмата в хаті.

— Може б, ти краще в селі переночувала? А то одчиняти серед ночі...

— Чого я буду в селі ночувати, як у мене своє кубло є.

— Завтра би й прийшла... По видному...

— По темному ти хочеш що-небудь украсти.

— Що там у тебе красти? І без мене люде вже розібрали. Ну та вже одчиню, Бог з тобою! Ти й так нещасна.

Ворота заскрипіли, але в отвір всунулася не Мокрина, а Довбуш. Він мов обценьками залізними схопив сторожа за горло.

— Тобі нічого не буде — лиш не кричи.

Сторожа вмить було зв'язано, заткнути рота дала свою хустку Мокрина. Сама зосталася простоволоса.

XXIV

У пана Злотніцького будинок був не на старий фасон, де містилася служба під одним дахом із панами. Тут для служби уже окремий флігель. Його й було насамперед оточено.

Олекса вже знав, скільки вікон у домі, уже було зарані розприділено, хто з опришків коло якого вікна стає. Мов жовніри на маневрах, розсипалися опришки, й кожний зайняв свою позицію.

Двері зі сторони саду було вирвано — і Олекса став паном будинку.

Полковник схопився від грюку, вискочив із спальні. Встиг тільки крикнути: «Слуги!..» — і вже був повалений, зв'язаний.

Олекса позапалював свічі. Стало світло.

Пан перестав борюкатися. Лежав і дрібно тремтів нервовим дрожем. Олекса нахилився над ним, мовби бажаючи дати себе ближче пізнати.

— Я Довбуш Олекса.

Потім узяв за руку Мокрину. Підвів.

Пан глянув.

— Мокрина,— не то сказав, не то прохникав...

— То ти людей катував? То ти по шість годин буком бив людину, єк...

— Шипітку Якова,— підказує Мокрина.

— То ти місець карав людей та й давав по двацік і п єть буків щодвічі на днину, єк...

— Шупака Тодора та Демнука Івана...

— То ти бив людей до смерті, єк...

— Грифеля Яська.

— Пане Довбуше...

Злотніцький хотів надати своєму голосові мужності й навіть діловитості, але не міг; голос зривався й пищав.

— Пане Довбуше... Беріть мої гроші, беріть усі мої цінності, я вам сам усе вкажу — тільки не мучте мене.

— А ти, як тебе просили не мучити — ти слухав?

— Я більше не буду. Я дам вам велику клятву, що більше не буду.

— А житє тим вернеш, шо єс позабивав?

— Я їм життя не верну, але я забезпечу їх родини. Я відпущу їх на волю... Я всіх своїх підданих пущу на волю — лиш пустіть на волю і ви мене. Беріть мої маєтки... все...

— Не по маєтки твої прийшов-сми суда, а по твою душу — аби ти людей бирше не мучив [1]. І не проси, і не трать слів дурно — все одно вмреш у лютих муках.

Схопив свічу і підніс її до руки пана. Злотніцький закричав, заборсався, але зв'язаний був міцно.

— Пали другу руку,— крикнув Олекса Мокрині.— Пре-ліж-він твого сина забив.

Мокрина похитала заперечуюче головою й відвернулася. Прискочив Дрислюк і почав палити другу руку. М'ясо зашкварчало, і скоро на тім місці, де торкалося полум'я, стала чорна обуглена маса.

Пан уже не верещав, а тільки мукав. Очі його вертілися, як два колеса, і, здавалося, от-от вискочать із орбіт.

В хаті, видимо, увечері палився камін. Ще жевріюче вугілля лежало обіч недопалених головешок.

— Дати би грані у пазуху,— предложив Дрислюк.

— Сип. Він карав людей роками, а єго мук єка година.

Коло каміна лежали щипці. Дрислюк витягав жевріючі шматки вугілля і клав на груди панові. Той борсався і скидав. Вугілля палило підлогу.

Олекса наступив ногою на плече панові й придавив його до землі. Скоро і груди, і живіт пана покрилися червоними гарячими жаринами. Сморід пішов по хаті.

Довбуш стояв над паном і дивився. Погляд його був суворий, але холоднокровний. Ні одної крапелиночки жалю не було видно в тім погляді. Це був не гуцул Олекса Довбуш, а втілення народної помсти. На одну шалю ваги його душі складалися сотні літ важких терпінь синів і донок його народу — і низько впала шаля та. Скільки б не поклав Олекса панських терпінь на другу чашку — не вирівнятися вазі. Тому погляд Олекси такий суворий і не показує жалю, бо немає його в сій душі.

Вугілля почало пригасати. Олекса бистрим рухом відкинув свою ногу, блискавично замахнувся барткою і шварк-нув по правій руці пана. Рука відділилася від тіла, але що була прив'язана, то зосталася на місці.

Мокрина підійшла й тихо торкнула Олексу за плече.

— Буде...

Їй здавалося, що вона й тільки вона може розпоряджатися життям пана. З неї було досить, серце не витримувало того, що бачили очі,— і от віддала приказ припинити. Але замість послуху почула у відповідь:

— Ні, жінко. Ти своє зробила і можеш іти, куди хочеш. А тепер ми своє зробимо.

Мокрина, понуривши голову, пішла до дверей. Олекса услід:

— Бери шо си вдаст із цего маєтку. Бери, чуєш?

Але Мокрина, не повернувши навіть голову, вийшла.

Олекса таким же гостро рвучким рухом вдарив пана по лівій руці — і знов зачекав.

Із сусіднього покою почувся крик. Довбуш випростався. Кинув Дрислюкові половою. Той обережно одчинив двері й заглянув.

— Жінка з дитиною.

— А-а... Се та, що з паном своїм на спілку людей мучіла. Затни її.

Шалений крик одразу урвався. Задиханий Дрислюк вискочив, мовби за ним гнався хто.

— А дитину?

— То й дитину.

— Бий панське кодло. Віростет — такий буде, як єго отец.

Дрислюк знову вискочив. За хвилину вибіг, якось дрижачи, і стояв, попустивши руки, мов не будучи в стані підняти їх знов.

[1] Дійсна фраза, сказана Довбушем, коли він прийшов до пана Злотніцького 4 мая 1744 року. Збереглася відомість про цю всю подію в записках львівських бернардирів. *(Приміт. авт.)*.

— Підстав єй свічі, аби горіло! — командував Олекса, а сам двома ударами обуха перебив обидві голінки панові.

Дрислюк підставляв свічки під завіси на вікнах, під одежу, що висіла на стіні. Олекса вигрібав рештки жару з каміна й розкидав по підлозі. І без того було чадно в покою, тепер стало невиносимо. Але Олекса не йшов. Він дивився, як довгі язики полум'я лижуть матерію, добираються до дерева, як воно тріщить, сипить, потім займається.

І лиш коли переконався, що будинок дійсно загориться, пішов. Дрислюк за ним. Надворі став. Зачекав, поки перший червоно-жовтий язик показався наверх. Тоді свиснув.

Опришки йшли селом серединою вулиці, а ззаду їм присвічувало полум'я: то надобре вже розгорівся панський будинок і служби, запалені опришками.

На вулиці нікого не було. Тихо стояли маленькі хатки, а в їх вікнах грали вогневі відблиски. Ні душі ніде — а Довбуш преці чує, ніби він іде серед товпи, тільки незримої.

— Єй, люде! — підняв Олекса голос до порожньої вулиці.— Чіму ховаєтеси? Вже немає вашого пана — а ви й мертвого його боїтеси? Віходьте... Йдіт подивітси. Не взєли-сми стебла їдного панцького-о.

І витягав високо руку з топірцем.

— О, видіте?.. Легіні!.. Підійміт руки д'гори, аби люде виділи, шо не рабували-сми пана, лиш прийшли за люцков кривдов стати.

І опришки підіймали всі вгору руки і йшли так по порожній, освітленій заревом пожару вулиці.

— А ви, люде? Не будьте такі боєзкі. Підіймайтеси громадами. Таже видите, єк то легко йдет. Нас єких десік душ, а зробили те, що вас сто боєлиси. Вставайте! Пан оден, а вас багато... Женіт гет панів із вашої землі! Підіймайтеси!.. Ік гайдамаки... Не будьте такі...

І поки вийшов із села, все гукав до незримої громади, все накликав до спільного повстання. Йому було так ясно, що панів же мало, а людей багато. Чому ж люди не усвідомлять собі того нарешті?

XXV

Тихо йшло життя в домі панства Карпінських. Особливо останніми часами, коли пані Малгожата доходила останніх місяців, дожидаючи благословенства божого.

Пан Карпінський старався вже нікуди не виїздити. Давніше частенько бувало доводилося, особливо в медіаторських справах для панів-шляхти. Бо, на лихо собі, пан Андрій якось непомітно зробився повітовим арбітром усяких заплутаних процесів, спорів та інших неполадок межи шляхтою околиці.

А випадків до того було багато. Заплутаний спір спадковий, невміння братів розділитися по-доброму, пограничні війна двох сусідів о межу й грушу на межі. Якась така справа, що сторони чомусь не хотять удаватися до трибуналу, або знов цілковите затонення в трибунальських позвах, паперах, одписках, безнадійне заблукання в процесових лабіринтах, коли вже немає братів, сусідів, земляків, а ворушиться й шипить якийсь ковзький клубок змій ядовитих, що вже не знають самі, кого власне вони оце вкусили, й часто гризуть власний свій хвіст — куди тоді вдаватися?

До пана Андрія. Він то все розгляне, роз'яснить, розплутає, мудро розсудить, справедливо погодить обидві сторони, заб'є процес, зробить непотрібними всі ті акти, протоколи, обвинувачення, свідоцтва. І були часи, коли пан Андрій буквально не знав спокою. Шляхта польська взагалі, а кресова особливо, любила позиватися за всяку дрібницю. Найменша суперечка родинна чи сусідська легко переходила в скандал, скандал потягав за собою процес, ряд процесів, де вже забувалося і право, і людськість, а хотілося одного — доказати. І в таких випадках уміння пана Андрія то все залагодити, не допустити до дальшої ненависті, насильства, помсти. Це таки був дорогоцінний дар.

Але то все несло за собою стільки безпокойства, турбот, хвилювань за чужу справу, за чужі інтереси із занедбанням своїх власних, стільки на все те затрачалося часу а відірванням його від власного господарства, що панові Андрієві того нарешті стало забагато, й він рішуче сказав — годі!

Треба признати, що трудно було спочатку: всі насідають, просять, благають: раз, один тільки раз, оцей, останній... Але пан Андрій витримав характер і закрив свою контору, як висловлювався жартівливо. Спокій настав у хаті. Тихо стало у дворі. Не торохтять уже візки шляхетські, гонені нетерпеливою рукою, не збігає на сходи під безперестанне гавкання псів заклопотаний сусід. Зайде часом квестар-чернець із квестою, навезе новин домашнього характеру з клерикально-матримоніальним відтінком. Прийде жовнір вибирати стадію в сусідній королівщині; його

новини вже інші — військові, забарвлені глибоко провінціальною політикою.

Мандрівний зегармістр приблукався раз, він же об'явив себе й маляром; і хоч ні по тій, ні по тій спеціальності не знайшлося йому роботи, все ж прожив він у голоспільського двору з тиждень.

А ще замандрував словак із пудлом своїх «матерклясів». Цей об'явив себе вже лікарем. Подивився на обважнілу ґімость і поставив діагноз:

— Оні сем су слабі і немоцні [1]. Ну я знам: кедь оні сем под гору іду, що їм цяжко і дихат не могу. А як згори — їм легко.

І пропонував до послуг усю свою аптечку. Насамперед отой незамінимий дриячник.

— То на рани, правда, на рани, але можна й пити, можна й пити...

Пропонував він і краплі боброві, які радив уживати у вині. Мазь, що могла служити і від болю в животі, й до об'ягчення ременів. Було у нього й сало борсуче та ведмеже, товщі з кроликів, боцюна, пса, вовка, лиса. Навіть у пляшечках вода з мартового снігу, теж уже помічний медикамент.

Пан Андрій робив серйозне лице.

— А немає у тебе шкіри з чола зубра? Ото власне є інклюз для вагітної жінки. Або як робили давні наші предки: об'язати живіт шкірою тура. У тебе немає такої шкіри?

Словак казав, що є, все у нього є — тільки він забув узяти й другим разом принесе.

Довго згадував із веселістю пан Андрій цього лікаря й його діагноз.

Винокорговець з Угорщини заїхав з пробками вина. Вірменин — з конем, ну і само собою — «вічний жид», без якого шляхетська Польща не мислила собі свого існування.

А поза тим усім тихо було в дворі. Пан Андрій відчував від того радість. Весело вставав ранком і йшов по господарству, весело сідав за стіл, заставлений простими потравами: капуста кисла з вудженим салом, горох із салом же, каша пшоняна, часом м'ясо з обильними корінними приправами, як імбир, шафран, мушкатель, цинамон тощо.

— Коли французи попали до нас уперше з Марією-Людвікою, то на банкеті у Дангофа так попарили собі язики об нашу перчену страву, що їсти не могли...

І сміявся весело.

На вагітність дружини дивився спокійно. Чи то першина? Зрештою, пані Марцеля, вона вже не раз бабувала і все з добрим скутком, отже, на неї можна покластися.

Але все ж у міру того, як наближався критичний момент, легка тривога заповзла в душу пана Андрія. Добре то добре, але ж знаєте, річ незвичайна. Мало хіба що може трапитися. І коли пані Марцеля донесла, що з деяких їй самій лише відомих ознак можна сподіватися сьогодні,— пан Андрій пильніше засмалив свою люлечку і все барабанив пальцями по столу.

Пані Марцеля вгадала. Вже показалися неомильні ознаки того, що «наступає»... Правда, трудно сказати, коли саме «наступить»: може, за годину, за дві, а може, й уночі чи там коли. Се діло таке.

Все в домі готовилося прийняти нового невідомого, таємного гостя. На кухні держався вогонь, кипіла вода, щоб на кожну хвилю була готова. У себе в алькерику розложила пані Марцеля всі медикаменти, які, можна було сподіватися, здадуться в потребі. Білизна готова, пелюшки, звивальники — все це на місці, все передбачено.

XXVI

І от коли все в домі було перепняте тишиною чекання, коли кожде з тривогою готувалося почути перші крики породіллі, а потім вони все будуть рости, рости й, коли дійдуть свого апогея — одразу стихнуть, і новий житель планети об'явить о своїм приході першим своїм настирливим криком; коли пані Марцеля повиганяла всіх мужчин із службової половини дому, сказала навіть самому панові Андрієві, щоб сидів тихо й не ципався та не стукав своїми чоботищами,— нараз почувся кінський тупіт. Хтось бистро скакав на коні вулицею. Під'їхав до воріт і шалено застукотів ручкою нагая.

Собаки загвалтували. Прив'язані рвалися з ланцюгів, неприв'язані всі збіглися до воріт, але одразу замовкли й почали вилять хвостами.

Це був сусід й приятель пана Андрія — пан Криштоф Козловський, жартун, трефніс, взагалі дуже весела людина. В товаристві був незамінимий. Мав надзвичайний дар

[1] Вони тепер слабі і немічні (чеськ.).

передавати другі особи, карикатуризуючи їх смішні сторони. От він копіює якогось повітового модника... Той-то афектує жестами або говорить... То показує шлягуна марсової постаті, що ото собі задається — оком горіхи гризе, а вусом мухи стинає.

Його просять до танців, а він:

— Я там не до тих танців. Я знаю танець із татарином, шведом або москалем.

— Але ж послухайте, яка гарна музика.

— Мені миліша музика сурм і помортів військових при гуку гармат — от моя музика.

Регіт стоїть у товаристві, бо то копія якоїсь загальнознаної особи. І от сей вічно веселий чоловік виглядав зараз цілком невесело. Спитавши на бігу, чи пан вдома, на бігу ж кинув комусь із слуг:

— Сідлайте панові коня! І то борзо. Натихмяст ..

Слуги знали пана Козловського як дуже близьку людину, отже, пішли виконувати наказ.

Пан Козловський вбіг до кабінету.

— Шшш... Шшш...— замахав руками пан Андрій.— Що ти летиш, як скажений.

В коротких словах бистро оповів пан Козловський подію із Злотніцьким. Пан Андрій споважнів. Гадав, що це приятель приїхав просити за якесь арбітровство, за те, щоб поїхати туди й якось починити якісь коли не вправні, то, в усякому разі, формальні кроки. А як ту їхати, коли дома таке.

— Так ось сього Довбуша з його ватагою бачив один із моїх селян у нашому лісі. Випадково наткнувся, але зумів утекти непоміченим і дав мені знати. Чого Довбушеві йти в наш ліс? Це ж йому не по дорозі. Очевидно, він, щоб не йти дурно назад, надумав ограбувати ще кого. В першу чергу мене, а потім, мабуть, і тебе, бо ти на дорозі. Оборонитися ні в тебе, ні в мене немає сили, тож я вирядив усіх своїх у ліс, а сам оце до тебе. Давай тікати. Якщо виховаємося одну ніч — Довбуш піде собі в свої гори й небезпека мине.

— А двір спалить...

— Ну що ж... Другий поставиш... А як життя позбавить, як Злотніцького?

Пан Андрій стояв хмурий.

— Я їхати не можу. Дружина на злогах... от-от почнеться.

— О-о-о... Це гірше, це гірше... А проте, знаєш? Кажуть, що Довбуш жінок не займає...

— А Злотніцьку?

— Ну там особливі умови. Мала нянька спала в одній кімнаті з панею. І як усе почалося — залізла під ліжко. Чула, як Злотніцький предлагав Довбушеві гроші, весь свій маєток, а той відповів: «Не по гроші я прийшов сюди, а по твою душу, щоб ти більше людей не мучив». У тебе ж такого нема, отже, я думаю, що твоєї жінки, та ще на злогах, він не займе. Я певен, що він і Злотніцької не рушав, якби самого не було дома. Не захотів би ж «із бабами воювати». Так і тут. Їдьмо. Нехай твоя зостається сама — се буде шансом, що й вона уціліє, і ти. А коли зостанешся — шансів не буде й, дивись, чого доброго, обоє згинете.

Пан Андрій хруснув пальцями.

— Ні... не можу.

— Ну як знаєш. А я їду. Ніч перебути в лісі — це байка. Єй, не дурій, Андрію! Пусти мене до пані Малгожати — я сам з нею побалакаю і певен єстем, що вона сама тебе вирядить.

Пан Андрій нервово ходив по хаті. Козловський говорив правильно, але виїхати, рятувати себе, а жінку кинути на паству розбійникам,— проти такого виходу бурилася вся шляхетність, все, що було рицарського в душі пана Андрія.

Козловський направлявся до виходу. Ще раз обернувся.

— Не жалієш себе — пожалій хоч дружину й те дитя маленьке, що має прийти на світ. Ти ж їх доводиш до погибелі тим, що зостаєшся. Востаннє кажу тобі — їдеш? Ні? — і брався за клямку.

— Підожди... я піду побалакаю...

Пан Андрій пішов. Що вони говорили там — невідомо, а тільки вийшов від дружини такий похмурий, яким іще ніколи не бачив його пан Козловський. Видимо, йшов проти своєї натури, проти своєї суті, лише за голосом розрахунку. В таку хвилину, коли важилося життя дружини і то важилося двічі: на вазі природи й на добрій ласці чи неласці розбійника; в таку хвилину, коли жінці взагалі так треба, так необхідно, так безумно хочеться мати коло себе чоловіка, оборону,— він, пан Карпінський, такий чулий до всіх, такий готовий допомогти, кидає— кого? Приятеля кровного свого, матір своїх дітей, своє миле, дороге, єдине подружжя. Ні, не гонорово...

Правда, дружина теж згоджувалася з тим, що пан Криштоф правий, сама молила і заклинала.

— Їдь... Для мого й твого спокою — їдь... Зараз... Не трать часу. Вже темніти скоро почне.

Але в тоні її голосу, в очах вичитував пан Андрій: «А ти все ж мене не послухай і зостанься. Щоб я почула твою руку в своїй в найтяжчу хвилину, щоб ти став у моїй обороні, коли опришок увійде сюди з ножем».

І все ж шанс, про який казав пан Козловський, переважив усе. Ради цього шансу сідав пан Андрій на коня, хоч був темний як ніч.

Вийшла пані Марцеля.

— Прошу дозволу зготовити стіл для опришків.

— Добре,— тільки й сказав пан Андрій. Вже сидів на коні, а ще вагався. Поманив до себе пальцем Мацея.

— Слухай. Я не поїду далеко. Ти постав три мушкети на вежі й коло них кого з людей. Як справи підуть погано — звели стріляти з усіх трьох один за одним. Я примчусь — і най тоді воля божа...

Торкнув коня й виїхав.

XXVII

Пані Марцеля звеліла заставити в сінях столи, приготовила їсти, горілки, а сама пішла до породіллі.

І саме в пору. Вже було невиносимо терпіти, хоч кричати пані Малгожата боялася.

Так під дзвін розставляного посуду, під кухонну суєтню родився хлопчик. Вже давно на родинній нараді було рішено, що коли Бог дасть хлопчика, то назвуть його в честь діда Францішком.

Пані Марцеля обмила мале, спеленала. Воно заснуло. Породілля лежала, відпочиваючи від мук, і з тугою слухала, чи не гавкають собаки, чи не йдуть страшні «чорні хлопці».

Дійсно. Нараз серед повної тиші страшенно загавкали всі собаки одразу (пані Марцеля розпорядилася всіх їх поприв'язувати). Породілля завмерла й почала вся тремтіти. Очі стали великі, рот перекосився.

— Не бійтеся, пані, нічого,— тихим, але спокійним голосом сказала пані Марцеля, взяла дитя на руки, перехрестилася і вийшла до сіней.

Саме на порозі показався ватажко, а за ним, прихиляючися в одвірках, хлопці, хлопці, хлопці. Та всі, як дуби.

Повходили. Стали. Дивляться.

Столи застелені білими обрусами, рушники по краях довгі — руки витирати. На столах барила з горілкою, миски з їдою. Зі стелі висить «павук», у ньому, як у церковному панікадилі, горять свічі. І всі горять — не пожалував господар.

Обстановка була така, щоб перескочити через так гостинно заставлені столи і втелющити бартков. Та ще кого? Бабу з малою дитиною на руках!

Попустилися бартки молодечі, щез гнів з очей. Барилочка з горілкою має чарівну силу — проганяти гнів і з серця, і з очей.

Пані Марцеля виступила вперед із дитиною й поклонилася Олексі.

— Пане отамане! От година тому, як народилося оце дитятко. Пам'ятай на Бога, на хору матір і на оце немовлятко — та й не роби тут жодної шкоди. Тим більше, що ми приймаємо тебе як гостя,— і свобідною рукою повела в сторону застелених столів.

Ну як тут бити топором?

Але Олекса похмурений, але Олекса пам'ятає, що пани майстри відкуплятися дурничкою за всі свої гріхи перед народом.

— А де сам пан?

— Виїхав.

— Укік. Не чує себе справедливим. Мені донесено, що він лихий пан, що він си збиткує на своїх підданих, мордує, томит роботами, кує у кайдани.

Пані Марцеля знов поклонилася.

— Слуги наші всі тут. Звели їх закликати й спитай. Якщо покажеться всьому тому правда — утни голову й мені, й оцьому младенцю, й його матері.

— Піди поклади дитину й склич слуги.

— Не треба і йти, я так закличу. Хто тут є? — сказала трохи підвищеним голосом.

Одчинилися двері до службових кімнат, на порозі показався Мацей.

— Пан отаман хотять балакати зі слугами. Вони тут?

— Тут усі.

— Клич.

Почали виходити схвильовані, перестрашені люди, мужчини й жінки.

— Єкий ваш пан? Лихий? Клєтий? Мучив нарід? Шо?

Слуги загули всі враз. Слів не зовсім можна було розібрати, але відповідь була ясна.

— Вже що там що, а про нашого пана й паню це гріх сказати. Я хоч і під присягою... Та що балакати — хіба не видно?

І дійсно — Олексі одразу було видно. Як тільки увійшов. Стіни дихали тут спокоєм. Обличчя слуг, їх поведінка, одежа — все говорило за те, що вони не похожі ні на катованих, ні на катів.

— Се ви так говорите, бо ви панські слуги. Слуг пани тримають добре, бо то їх посіпаки. А от на селі.

— Най пан отаман закличуть із селян кого. Хоч десять душ...

— То витак. А був у вас на селі ци в дворі наймит Яська Воротило?

Слуги здивовано переглядалися між собою.

— Яська Воротило? Ні, проше пана, ніби не було у нас такого...

— Може, на селі був?

— Ми самі усі з села, то ми село знаємо.

— У нас таких і людей нема.

— У нас Досійчуки є, Мокрицькі, Коржі, Панькови, Бідники, Воробці, Колопенні, Кобильники... Усєкі, проше пана, є— лише Воротилів у нас як село селом не бувало.

— Єк то не було? Отакий та отакий...

Олекса описав вигляд зайди. Один зі слуг ударив себе по лобу.

— Чкайте, пане отамане. То у цего Воротили ше бородавка під носом?

— Так, є бородавка. А видиш.

— А то я, проше пана, ходив-ем у поле. Та й див'юсі — їде якийсь пан бричков польовов дорогов. Стала бричка здалека, а мені видно, що там двох сидять. І пан усе показує на наш двір руков, все показує на наш двір руков. А я ше погадав-ем собі, шо то за пан їде польовов дорогов, а не гостинцем, і шо то йому за потріб на нашого пана двір указувати. А витак вони попри мене їхали, та й я добре видев-ем і пана, й того другого. Виглєдав, як батяр станіславський, та й бородавку мав під носом.

Очі Олекси блиснули.

— А пан тот єк виглядав?

І описав поверховість пана ловчого курського.

— Ото-то-то-то. Акурат так... Єкби там пан були.

Олекса звернувся до пані Марцелі:

— У вашого пана бував коли в гостині пан Кшивокольський?

— Ні, ніколи. Бо наш пан його дуже не любили.

— Чому?

— Бо наш пан казали, шо пан Кшивокольський не є правдивим шляхтичем, та й пан наш усе з нього посмішкували. А окрім того, пан наш не любили таких, шо ото із своїми підданими зле обходяться.

— Так. Тепер я усе розумію. Ідіт, люде, до себе — нічо вам не буде. А ви (до Марцелі) проведіт мене до вашої господині.

Пані Марцеля поклонилася й показала йти вперед себе. Олекса обсмикнув ремінь, мов бажаючи причепуритись, і пішов...

Одного погляду було досить, щоб переконатися, що говорено правду: перед Олексою дійсно лежала породілля, не всі навіть сліди акту було прибрано.

Пані Малгожата затремтіла, коли побачила, що до неї близиться опришок.

— Не бійтеся, не бійтеся, пані, вам нічого си не стане. То хлопчик ци дівка?

Пані Малгожата не могла говорити від страху. За неї відповідала Марцеля:

— Хлопчик, пане отамане, хлопчик.

— Се добре. То біх хоків, аби-сте назвали го Олексов. На памнєтку, що-м був на єго уродинах [1].

— Добре, пане отамане. Зробимо,— потакувала пані Марцеля.

— А чому пані нич не говорит?

— Перелякалася дуже, пане отамане. Та й по породі сил нема. То ж тілько бідна намучилася.

— Но нічо, нічо... Най відпічнет.

Нахилився трохи в сторону хорої й, ніби до глухої, підняв голос:

— Вам нічо си не стане, пані. І вашому чоловікові я ніц не зроб'ю. Скажіт му, ай не боїтси Довбуша — Довбуш му нічо не зробит. І вам. Ми лиш повечеріїмо та й підемо собі гет. Зоставайтеси здорові.

[1] Автентична фраза. Усю цю подію описав потім сам оцей «хлопчик», а пізніше поет Францішек Карпінський у своїй автобіографії. (*Прим. авт.*).

Олекса вийшов. Марцеля поклала дитину і вийшла до опришків, шепнувши на ходу пані:

— А бачите? От усе добре й обійшлося. Лежіть собі спокійно, а я піду до них.

— Ти не боїшся? — прошепотіла пані Малгожата.

— Анітрохи.

Легіні вже почали з гомоном розсідатися по лавах. Олекса підманив пальцем Марцелю.

— А страва чиста? Якби-то, незатроєна?

— Чиста.

— Не затроєна?

— Ні, пане отамане.

— Ано спробуй.

— З котрої миски?

Це було сказано так спокійно, погляд очей був такий одвертий, що Олекса усміхнувся.

— Но-но — не треба. Вірю-ю. Но-ко, хлопці, напоймоси. Тіцький чес і не виділи-сми.

І почалася учта. Пані Марцеля була присутня весь час і коли бачила, що кому чого бракує, зараз постачала.

— А то маємо господиню добру! — хвалив Олекса й на вихіднім витяг три злотих із тобівки й давав пані Марцелі.

Ледве помітно здригнулися руки у женщини, коли вона брала цей кривавий дар, але знала, що відмовитися не можна.

Опришки пішли. Пані Марцеля сіла на лавку і впала головою на стіл.

Мацей вийшов за опришками. Почув свист. Чотири тіні з чотирьох боків метнулися у тьмі беззвучно. Взагалі опришки йшли, не видаючи звуків.

Мацей виждав довго, поки міг думати, що опришки увійшли далеко. Пішов на вежу і вистрілив тричі з трьох мушкетів.

Пан Андрій прилетів на коні, але один погляд сказав йому, що ніби все в порядку. Стомленим голосом говорила пані Марцеля:

— Опришки були, але нічого не зробили ні пані, ні дитині.

Пан Андрій упав на коліна, закрив обличчя руками, а крізь пальці текли сльози.

XXVIII

Страшне вбивство Злотніцького підняло всю шляхту. Не змовляючися, поз'їздилася вона до Станіслава, наче на сеймик. Тільки й розмов було що про Довбуша, про можливі акції рятунку, про потребу щось робити, про деталі кривавої розправи.

— Палив, кажуть, йому руки... вогнисте... йому сипав...

— А чуєте — окупу, грошей, срібла і не хотів узяти.

Ця остання деталь найбільше лякала. Це було щось нове в опришківській діяльності. Розплачуватися грошима — це, коли можна так висловитися, була річ привична; але розплачуватися за своїх хлопів, за систему кріпацтва — це було непривично і страшно.

— А все ж, панове, треба правду казати, покійник був таки лихий до людей і багато замордував своїх підданих.

— Отже, виходить, правильно сказано: якою мірою міряте, тою відміриться вам.

— Або як іще казали мудрі люди: хто проливає чужу кров, той мусить бути готовий до того, що проллється колись і його.

— Панове! Коли вже пішло на латину, то й я міг би вам нагадати одне мудре прислів'я: про мертвих або добре говорять, або нічого.

— Справді, панове! Годі судити людину, котра не зможе встати й оборонити себе. А мене от що лякає: до яких же границь буде лазити сей Довбуш? Поки він розбивав собі там, у горах,— ну, нехай... А то, бач, аж куди забрався!

— А де той Злотніцький жив? Я щось його собі не пригадую.

— А в селі Борщевім. Се дві милі від Бучача.

— О! Це справді.

— Пан ображається, що вас можуть пограбувати опришки не свого власного виробу, а чужокраєві?

— Прошу облишити свої нудні довціпи, зоставивши їх до слушнішого часу й для більш підхожої для пана аудиторії.

Між іншим, дуже всіх вразив факт цілком іншого поводження Довбуша з сім'єю пана Карпінського. Хтось там буркнув навіть про якісь коншахти з опришками, але його зразу офукнули — занадто високо стояла репутація пана Андрія в повіті.

Шляхта кричала, гвалтувала. Проекти, один одного див-

ніші, сипалися як із мішка, виникали щохвилини й щохвилини ж гасли, мов іскри на повітрі.

— Панове! Стривайте!.. Всі наші проекти ні до чого, бо опришків уже тут нема. Вони, очевидно, будуть так налітати несподівано, вихоплювати, кого їм подобається, а кого подобається — будуть зоставляти... гм... Вся біда в тому, що ми не знаємо, в які періоди вони соблаговолять нас навіщати. Воістину — не вісте ні дня, ні часу, в онь же Довбуш приїдет.

— Взагалі не думаю, щоби ми самотужки могли учинити щось солідне. Тут потрібна поміч держави.

— Треба послати військо в гори, щоб воно впень винищило опришків.

— Гетьманові коронному довести до відома. Він і єдино він міг би щось тут ізробити.

— Се ж його край. Він навіть повинен.

Рада в раду, і на тім стало, що треба повідомити пана гетьмана коронного, показати йому во очію, що робиться, скласти реєстра всім нападам Довбуша на шляхетські двори, особливо замаркувати вбивство і спалення Злотніцького — словом, нарисувати картину шляхетських нещасть так, аби зворушити серце гетьмана.

На делегатів вибрано умисно приятелів покійного Злотніцького — пана ротмістра Фількевича й старосту козинського — Михайла Ястшембського, щоб вони з приятельства яскравіше описали подію.

Делегати поїхали.

І вони, і шляхта, що їх посилала, були певні, що варт їм, делегатам, появитися перед ясновельможним паном гетьманом, як він, не маючи нічого ліпшого до чиніння, обома руками почне працювати на користь справи підгірської шляхти.

Вони не знали, делегати, що в Швеції влада партії «шапок» давно вже впала, а верх узяла партія «шляп» — войовнича французька, яка зразу ж привела до ратифікації шведсько-французького союзу. Вони не знали, депутати, що тоді ж і Ночп пішов... Душею тайної комісії при шведському парламенті став майор, що ходив ще на Україну воювати й попав у московський полон під Полтавою. Його зараз же направлено було до Босфору, аби заключити альянс із султаном. По дорозі заїхав... до Польщі й балакав з Потоцьким про спільний напад на Росію.

Пан гетьман коронний — то була маленька фігура, але з великими претензіями. Лобом був він нешироκий, але та

обставина, що він міг уважати себе найбагатшим паном в усій Речі Посполитій — ця обставина робила його дуже розумним. Весь вік він вертівся в колі високої політики, але розумівся на ній не дуже, і часто попадав в оплакане положення — як ось і тепер.

Побалакавши з шведом, Потоцький і собі виправив посла до Стамбула. Ним був подстолій литовський пан Гуровський, довірена особа. Пан Гуровський мав обіцяти, що гетьман зв'яже в Польщі конфедерацію і вдарить на Росію, аби лише Порта запевнила диверсію в п'ятдесят тисяч татарів.

Великий візир — ним був тоді Магомет-паша — неначе згоджувався. Пан гетьман зрадів і почав збирати шляхту на конфедерацію, а війська стягати на Поділля. А щоб усипити короля, вислав йому вірнопідданчого листа.

Наївний то був крок. Похоже на страусове хования голови в пісок. Август — а хоч, ліпше сказати, ті, хто при нім,— відразу розгадали маневр пана гетьмана, і від імені короля було вистилізовано до пана гетьмана уїдливого листа:

«Нам відомі,— писав король,— усі ваші коншахти, як рівно й те, що ви стягаєте війська під Пйотровин та Сулеїв, як рівно й те, що ви готовите конфедерацію. Знає вже Польща нещасливі наслідки всіх отих конфедерацій, за котрі й досі мститься Бог, а чесні люди терплять всякі обиди».

А підканцлер Малаховський і собі вислав листа, пишучи між іншим, що він «не вірить, аби ясновельможний пан гетьман фундувався на протекції інших монархів, але все ж подає до рефлексії, що чужі монархи, виробивши свій інтерес, забувають звичайно про всяких своїх колишніх прихильників, а панові гетьманові в Польщі жити і вмирати треба...»

А Потоцький тим часом працював. На випадок повалення короля треба було мати другого в запасі. Нав'язалися зносини з неудачником екс-королем Станіславом Лещинським, що сидів оце на еміграції в Люневілі (на правах зятя короля Франції) і чекав, чи не обернеться як-небудь колесо фортуни й чи не надумаються панове поляки знову обрати королем пана Лещинського.

А тут, до речі, пропозиція пана гетьмана. Екс-король з радістю ухопився обома руками. А партія Потоцьких раділа, бо була певна, що за винесення на трон Лещинсько-

го здобуде повну поміч Франції. Стільки надій — і нічому тому не судилося здійснитися.

Франція використала всю ту суєту для своїх бєлградських трактатів, посла вбито в Сілезії при поверненні назад і папери його забрано (се Мюнхен постарався — вислав спеціальних наємних убивць). Папери... виявили всі коншахти Потоцького — і вийшов один величезний скандал.

Але королівська власть настільки була... сильною, що нічим не могла укарати не лише гетьмана, а й зв'язаних із ним конфедератів. Навпаки. Усім їм добре було заплачено, аби вони скоріше ліквідували справу: примас Шембек узяв зверх три тисячі дукатів, пан гетьман великий литовський Вишневецький задовольнився вісьмастами і т. д.

Та що! Сама дружина пана гетьмана коронного пані гетьманова Потоцька дістала тисячу триста дукатів, а її матінка, маршалкова, велика коронна пані Мнішекова — тисячу п'ятсот...

XXIX

Результат весь був той, що Август побачив, як то легко зіпхнути його з польського трону... Цей раз, правда, не удалося, то, може, вдасться на наступний.

Треба було щось робити — і Август почав оглядатися за більш твердою короною. Міг рахувати на дві: чеську — бо був найближчим чоловічим кандидатом, або цісарську, австрійську. Але...

Але ще Леопольд I у 1703 році установив, що в разі безпотомної смерті Йосифа й Карла корону наслідують дочки старшого сина. Йосиф помер, зоставивши дочку Марію. Але ж бо Карл, ставши королем, змінив у 1713 році акт татуся в тім напрямі, що по його, Карловій, смерті наслідує престол дочка Карла, а не Марія, дочка Йосифа.

Більше. Коли в 1719 році видавав свою племінницю, оту саму Марію, за тодішнього королевича (а теперішнього польського короля) Августа, то звелів Марії підписати акт, у якому вона зрікалася корони й признавала прагматику 1713 року.

Ще більше. Коли у 1733 році Август кандитував на польський трон, то він урочисто підтвердив, що також визнає уставу тринадцятого року, прирік навіть, що буде боронити тої устави перед посяганням якої третьої особи.

За це здобув собі поміч Австрії й сів на польський трон. Але...

Але папери паперами, а апетити апетитами. Августів міністр Сулковський весь час носився з думкою, як би то все перевернути назад. Коли про те довідався його суперник Брюль, то, аби повалити Сулковського, доніс про ті всі плани австрійському дворові.

Сулковського то Брюль повалив, але коли сам сів на його місце — почав носитися з тими ж планами. Порозумівся в тім із російським послом Кайзерлінгом — і ставсь таким чином таємний договір між імператрицею Анною та Августом, що в разі смерті Карла VI сі дві держави акту із тринадцятого року визнавати не будуть, тобто, другими словами, за Августом зостається право на австрійський трон.

І от Карл вмирає. Вістка про те застала Августа у Варшаві під час сейму. Що таке сейм для Польщі — відомо, присутність короля необхідна, але коли Август почув про смерть Карла, то кинув і сейм, і все — поскакав до Дрездена.

Та лишенько тяжке. Франція займає таку позицію, що без її згоди нічого не вийде. Треба за всяку ціну добитися згоди Франції, треба ту згоду купити. Чим?

А от Август надумує:

«Зречуся польської корони, відступлю її все тому ж Лещинському, давньому своєму суперникові — тоді поміч Франції буде мені забезпеченою».

Насамперед треба, виходить, порозумітися із самим Лещинським. На посла до екс-короля вибирає Август найстратнішого, кого знає,— пана воєводу Мотовецького Станіслава Понятовського. В допомогу йому додає Фрутша з Дрездена, а то з тої причини, що сей Фрутш був колись уже у Франції й мав добре прийняття у кардинала Флері. Коли про те все довідалася партія республіканська — всі роззявили рота, не знали, що думати. Дійсно: думали про детронізацію Августа, боролися за це, а він сам зрікається престолу. Що за чудеса?

Але речі взяли цілком несподіваний хід.

Приїхали посли Августа до Люневіля, запропонували Лещинському корону, але він, посміхнувшися, сказав:

— Знаєте що, панове? Досить з мене вже тих ваших планів — оту-о вони у мене сидять. Ще так недавно Потоцький мені пропонував корону — а що з того вийшло? Пшик. Тепер пропонуєте ви, і я знаю добре, що знову

нічого не вийде. Взагалі з Польщі нічого не вийде. Мені тут добре, у Люневілі живу я собі спокійно, серед культурних людей — з якої речі я то все кину й поїду в дику Сарматію, де мене оточать інтригами, конфедераціями, змовами... Навіщо мені всього того? Ні, не хочу я вашої корони і дайте мені чистий спокій.

Грім з ясного неба. Чоловік корони не хоче... Все життя за неї чіплявся, а тепер, коли дають живу в руки, не хоче. І так, і так Понятовський, і туди і сюди, всі свої таланти пустив у хід — нічого не помагає. Як затявся старий.

Ну, думає собі Понятовський, це він тут хоробрий. А от поїду я до Парижа та звідти на нього як надавлять із Версаля, то, не бійсь, підіжме хвоста.

Поїхали до Парижа. А там і того гірше. Флері й слухати не хоче.

— До польських інтересів звертатися не думаю так само, як і до лона моєї матері.

Це вже кінець. Апелювати більше нікуди, бо Флері на ті часи був всесильний.

Понятовський ще не давав за виграну. Думав, що це він просто під такий момент підскочив. Зрештою крапля камінь довбе.

Отже, зостався в Парижі, ходив, клянчив, аж врешті з нього почали сміятися, й він сам побачив, що робити більше нічого.

Все це дуже добре знав Фрідріх прусський і сміявся собі в кулак. Він знав, що Росія ні в якому разі не допустить повороту Лещинського. В Петербурзі панував Мюніх, приятель Фрідріха; він, як тільки довідався про таємну угоду Кайзерлінга з Брюлем, зразу об'явив, що те все дурниця, й навіть відкликав Кайзерлінга з Дрездена. Всі козирі опинилися в руках Фрідріха, й він задумав використати момент, аби здійснити давню свою мрію — відірвати від Польщі Сілезію й приєднати до Пруссії. І веде Фрідріх спритну політику: на словах підтримує Августа, пише йому приятельські листи, а на ділі підводить військо до Сілезії, непомітно підготовляє грунт, і в один прекрасний день обставляє військом провінцію, й об'являє, що вона, як давня частина Пруссії, нарешті сама захотіла приєднатися до давньої своєї метрополії.

Августа це ошпарило. Ну, а вже відомо, що ошпарена людина може робити всякі некоординовані рухи. Август відразу міняє всю політику: він уже не марить про інші корони, одна його мета — роздавити Пруссію. Для того він

вступає до великої коаліції — Дрезден — Відень — Лондон — Париж — Петербург, метою якої є не більше, не менше, як поділ Пруссії.

Петербург опинився в цій коаліції тому, що там уже впав Мюніх. Він лише встиг перед упадком повідомити Фрідріха про страшну небезпеку.

Аж коли почув себе Фрідріх, як у матні. Але, треба віддати йому справедливість, не тільки не втратив духу, а навпаки — проявив максимальну енергію.

Насамперед рішив підвести міну під Августа в самій його Польщі. Для того поручив своєму Гофманові завести стосунки з республіканською партією, тобто з Потоцьким.

Гофман узявся за діло, вмів наспівати гарних пісень, почав грати на республіканських почуттях, понарисовував багато принадних перспектив — і пан гетьман великий коронний дався зловити. Знов він збирає шляхту до конфедерації, знову стягає війська, веде зносини з Берліном — аж двічі туди їздив воєвода бельзський Потоцький.

Та, мабуть, нещаслива рука була у пана Потоцького, бо знову усе сповзло на нічім. Ржевуський і Кайзерлінг сипнули грошима посеред прихильників республіканської партії, перекупили таку довірену особу, як пан Гуровський, і той видав усі плани пана гетьмана як теперішні, так і всі попередні, коли він ото ще їздив до Порти. А другий республіканець, воєвода равський Яблоновський, продав усе листування Потоцького з Берліном.

Скандал. Знову скандал. Величезний скандал. Головний достойник держави зноситься з чужими державами в зрадницькім намірі... І от саме тоді, коли гетьман у голову собі заходив, як виплутатися із усього того, приїхали станіславські шляхтичі із скаргами на якогось там Довбуша.

XXX

— Чого вони хочуть? — нервово питався Потоцький.

— Скаржаться.

— На кого? На короля?

— Ні. На Довбуша.

— На якого Довбуша? Що це — новий міністр Саксонії?

— Ні. Це опришок у Карпатських горах.

— Ото-то! Саме тепер мені час клопотати собі голову опришками з Карпатських гір. Жени їх у шию, ану їх...

Секретар повернувся йти. Але Потоцький надумався: як-не-як, але одправити шляхтичів у такий спосіб і при всяких умовах не годилося. А особливо тепер. Хто знає, як повернуться обставини. Може, єдиним рятунком пана гетьмана будуть брати шляхта, отже, наражати собі хоч би єдиного от малих сих цілком не випадало. Навпаки.

— Підожди, пане. А хто там приїхав?

Секретар глянув у шпаргалку.

— Капітан коронних військ Адам Фількевич і староста козинський Міхал Ястшембський.

Пан Потоцький тер лоба.

— Гм... Так от що. Попроси, пане, гречно у них вибачення, що я не зможу їх прийняти зараз, бо маю в наглих політичних справах ще, може, сьогодні виїхати на кілька день до Варшави. Тож нехай вони погостять у мене, а я верну і тоді їх прийму. Розпорядися, пане, щоб їх гостили несогірше, кликали до загального столу. Взагалі прийми їх добре.

І от наші підгірняни зажили в панському замку, як у палаці з казок Шехерезади. Годили їм, як великим панам, аж почало ними оволодівати те почуття, яке оволодіває каплуном, коли він починає догадуватися, що його годують на сало.

Водили їх по замку і показували всі його дива. А бачити-таки справді було що. Вже саме убрання кімнат було таке, що вправляло в подив. Опони, шпалери, макати, килими, стіни, мальовані в фестони, орнаменти, композиції фігуральні, колтрини гданські, вроцлавські, нюрнберзькі, а на них блакитні озера, зелені дерева, скалисті гори. У покоях важніших колтрини були італійські й то власне неаполітанські та бергамські. Один покій було розмальовано в стилі китайщини: з різними китайськими фігурами, пейзажами й орнаментом на полотні.

Просто дивувала безконечна кількість килимів. Адзямські, мелікбаські, диванські, сольхацькі, туркменські, ангурські, парди, чатмани велєнці — все то хапало за очі фантастичністю рисунка, яскравістю барв і їх підбором. Це все було спадщиною з тих часів, коли загалом уся Польща опливала килимами, й найменший шляхтич мав їх десятками й возив за собою, за півгодини перетворюючи заїзну корчму в затишний куточок.

Але найцікавішим убранням стін замку були не килими, не живопис і не контерфекти предків, а віками дбана, цілими поколіннями Потоцьких накоплена зброя всіх гатунків, древності й походження. Це була воїстину воєнна історія дому Потоцьких, що нараховувала стільки воєвод, гетьманів, полководців і взагалі воїнів усякої зброї, значення й високості.

І чого тут тільки не було, й де воно тільки не здобувалося! Тут і золоті шаблі та срібні ярчуки, здобуті на мурзах татарських, буздигали козацьких вождів, бунчуки турецькі, багаті боярські бехтері, шпаги шведські, німецькі бандолети. Де не ступала нога Потоцьких, звідусюди привозилися воєнні трофеї, і це тривало століттями. Отже: справді було на що подивитися.

Пан Ястшембський — людина невійськова, то йому так наче й байдуже, а вже пан Фількевич — то розкошує на всю широчінь. Він сам любитель старовинної зброї, невеличкий знаток навіть, бодай за такого сам себе вважає, отже, він і прицмокує, і оклики подиву видає, і пальцями аж помацує.

Панцири, прилбиці, шишаки зі щирого срібла, та ще й грубо позолочені, саджені дорогоцінним камінням. Багаті щити різних форм і великості, а з них оті улюблені колись у Польщі калкани. Їх плетено було з фігового пруття, обвитого у барвистий і взористий єдваб; середина такого щита, що звалася ухват або циркул, бувала кутою із срібла або навіть золота та й прикрашалася камінням дорогим. Ясно, що такий щит уже переставав служити цілям оборони, а був тільки прикрасою воєнного костюма, символом власті гетьмана, коли ото завішувався під шапкою з білими перами перед наметами.

А от сагайдаки — і шкіряні, й дерев'яні, й металеві. Шкіряні звичайно багато гаптувалися тягненим золотом або сріблом; дерев'яні покривалися орнаментованим оксамитом або срібною бляхою; металеві звичайно робилися з благородних металів, камеризовані туркусами, альмандинами, а часом і дорожчим іще камінням. Уже давно сагайдак зійшов зі сцени як зброя, а ще й тепер часом навісить його який шляхтич, як символ рицарськості.

А от колекція булав і буздиганів. Яких тільки тут не було...

Та які красиві вони, все ж це не зброя, а тільки церемоніальне знаряддя. Тому не дивно, що пан Фількевич, побачивши колекцію шабель, буквально побіг до неї. І вже звідси трудно було його одірвати. Він ахкав, цмокав, похитував головою: очі йому горіли — так би й забрав усі із собою, щоб без кінця любуватися усіма тими баторівками,

зигмундівками, августівками, концерами, палашами, кордами, мультанками, ординками, шерпентинками і як там вони ще не називаються.

— Концери — дивись, пане. Се властиво турецька зброя. Називалася у них канжар або гангар, ну а ми вже переробили на більш делікатне — концер. Бачиш — він похожий на меч, тільки без хреста у єльця. Вживався тільки на коні й приторочувався до ряду.

Оце турецькі шаблі, сильно криві, а оце наші — легко криві. А ось карабелі. А скілько їх!.. Знаєш, пан, звідки пішла назва? Це ще в 1496 році прибув до двору королівського на службу якийсь Карабеля і впровадив до вжитку оцю легку, зграбну, сказав би, салонну шаблю.

Далі колекція чеканів — отих самих, що їх забороняли носити аж три конституції сеймових. Бо шляхта, уживаючи чекана ніби для підпори, пускала його в хід як зброю при першій же зваді. Се був властиво молоток: з одного боку обух; з другого — гострий грот, чи, як його ще називали, надзяк. Удар такої штучки чи тим, чи тим боком здебільшого був смертельний.

— Ех!.. Уміли жити наші батьки,— зітхав пан Фількевич.

І от наші підгіряни могли тепер оглядати ту всю пиху власними очима. Тож ходили по замку і коли не роззявляли ротів, то тільки тому, що пам'ятали про своє шляхетське достоїнство...

XXXI

За обідом сиділи хоч і не в центрі — були пани й більші,— але все ж-і не [на останньому місці]. Побачили й пана гетьмана. Не поїхав він до Варшави і здобив обід своєю присутністю.

Що наїлися за обідом усякого дива, то це вже нехай так, але що наслухалися, так такого, що часом і вухам своїм не вірили.

Все ж як-не-як, а серед рядової шляхти особа короля була коли не священною в селянському розумінню, то, в усякому разі, поважною. Навіть ті, що охоче затягалися до всякої конфедерації, особи короля не сіпали. А тут таке говориться, що прямо... ну вуха в'януть.

— Ого! Виграла Річ Посполита, взявши синочка за татуся,— перорував сам пан гетьман, надробляючи мі-

ною.— Той був злочинцем Речі Посполитої, а цей просто паразит. Той все розмишляв над погибеллю республіки, а цей уже ні про що не думає. Той був охотник випити, охотник до баб, охотник до укладання державних планів, а цей дудлить свої пива німецькі, важкі, як олово, плодить дітей із своєю на диво бридкою малжонкою, а планує тільки лови, паради та перві забави.

Присутні реготалися з остроумства пана гетьмана, вставляли підходящі репліки, а пан гетьман, знаючи, що його слухатимуть, перебивав на половині чиюсь бесіду і правив своє, лаючи Августа. Якийсь поважний сивовусий достойник, обтерши вуса, казав:

— А прецінь не можна не сказати, що як був королевичем, то показував якісь гарні риси. Помічалася певна поміркованість, бридився способом життя батька, його цинізмом... І куди то потім усе ділося?

— Ксьондзи, ксьондзи. В болонському монастирі то все вивітрилося.

— Ще навіть коли старався о корону — показував якусь ініціативу, а тепер...

— Попи, попи... То ж такі, що вилущать усе добре й не з такої слабовільної істоти.

Пан гетьман їв щось смачне. Нараз припинив і розреготався.

— А чи бачили ви, панове, як він б'є ведмедів і оленів на льоту?

— Як то «на льоту». Прецінь ведмеді не літають.

— Для нас з вами. А для коронованих голів літають.

— Тобто?

— А так. Аби не задавати собі труду їздити, ходити, стояти на полюванню, наш найясніший король велить із даху замку скидати ведмедів і оленів і б'є їх «на льоту».

Хто сміявся, хто стискав плечима, хто обурювався, а всі разом осуджували.

— Що ж говорити про державні справи, коли король не хоче потрудитися навіть для любимої розривки своєї.

— Здав усе на своїх любимців і заспокоївся.

— Єдина його праця — се що він каліграфічно гарно і без кінця рівнодушно виписує на паперах...

Хтось із гостей питався гетьмана:

— Чи то правда, що він не дає нікому жодних аудієнцій, бо то неспокоїть.

— Правда. Він навіть найвищим достойникам Корони показується здалека й лише при парадних оказіях.

— З ким же він тоді перебуває?

— З лакеями і блазнями — ото його любиме товариство. Фрідріх прусський сміється: «Знаєте, як проводить час мій коханий брат Август? Він одному блазневі дасть по пиці, другому в зад, а ті кричать: «Ой, рятуйте! Як боляче!» І мій добрий брат Август кладеться від сміху. А ті, кому хочеться королювати за нього, усяко похвалюють такий спосіб провадження часу...— хо-хо-хо!..

— Допустити себе до того, щоби сторонні монархи сміялися.

— В Голландії було вибито медаль з трьома польськими «королями» — Сулковським, Генніке й Брюлем...

— Сулковський був бездара. По-моєму, все ж Брюль розумніший.

— Це правда,— говорив той же поважніший, із сивиною достойник. Він качав однією рукою шарик із хліба й дивився на нього уважно.— Брюля було вистилізовано ще за покійного короля. Я би сказав, що він з тої породи міністрів-авантюрників, як ото...

— Е, що там говорити! — перебив гетьман. Достойник глянув на нього, і в тім погляді було здивування. Хоч ти, мовляв, і гетьман, але мусив би знати правила гречності. Пахолків своїх звик перебивати в мові.

А пан гетьман навіть не помітив.

— Що говорити! У нього тільки лакейський сприт і більш нічого. Його теж прекрасно характеризував Фрідріх: «Се,— каже,— боязливий, гнучкий характер. Ні розуму, ні пам'яті він не має й не вміє ніколи укрити своїх дипломатичних коншахтів. Він був би добрим для малої політики старих італійських князьків, але йому далеко до сталої мужньої систематики, яку мусять посідати істні мужі стану».

Пан гетьман помовчав, потім круто звернув розмову знов на короля. Видно, мав якусь ціль, коли за сьогоднішнім столом вів бесіду тільки в цьому напрямі.

— З електора саського ніколи не могло бути доброго короля польського — це ми знали ще на Волі. Ми й тоді казали: якщо не Пяст, то, в усякому разі, не король чужий. Конде, ще який чужий князь — тільки не Сас...

— І не швед...

— І не швед. Бачили ми вже такі приклади і не тільки на собі. Всім було видно, скільки лиха пішло з того, що електор ганноверський сидів на троні Англії, а князь чеський — на троні Швеції. А ще ж там не було питання,

де лежить центр ваги,— чи в Лондоні, чи в Ганновері, чи в Стокгольмі, чи в Касселі. А тут? Нікчемний саський човен веде на буксирі великанського корабля Польщі.

Пан Яштшембський, хоч сидів далеко, але думав, що не випадає йому тільки слухати. Подумають іще — ото провінція.

І пан староста вирішив, що й він за всяку ціну мусить взяти участь у розмові. Тому, відкахикнувши, спитав:

— А правда, що наш король і досі не вміє по-польськи?

Питання ні до кого не було звернене. Гості, серед яких було немало досить значних людей, зробили вигляд, що не чули. І вже пан гетьман, як господар, з ледве достереженою усмішкою відповів:

— А не вміє, мосці добродзею, не вміє. А де йому і вивчитися, як він більше живе в Дрездені, до Варшави заглядає рідко.— Початок фрази гетьман говорив у бік своїх провінціальних гостей; далі потроху одвертав лице й під кінець знову говорив до всіх: — Він навіть на нараду сенату приїздить тільки до границі. До столиці їде тільки з великого мусу. У нас він чує себе, як у чужім краю.

— Зате ж нікого коло себе й не має. Чарторизькі та ото Понятовський, Ржевуський — ото і все. Решта — з нами.

— Чарторизькі — сволота! Влізли до Брюля через Кайзерлінга, а потім і до короля.

— Властиво, Литва винесла Августа на трон. Але тепер і литваки перехиляються до нас із досади на Чарторизьких та Понятовського.

— А нам треба використати ту неохоту дударів до фамілії.

— Детронізувати! — крикнув якийсь молодий голос.

— Це все так,— глибокомислено говорив пан гетьман,— але... Але вищим політикам треба дивитися ширше. Головна опора Сасів — Росія і Австрія. Ну, а наша ставка на Прусси, Францію, Швецію й Турцію.

Словом, попали наші провінціали в самий центр високої політики. Вони й не підозрівали, що всю оцю обідню розмову в таких тонах затіяно було тільки ради них. Не без того, що й звичайно говорено у гетьмана за столом про політику, але не в такій пересадній мірі. Тепер же хотілося насамперед просто оглушити провінціалів, щоб вони там, у себе вдома, в свою чергу оглушували братів шляхту. Хотілося переконати їх, що король зовсім не священна особа, а якраз навпаки, що повалити його — річ зовсім легка і цілком необхідна. І зроблено було все тонко. Не то

що от бралося людей за петельку і вмовлялося їм щось спеціально, а от представлялося їм самим переконуватися.

Пан гетьман до Варшави так і не поїхав. За пару день дав аудієнцію послам. Був дуже гречний, чемно вислухав, поспівчував.

— Але що ж я можу для вас зробити?— наморщив брови й глибоко думав.— Ага. Зробимо ось як. Я напишу через канцелярію панові полковникові станіславської залоги, най він візьме душ 100—150 смолярів і вирушить у гори. Він вам цього... Довбуша, чи як ви його величаєте, бистро ліквідує. У нього ж, мабуть, ватага душ 15—20, не більше. Та як їх оточать півтори сотні — і кінець. Отже, не турбуйтеся, панове, і скажіть там своїм братам шляхті, щоб не турбувалися. Я все зроблю, що в моїх силах.

Посли розсипалися в дяках. Потоцький ласкаво кивав їм головою.

— Ну годі, годі... Я радий, дуже радий... Знаєте що? Нім канцелярія моя там ще напише, нім воно дійде — я ліпше сам черкну кілька слів панові Пшелуському, і цього, думаю, вистачить.

Пан Потоцький відірвав шматочок газети, що лежала на бюрку, надряпав кілька слів і передав послам.

— Це я йому пишу, щоб він натихмяст вирушив. Потрібні кошти — дасть мій губернатор. Я думаю, за яких два-три тижні банду буде ліквідовано, а Довбуша того ми четвертуємо на станіславськім ринку.

Посли поїхали очаровані. Особливо їм заімпонував клаптик газети.

— Що то значить великий пан. На якомусь шматочку паперу рішає долю тисяч людей.

В Станіславі передали клаптика кому слід — і дійсно: через три дні відділ смоляків і 120 душ кінно виступив у гори під проводом полковника Пшелуського на ліквідацію Довбуша.

XXXII

А Довбуш і не підозрівав, що його доля залежить від політики Фрідріха та петербурзького і віденського дворів. Іде собі весело з виправи на Злотніцького і чує якусь внутрішню радість.

Грабунок як такий ніколи не лежав йому на серці, і тепер

та обставина, що він виступав лише яко месник, обійшовся без грабунку, й особливо це заакцентував — це окрилювало.

Якби так завжди. Якби обійтися без того грабування жидівських корчем, а бути лише чесним месником кривд народних, бути рятівником тих, котрі лише терплять, терплять і нізвідки не мають надії на порятунок. Увільнити їх від терпінь, робити їх знов веселими і нести із собою завжди тільки благословенство.

Але жива дійсність диктувала свої умови. От і зараз. Довбуш веселий, Довбуш радий, а опришки шемряють, що все це прекрасно, але мати в руках два панських двори і ні з одного з них не поживитися — це вже хіба трохи забагато рицарства. Не зашкодило би мати його поменше, а грошей побільше. Бити панів — діло, конешно, спасенне, але по те хіба кинув чоловік спокійне життя й пішов на таку небезпечну дорогу? Преціньусякому хочеться добре пожити на світі, а тим більше опришкові.

«Наша робота — то переділидушшя. Сегонне ти жиєш, а завтра висиш. Тимунь я й маю нажитися і за сегонне, й за завтра». Так відчував кожний, ставляючи ціллю добре попоїсти, випити, файно вбратися, щоб молодиці й дівчата мліли,— от головне. А там гайдамаки, усекі йкіс повстанці. Воно треба, слова нема, треба бити панів, але ж би так, аби з того й єкийс хосен був. А то прийшов, запалив, усе добро згоріло — навіщо се?

В головах опришків те не вкладалося. Який смисл узяти й спалити, знищити стільки добра, а не дати покористуватися з того людям? Пропало за пусто-дурно, з димом пішло — а то би люди пожили.

Олекса відчував ті настрої братви й мусив сам собі признатися, що треба, конче треба тим настроям іти назустріч. Ватаги опришків-ченців, які будуть задовольнятися лише самою помстою,— такої ватаги, мабуть, і бути не може. Живий живе думає, а особливо опришок, людина, поставлена вні рамки звичайного життя, народ буйний, жадібний.

Треба обдумати, як то все зробити. А то ще два-три таких безрезультатних нападів — і хлопці розбіжаться. А тут думка така, щоби не тільки не зменшувати ватагу, а навпаки —єлико мога її збільшити. Треба робити новий набор — а в ім'я чого?

От коли такий наймит бачить, що ходить засмальцьований, у сорочці-мазанці, воші годує, а опришок вбраний, як

лялечка, нічого не робить, завжди вволі й тютюн завжди має. От зразу й видно всякому, в ім'я чого хлопці йдуть в опришки.

А скажи йому, що будеш тільки панів бити, але абес і дзерна, от йке є дзерно, не порунтав, то скаже: шукай охотніших.

Залізна конечність пхала Олексу до грабунку. Бачив, що треба йти назустріч інтересам хлопців, примінюватись до широти їхніх поглядів. Може, й стояв Олекса головою вище своїх товаришів, але сам багато не повоюєш. Тим більше, що Олекса думає про збільшення ватаги, про більший масштаб роботи. Щоб стати грозою міст, грозою не того чи іншого пана, а панів взагалі.

Словом, куди не кинь, а без грабунку не обійдешся. А зараз, то й поготів. Треба винагородити хлопців за бездобичну екскурсію, дати їм грошей і пустити трохи погуляти. Та й сам Олекса чув потребу морального відпочинку, скучав за малим своїм. Та й ватагу треба поповнити, а для того походити по краю.

Так був розпланував. Але подумав про малого Олексика й так захотілося бачити його зараз же, що об'явив хлопцям передишку на тиждень, а сам скочив до Ясеня.

Єлена давно вже в Ясені. Це село на самій границі, але вже угорське. Олекса порозумівся з биревом, платив йому доброю монетою — і сім'я мала спокій.

Взагалі, назверх жила Єлена з хлопцем ніби спокійно, але це було тільки зовнішньо. Вічна самотність, вічна тривога, що ця самотність може стати хронічною й продовжитися до кінця життя; сум киненої жінки, жаль над безбатченком-сином — усе це в'ялило й сушило молоду женщину. В матеріальному смислі не бракувало їй нічого: Олекса постачав їй усе, давав багато грошей, дитину могла одягнути гарно, але ніщо то її не тішило, і все це вона віддала би за спокій душевний, за те, щоб Олекса перестав бути славним опришком, а був би звичайним собі газдою.

— Олексику, рідний... Може-бес, кинув уже своє оте... Може, пішли би ми дес за гору, до Молдови ци де. Купив би грунтец та й жили би ми, єк люде. Нема вже в мене душі, нема в мене моці тото все терпіти. Дитина ростет, вибігне на вулицю, а хлопчішя: «У тебе дєді нема? А де твій дєдя? У тебе нема дєді...» Та й дитина прибіжит, плаче — а му кау: «Є,— кау,— в тебе дєдя, лиш... лиш нема...» Та й таки нема.

І плаче. А Олексі боляче. Ганяєшся, щоб чужі сльози

спиняти,— спини лиш оці, рідні. І в той же момент чує, що вже не міг би так мирно осісти, маржинку кутати. Вже прокинувся смак до влади, до слави, що як іде селом, а всі зглядаються, шепочуть.

— О... О... Дивиси... То Довбуш... Довбуш, ади...

Або слухати легенди про самого себе. Як прийшов раз один із легінів з дому та й оповідає, що він чув у себе в селі, у Річці:

— Єк був, кают, дес такий пан, шо у него люде робили від досвітку до ночі. А хто спізнив трохи, тому давав пан десік буків та й казав лізти на дерево та й там кукурікати. І кукурікав там до полудня. А з полудня зліз, дали му ще десік буків — та й вілази знов, кукурікай до вечора. А на добраніч знов єму десік відрахували.

Терпіли люде, терпіли — та й пішли шукати Довбуша, може би, він єку раду, кают, дав. Шукали єго так лісами та дебрами, може, з місець. А єк ізнайшли, то навколішках лізли до него, кресані в руках держєли та все просе: «Ой пане наш Олексо... Вступиси за нами — такого ми пана лихого маєм...» А Довбуш лиш ізрик: «Ігіт ід'хаті — я там си ев'ю».

Пішов Олекса до того пана. А в него дім мурований, слупи та й двері залізні — не боїтси він опришків. Стоїт собі пан на горі у вікні та й мірит до Олекси з рушниці. А Довбуш вийшов проти него, простєг отак руку до пана й говорит: «Ано-ко, стрілєй! Може, мнє трафиш...»

Пан стрілив, а то лиш пшик! — не спалила пушка. Бо Довбуш слово таке знав.

А лагодилиси там, у того пана, робити стайню, та й стоєли налагоджені дуби, ланці, петлики — усєчіна. Узєли опришки найбиршого дуба, поклали на задню кічку від воза, примоцували ланцами. А Довбуш узєв розігнав тото та йк бовхне тим дубом у двері, а вни си розскочили. Прийшли на гору до пана, а Довбуш каже: «А шо, пане, будеш людей бити та аби вни кукурікали?»

Пан на коліна: «Єй, пане Олексо, змилуйси. Шо хоч бери, лиш даруй ми житє...»

Довбуш попуджів пана та й каже: «Давай дєлетку червінців».

Винесли їм дєлетку з пивниці. Вічерпали їх опришки та й забралися. А Довбуш наказав пана: «Дивиси! Єк будеш людей мучити та збиткувати, то я тебе ше найду, хоч бес і в Туреччину сховавси. А тогди вже май інакше поговоримо».

З того часу пан мнєкший став. Куда-а...

Сміявся Олекса, то слухаючи, а було приємно, що люди навіть краще думають, як воно в дійсності є. Отже, вважав свою місію ще не викінченою — ще ж бо не підняв усього народу. Правда, поки ще не видно й близько, щоб таке всенародне повстання було можливим, але-бо й засоби до того не випробувані всі. От, може, хіба великі події, великі напади на міста — може, там буде можна зрушити маси.

І слухає скарги дружини, бачить її сльози, серце рветься від них, а в голові укладаються плани великих нападів на чолі кількохсот душ. І двоїться душа Олексина, і не знає він, як то все погодити.

А тут малий Олексичок. Так уже лащиться, так піддобрюється... Вже виріс, втішний такий став. Все проситься, щоби дедя взяв його з собою.

— Узніт, дедю... Я вже великий — не му плакати.

Скребуть за серце слова такі і погляд, отой погляд діточий, що пролазить тобі в саму душу, а мусиш від нього відвертати очі. Так хочеться заспокоїти оце маленьке серденятко, що рветься до тебе, і сказати:

«Нікуди я вже бирше, дитино, не піду, а все буду з тобов. Млинок ті поставлю на потоці, печеру вікопаю глибо-оку, глибо-оку».

В теперішній прихід особливо якось лащиться дитя до батька. Прямо не відходить. А Єлена погляне-погляне на ті пестощі, та одвернеться, й гірко заплаче.

— Ти би хуч не плакала, Єленочко... Я все розумію, але...

Але що? Що він їм скаже? Про повстанців? Про гайдамаків, що там десь грабують панів на велику міру? І лепече:

— Видиш... шє не чєс... Шє мені треба ізробити багато... А витак, май позгоді, то я таки зроб'ю так, єк ти говориш. Куп'ю грунт, та й мемо газдувати.

— Позгоді... А тебе не раз, а сто раз на ннину можут убити. Твої ж хлопці можут убити зрадов. Можут сомного.

— Но... Треба хіба дуже футкого. Мене не так легко підійти.

— Тобі си здає. Трійло йкес дадут, шо...

І як напророчила.

Але Олексі пора вже йти. І хочеться побути дома, побалакати з Олексиком — і тугою дише тут кожний день. Спати в хаті Олекса не сміє, бо-хоч і заплачено бирєву, хоч і нічого не помічала Єлена, а все ж... Від Олекси обманом

треба уходити. Обманювати малу дитину... Як це легко і як боляче. Воно дивиться на тебе своїми оченятами, вірить кожному твоєму слову — а ти брешеш.

Впрочім, обіцяв Олексику, що візьме його з собою на полонини.

— Ци діправді хочеш узєти? — питалася тривожно Єлєна.

— А чому би ні? Віберу такий спокійний чєс... Та й він там побігаєт. Він ше не видів полонини.

Олекса був певен, що полонина і на хлопця зробить таке глибоке враження, як колись на нього самого. І якби це спокійно, без опришківства, як би гарно було пожити на полонині. Олекса оповідав би своєму синові про таємниці полонини, про всі ті печери страшні, що їх фантазія народна населила всякими смоками, жертвами, драконами, а там нічого нема. Про відлюдні гори високі, де луна відбивається від скал тисячу разів на різні голоси, про прекрасне Шибене озеро, до якого сім потоків несуть дари свої, а воно, царствено спокійне, ніколи не каламутить дерзкою хвилею дзеркальної поверхні своєї.

Все би показав Олекса синові. Повів би в глибокі ліси, де стоять перед віками зикуті з каміння фігури старих богів, кам'яні жертовники із слідами ще вогню на них... Показав би — та що о тім говорити.

Обдурив хлопчика, що завтра йому щось покаже, тужно попрощався з Єленою й побіг.

XXXIII

Це він біг до Путилова. Там-ка знав такого легіня — старий парубок був, уже літній, що міг піднятися задачі навербувати хлопців багато. Другого такого знайшов Олекса в Довгополі-Волоським — і от доручив їм набор.

— Берит бирше — я витак ізбракую.

Призначив місце сходин і побіг до своїх.

По дорозі цілком випадково стрів Джамиджуків. Іти стало веселіше.

Олекса турбувався, що у хлопців, які вже певно на нього чекають, вийшли запаси їди, взяті з собою, й хлопці певно голодують. Вирішив піти полонинами й узяти декілька овець.

В першій же отарі, яку стріли, відлучили вісім овець. Пастух питає:

— А шо му говорити ватагові?

— Скажеш, шо був Довбуш та й забрав.

Пастух видивився на славного отамана. Потім труснув головою.

— Оннаково мені життя не буде — з'їст господар. Іду з вами.

Джамиджуки переглянулися. Олекса усміхнувся.

— А єк ти си називаєш?

— Лаврів Андрій.

— Добре, Андрію. Ідім — най я сі подив'ю, єкий з тебе може бути опришок.

Федір Джамиджук потиху говорив Олексі:

— Шо береш не знати кого? Може, воно й нездале.

— Віпрубуєтси. А тепер нам людей тра.

Коли прийшли на місце, ватага була ще не вся в зборі. Бойко був, Срібнарчук із Гаштураком — нерозлучні приятелі. У тім же дні прийшов Кошак і приніс новину, що караван вірменських купців, бажаючи забезпечитися від опришків, найняв собі ескорт з микуличинських людей за проводництвом Мочернака, багач такий був у Микуличині. Будуть вертати в скорім часі купці, лиш невідомо саме коли. Добре би підсісти й стрясти.

Олекса подумав. Відмовитися — легіні можуть запротестувати.

— Мало нас. Не збізуємо. Може бути лихо. Нехай приведут ми людей з Довгополя та з Путилова — тогди будемо си дивити.

Аби не сидіти так та й аби не давати хлопцям спосібності до всякого роду розмов, Олекса подався до Ленчина й там ограбував корчму. Але корчма, показалося, була небагата, здобич дісталася така убога, що Олекса навіть не паював.

— Приберемо бирше — тогди розпаюємоси.

Було досадно. Думав дати яку винагороду хлопцям за страчений час — і нічого не вийшло.

— Йдім до Добротвора, там, видев, багатший корчмар.

Перележали день у кущах, уночі вдарили на корчму. Але й тут майже нічого не знайшли. Олекса спохмурнів.

Він знав теоретично, що неудачі не зміцнюють власті начальників, але от довелося вперше відчути це й на практиці. Хлопці починали потроху показувати норови. Те, що думали раніше, почали говорити півголосом; те, що говорили півголосом, казали тепер на повний голос. Зухваліше відповідають, недбало виконують дрібний наказ.

Показалося, що не він, Довбуш, пан над своїми легінями,

а вони, властиво, пани над ним. І поки слуга вірно служить — доти пани дозволяють верховодити над собою, приказувати ніби, чи що. Але от полоса удач пройшла, почалися неудачі. Може, це буде коротко, може, завтра ж буде інакше — але пан уже ворушиться, уже розкриває очі.

Ще одна-дві неудачі — і вже треба буде від своїх же легінів ховатися. Так пощо ж я тоді затіяв усе? Повстання загальне, мабуть, неможливе, система хования перед своїми ж власними хлопцями — чорта варта,— ну і що тоді мучиш жінку, дитя, себе, нарешті?

Одчай закрадався в душу. Нема з ким порадитися, нема кому розкрити душу...

Як нема? А єгомость сапогівський? Як же ти міг його забути. Понесу ж туди всі сумніви мої, всі жалі свої і болі. Понесу і вістку про це нове, що побачив я у своїй роботі. Він розкаже мені, що зі мною самим діється, він роз'яснить мені путь мою попереду.

Звелів хлопцям іти в ліс на Рокиту — це на правім березі Пруту, направо Микуличина. Там легко буде достерегти шлях вірменських купців. Нехай вам будуть і купці.

Тихо вночі закрадався до плебанії. Сам же один, варти ніяк виставити. Помітить хто — і готова бути біда.

Підійшов до двору — і ще нічого не побачив, ще все ніби по-старому, а щось наче торкнуло Олексу. Запах наче інакший ішов.

Довбуш став. Озирнувся... Ніби все в порядку. Око нічого не говорить тривожного, а між тим тривога є.

І дійсно. Не встиг Олекса наблизитися до воріт, як за ним почулося гавкання чужих здоровенних псів. Це гавкання збудило собак на селі, відізвалися малі, відізвалися великі, і скоро Олекса опинився в центрі собачої уваги всього села.

Це було найгірше. Бо коли підіймається такий всесільський концерт, то кожного порядного обивателя кортить коли не вийти, то хоч у вікно подивитися, а чого воно так згвалтували собаки?

Олекса поспішив до двору дяка — добре, що це було недалеко, таки тут, коло плебанії.

Дяк власне вийшов подивитися, чи то ведмідь у село зайшов, чи чого воно так усе село загавкало. Олексу не пізнав одразу, а пізнавши, перелякався.

— Ігім ід'хаті,— шепнув Олекса, прямуючи до дверей, аби скоріше втекти від тої всесобачої лайки.

Дяк увійшов до сіней, хотів одчинити двері до хати, але Олекса зупинив.

— Я д'хаті не піду. Скажи ми тут, що си стало?

— О-ой, пановньку! Тут такого сі наробило, що єк світ світом, то такого ніхто і не видів, і не чув. Наш ксьондз-єгомость — прости гріха, Боже. Може, я согрішаю бардзо, же маю судити ближнього мого, та ше таку особу, єк, рахувати, ксьондз-єгомость, шо від него-м не чув не то шо слова ідного прикрого, а...

Олекса припинив цю красномовність.

— Шо си стало з єгомостем?

Дяк нахилився до вуха Олекси:

— Зваріювали...

— Шо ти кажеш?

— Ає, ає... Самі імость казали, шо так. Най мені Бог не ставит у гріх, але таке говорити, єк наші ксьондз-єгомость говорили, то таке може лиш варіат...

— А шо ж вони такого говорили?

— Хіба я можу того все переповісти? Та мені страшно... Єк станут пропровідальници ци то амбоні та як зачнут — йой, Боже... «Шо ви, люде, собі думаєте? Шо ви терпіте лєхів над собов, панів, ади. Таже панів мало, а вас багато! Вставайте громадами... Чуєте, шо робитси на Вкраїні? Там уже повиганєли люди панів своїх. Тепер черга за вами. Уже і серед вас є люди, що підоймаютси, йдут за народом потєгати». Та й тут усе вас, пане, ізгадуют. Та так хвалє. Бігме, правду кау.

Та й таку проповідь не раз і не два, і не десік рази. Та підут селом та прийдуть ід єкому газді д'хаті та й до него: «А ти чому сидиш? А ти чому не йдеш? Збирай ватагу, єк Довбуш. Бий панів, єк Довбуш...» Тот си просит, молит: «Маю жінку, маю гіти, господарство йкес...» А вни, єгомость ніби: «А Довбуш,— кают,— не має жінки та й дитини? А пішов. За кого пішов? За вас... За народом покег... А ви го єк не підтримаєте — спрахтє го лєхи та й не буде у нас заступника. Другого такого Довбуша вже не зішлет Госпідь вам...»

Імость плачут. Ходют за ними та все просют: «Не слухайте го, люди... То він зварійовав... Він сам і не знає, шо говорит...»

А він, єгомость: «Шо ти з мене варіата робиш? Я такий саме варіат, як і ти. Лиш я знаю, шо робитси на Вкраїні, а ти не знаєш».

Та й таке говорут, шо я не збізую того повторити. Ніби

там єкіс гайдамаки, ци біда їх знат, єк їх називати. Ніби збираютси по монастирох ци де, а духовні особи перед ведут та ченці. Я би в тото не вірив... Де би то до церкови божої розбійники пускати та й обі духовні, рахувати, особи лізли у такий талан паськунний... Ой... перепрашєю... Я ніби не ганю, бо моє діло йке... Служу при церкові, та й я в таке не мішєюси... ає...

— То шо ж далі?

— Та й далі те саме. Кают, ніби ми уніати йкіє, а то преославні, але то, кают, ніц. Ніби ми, єк уніяти, то маємо, кают, за лєхами кєгнути проти народу свого? Ой, га? Колис ми були усі разом, лиш се Польща нас поділила: тих на уніатів, ніби, тих на преославних. Не можу я того діймити, єк вони говорили. Бо то, рахувати, людина вчена.

Лиш усе казали, аби вставати. Вставаймо, кают, єк і вони. Берім Польщу в два боки: вони звідтам, а ми відси. «Вставайте, люде. Ігіт за Довбушем...» Та кричют. А очі горе... Ну таки направду варіат, та й вже.

Олекса тремтів, слухаючи того оповідання. Так от як високо ставив отець Кралевич його, Довбушеву, діяльність. З амвона людей накликав іти за Довбушем... Не пожалів сану свого, свого становища. По хатах ходив та посилав людей до Довбуша...

А Довбуш що робить? Жидівські шинки розбиває. Ото варто було з амвона на таке людей посилати...

І чує Олекса, що велика розколина в душі стала ще більшою і що тепер залатати її нікому й нічим.

— ...То наїхала, проше пана, ціла комісія... Заарештували ксьондза-добродія, ходили селом, питалисі... І мене брали — лиш я сказав, шо нич не знаю... Бігме, так говорив... хуч спитайте... А вже тоді два сторожі — ой, дурне-е... ой, дурне-е... Боже, Боже... Вже йк не дав Госпідь розуму, то мовч. Ліпше мовч. А вни... Єк роздєпили хаву, та оден одно скаже, другий додаст. Казали, ніби ксьондз-єгомость та й ви, пане, ніби в церкові ночов шос дієли, а шо — я вже того не можу знати... Лиш комісія гет цалком усе тото посписувала, та й витак тих сторожів до Станіслава брали... Там уже не знаю, шо вони говорили... Тож вам, пане, не є безпечно ту... Я би вас пригостив, але...

Олекса не сказав навіть слова подяки й вибіг із сіней.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

І

Вибіг із села... Куди?

Ніч... темно... дощ покрапає... Всі люди сплять у тихих своїх хатах... Спокійно сплять вночі, щоби спокійно працювати вдень... Ради чого ж і ради кого я оце тиняюся серед ночі без притулку і пристановища, дратую псів сільських, боюся кожної темної плями попереду. Ради кого й ради чого я кинув на журбу й самотність дружину любу, дитя мале обрік на його маленькі дитячі страждання — для кого й для чого? Хто подякує? Хто згадає? Хто допоможе?..

Ущемилося серце Довбушеве... Втратився смисл власної діяльності. Повстання... Яке там повстання... Ксьондз-єгомость не такі, як я, слово вогненне в устах мали — а що вскурали? Нічого. А що ж можу зробити я, темний гуцул? Ще десяток жидівських корчем ограбую та десяток панів. Чи це повстання?.. А люди ж були рівнодушні, так рівнодушні й зостануться. Будуть сидіти по своїх теплих хатах і не захочуть уставати громадами. Тоді тільки, мабуть, з'єднаю я їх у громаду, як поведуть мене вішати, а села цілі збігнутьси дивитиси... Так пощо ж тоді суятитися, пощо важити життям, бігати отак по-собачому під дощем, по-собачому й від людей ховатися? Ні!.. Правду каже Єлена, що краще бути останнім бідняком калаєм, але газдов, ніж першим на всі гори опришком... Годі... Зроблю так, як Єлена каже. Підемо в такий край, де нас не знають, осядемо та й будемо жити, як люде живуть. Олексичка буду ростити...

І до болю захотілося бачити хлопчика. От стоїть перед очима, ручки простягає, лепече...

Рішив піти додому. Хоч на один день, але додому. Скаже жінці про нове своє рішення — нехай відітхне хоч трохи, бідна.

Не близький це світ — від Сапогова аж до угорської границі, але для Олекси віддалення ролі не. грало.

По дорозі Печеніжин. Не зайти провідати старих — не випадало. Тим більше, якщо справді їхати куди далеко.

Зайшов, але... краще би й не заходити. Батько навіть і не вийшов. Вийшла лиш мати, але за слізьми не могла говорити. Показується, що вони із старим живуть, але не знають, на якім світі. Тягали їх до двору, приїздила якась комісія та тягла і раз, і два.

— Так нас бештали... То ви, кают, опришка сплодили, головоїда, шо людей ріжет, живцем палит, малих дітей у матері на грудьох убиває... Ой, Олексику-у... Та ци діправді ти таке робив?.. Таже такого нечувано, аби дитє, дитє мале у матері на руках убивати. У тебе своя дитина є, то погадай лиш, єк би тобі було, коли би хто твого Олексика скев на руках у Єлени...

Слухав Олекса — і темно ставало перед ним. Ось вона, оцінка його вчинків. А він так весело йшов від двора Злотніцьких. Йому здавалося — он яку заслугу зробив, що не грабував нічого, а що тільки повбивав. А воно, убивство, завжди є тільки убивство. От сльози старої женщини о тім говорять.

— ...мали би ми старостев покі мати — а вно таке... Та й старий мав присєгнути, шо відрікаєтси від тебе, шо він не знає тебе за сина, шо він ніколи не пустит тебе до хати... Та й старий мусів присєгати, о-о-ой...

Темний як ніч стояв Олекса, слухаючи того.

— Та й хто ж то велів присєгати?

— Та й хто би? Наш пан та Рушель. Тепер, кают, не боїмоси твого збуя. Тепер, кае, восько по нього віступило, кае, зі Станіслава. Не довго йому бришкати... Скоро повиснє. Йой, Олексику-у... Та шо ж вно на мою голов падет...

— Восько? Йке восько?..

— Ци я знаю? Восько, кае, з Станіслава... полковник йкийс... Він називав — лиш ци я можу спамнєтати?

Військо... Це була новина. Очевидно, поки Олекса блукав полями, сталися якісь події. Треба розвідати.

— Нічо, нічо. Не плачте, нене. Нім я повисну, то не оден пан іше гигнет. А перші — то наш і Рушель. Я їм казав, аби вни вас не чіпали. То вни слухали єкийс чєс, а тепер перестали. Ой га! Дивітси, панки, єк би не було лиха. Не поможе вам і восько ваше!

Хоч і фудуливси Олекса, а військо не давало йому спокою. Що за військо? Як завелике? Які має завдання? Чи взагалі прийшло в наші околиці, чи спеціально за ним? Все це треба точно вивідати.

Рано був уже коло Ростоків. Там знав іще давніше хлопця одного — Василя Мельника. Сам цей Василь був шешорський, із Шешорів, а служив у Ростоках у отамана при млині. Він давно вже просився до Олекси у ватагу, але Олекса не думав тоді збільшувати кадри, тож відмовив. Тепер обставини змінилися.

Млинівка була велика, далеко заходила у берег і вся заросла. Олекса сів на ковбчику біля води й чекав.

Ішов чоловік. Олекса попросив його викликати наймита отаманового сюди. Скоро прибіг Мельник.

— Но, Васи... Тепер можу взяти тебе до себе. Хочіш?

— А хочу.

— А тим часом зробимо тобі пробу. На мене вислано воєко. То ти маєш розвідати, шо то за воєко, кіко там го, хто на чолі, де пішло, кінне ци піше — гет усе. Єк розвідаш, підеш на Буковец, там ізнайдеш Головачя із новими хлопцєма. Скажеш му, шо я тє прислав. І най мене ждет — я си єв'ю на Буковец самий. Тепер же тобі треба шось їсти та, може, при розвідках шо комус дати, то маєш гроші на тото на все.

І дав йому таку суму, що у Василя зроду не було в руках стільки. От як опришки жиють. Таких сум не жаліють.

Погнав Олекса до Ясині. Вже заволодівав ним запал боротьби. А-а-а, воєко. Най буде воєко. Поміряємоси.

Він знав, що військо, яке б воно не було, маневрувати в горах трудно. Одною удачною засідкою можна військо коли не знищити, то, в усякім разі, сильно розстроїти. І Олекса вже загорівся жаждою битви. Безнадійність щезла, будуче одступило на задній план, перед очима була лише грядуща битва з отим таємним воєком.

Тож біг, біг додому. Хотів справді взяти хлопчика, Згодом, може, справді доведеться боротися з військом, не буде часу — нехай хлоп'я побігає по полонинах. Правда, вірменські купці ще. Ну, та то байка. Скочимо на яких годину-дві.

Єлена не знала, чи пускати дитя, чи ні. Але звикла коритися. Олексик, очевидно, був безмірно радий. А ще дєдя дістав коня, висадив на коня, дав поводи в руки, ой... І Олексик їхав сам. Дєдя лиш ішов збоку та підтримував.

Вражінь нових — без кінця. У ліс такий заїхали-и! Бачиш, що таких [смерек] Олексик не видів зроду. Дєдя виліз на одну — дороги шукав, то дєді й не видно.

Дитя щебетало всю дорогу. Олекса думав, що втомиться їхати — де там. Бадьориться.

Опришки зраділи. Брали Олексика з рук до рук, шукали в бесагах, чим би пригостити — взагалі страшенно було гарно. А як іще Смикайло врізав у скрипку, а опришки, щоб потішити дитину, почали гумористичні танці — і по-жаб'ячому, і по-баб'ячому, і по-ведмежому. Олексик так реготав, як ніколи.

Олексі сказав Кошак, що вірмен сподіваються не сьогодні — завтра. Це було ніби не в плані. Якщо Головач не привів людей, на вірмен не доведеться нападати, бо конвой самих микуличинців, як каже Кошак, буде двадцять люда.

Треба зараз же довідатися, як із Головачем. Послати по нього ніяк, й треба ж робити вибір: кого взяти, кого забракувати. Се така річ, що доручити нікому. Тому Олекса доручив хлопчика увазі товаришів, а сам, взявши вірного свого Василя, погнав назад, на Буковець.

Головач привів хлопців, але всього-на-всього одинадцять душ. Вибраковувати вже було ні з чого, та й часу не було. Отже, Олекса забрав усіх і повів прямо на ту дорогу, де можна було сподіватися вірмен. Вказав місця, розставив людей, дав знаки, щоб, як тільки покажуться вірмени, наскочити із своєю старою гвардією з одного боку, а Головач із своїми — з другого. А сам пішов до хлопців. З собою взяв лише Василя Мельника.

Дорогою розпитував про ото саме військо.

Що ж, Василь справився добре й вивідав усе, що треба. Зараз військо те подалося на Чорногору, думаючи, що Олекса там.

— Ну, най собі йдуть на Чорногору, а ми тут зробимо своє.

Прийшли на Рокиту. Олексик не скучав — і це вельми втішало батька. Федір Джамиджук підійшов до отамана саме тоді, коли Олекса взяв на руки хлопчика й щось йому розповідав.

— Шос ти, отамане, береш людей, не знаючи, ци вни нам підходе, ци нє.

Вже конструкція фрази не подобалась Олексі. Хто це «ми»? Чи то увесь колектив опришківський, чи два брати Джамиджуки, чи хто?

Олекса поставив хлопчика на землю.

— Біжи, бавси.

Хлоп'я пішло нехотя.

— Ну?

— Та й тот Лаврів, шо ти то нам зоставив.

— Та й шо?

— Таке вно, йк рідке г... Розхорувавси, лежит... Каже, що згрішив міцно, приставши ід'нам.

Олекса встав, пішов до Лаврова. Дійсно, хлопець був хворий. Весь час його трусило, схуд, зблід. Олекса лагідно спитав:

— То ти ніби мав казати, шо згрішив-єс, до нас приставши?

— Може, я говорив шо у хоробі, того я не знаю. Може, й таке говорив у потемки, лиш я того не памнєтаю.

— Ік-бес хоків піти ід'хаті, то я ті не бороню.

— А я бороню! — різко й зухвало втрутився Федір Джамиджук.— А я бороню... Цес зайда видів нас усіх, жив із нами, то може прибагти шо.

— Та й я бих казав, шо красше му голов укєти,— обізвався Штефан Джамиджук.

Брати жили між собою в згоді, причім менший поважав старшого, адже завжди його підтримував.

Знов Олексі не подобалася конструкція фрази. Джамиджуки були добрі хлопці, слова нема, але говорити так навіть і Джамиджукам дозволити не можна.

Олекса зробив вигляд, ніби зовсім не чув слів Джамиджуків.

— То я ті кау, шо не бороню. Йди собі, куда хоч. Дам тобі грошей три тинфи, бохонец хліба, та й маєш, ади, все. Коли здужейш, тогди й підеш. Лиш знай — абес не згадував ніде й перед ніким, шо з нами був. Бо йк скажеш, шо єс із нами ходив, і зрадиш нас, то хуч би ти був і в третій землі, то я тебе дістану й розсічу.

— Я ніде не піду... Я буду у вас, лиш коби здужєв...

Джамиджукам Олекса не сказав нічого, але ще раз згадав слова Єлени, що й свої можуть зрадити.

Сеї ночі вже не спав у гурті опришків, а відокремився так, щоб ніхто не бачив. Гірко було йому ховатися від своїх же, але що робити. Коли можуть і сміють уже так говорити, то зуміють і зв'язати сонного.

Смикайла й Гаштурака послав роздобути їди, бо все вже поїли.

Не дуже довго й барилися хлопці — привели ялівку. Зарізали, м'ясо порубали, половину позатикали на рожни й почали пекти, а половину варили в кітлах.

Олекса сам вийшов на грунь, аби подивитися, чи не видно знака від Головача. І саме впору, бо знак був. Довбуш побіг назад. Смикайло саме бавився із Олексиком. Олекса шепнув:

— Став хлопцє... пора.

Поманив пальцем Василя Мельника.

— Ми біжимо, а ти тут довари м'єсо й побавси з хлопчішєм.

Олексичок крикнув був, що й він хоче йти, але Олекса замотав, замотав руками й побіг.

Ех... Погано бути й батьком, і ватажком опришків у той же час...

Всі побігли. Зосталися тільки Мельник із малим Олексиком доварювати м'ясо.

Але встигло воно й доваритися, й переваритися, а опришків усе нема.

II

Наскочили наші хлопці на вірмен. Але знали, що робили вупці, коли наймали собі за сторожу микуличинських гуцулів.

Перша ж група опришків, яка налетіла на микуличинців, понесла тяжку втрату: наповал було вбито Василя-спузаря й одного путилівського волоха.

Коли Олекса побачив, що найкращий з його легінів і любимий друг погиб,— прямо осатанів.

Він був сильний, він був дуже сильний, оцей Олекса Довбуш. Ніхто з опришків, а були серед них таки міцні люди,— не міг і здалеку рівнятися з Олексою. Але тепер, коли він на власні очі побачив смерть друга, сила його удесятерилася.

Як роз'ярений бик, кинувся він прямо в гущу, і страшно було дивитися на цього розлюченого чоловіка. Він валив своєю тяжкою барткою направо й наліво. Виючи, розлітались покалічені люди, а хто дістав щиріше, валився без звуку.

Вірмени — нарід не войовничий, одразу почали тікати. Микуличинці ще боронилися, духу їм давав ватажок Мочернак. Він відбіг у сторону й ладив пістоля. Рахував, що Олекса, зайнятий боротьбою, не помітить. Але Олекса ніколи не тратив ока ні на що, і тільки Мочернак націлився, як Довбуш могутнім рухом швиргонув бартку. Вона вибила Мочернакові з рук пістоля й, видимо, сильно поранила руку, бо Мочернак, виючи й вимахуючи рукою, побіг геть, ...

Микуличинці, побачивши, що їх ватажко тікає, кинулися й собі врозтіч. Опришки наздоганяли їх і били, але мало: кинулися скоріше на здобич.

Олекса зібрав усіх і скомандував бігти назад. Ранені були, на щастя, всі такі, що могли йти власними силами

і подалися на села вигоюватися. Мертвих, Олекса сказав, поховаємо, як вернемося.

До табору! До табору! На Рокиту!

Олекса не сказав, що буде далі, бо якби опришки знали, то не бігли би до табору. Олекса в жару помсти за смерть Василя рішив піти на Микуличин і спалити. Якщо так, то це треба було робити якнайскоріше і бігти до табору, аби знов бігти назад сюди — не було жодного смислу. І Олекса теж ніколи так не зробив би, не ганяв би бігом туди й назад хлопців не знати пощо, але...

Але там був Олексик... Його треба було одправити додому, бо бач, як скручуються обставини. І Олекса скомандував бігти до табору.

Опришки бігли, думаючи, що оце уже там є й печене, й варене м'ясо, їсти хочеться. Але Олекса не дозволив сідати, а звелів варене м'ясо поскидати в тайстри, юшку злити в бордюки і скомандував бігти на Микуличин.

Гаштуракові та Євинському поручив, як тільки прокинеться дитина, відвезти її до матері.

— Єк буде питатися за дєдю, скажи му там, шо самий знаєш.

Коло бесагів залишив Лаврова та двох легкоранених і побіг, побіг.

Впали на село зненаду. Вдарили на комори. Що грабували, а що просто палили. Олекса вже не розбирав, хто прав, хто винен, а мстився вже за смерть Василя на микуличинцях взагалі. Ця втрата, помимо того, що то був Василь, взагалі була першою втратою Олекси: ще йому ніхто не бив легінів.

Ніч освітилася. Сполохані люди бігали, кричали. Одна жінка верещала особливо. Довбуш крикнув Василеві Мельнику:

— З'єжи і та заткни хаву, аби не верескотіла.

Але нім Василь налапав іже чим в'язати, Бойко вже зв'язав бабу і повалив на землю.

Оборони жодної не було, бо ті, що складали ескорту вірменську, ще не вернулися.

Вже почало сіріти, коли Олекса крикнув:

— Доста!

Затрубив у трубку збір, бистро зібрав легінів і подався назад. Шлях освічувала пожежа. Горіли хати, горіли комори. Воринння горіло зигзагами. Нема-нема вогню, а потім нараз появиться і повзе, звиваючися по зигзагах, мов змія.

Опришки були дуже потомлені. Дехто прямо падав.

— Йой, гину, пане втамане...

Довбуш скомандував відпочинок. Хлопці не полягали, а прямо попадали на землю. Коли Олекса сказав ставати на варту, то всі почали проситися, щоб дав відпочити.

— Ту ніхто нас не нападе, сперед кого класти варту?

— А микуличинці?

— Ой, де!.. Вни не посміють. Ми два рази їх побили — де їм?

Одразу почув Олекса брак свого Василя. Той би не плакав і не просився. Треба — значить, треба.

— Но, добре. Харчуйте — я самий стану на варту.

Коли Олекса говорив цю фразу, він грішним ділом думав, що вдарить же когось нарешті сумління, хтось же скаже:

«Є!.. Як уже ватага пускати на варту, шо й без того вічно за нас всіх стає, то ліпше вже самим іти. Призначай, пане втамане».

Але... так ніхто не сказав. Порозвалювалися всі, повивертались. Хочеться тобі на варту? Іди, ми не спираємо.

Пішов Олекса — і гіркі думи його посіли. Щось останніми часами взагалі гірко думається. Немає тої веселості, немає з чого тішитися. От і зараз. Ну, нові оті — нехай. А старі ж мої опришки? Як же вони допустили, щоб ватаг ішов на варту? І перед новими опришками я вийшов не як авторитетний отаман, а як попихач який. Злість напала на Олексу. Кинути б їх усіх, оцих опришків, на дідьчу маму... Ви там собі спите, повивертались, а я мушу, голоден, замучений, вартувати за вас. Та най вам дідько!.. І я такий же добрий, єк і ви.

Завернувся в бунду і хотів лягати спати.

Але як же так? Коли б не брався вартувати — ну, тоді... А раз узявся, то вже вартуй хоч-не-хоч. А як щось трапиться?

А воно й дійсно трапилося. Полягали опришки не на відкритому місці, а на ріжі у лісі. Вартуючи, Олекса нічого не міг бачити, міг тільки чути. От він і почув далекий гомін великого числа людей. Люди бігли не криючися, бо такої кількості все одно вкрити було не можна. Олекса зрозумів, хто це може бути. Мочернак вернув до села, побачив, що трапилося (Мочернакову хату було спалено першою), зібрав усе село в погоню — і ось вони надлітають.

Видавши крайній сигнал тривоги, Олекса скільки духу погнав до табору. Вслід йому вже просвистіла куля. Прав-

да, пущена навмання, на шелест, але значить, передні микуличинці вже близько.

Олекса біг і кричав. Опришки вже схопилися, але було безладдя. Половина ж була нових, і вони не знали «опрись-кого звичаю». А микуличинці вже близько, вже стріляють із пістолів. Це прийом такий — лякати густотою вистрілів, викликати паніку.

Олекса по шуму в лісі, по частоті вистрілів оприділив, що опришкам не відбитися. Але й уступати поля бою не хотів. Сказав не стріляти у відповідь.

— Най сі наближут — тогди.

Окрім того, що микуличинці наближаться, рахунок буде іще той, що вони повистрілюють свої набої й зостануться безоружними. Ряди їх розіб'ються: одні стануть, щоб набити наново пістолі, другі будуть бігти, надіючися на холодну зброю.

Опришки виждали отаманового вистрілу й ахнули з усіх пістолів. Ряди противників розстроїлися, але бій не припинився. Було їх, микуличинців, разів у три більше, ніж опришків. Гнали вони лавою, гонені помстою: одні за поразку, другі за попалені хати.

Опришки стали мужньо. Зчинився бій. Василь Мельник хотів показатися перед новими побратимами й вискочив наперед. Дістав по голові балтою й одразу скрутився. Одного з тощівських хлопців вистріл поцілив у голову. Той упав.

Олексі видно, що далі можна й усіх хлопців витратити. Тому він видав переразливий свист утечі. Відбиваючися й відстрілюючися, хлопці почали відступати, але трудно було, бо микуличинці насідали, беручи числом.

— Хлопці-і!.. Гроші-і! — сильно крикнув Олекса. Шурнув рукою до тобівки, зачерпнув жменю срібних і золотих монет, швиргонув ними прямо в обличчя микуличинців. Витяг другу жменю — так само, витяг третю — так само.

Старі опришки почали й собі кидати, хоч скромніше, і сталось тут чудо. Те, чого не змогли зробити вистріли з куль, зробили вистріли з золотих монет. Микуличинці припинили напад і кинулися шукати грошей. Штовхалися, кричали, перехоплювали один в одного.

Даремно Мочернак закликав до бою (у нього рука була перев'язана, і сам він не бився) — ніхто його не слухав.

Один із ранених легінів Олексових просив рятунку, просив не залишати його тут на поталу.

Олекса кричав своїм, щоб забрали раненого товариша, але Олекси теж ніхто не слухав. Тоді він сам підхопив легіня на плечі і вломився в ліс. Кілька вистрілів прозвучало вслід, але, на щастя, ні один не трафив.

III

Порушувалася, порушувалася лінія. Думав Олекса, що все піде так легко, так гладко, що ніколи й ніяк не проллє він руської крові, не образить своєї бартки відібранням життя рідних братів своїх — і от... Спліталося все в клубок якийсь незрозумілий, що його вже не міг Олекса розплутати своїм розумом.

Але впрочім зараз і думати було ніколи. Біг лісом, маючи такий тягар.

Відчувши, що вже погоні не було, став, задиханий, і поклав товариша на траву. І тут уперше глянув, кого він рятує. Се був якийсь новичок із ватаги Головача, зовсім молоде хлоп'я, років, може, 15—16. Він кріпився, старався мужньо переносити біль, але сльози помимо його волі текли з очей.

— Єк ти си називаєш? — питав Олекса.

— Пентюк Іван...

Показалося, що хлопець родом із Соколівки, що до опришків і не думав приставати, але товариш один як почав намовляти, як почав рисувати опришківське життя принадними фарбами, то Іван злакомився й пішов.

— А товариш де?

— Я го не видів, відей, дома сі лишив...

Показалося, що сей Іван одинак і мати так труситься над ним, та й він, видимо, любить матір, бо теплі нотки чути в голосі, коли її згадує. Оце була перша виправа Івана пастушити — і от...

Жаль, так уже жаль стало Олексі й цього Івана, і його матері. По-глупому кінчилося тільки що розпочате життя. І завіщо? Ради якої цілі? Ради того, щоб ограбувати вірменських купців та щоб хлопці мали що пропити потім по жидівських корчмах?

Отаке вийшо з Олексиних мрій. Гнусно стало в Олекси на душі. Почав обдивлятися рану. Бідне хлоп'я стогнало й просило не займати, але хоч трохи рану треба було очистити.

Олекса пішов шукати чуркала, щоб обмити. Якось то все

зробилося; розірвав сорочку свою, перев'язав. Дав відпочити трохи, потім узяв, як мале, на витягнені руки й поніс.

«Добре,— мелькнуло йому в голові.— Се я рятую чужу дитину. А хто мою порятує, якщо микуличинці рванулися бігти в погоню та взяли напрям на Рокиту? Це ж вони заберуть Олексика».

Думка ця перевернула його усього. Він скинув раненого на плече, вже як бревно, і погнав скільки було сили.

Добіг в такім крайнім стані перевтомлення, що вже забув усяку обережність і скинув, прямо скинув раненого з плеча, аж хлопець скрикнув.

Спитав Лаврова й інших, де Олексик? Кажуть, що Гаштурак вимостив добре тарницю й поїхав уже давно. Аж тоді Олекса віддихнув легко. Раненого хлопця Олекса одправив до своєї сестри Орфенюкової, що жила у Ямній, поручаючи хворого її увазі. А якби не могла держати з якихось причин, нехай передасть Бабчукові.

— То такий газда, що зможе.

Впрочім, старші з опришків оприділяли, що все це надаремне, і хлопець все одно вмре. Говорилося це тут же, при хворому.

Великі сльози показалися на перестрашеному обличчі хлопця. Він страждав, але думка про смерть не приходила йому ще в голову. Він гадав, що скоро одужає, верне до матері — як вона, бідна, там мучиться, не знаючи, де дівся її син? А от сі дядьки суворі кажуть, що він умре і вже не побачить більше матері.

Отаман добрий... Він говорить, що се пусте, що рана скоро загоїться і не буде вже так боляче. Але так чогось страшно... Так страшно... Олекса відправив хлопця з двома легінями. Хлопець уже просився, що він лишиться тут, що раз йому скоро одужувати, то краще тут, коло отамана. Але Олекса говорив, що тут ліків нема, що вони зараз відси мусять бігти, то як же хворого тягти із собою. Хлопець заплакав і вже більше не сказав нічого.

Олекса довго дивився услід хворому, коли його понесли два легіні.

Цілий день збиралися опришки. Як і сподівався Олекса, не всі з новозавербованих повернули. Перший же їх дебют показався такий клопітливий, що не одному любителеві веселого життя та красивої вбери відхотілося того всього. Най вам сей та той із вашою і вберою...

Далі вирінула ще одна несподіванка. Ті з нових, що

зосталися у ватазі, вимагали собі рівної пайки з вірменської здобичі, а старі опришки були проти того.

— Ти ніби ше учень, а я майстер. А вже скільки я опришок, а ти доперва вперше виліз.

— Шо з того? А важив житєм я тіко, кіко й ти. Й мене би кулька не минула. Та й шибеничка би не минула, єкби впав у руки.

— Ти собі взєв цесу пайку здобичі та йдеш собі д'хаті та й жієш. І ніхто не знає, ци ти був ув опришках, ци нє, а я вже д'хаті не верну. Мені вже з сеї пайки жити тра.

— І єк гроші ми метали, ми, старі опришки,— ти метав? Кажи — метав-єс гроші? То я своїми грошима тобі житє врятував, а ти мені їх з пайки видираєш?

Слово за словом — і вже славословія показалося мало. Схопилися за бартки — ледве розвів Олекса. Погодив він усіх у той спосіб, що поділив рівно всіх, але старшим опришкам віддав свою пайку, ніби за стаж. Окрім того, нові опришки мали дати частину здобичі старим за те, що вони ото кидали гроші. Очевидно, обрахунок був приблизний, але все ж...

Коли відпочили, двинув Олекса свою ватагу до Воскресінець, на Рушеля.

«Рушель, той самий Рушель, що брав від мене гроші, збиткується тепер із моєї матері... Ну, підожди ж тепер — я тебе навчу. Військо ваше нехай шукає мене в Чорногорі, а я з вами тут пограюся. Потім ваше військо прилетить сюди — а ми підемо на Чорногору».

По дорозі Олекса запомігся в коні, бо то ж уже не гора. Це тут кінь не помагає, а в'яже; там, на долах, із конем ліпше. Але коли розвідався ближче, то показалося, що взяти Рушеля не так-то легко.

Перший запал, перші восторги панів, коли вони ото вздріли відділ Пшелуського й повірили, що Довбушеві зосталося жити всього кілька днів — то вже поволі проходили. Пани побачили, що піймати Довбуша — це трудна задача: от уже скільки лазить Пшелуський по горах, а опришки хазяйнують собі, як і хазяйнували. Рушель уже каявся, що так погарячився й наразив собі отамана; тому поїхав до Станіслава, витребував собі кілька жовнірів станіславської залоги, озброїв своїх гайдуків і установив як день, так ніч, варту.

Таким чином, підійти його зненападу було неможливо, а вести правильну осаду — це не була тактика опришків. Вони могли брати тільки з нальоту.

Це те, що міг довідатись Олекса з агентурних відомостей. Пішов тепер сам на розвідку — і вернув веселіший: певно, щось надумав.

Засів коло села. Виждав, поки йшов якийсь газда, вискочив, показав йому пістоль і повів у кущі.

— Тобі нич си не стане. Не бійси. Я тебе ні рабувати, ні бити не буду. Ти знаєш, хто я?

Газда зам'явся. Річ у тім, що опришки не люблять загалом, коли їх пізнають. На грабунку, коли ти пізнав кого з опришків, то ліпше мовчи. Газда се пригадав і мовчав.

— Знаєш, лиш не хочеш говорити?

Газда кивнув головою.

— Я Довбуш.

Газда закивав головою, як німий.

— Будеш говорити правду і робити те, що тобі кау, — нич ті си не стане.

Газда заспокоювався, бо слово Довбуша тверде.

— Єк си називаєш?

— Братовник Петро.

— Де сидиш?

— Там і там.

— Се я тебе питаю, аби, як зрадиш, ізнайшла тебе моя помста. А хуч і збрехав — оннаково я тебе ізнайду. Піп ваш дома?

— Здає ми си, шо були дома.

— То підеш до него й скажеш так. Ішов-сми лісом, перестрів мене Довбушів післанець і сказав, аби я ішов ід' вам, ід' попові ніби. Абе-сте злагодили вечеру на завтра понад захід сонце на тридцет хлопа: Довбуш прийдет ід' вам вечеряти. Так му скажеш. І даси цесу рогатину на признаку.

Довбуш передав газді свою рогатину.

— Це все. Бирш нічо. Зробиш — добре, не зробиш — твоя воля.

Довбуш був певен, що чоловік передасть. Був певен і в тім, що попик, діставши таку відомість, доконче ж дасть знати Рушелеві, що от, мовляв, нагода вам одним замахом знищити опришків. І в тім, нарешті, був певен, що Рушель не захоче ж упустити такого випадку, забере все своє військо (на тридцять же опришків), оголить свій двір — і...

Так воно все і розігралося, як по писаному. Олекса випровадив своїх хлопців аж під сам замок, укрив у кущах

так, що їм усе було видно: як Рушель на чолі свого до зубів озброєного відділу виїхав із двору, як вони поїхали в напрямі села на засідку.

Смерком ударив Олекса на безборонний двір, з легкістю його опанував, і хлопці добре обловилися: здобич була багата. При відході двір було запалено з усіх боків.

Рушель сидів у засідці, коли його торкнув хтось із слуг.

— Пане! А чи то не наш двір горить?

Рушель глянув — і онімів. В одній хвилині зрозумів, жертвою якого адського плану став.

Побіг як шалений додому — і знов опришки мали приємність бачити, як мимо них у найбільшім безладді бігла орава озброєних людей із Рушелем на чолі. Дехто з хлопців хотів стріляти, але Олекса не дозволив. Він не хотів вчиняти непотрібної битви, а потім, як українець, хотів усе закінчити гумористичною виходкою.

Попик із Воскресінець, бачачи, що вже пізно, а нікого нема — рішив, що Довбуш, мабуть, довідався про засідку і не прийде. Звелів слугам убирати зі столу. Тільки що вони почали — а тут Олекса.

— Ой, га, єгомостику! Ци я не казав тобі, що прийду із хлопцєма вечеряти? А ти так борзо ізбераш...

Лице попа стало таким глупим, що вся ватага гримнула сміхом. Дійсно, вся ситуація в цілому вийшла одним великим жартом.

Загалом похід можна було зарахувати до числа удачних — і була се мало не остання удача Довбуша. Впрочім трапилася ще одна і то цілком несподівано.

IV

Жив у Косові багатий, дуже багатий єврей Меся. До контрибуції на користь Довбуша він, як найбагатша особа, мусив класти найбільше — і це його дратувало. Коли через Косів промарширувало «військо» смоляків на чолі з Пшелуським, Меся рішив, що щаслива звізда Довбуша вже зайшла і що коли давніше на нього, як на помазаника удачі, не рекомендувалося піднімати руки, то тепер уже дозволяється.

І Меся задумав: поки там смоляки, військо, полковники, поки вони там що зроблять чи не зроблять, а я, Меся, скоріше них управляюся сам. А тут похід до Воскресінець.

Меся уже знав про нього, бо хтось бачив хлопців у лісі й сказав у Косові.

Назад, значить, буде йти Довбуш Коломийським шляхом, бо на конях.

Один газда з Ясеня був винен Месі сорок талярів і саме приніс їх віддавати. Віддає, а Меся відхиляє руку.

— Ні! Чуєш ти, газдику? Я тобі лишею тих сорок талєрів і ще тобі додам сорок талєрів — лиш страть мені Довбуша.

Чоловік зблід. Всякі понуття заштурмували душею.

— Но преці... та-бо єк я го можу стратити, коли він вбив би мене з маху, на шкрепітки би посік.

— Ні... Ци ти потрібуєш за барки з ним ставати? На тобі оці білі порошки і йди ти з ними до пістинцької керниці. Сєдь там та й сиди. Довбуш тепер за Коломийом на рабунках і за день, за два ме вертати. Та буде йти на Пістинь [1] і вже конче ме припучювати коло тої керниці. А ти як побачиш, шо опришки йдут, усип цес порошок у керницю й кікай. Ніхто не ме нічого знати, ніхто не буде видів — а вісімдесєк, а то й усі сто талєрів маєш у кишені. І то згори.

І побрязкує монетами. Спокуса велика. Згодився чоловік, узяв гроші й порошки.

Але коли вийшов за місто та огорнули його довкола не вонючі коршми косівські, а світло-зелені гори, війнуло на нього рідним вітерцем, запахли трави — людські думки почали ворушитися в голові замість звірячих.

— Таже, рахувати, най так скажім, всип'ю. Але ж бо, окрім Довбуша, ше мут люде пити. Та це ж я потрою всі люде... Ой шос тут не так.

І шибнула газду думка — порадитися з жінкою: вона баба в мене така, шо...

Не пішов уже дорогою понад Варятин, а звернув одразу наліво й пішов лісами навпоперек.

Жінка й руками, й ногами:

— І не дай, Боже, й борони, Боже... Та на кого ти, мудрагелю, руку піднєв?

Словом, напала на чоловіка. А нарешті дала йому таку раду:

— Бери ти цесе трійло та й цесі гроші і йди до пістинцької керниці. А єк учуєш, шо йде Довбуш, уклєкни, на одну

[1] Пістинь — село між Коломиєю й Косовом. *(Приміт. авт.).*

руку поклади цесі гроші, а на другу трійло. Й поклониси Довбушеві та й оповіж гет усе, шо ті Меся казав.

Подумав-подумав газда: правду каже жінка, треба її слухатися. Пішов, сів коло пістинської криниці й сидить.

Багато народу йде, й кожне нап'ється, бо ні в той, ні в той бік близько нема. А чоловік дивиться, як люди воду п'ють, і нотує сам собі: оце би я і того отруїв, і того... І хвалить свою жінку за розум, а себе за те, що її послухав.

Коли чує співи. Глянув — легіні на конях. Співають собі, нікого не бояться: військо, що їх ловить, на Чорногорі зараз, а більше — хто їм страшний?

Став чоловік на коліна, узяв в одну руку золото, в другу порошки. Наближаються опришки. Багатенько їх. Та всі вівбирані. Праведне військо. Отаман попереду. Ще не наблизився добре, зупинив коня і остро крикнув:

— Шо тобі треба, чоловіче?

— Славний юнаций ватажку! Жду на тебе. Ади, цесе трійло дав мені жид Меся у Косові, [аби] я го ту верг до керниці та й тебе з легінями потроїв. А цесі талєри дав мені як плату.

Олекса гостро дивиться на чоловіка.

— Но, а ти верг тото трійло у керницю?

— Ні, не верг-сми, пане втамане. Бо ждав-сми на вас, Олексо.

Довбуш зліз з коня. Позлізали й опришки, посідали на убочі. Олекса сів коло криниці й каже:

— Ано-ко, бери, чоловіче, та й пий з цеї керниці води.

Газда похилився і пив багато.

— Буде!

Витяг Олекса флояру, почав грати тужної. Давно вже не грає веселих, а все задумчиві такі та сумні. Не раз хлопці просять якої веселішої, а вона якось не йде.

Гарно вмів грати Олекса. І так якось по-особливому грав, що от багато вміють хлопців і собі на флоярі, а ніхто так не вдасть.

Олекса грає, опришки то той, то той підспівують собі. Хором не вміють та й не співається так ніколи в горах.

Грав, грав Олекса, а потім знов до того чоловіка:

— Пий ще.

Той оп'ять напився, теж багато випив. Олекса грає на флоярі, хлопці співають, сонце світить.

— Пий ще.

І так пив той чоловік кілька турів тої води і все

з перепочинками. Олекса грає на флоярі, хлопці співають, сонце світить.

Нарешті переконався Довбуш, що воду не затроєно. Устав, за ним опришки повставали.

— А шо ви, газдо, не маєте йкої платини?

Газда весь час боявся, хоч не хотів того показувати. Тепер йому прийшло до голови, що це ж його на тій платині хотять повісити.

— Но, дівайте, де хочіте.

Олекса одкрив тобівку, витяг звідти два червоних і кинув перед чоловіком. Кожний з опришків кинув по червоному.

— Даємо ті цесі червоні за те, що єс не споганив трійлом керниці. Правда, то трійло мене би не дійшло, бо я не такий футкий пити чюжу воду, але міг похопитися котрий з моїх легінів або з прохожих людей. А тоті гроші, шо дав тобі жид, держи собі таки: вже не меш їх віддавати тому жидові, бо не буде кому.

Довбуш сів на коня, опришки теж — і погнали до Косова.

Не думав Олекса нападати на Косів. Це не входило в його плани та зрештою й угода щось значила. Але такого випадку пропустити не міг і не повинен був.

Влетівши до міста на конях і опинившися серед тісного косівського ринку, припертого одним боком до високої скали, опришки зачали стріляти. Легко собі уявити, який то переполох зробило серед торгового населення. Полетіли кошики, візки, відра, почалася панічна втеча.

Кілька десятків торговців і торговок кинулися до божниці й замкнулися там.

Меся — він теж був на ринку у своїм склепі — зараз же зрозумів, чому прийшов Олекса. Кинувся до божниці й собі, але там уже зачинялися й відчинити дверей не хотіли.

Меся побачив, що скоро він один зостанеться на вулиці. Забіг у перший-ліпший двір, прибіг до стайні, стрибнув у ясла і почав загрібати себе сіном, хоч там було його трохи.

Але Олекса бачив його іще на ринку, стежив за ним і от тепер прийшов до стайні.

— Ій, шо ви, пане Месю? Таже тут вам невигідно. А йдіт-ко ліпше на простір.

Узяв Месю під ребро, підняв угору, як куклу, й, так викручуючи ним угорі, Месею, йшов по ринку й кричав:

— Дивітси, багачі! Най си варує кождий із нами захо-

дити! А котрий си не встережет — буде й йому, як цему Месі.

Так прийшов до Месиної хати і як швиркнув Месею по порогові, то Меся перервався надвоє, як жаба,— оповідали потім опришки. Хату Месі й його лавки було розграблено дочиста. Ніде гріха діти, досталося й іншим торговцям косівським, але то вже без плану... Така пленета вийшла...

V

Тепер Пшелуський.

Досить уже грати потемки. Треба якось же увійти в контакт, щоб знати точно, де він знаходиться. А то так, чого доброго, можна й наштовхнутися несподівано. Гори горами, а сто двадцять душ озброєного війська — то таки не жарти.

Довбуш рішає йти назустріч Пшелуському. Дорогу вибирає через Скупову, думає при тім так: «Єк ішов пан полковник на Чорногору, видев, таки через Жєб'є, бо єнчої дороги не знав, а хуч би й знав, то би не пішов кінно. Теперка він нас там не знайшов. Єков дорогов ме вертати? Такой на Жєб'є, бо то найкоротша та й їжджена. А ми підемо почерез Скупову та й будемо у пана полковника в хвості. Де схочемо, там найдемо».

Від Косова вже не йшли дорогою, а навпоперек, через ліси й на Краснопільський потік. Коней продав Олекса корчмареві по дорозі за дешеву ціну.

Перейшли ріку, попали на Дідушкову Річку. Тут жив дуже великий багач гуцул Дідушка. Казали про нього, що він ходив іще на грабунки із Пинтою й Пискливим. Можливо, що була то правда, бо звідки би інакше стати таким багачем?

Довбуш гадав, що має мало запасів поживи. Підкликав одного з хлопців і сказав йому зайти до Дідушки, взяти терх сиру. На признаку дав чепелика свого.

Легінь побіг, бо це ось — на високому горбочку й хати Дідушкові по праву руку. З двору Дідушкового можна патиком кинути аж на дорогу.

Ось перебрели потік — і вже Голови. Гарне село. Нарід тут усе товариський, сильно опришкам сприяє.

Потік мечеться то туди, то туди. Разів дев'ять його треба брести, нім Голови пройдеш.

От гайок підчищений — і кінець Головам. Зараз розпо-

чинаються Просічки, головний плай на гору. Наздоганяє той легінь, що біґав до Дідушки.

— А сир?

— Ає, сир... Прийшов-сми ід' нему — а він у хаті лежит. Так ну й так — казав Довбуш, аби-сте дали терх сиру, а чепелик на признаку. А він єк крикнет на мене: «Забирайси,— кае,— видцив, доки я не встав. Твій Довбуш розбійник,— кае,— та й го тра завісити».—«Ой, га! — кау.— А хто би вішев?» —«А хуч би й я,— кае.— Ік насип'ю повен наголовник червоних — приведут ні Довбуша з'єзаного, так я єго голову до Станіслава дам».

Довбуш вислухав і нічого не сказав. Бач, як підняв голову, коли ще тільки появився Пшелуський: «Но, най кємует Дідушка. Зараз лиш нема чєсу вертатиси, най єнчим разом».

Вийшли на Скупову — аж зраділи, дихнувши чарівним повітрям полонини. Це все дихали чортзна-чим там, на долах.

Напилися води з того чуркала, що всіх людей не помалу живує: на високій горі б'є з-під землі струя води в півхлопа зависоко і як дві руки людських завтовшки. Якої сили треба, щоби виперти воду на таку височінь, та ще й пустити фонтаном.

Бистрим маршем пройшов Олекса цілий ряд верхів і полонин, де менше міг сподіватися заходу Пшелуського. Ціль була: Гаджіна, Шпиці — от там можна сподіватися.

Подвоїв обережність Олекса, підходячи до тих місць. І недаремне. Єсть.

Натрапили на слід. Навіть на два: на однім і тім же місці двічі попасали — як туди йшли й назад. Останній слід був недавній, значить, Пшелуського можна догнати.

Бічними дорогами скочив Олекса, забіг дорогу смолякам, став у такому місці, де скали зійшлися вузько й ватага мусила їхати гусака. Розпорядився, кому як засісти, коли й куди стріляти, але твердий наказ дав, щоб не було безпорядної стрільби, чекати його, Довбушевого, вистрілу.

— Дивітси! Аби ніхто си не наважив стрілєти перший. Засіли.

Тихо стало. В звичайному лісі ніколи так тихо не буде, як смерековому, бо тут нема птиць. Стоять дерева, як намальовані, й не колихається ні одно й найменшою гілочкою. Як стихнуть ті звуки, які ти сам робив,— не вчуєш більше жодних. Мов у морську безодню, потонеш у цю глибоку тишу. Недурно й епітет до неї «глибока»...

Потонули й опришки, але ненадовго. От чути тупіт коней, гомін багатьох голосів. Серця в усіх легінів забилися. Оглядає кожний пістоля, поправляє порох на полиці... Наперед сам полковник. Вусатий, здоровий і, мабуть, випить не дурак. Думає, що Довбуш хтозна-де і яким небезпечним місцем їде без усякої обережності. Небагато ти так навоюєш.

Проїхав. Проїхала голова колони. Проїхала середина. Проїхав хвіст. Вже виїхали всі смоляки — а сигнального вистрілу нема. Що таке? Що сталося? Пістоль не спалив? Таж має другий. Має третій. Має рушницю. Зрештою то міг крикнути: «Бийте!..»

Опришки сидять кожний у своїй засаді і з дива не можуть вийти. Нетерплячка їх б'є.

Коли тупіт утих, Довбуш перший вискочив на стежку й тихо свиснув. Лице його було бліде, але якесь урочисте. З усіх боків посипалися опришки, і у кожного на устах був один запит:

— Чо не стрілєв?

— Чімунь не давав знаку?

— Шо си стало, пане втамане?

А отаман стоїть якийсь розморений, ніби втомлений. Наче посміхається, але то не усмішка радості, а якась усмішка болю.

— Не жєлуйте, браття, шо-сми не дав знаку стрілєти. Подивився я на тих смолєків — аж то наші люде. Говорут по-нашому, гет усе... Мені чути було, бо я близько сидів. То оден каже, шо жінку лишив дома та й діти малі, журитси... А другий-то, кае, служба наша проклєта, шо, коби мож, зара би кинув. Лиш пан силов видав у жомнєрку... Та й видів я, шо то наші люде, а пішли в лєцкий хліб, аби жінок своїх та дітей прогодувати. А йк ми їх виб'емо — хто тоді діти бінні прогодує?.. Та жєль ми серце потис та й не дав-сми знаку стрілєти...[1]

Довбуш говорив це якось особливо м'яко, особливо чуло, але... До опришків це не доходило. Обличчя їх були якісь суворі. Видимо, вони не сподівалися, ніяк не сподівалися вчути від свого отамана таке.

Загальну думку висловив Федір Джамиджук:

— То все дуже добре. Лиш я хтів би знати, най, так кажім, вни нас іздиб'ют де. Ци й вони нас так само...

[1] Автентичний факт; записано в польських судових протоколах. (Приміт. авт.).

пожаліют, єк наш вотаман їх пожалів? От ми видитси, не. Вістрилєют, єк кутюг.

Це Федір. А за ним обзивається його брат:

— То тепер так тра рахувати, пане втамане, шо ти сам своєв руков свої побратими пострілєв.

Інші опришки нічого не сказали, але видно було по їх обличчях, що ніхто, ні один, не зрозумів його вчинку і кожний його осудив. Похитнулася репутація Довбуша. Нові опришки говіркували:

— Так отакий ваш Довбуш? Наговорили, наговорили — а ми гадали дійсно... А вно...

Старі теж не похвалювали:

— Замнєкий наш втаман. У нашім ділі мнєкому не мож бути. У нашім ділі або ти, або тебе.

— Дивний він єкийс... Гайдамаки єкіс ме по голові ходе... Та й шоби панів бити, а добра не брати. Єк же то може бути? Пана забив, добро забрав — от!

— Іван... Тот би такий не був.

— О... Тот би не спускав нікому.

Олекса не чує сих розмов, але знає, що вони мають місце. Сам же він чує зараз себе якось дивно фізично, мов по якій хворобі: отак би ліг і спав. А морально — тиха якась ясність запанувала в усій істоті... Благостно якось так стало... І наче хтось увесь час співає гарну-гарну пісню, а ладан, ота пахуча з невідомих стран смола, стелиться довкола і всюди — і під ногами внизу, і вгорі замість хмар, і все-все наповнили якісь запахи дивні...

Хотілося тиші... Щоб Єлена щось балакала таке от собі, жіноче... а Олексик стругав би патичок... а я би ліг отак і дивився кудась... і відпочивав би...

Пустив хлопців на тиждень погуляти. Гроші тепер завелись, і хлопці аж горять їх швидше пропити.

Призначив день і місце зборів, а сам побіг до Ясеня.

Велика несподіванка ждала його вдома. Ні жінки, ні дитини не було. Хата замкнена. Спочатку думав, кудись вийшла, але одного погляду на двір та й на саму хату досить було, аби побачити, що хата стоїть замкнена давно.

Побіг до сусідів. Кажуть, хлопчик захворів сильно, і Єлена повезла його до Печеніжина.

— Казала, що там ніби керниця є така, що єк відкупати хлопце, то подужіет.

— А з чого захворів хлопець?

— Ци ми знаємо? Єк прийшов з полонини, таки відразу й занедужєв.

Новий удар. Це ж Олекса потяг дитя на полонину, відтак довірив Гаштуракові. Може, той застудив де дитину, може, впало з коня, може, звір ізлєкав...

І, мабуть, сильно захворів хлопчик, коли Єлена забула все, всю небезпеку і пішла, аби скупати дитя в дебрській криниці.

VI

Потік печеніжинський тече в однім місці глибоко запалим руслом, мов у пропасті. Понад потоком є добре витоптана стежка, яка приводить до кітловини, оточеної величезним камінням. В один із таких каменів врізано великий дерев'яний хрест, помальований начервоно, а під ним широка криниця. От це і єсть дебрська.

Коли стати коло неї й дивитися мінутку, то можна побачити, що вода в ній не прибуває безперервно, а якось по-інакшому. Нема-нема води, а потім нараз вибухне велика така кругла куля води, перемішаної з піском, дрібним каміннячком. Наче якесь сите звіря вилазить із криниці задом.

Частину піску вода уносить, частина зараз же осідає, бо пісок важкий,— і вода знов чиста, прозора. Перед криницею поміст, огороджений перилами,— це для церковної процесії, яка виходить сюди святити воду.

Населення Печеніжина — та й не тільки Печеніжина — вірило, що як викупатися у цій криниці натщесерце і то власне так, щоби кидатися (тричі) в воду в той самий момент, коли показується та хвиля, то всяка хвороба минеться.

Викупавшися, хворий зоставляє, звичайно, тут же й щмаття, в якому прийшов, властиво сорочку. Був певен, що разом із тим залишає і хворобу. Тому на поруччях помосту можна було бачити сорочки всякої якості, віку й степенів розпаду: висіли й цілком нові, й старенькі, а часом і саме ганчір'я. Нову сорочку вішав той, хто думав сим краще умилостивити доброго духа криниці.

І ніхто тих сорочок не займав, ніхто на них не ласувався, хоч часом висіли новісінькі й гарні. Навіть поговірка була в селі: «То такий злодій, шо би й з дебрської сорочку вкрав».

Вірила й Єлена у всецілющу силу дебрської криниці; тому, коли Олексик захворів, метався в жару, а ніхто нічим

не міг допомогти,— рішила махнути рукою на всякі небезпеки й піти. Якби був батько у дитини, то, може би, він що порадив. Але у нас дитина живе без батька, а жінка без мужа.

Сіла верхи на коня, взяла дитину на руки й так доїхала аж до Печеніжина. Коли злазила з коня, руки так омліли, що не могла їх зігнути.

Приїхала не криючись, не ховаючись, в якійсь вірі, що хвора дитина змилостивить усяке серце. Тому ще не встигла гаразд і заїхати, як у панському дворі було відомо, що явилася Довбушиха...

— О... Це добре... Вона у мене буде за закладничку. Матиму чим пригрозити отому збуєві. Зрештою недовго погуляє молодчик — скоро зателіпається. І вона певне з ним.

Це було саме в момент появи Пшелуського, коли ото пани взагалі підняли голову, а в тім числі й пан ловчий курський.

Рано-вранці, ще тільки почало сіріти, винесла Єлена хлопчика. Дитя було гаряче, як вогонь, і металося на руках, щосекунди облизуючи сухі губенята сухим язиком.

Стомлена, виснажена безсонними ночами, Єлена ледве пересувала ноги.

Знизу, в отому проваллі, дуже холодно. Сиро... Як його купати дитя у такому холоді? Але що ж — треба.

Роздягла, підождала хвилю — й занурила туди хлопчика. Забилося дитя у неї в руках, мало не впустила... Говорила ласкаві слова, обтулила шматов, притиснула до грудей, чекала слідуючої хвилі.

— А ти що тут робиш, дияволице?

Три гайдуки схопили її.

— Дитина!.. Дитина моя! — кричала і судорожно рвалася Єлена, але її зв'язали. Хлопчика гайдук узяв і потарабанив, як поліняку, наверх.

Замкнули і матір, і дитину в темний сирий льох.

Просила, кричала, волосся рвала на собі, щоб випустили, бо дитя хворе, бо дитя задихається,— ніхто й не чув навіть.

Коли Довбуш розправився з Рушелем і ця вістка дійшла до пана Кшивокольського — зрозумів пан ловчий курський, що занадто рано повірив у всемогутність Пшелуського, що боротьба буде затяжна й ще невідомо, хто кого.

В той же день приказав освободити Єлену. Але коли їй прийшли це сказати, вона вже нічого не чула, сиділа над трупиком, зціпивши руки, й не реагувала ні на що.

кажуть, що вона вільна й може йти, куди хоче, а вона не поверне й голови. Її підштовхують, аби встала, а вона лише пересмикне плечима й сидить далі.

Аж коли один з гайдуків узяв трупик, вона скрикнула і вхопилася за сина. Взяла його на руки, мов колишучи, і вийшла.

Дитя поховали. Ні разу не заплакала, нічого не сказала. А коли засипали могилку, пішла з кладовища.

— Д'хаті будеш су пусувати? — питала стара Катерина.

Єлена кивнула лиш головою. Не сказала нікому ні прощайте, ніщо — попленталася стежкою, спотикаючися немічними ногами.

Як вона йшла, якими шляхами — невідомо. Блудила, мабуть, бо розминулася з Олексою.

Олекса, як тільки почув, що Єлена в Печеніжині, кинувся бігти туди, але зупинився. А що як Єлену й дитя арештовано? Що я зроблю сам? Легіні зберуться лише через тиждень — се дуже довго. Що робити? Що робити?

І цей сильний чоловік прямо відходив від розуму.

Хоч би одна людина в допомогу. Хоч би хто-небудь...

Нараз згадав. Мав же сестру, що ото жила в Ямній. Була за Орфенюком, але повдовіла. Мала одного сина, Павла, хлопця доброго, рослого. Так і горить до опришківства, але мати не пускає. Не раз Павло казав Олексі, що втече від матері під дядькову руку, але Олекса не хотів робити сестрі прикрості. Тепер рішив побігти до Ямної і взяти Павла на цю виправу до Печеніжина. Сестра, очевидно, [упиралась] руками й ногами. Даремно Олекса їй казав, що бере Павла не на розбій, а тільки як поміч у такій тяжкій пригоді,— Орфенючка нічого не хотіла слухати.

— Єк зачере онним пальцем — уже пропало. Ци я не знаю?

Але Павло заявив рішуче, що піде з дядьком і що мати його однаково не вдержить.

Орфенючка плакала, кляла Олексу, не пускала сина, просто ухопивши за рукав, але врешті мусила примиритися.

До Печеніжина не йшли, а летіли. Мав Павло пробу, як дядько ходить.

VII

Коли в домі батько Олекса довідався, що сталося,— наче аж скам'янів одразу. Мов величезна скеля звалилася й придавила. В грудях стало порожньо й так холодно...

Довго якось не міг тому повірити, не міг того собі уявити, що Олексика нема і ніколи вже не буде. Немає Олексика... Вже не попросить показати, як ходить ведмідь, вже не злізе на коліна й не буде бавитися дармовисами кептаря.

І якось зразу це почуття порожнечі не було таким яскравим, таким щемливо-дошкульним, таким в'їдаючим. От ударило моцно, придавило... Але чим далі, з кожним новим биттям крові, з кожним новим диханням се почуття ставало сильнішим, заволодівало серцем, мозком, усією істотою, проверчувало всю свідомість, виганяло всі думки і нарешті виросло до таких всепоглощаючих розмірів, що Олекса не знав, куди себе діти, куди сховатись від тих пазурів, від безумного холоду, безнадійності й порожнечі вселенної усієї. Все обридло, ні на що не хотілося дивитись. Все збайдужилося і втратило смисл. Навіщо оце грабування, якісь помсти, пани, хлопи — не все хіба одно?

Василь думав, що Олекса зразу ж побіжить мститися на панові й запобігаюче доніс:

— А наш пан укік. Єк си довідав, що дитина в катуші померла, злєкси дуже та й укік сперед твоєї пізьми. Забрав усе із собов, лише скіни лишив.

А Олексі байдуже — чи є пан, чи нема. Що з того, що він піймав би пана і розсік? Олексика тим не вернеш...

Утративши солодкість любові, утратив і солодкість помсти. Велика ненависть — то є лише відворотна сторона великої любові. Ходив до своєї хати бувшої. Вже не криючись, свобідно. І не тому, що пана нема, а просто так. Нема пощо критися — все одно.

Хата стояла замкнена й досі. Пусткою від неї віяло. А пречінь колись тут росло щастя. Тільки потоптав його Олекса нерозсудливо. Занапастив життя дитині, занапастив життя жінці, занапастив і собі. Занапастив життя і тим, хто погинув від цієї руки. А поправив хоч трошки, хоч на мізинний палець справу? Ой га!.. Де річки текли, там і текти будуть, говорили старі люде. І не поменшало панів у нашім краї, один лише наш утік, але з тим, очевидно, щоб як тільки поправляться обставини, прийти знову.

Взагалі, якесь варення води. Колотить чоловік, мішає, підкладає дров, суєтиться, піт з нього ллє, руку скалічив, ногу спік, а з води все вода лиш і буде. Не варто жити. Смислу нема.

От треба все ж, мабуть, піти до Єлени. А що вона, бідна, переживає, коли зосталася тепер у хаті сама і сидить. Устане вранці, нема кому їстоньки зварити, нема до кого слова сказати, нема кого притулити до гарячого серця.

І все це знає Довбуш, хоче піти, потішити хоч чим-будь дружину — й апатія така огорнула, що просто не хочеться ногами ворушити. А коли й пішов нарешті, то йшов так якось, як важко хворий, нога за ногою. Аж Орфенюк нетерпеливився.

Жінку знайшов у стані, близькім до тихого божевілля. Не плакала, не тужила, нікому не дорікала, а тільки мовчки дивилася. Спитає її що Олекса — відповість. Часом влад, часом ні, але про сина не спитала ні разу. Коли Олекса почав прощатися, бо там же, на Стозі, мабуть, ждуть хлопці, Єлена теж віднеслася до того рівнодушно, безучасно. Якби сказав, що зостається Олекса, так само, мабуть, не виказала би радості.

Орфенюк уже не захотів вертати до матері й заявив, що піде в опришки. А Олексі байдуже: хочеш — іди, не хочеш — не треба.

Ішли посеред диких гір. Павло дарма що виріс у горах, а не бачив такого. Аж лячно ніби — такі брили кругом. Повпирало то все верхів'я у небеса, а тут повзуть десь унизу дві комашечки маленькі, що їх і непомітно зовсім. І якби впала яка маленька грудочка із скали, то й не квікнули б.

Нараз чуйне вухо Олекси щось помітило. Він поманив за собою Орфенюка пальцем і скочив убік. Сховалися. Приготували пістолети.

Ще хвилина — і Олекса вже знає, хто то їде. Тільки Пшелуський тут, у відлюдних горах, міг робити стільки непотрібного шуму.

Олекса чекає. От голова відділу показалася... сам Пшелуський... Проїхав вперед, і з ним п'ятеро — мабуть, старших. яких. От смоляки... Але що се?

Олекса впився очима. Поприв'язувані до коней опришки... Он Жолоб теліпається і його приятель Твердюк — не багато наопришкували... Он Срібнарчук, весь покривавлений — видимо, сильно боровся. Он Паліїв Василь, один з кращих хлопців... Он Лаврів — так і не виходився із

своєї хвороби, так і ходив хворий з опришками... Нових кілька...

Запаморочилося в голові в Олекси. Шепнув Павлові:

— Бий!

Бахнуло два вистріли — двоє смоляків повалилися з коней. Ще два вистріли — ще двоє. Ще один вистріл — ще один смоляк. Через хвильку вистріл рушниці — ще один.

Переполох зробився між смоляками. Тиснулися один до одного, кричали, сполохані коні з убитими мечуться, мішають їхати. Якби не така забарна штука набивати пістолі — настріляв би зараз тих смоляків, скільки би хотів.

— Кікаймо! — тремтячим голосом говорить Павло. Олекса лише покрутив головою. Він знає, Пшелуський нізащо не зупинить відділу тут. Навпаки — буде гнати геть, скільки духу.

І дійсно, смоляки виправилися й помчались. Поки й за поворот заїхали, бачив Олекса, як пручався й бився Срібнарчук, зачувши вистріли отамана.

Куди тепер іти? Очевидно, хтось доніс, очевидно, хтось привів, очевидно, хлопці понадіялися на відлюдність місця, не поставили сторожі — і Пшелуський напав і розбив.

Але кого він розбив? Чи всю ватагу, чи тих, кого лише застав перших? З числа полонених, можна думати, що не всю. Мабуть, будуть заходитися ще хлопці. Тому вирішив іти до Стога.

VIII

Успіх походу Пшелуського трошки підбадьорив шляхту, що вже знову повісила була носи. Правда, зловлено тільки кількох, а самого «предводителя всякого проступства й збродні, дракона, вихованого в горах Запруцьких, що пожирає життя і субстанцію обивателів Покуття», таки не зловлено й невідомо, скільки ще зосталося при ньому хлопців, але це ж на перший раз. А ще трохи походить пан полковник і решту виловить — це ясно, як божий день.

Та й сам Пшелуський, упоєний цим першим своїм успіхом, хвалився, запиваючися по станіславських «австеріях»:

— О, зі мною жартів нема. Я вмію їх...

Зловлених опришків дуже мучили: палено їх розпеченим залізом, бито в тіло дзвяхи, ламано кості, але опришки трималися завзято й нікого не зраджували.

— Де брали харч? Хто вам достачав зброї? Де ходили на вечорниці поміж парубки й дівчата?

На всі ті, на всякі інші запитання була одна відповідь:

— Не знаю.

Так нічого на «конфессатах» і не було витягнено. Потім почали їх карати смертю. Кого в Кутах, кого в Коломиї, кого в Станіславі, а Срібнарчука з Палієм повезли чомусь аж до Галича.

Впрочім, Срібнарчук скінчив особливо. Коли ото везли сих двох опришків під ескортою, нараз вискочив із кущів чоловік — і не встиг ніхто нічого зрозуміти, як він підскочив до арештованих і в одній хвилі зрубав мечем голову Срібнарчукові.

Паліїв з криком кинувся межи конвой. Смоляки метушилися, але напасник у два скоки був уже в кущах. Стріляли йому навздогін, та хто його знає, чи трапили.

Паліїв добре бачив, хто то був. Се був Гриць Данилюк, отаман ясенівський. Ясенівці зв'язані з опришками, як от цей самий Данилюк або Ткач, Кривонюки, та мало хіба, сильно боялися, щоби Срібнарчук і Паліїв, як самі ясенівці, не видали кого на муках. Тому врадили запобігти тому своїми заходами.

У Станіславі годі було щось зробити. Коли довідалися, що власне Срібнарчука з Палієм будуть везти до Галича, кинули жеребок, кому взяти на себе труд. Випало Данилюкові. Але даремно ясенівці турбувалися. Хлопці не видавали нікого й держалися, як герої. Паліїв же бачив Данилюка, міг би сказати, але витримав усі муки, повис нарешті, але з уст його не зірвалося ні одне слово.

День публічної кари опришків у Станіславі був наче святом для шляхти. Поз'їздилося їх з усієї околиці дивитися, як будуть стинати тих, «кто так окрутнє заменчил достойнего пана Злотніцкего» [1]. Жаловано, що самого головного гершта нема тут.

— Нехай. І той недовго поскаче. Пан полковник Пшелуський каже, що він тепер знає всі їх криївки й швидко їх вихапає.

Полковник полковником, але не треба забувати того, хто цього самого полковника виправив, ложив фундуш потрібний.

Це прихильники гетьмана підіймали його фонди серед шляхти.

[1] Хто так жорстоко замучив достойного пана Золотницького (*пол.*).

Впрочім, і без агітації шляхта була вдячна гетьманові. Не так за фізичне, як за моральне заспокоєння: удача Пшелуського добре вплинула на нерви. Тим більше, що зараз по розгромі й Довбуша деякий час не було чути. Дехто переоцінював цей факт, беручи його за цілковиту ліквідацію опришківства.

— Кінець!.. Розбив їх наш Пшелуський начисто.

— Хоч гершта самого й нема, але він або погиб у битві, або...

— Утік десь у Молдаву. Я знаю їх поведінку. Награбує грошей, а потім іде до Молдави, купує собі грунт і газдує. Я був у Молдаві, бачив їх там доста. Що не маєтний газда — то бувший опришок. Конче...

Коли зібрався так званий господарчий сеймик у Галичі, то прихильники Потоцького підняли питання потреби виявити зі сторони шляхти тим чи іншим способом свою вдячність зглядом гетьмана. Ставили під це навіть практичний фундамент.

— Ми йому окажемо вдячність раз, а він, як великий пан, сто разів нас вигородить.

— Він дійсно винищить опришківство, бо вміє хлопську сваволю викорінювати. Скільки він їх вивішав, хлопів, під Немировом та під Константиновом, як вони постали.

— То правда. Увесь степ оросили бунтівничою юхою отого згуканого хлопства.

— Як громом валив... Вогнем і мечем...

Якийсь ксьондз пробощ відтіняв ще одну сторону великодушності пана гетьмана коронного, коли він різав мужиків подільських.

— І знаєте? Другий на його місці погадав би собі: це ж мої власні піддані — навіщо я їх буду нищити й робити собі втрату? А він ні!.. Повстання проти Речі Посполитої, проти отчизни вважав першим гріхом і для роздавлення того повстання без жалю нищив свої власні маєтки. Не бажав бути паном над тими, хто не захотів бути вірним підданим отчизні.

Словом, Потоцький виріс на якогось героя. І коли агенти гетьмана предложили в знак подяки увільнити маєтки гетьмана на землях Галицьких і Коломийських від чопового й шляхового податків на п'ять літ — не знайшлося голосів проти.

Потайки не один чухався й говорив:

— Я, голодранець, буду платити, а він, що всіх нас може купити й викупити, бач...

— Се, друже, по-євангельському: від неімущого відбереться і дасться імущому.

— Він відмовиться, панове, від такого дарунку, ось побачите!

— Якраз...

Вистилізовано було спеціальний уступ у протоколі з відписом для передачі самому гетьманові. Стилізували найкращі промовці повітові. Дякувалося там «за оті особливі заходи пана воєводи київського й гетьмана великого військ коронних коло публічного добра взагалі і щодо нашої землі в особливості, де ми були охоронені й забезпечені людьми пана гетьмана, що він їх своїм коштом утримує».

Рішено було вислати посольство для вручення постанови сеймика панові гетьманові, причім в інструкції було вказано, і як саме треба дякувати за те, й як треба просити й надалі. На послів вибрано тих же самих Фількевича й Ястшембського на тій підставі, що вони вже відомі панові гетьманові.

— Ви там знаєте всі ходи й виходи, то найскорше справитеся.

Посли згодилися. Вони по повороті від гетьмана стали його [великими прихильниками] й тепер їхали з охотою. Особливо їх тягла туди перспектива смачно поїсти. Але... цим разом не удалося. І всьому виною знов була висока політика.

IX

Багато змін зайшло з того часу, як гостив пан гетьман у себе шляхтичів покутських. Момент, коли Фрідріх прусський чув себе в небезпеці й почав залицятися до республіканців, минув: удачна битва під Мольвіцом, де було розбито Австрію, вивела з ладу одного ворога. Швеція об'явила війну Росії — отже, ще два противники вибули зі строю, зв'язавши один одному руки. Ловкими дипломатичними ходами добився Фрідріх поєднання з Францією — і знову став паном положення. Тепер добре міг грозити Польщі, як єдиному позісталому ворогові. В свою чергу, Август почув себе тепер у небезпеці. Вдався за порадою до свого Брюля — й той порадив досить оригінальний вихід:

— Насамперед треба примиритися з тим, що Шльонськ відпав від Польщі навіки. З сього почати.

— Але як же поляки можуть із тим примиритися? Зрештою і я, коли хочеш. Це ж Фрідріх оточує Річ Посполиту залізним кільцем.

— Ми постараємося дістати компенсації.

— Які? Де?

— Пруссія побила Австрію. Ми предложили їй добити Австрію.

— Не розумію. Прошу загадки облишити.

— Жодних загадок: ми підпишемо договір із Пруссією на поділ Австрії.

— Слухай, чоловіче! Та ще ж чорнила не висохли на договорі з Австрією про поділ Пруссії.

Брюль усміхнувся, як усміхаються на лепет дитини.

— Такою єсть завжди глибока політика... Зрештою я поведу діло так обережно, що... ви мене розумієте? Ага. Забув іще сказати. Ми напевне притягнемо до цієї справи й Францію: вона теж захоче вмочити вуса в похльобку, якої ми наваримо.

— Дивись, щоб не наварив ти такої крутої каші, що її потім і не розхльобаєш.

Але, по суті, Августові сподобалося таке подвійне хамелеонство, і власне скоріше ради цієї пікантності, ніж ради «високої політики», він згодився і дозволив Брюлеві починати відповідні кроки. Фрідріх, діставши таку пропозицію, зробив вид, що страшенно зрадів. Але серйозно про поділ Австрії не думав, бачачи труднощі. Предложення Брюля було приємним і приємлимим лише в першій своїй часті, це признавало право Фрідріха на Шльонськ.

Коли Потоцький і вся республіканська братія довідалася, що їх приятель Фрідріх поєднався з їх ворогом Августом і що навіть Франція туди ніби пристає— всі остовпіли. Це було величезним ударом. Розвалювалася база діяльності. Постав хаос.

Почулися голоси, що годі опиратися на зрадливого прусака. Симпатії багатьох повернулися в сторону Марії-Терези, особливо коли вона на руки примаса й станів Речі Посполитої прислала протест проти грабіжницьких замірів польського короля.

— Ворог Сасів — наш приятель. Тепер нам треба зближуватися з Австрією! — кричали найбільш гарячі.

— Марія-Тереза просить дозволити венгерській кінноті вільний перехід через Польщу. Я голосуватиму «за»!

— А я думаю, що до цієї кінноти й наших охотників багато пристане.

Словом, республіканці роздвоїлися. Та й у двірській партії брюлівський проект викликав забурення. Насамперед тут ніхто не забував, як колись... граф ... бажаючи примирити Пруссію з Австрією, сказав:

— Властиво Пруссія завжди може вирівняти свої границі на сході за рахунок Польщі — і, повірте, Швеція ніколи нічого не буде мати проти.

Окупація Шльонська — це й був, видимо, початок акції вирівнювання прусських границь за рахунок Польщі. Тому Чарториські одразу заявили себе противником саського-прусського союзу. Їх приятель Кайзерлінг підтримував ту антиохоту.

Друга частина двірської партії — Малаховський, Лубенський та інші — теж косо дивилися на цей союз. Лубенський вистилізував навіть секретний меморандум до короля, де вказував на зростання Пруссії й небезпеку для Польщі від того.

В результаті весь сенат заявив своє незадоволення. Знайшовся тільки один голос на захист Пруссії — це власне воєводи белуського Антона Потоцького. Але його офукнули зразу, вказуючи на його недавні виїзди до Берліна. Отже, коли двірська партія висловлювалася проти, а республіканці почували себе вибитими з позиції і лаяли Фрідріха на чім світ стоїть,— він нараз показав, що його, властиво, ніхто не знає. В один прекрасний день стало відомим, що Пруссія підписала угоду миру з Австрією. Голосний регіт розкотився по всіх республіканських філіях із краю до краю. І як ми не догадалися раніше, що се лиш маневр?..

— Одурив і Августа, і Брюля, і Понятовського.

І за оцю штучку, за оцей спритний маневр прощалося Фрідріхові, що він забрав частину польської території.

— Тепер треба чекати подій,— говорили республіканці.

І коли те, що зайшло, можна було назвати подіями — довго чекати не довелося.

Насамперед Франція, ще так недавно член прусько-сасько-французького союзу, нараз почула себе самітною й могла навіть сподіватися війни. Аби не вести своїх військ далеко, Франція рішає навербувати війська. Де?

У Польщі.

Плутанина іде далі. У короля польського є брат Маврицій. Він же і генерал французької служби. Так от вербовку

волонтерів у Польщі французький уряд доручає іменно Маврицію, і він, помимо короля і помимо того, що така вербовка заборонена законом, розсилає по краю свої прокламації. А що вони написані в таких ласих тонах і так багато обіцяють, то знаходиться багато охотників.

Прошу вас: я думаю, що й ви самі затягнулися б у волонтери, коли б прочитали, що будете діставати на їздця й поштового п'ятдесят злотих польських.

«А що в корчмах у Німеччині [горілка] трохи дорожча, ніж у Польщі, то я додам зверх тих п'ятдесят ще злотий на день... Окрім того, вважайте, фураж: дві саські міри вівса, дванадцять фунтів сіна (але при умові, щоб вони не були нижчі дев'яти четвертей). На чоловіка два фунти хліба, два фунти м'яса, чверть фунта масла, кварта каші і два гарці пива або дві пляшки вина щодень. І цього всього я буквально дотримаю, бо я націю польську завжди любив і венерував».

І таке розсилалося по краю, публікувалося на ринках, ярмарках, бентежило гуляющий люд, дратувало апетити. Недавній підстолій литовський, а після зради республіканцям стольник подільський пан Гуровський то навіть так запалився, що надумав узяти підряд на поставку всіх двох тисяч народу. Писав з того приводу Ржевуському:

«Ми тут маємо публічну реляцію, що [Австрія] хоче затягти дві тисячі війська на умовах, які ми мали у шведів і в Саксонії,— так я можу тих дві тисячі виставить. Най би мені капітуляцію відписали і касира зі мною виправили, бо поляк без грошей не піде за границю». Це було наївно, звичайно, але вказувало на настрої шляхти.

Ржевуський аж ахнув, діставши таке. Але відписав у спокійному тоні:

«Я говорив про це з великим канцлером (тоді ним був Залуський), а канцлер із королем, та його милість король не дозволив. Насамперед право забороняє взагалі це робити (конституція 1717 року реагульована у 1732 році). А потім нам самим люди потрібні, бо кругом неспокій у Європі. Але добре, що пан не пішов на таку авантюру сам, а спочатку доложив ворогові» і так далі.

Те, що було невигідно дворові, брали собі за добре республіканці й оживили свою акцію. А тут іще приємні новини.

Швеція, побачивши безрозсудність війни з Росією, почала оглядатися за союзником. Очі звернулися — куди? Та знов же до тої ж Польщі, котра, мов неогороджена усадьба, давала можливість хазяйнувати в ній кому хочеться. [Швеція] командирує двох полковників Бона й Штейнфліхта, аби вони порозумілися з республіканцями й старалися втягти їх у війну з Росією.

Франція з одного боку, а Швеція — з другого: їж ось, коли настав момент. І пан гетьман коронний знов повірив...

X

Знову стягаються війська в призначені пункти, знову, не знати вже котрий раз, закликається шляхту до конфедерації. Випущено відозву до обивателів, де, між іншим, писалося:

«Зважмо, чи була коли Польща в такім погроженні від сусідів, як тепер. А хто тому причиною?

Скаже хто — зачекаймо сейму. Відповідь коротка: не сейм, і не два, і не десять мине, як уже й минуло. Бо нашими сеймами не ми володіємо, а неприятелі наші. І тому саме тепер, коли вороги наші затруднені власними клопотами, настала хвиля для ратунку отчизни.

Скажуть: конфедерації ніколи не давали доброго скутку. А я скажу — навпаки: завжди вони були збавленням, як Тишовецька — за Яна-Казимира, як Сандомирська за минулого Августа II. Бо конфедерація — то єднання сердець, намірів і розумів, яке єдине може завести лад і порядок домовий.

Чи можна назвати розумним того, хто бачить, як горить сусід, а не хоче йому допомогти, хоч наражається на те, що й сам згорить! Так воно й виходить, як Давид каже: має очі — а не бачить, має вуха — а не чує, має руки — а не робить, має ноги — а не ходить, має серце — а не відчуває.

Якби на нас, боронь, Боже, тепер хто напав — не знаю, чи й знайшлося б у нас десять тисяч солдатів, які знають службу і можуть дати опір ворогові. Якби кому подобалося відібрати шматок Польщі — ми не могли би тому спротивитися».

І в такім дусі все. Було мало переконуюче, але все ж дехто з республіканців почав сильно агітувати. За Петра Сапегу, стольника литовського, то король писав примасові аж із Дрездена.

Двір, очевидно, теж не дрімав. Насамперед на проект конфедерації канцелярія Малаховського випустила свою контрвідозву, автором якої був, мабуть, Лубенський — то-

дішній писар великий коронний. Там можна було читати таке:

«Не конфедерація дасть нам порядок. Конфедерація може тільки підняти домову незгоду, порушити вольність і дати зайві надії заграничним ворогам. Нема чого покладатися на Тишовецьку конфедерацію, бо тоді шведи зідрали з нас кунтуші, Москва — жупани, Брандерберг — шапку, Раковиці — чоботи, козаки — штани, отже, Тишовецька конфедерація ухопилася за сорочку і врятувала край. Так само й Сандомирська, бо тоді в краю були шведи. А тепер що за причина до конфедерації? Може, вона допоможе збільшити військо? Зрівноважити податки? Ні! Навпаки, свавільні купи під іменем конфедератів знищують всякий порядок.

Про яке там «єднання сердець» говорити, коли ті серця роз'ятрені між фаміліями і повні незгод. Хто ж їх з'єднає? Чи не вождь конфедерації?

А про вольність як говорити, коли під час конфедерації пан селом, ксьондз костьолом, господар майном, хлоп бидлом — словом, ніхто нічим не володіє...

Отже, хто конфедерацію радить, той замішання прагне. І коли то робиться на фундаменті шведських облігацій, то се видима погибель краю, бо отворяться границі сусіднім військам. Зрадник отчизни той, хто входить в лігу з одвічним ворогом Польщі — шведом. Нещасливий перед Богом той, хто прагне війни під час покою».

Як бачимо, контрманіфест був трохи влучніший в аргументах. І чи завдяки цьому, чи просто занадто часто закликав пан гетьман до конфедерації, і кожен раз із того нічого не виходило, а тільки шляхта щось не дуже горнулася до закликів республіканців.

Але й це не було головне. А головне було те, що Франція бистро охолола до своїх воєнних планів і не захотіла компрометуватися, а шведських полковників просто було арештовано, та на тому й вийшов кінець.

Зрештою Потоцький і сам побачив, що підіймати разом із Швецією війну проти Росії тільки для того, щоби Пруссія легше могла заволодіти слідуючою провінцією Польщі, мабуть-таки, недоречно. Охолов до конфедерації — і знов вона зійшла на ніщо, як і всі попередні рази.

Кепський був політик із пана гетьмана. Як поганий шахіст, він бачив тільки даний хід противника і не володів секретом прозрівати слідуючі. Остання невдача навіть пригнобила пана гетьмана, наповнила його душу розчаруванням, гнівом на всіх і вся, бо, очевидно, всі були винні, окрім пана гетьмана.

І от у таку хвилину дисперації, коли він сидів у Тернополі (бо то ж збирав військо під російську границю), з'явилися знову делегати з Покуття. І знов у першім імпеті пан гетьман велить їх гнати в шию, але секретар каже, що вони привезли якусь постанову галицького сейміка.

— Постанова? Яка постанова?

Пану гетьманові подумалося, що то, може, постанова приступити до конфедерації.

— Я не знаю, вони тільки сказали, що привезли постанову.

— Прошу ознайомитися і мені доложити.

Секретар ознайомлюється й докладає. Постанова — звільнити добра гетьмана від податків на п'ять літ. Гетьман усміхається. Він міг би без особливого ущербу п'ять літ платити всі податки за всіх шляхтичів, що підписали постанову. Але треба цінити добру інтенцію й треба підтримувати прихильність тамошньої шляхти до пана гетьмана. Не вдалася конфедерація сьогодні — удасться завтра. Не вдасться завтра — удасться позавтра, а таки ж наша буде зверху.

XI

Гетьман допускає панів послів до себе, садовить, вислуховує.

— То Пшелуський тільки п'ятьох піймав — і панове подарували мені податки на п'ять літ. По рокові за опришка...

Сміється.

— То як я винищу усіх опришків, то ви звільните мене тоді на більше? Хотів би я, аби у вас опришків було побільше, ха-ха-ха...

Цікавиться ближче, що то властиво за опришки, що то за гуцули, й пишеться паном [покутським і підгірським], але в горах ніколи не бував і тамошнього люду не знає.

— То, ясновельможний пане, лотри. Там усі опришки. Хіба би ми не могли власними силами винищити яких два-три десятка гультяїв? Ясно, що могли би. Але в тім-то й річ, що боротися приходиться не з двома-трьома десятками, а з усіма гуцулами. Вони, сі десятки, невловимі й

незнищені, бо разом із ними борються тисячі ніби мирного люду. Знищиш десяток — на його місце виростає два. Знаєте, ясновельможний пане, як є ото, вірять наші хлопи в нерозмінний таляр, інклюз, як вони називають. Скільки ти на нього не купуй, а він все таляр,— отак і з нашими опришками.

— О... То се цілком інша річ. Тепер я бачу, що не в самому Довбуші діло і що коріння опришківства лежить далеко глибше. А я звик рубати зло з коріння. Тому от що я скажу вам, панове. Їдьте ви собі додому і скажіть своїм братам шляхті, що я дуже вдячний їм, що вони так гойно обдарували мене грошима, але ще був би більше вдячний, якби вони обдарували мене своїм довір'ям.

— Пане гетьмане! Кров наша...

Потоцький припинив вилив крові лагідним рухом руки.

— Я знаю, я знаю, але се одиниці. Загал же часом має свою думку. Із слів панів я виводжу, що злість і зухвалість того хлопа Довбущука росте від того, що він із опришками своїми по різних селах має свої охорони і притулення. В цьому корінь зла.

Пан гетьман підкреслював свої слова енергійними рухами, але при малій його фігурці вони не виглядали імпонуюче.

— Правда, брати шляхта не мають, здається, причин думати, що я взагалі забуваю про їх безпеченство. По мірі моїх сил я безперервно стараюся підтримувати порядок в краю Покутськім. Преціж власним моїм коштом... консервую людей як піших, так і кінних надвірних. От Пшелуського вислав...

— Пане гетьмане. Ми без міри...

І знову лагідний зупиняючий жест.

— Все це так, але я бачу, що того всього мало. Тому, щоби показати не словом, а ділом мою прихильність до братів шляхти, я видам універсал до всіх поміщиків, посесорів, державців, що мають свої добра на Покутті й Підгір'ї, рівно ж до комісарів, економів, губернаторів, адміністраторів і підстаростів. Так. Але щонайголовніше — в тім же і до всіх громад і поспільства-о...

Так-от я поручу всім своїм і чужим громадам, щоби вони всякими способами старалися отого Довбущука і всіх опришків, що з ним грасують, шлякувати, забирати й... відсилати до Станіслава. А коли би яка посесія чи громада охоронила, або передала яку живність, або перестерегла

Довбущука про прихід наших військ, то така громада зістане знищеною. Без усякої дискреції...

Пан гетьман пристукнув долонею по столу.

— А щоби це все тим скутечніше прийшло до справедливої цілості, й екзекуція, що утримує безпеченство публічне в краю, щоб не була порушеною — прошу слухати: я сам своєю особою вирушу в край Покутський до Станіслава...

Гетьман ізрік ті слова підкреслено й дивився, який ефект вони зроблять.

Ефект дійсно був сильний: обидва шляхтичі схилилися в глибокім уклоні та так і застигли.

Сам гетьман... Своєю особою... Та на саму вість о тім, хто приходить до Станіслава, там десь на Чорногорі всі опришки повинні скінчити самогубством, бо все одно ж виходу немає.

З тим почуттям їхали наші додому. І тільки коли здавали реляцію зі свого посольства, то знайшлися скептики, які сміли говорити:

— А що з того, що сам гетьман приїде на чолі хоч би й двотисячного війська? Що, він сам піде у Чорногору, чи що?

— Сам не піде, та військо пошле.

— А навіщо ж дві тисячі народу на двадцять душ опришків. Що вони, ці дві тисячі, там, у горах, будуть робити? Ти, пан, там не був, то й не знаєш. А я бував у тих краях і знаю, що там із двадцятьма душами можна чорта самого не боятися, не то гетьмана.

— То що ж, пан, радиш? Признати всесильність Довбуша й занехаяти всякі спроби його поскромити?

— Чому? Я того не сказав. Я тільки не вважаю за особливо мудру тактику стріляння з гармати по горобцях. Досить нам самого Пшелуського і не треба нам Потоцького з його двома тисячами.

— Перепрошаю, що встряваю в бесіду панів. Потоцький іде сюди з військом не ради Довбуша, а просто се певний політичний акт.

— Ну, я так того не знаю, але думаю, що гетьман добре робить, ідучи сюди з військом. Тут не у війську діло, а в тому, що гетьман має власть знестися з сусідніми державами, аби й вони там піднялися тої ж акції. Тоді тут, у нас, опришків наполошить Пшелуський, вони передадуться на Угорщину. А там стріне їх свій Пшелуський. Вони на Волощину — а там те саме. Вони до Семигорода — а там

те ж саме. От... Оце буде радикальне средство проти опришків, а не двотисячна армія.

— От ти піди й піддай гетьманові цю думку.

— Піди ти сам!

А через деякий час на ринку в Станіславі можна було чути публікацію з барабаном...

Шляхта торжествувала.

А там десь, у глибинах народних, в той же час приймалося рішення, що треба, аби о тім якнайскоріше знав Довбуш. Десь ночами вихоплювалися люди з домів і гнали лісами, стежками, стрибали через плоти й канави, щоб далі й далі нести вість ту, щоб вона знайшла нарешті Довбуша і повідомила його про небезпеку.

XII

Важко переживав Олекса смерть дитини. Прямо місця собі не знаходив, тим більше, що себе, одного себе вважав у всьому винним. Але небезпека, яка нависла над товариством і над усією його справою, підняла його дух, і він енергійно почав готуватися до боротьби.

Як він і думав, Пшелуський розбив лише ту частину ватаги, яка на той час зібралася. Головні кадри уціліли, треба було тільки їх поповнити.

Буваючи часто в Ясені, Олекса нав'язав тепер більше зносин із ясенівцями, отже, рекрутував хлопців звідти. Пішов Матій Цюперек — його батько все був прихильний опришкам, часто передержував у себе, гостив їх, бо хата була далеко й так вигідно стояла, що ні з якого боку до неї не можна було підійти непомітно.

Филип Нарога пішов, Юр Серечик, жвавий Гриць Мартинчук — все це з Ясеня. Квічук іще. Сам він був родом із Порогів, але служив у Ясені, у Митюка.

Були і з інших місцевостей. Так записався до опришків Штефан Онуфрак із Зеленої. Зелена належала старості коротницькому Цетнеру, що найбільше мав дібр у гуцульських сторонах. Батько Штефана був отаманом у Зеленій — і ця обставина зупиняла декого з хлопців у питанні, чи приймати Онуфрака, чи ні. Олекса подав свій голос «за»...

— Шо з того, шо він втаман? Ци мало ми маємо втаманів, що за нами руки кєгнут?

Ще була таки правда, й остаточно рішили взяти, але поглядати.

Найцікавішим придбанням Олекси все ж був і не Штефан, і не хто-небудь з хлопців, а цілком нова людина, білий крук цих сторін — українець Михайло. Він так і не казав, як там його прізвище, та ніхто й не допитувався.

О, це було цікаве з'явище в гуцульських сторонах. Таких людей наші хлопці ще не виділи. То був бездомний бурлака, яких багато сплодили ті часи. Блукав по різних гайдамацьких ватагах і міг служити живим літописом народних повстань останнього десятиріччя. Хвиля селянських розрухів 1734 року, коли-то тисячі людей заявили свою волю підпаленням панських маєтків, кинула багато таких і домових, і бездомних Михайлів у вир подій.

Селянство не дуже-то розумілося на тонкощах політичних комбінацій, і коли в кінці 1733 року російське військо вступило в границі Польщі, аби вивести на польський престол саксонця, селянство пояснило цей прихід по-своєму:

— Оце москалі прийшли допомогти нам вигнати ляхів,— казали одні.

Другі підтверджували ще й тим, що ніби цариця прислала навіть грамоту, в якій повелівається «стреблять панів і жидів», а після цього буде присяга Москві.

Ще дехто вказував, ніби для руководства цим повстанням цариця прислала Танського. Це ім'я зосталося в пам'яті народній, бо Танський був останній українець-полковник на Правобережжі.

Декому мало було Танського, і руководство передавалося гетьманові Сулимі, хоча його давно вже не було в живих.

А коли московське військо почало бити конфедератів, які стояли за Лещинського проти Августа, селянство прийняло це вже за певний сигнал і розпочало акцію на свою руку. Від малих вибухів по селах селянство перейшло ступнево до ширших масштабів і навіть до організації полків.

І от це все розповідав Михайло гуцульським хлопцям простою мовою селянина. Не кожне слово розуміли гуцули, але прекрасно розуміли загальний світогляд, бо це були вони самі.

Коли Михайло, оповідаючи про свої пригоди, вперше згадав ім'я Верлана, Олекса дуже зрадів. Се ж було перше ім'я, яке він почув з уст отця Кралевича; се був вождь, до якого Олексі так хотілося наблизитись. Тому просив Михайла оповідати з найбільшими подробицями.

І Михайло оповідав. Як піднялося селянство, як у самій Брацлавщині було спалено дев'яносто панських дворів, як ті всі окремі вагати об'єднав коло себе Верлан.

— Він ото як об'явив себе полковником, як почали, брат, до нього сипатися люди, ой-ой... І мужики йдуть, і винники, і пасічники, дячки, і запорожці, й старі гайдамаки, котрі притихли були до слушного часу. Та що! Надворні міліції приходили. Волоські слободи. Та як двинув Верлан свою вармію — та так аж затрусив Польщею.

А потім він об'явив уже себе регіментарем, а коло нього були два полковники — Степан Скорич та Писаренко. Люди неабиякі. Скорич років тридцять служив ротмістром по різних надворних міліціях, а Писаренко був таки дійсно полковником уманських козаків.

Ну що ж... Може б, таки воно й вийшло що, так коли ж бо Москва. Чорт її душу знає, чого вона — била-била ляхів, нам помагала, а потім нараз — трах! Уже подружилася з поляками, уже нас б'є...

Михайло не знав, що в кінці 1734 року Мюніх узяв Гданськ, де засів був Лещинський, конфедерація розпалася й конфедерати гурмами почали переходити на бік Августа, тобто з ворогів московського війська ставали його приятелями. А ставши приятелями, поміщики в першу голову просили московське військо вгамувати повсталих селян — і московське військо вгамовувало. А Михайлові се було незрозуміло.

— Ну що ж... Верлан утік до Молдавії.

— І ви до Молдави? І ми, єк шо, туда...

— Гарний, кажуть, край. Я там іще не був. Бо ми за Верланом не пішли, а подалися в татарські степи. Та як почав туди, у степи, сунути народ, як почав — то знов нас призбиралося порядочно. Над одними начальником став Медвідь, а над другими — Грива.

Знов імена, що викликають в Олекси спомини. Значить, правда. Значить, нічого не вигадав єгомость...

— Медвідь, той як вийшов із степів, то зразу пішов на міста. Узяли ми Кралов, Чигирин — се такі міста, як ваша Коломия. Билися ми не раз і з коронними військами, але під Боровицею настигло нас велике військо й побило. Сам Медвідь, дуже зранений, утік. Сава його поранив, Чалий.

А Грива йшов Медведеві на поміч, та тільки спізнився. Грива — це був запорожець. Багато він лиха ляхам наробив, ой, ба-га-то.

А із степів все сунуть, усе сунуть нові ватаги. Жила,

Рудь, Іваниця, Харко-запорожець. І я до нього пристав. Узяли ми містечко Тарашу, замок штурмом розбили. Здорово поживилися тоді.

І зійшлися всі шестеро отаманів під Паволочею. Замок там сильний. Але ми як вдарили на нього, то недовго й боровся. Містечко взяли, жидів побили, здобичі набрали на сто двадцять п'ять тисяч злотих.

У наших опришків аж голова крутилася від усіх цих масштабів.

Сотні, тисячі повстанців, завоювання великих міст, замків, стотисячні здобичі...

— Ми єк сто дукатів добудемо, то кажемо — ого! Велика здобич! А то... Боже, Боже...

І зітхали зі скрухою. А Михайло чує себе великаном і ще збільшує масштаби.

— Е, це ще що? А от ми як почули, що багато шляхти й жидів повтікало до Погребищ, се маєток Вишневецького,— то ми туди. День і ніч штурмували ми замок, аж нарешті взяли. Шляхту і жидів вибили, а здобичі захопили більш як на чотириста тисяч злотих.

Опришки вже й не реагують — все одного цього й розумом навіть збагнути не можна.

— Погуляли ми так, погуляли собі осінь, а на зиму знову на степи. Зимували на Цибульнику. Усі гуртом. Більше тисячі душ.

Опришки — тільки рукою махне котрий. Куди там нам до гайдамаків... У нас як збереться 30 душ, то кажемо — і-і-і, велика ровта.

— Сидимо ми собі на Цибульнику, коли чуємо — налетіли на наш край татари. Ну, татари звісно... Б'ють, палять села, скотину забирають, людей у неволю тягнуть. І кажуть наші ватажки:

«Що ж це ми тут сидимо, а наш рідний край пустошать татари. Се не діло. Треба нам себе показати й своїх людей від татар відбити. Щоб знали нехристи, що ще не безборонна Україна».

Пішли ми під Переволочню татар бити. Думка така, що нас же тисяча душ — сила. А того й не знаємо, скільки ж тих татар. А вони ж нас, братику, як обсіли — матінко пречиста... Згинув і мій отаман Харко, згинув Іваниця, згинув Жила, а Рудь хоч і втік на Запорожжя, то московський генерал звелів його арештувати, так і погиб ніщасно у Глухові. А ми розбіглися хто куди попав. Я ще ходив там трохи...

— То вже й нема гайдамаків у вас там?

— Чому нема? Ого!.. Нас, як листу на дереві. Гнат Голий піднявся у Чорному лісі, взяв Звенигородку. Ото він же й Саву Чалого покарав, сукиного сина. І другі ватажки появилися, тільки я вже й імен їх не знаю. Чув тільки, що ото один Білилівку взяв, а другий Умань, а ще один блукався в околицях Гранова та Погребищ. Е, нашому роду нема переводу. Он Дрикса. Був отаманом старостинських козаків у Білій Церкві — і з усією своєю міліцією пішов у гайдамаки. А між Бугом, Дністром Биндас ходив. А отой іще Крилов узяв, все Чигиринське староство повоював, із коронним військом бився — та хіба усіх пригадаєш? У Торговиці душ п'ятсот зібралося гайдамаків. Рашків узяли, Тальне, Суботів, Животів...

— То й тепер є гайдамаки там у вас? Воюют?..

— Аякже. Гаркуша Кузьма добре воює. Невінчаний. Середа, Беркут... Вони ще під Гривою зачинали, а тепер по Київщині вештаються. Тільки що ж?.. Москва дуже присіла. Поставила варти всюди та форпости, ловлять нашого брата, катують. Піймали й мене були, та якось Бог поміг мені втекти, й оце, бачте, опинився аж де? Хочу подивитися, як ви тут воюєте.

— Шо ми?.. Наше діло маленьке. Се у вас там є на шо подивитиси...

XIII

Багато цікавого, нового, і дивного, і навіть незрозумілого оповідав нашим хлопцям Михайло. Детально оповідав про способи організації українського гайдамацтва, про тактику нападів, про походи. Особливо любив оповідати про запорожців — мав до них велику пошану.

— Таки де запорожець візьметься на ватага, так таки там є діло. Я все запорожців вибирав. За те ж і не люблять їх ляхи — у-у, не люблять... Де тільки попадуть запорожця — зараз убивають. А воно ж хоч і запорожцям, а треба до Польщі: у кого рідня живе, кого військо пошле купувати харчі, хліб, горілку. А поляки тому й раді. «Ти гайдамака»,— каже. «Та помилуйте — який я гайдамака? Я запорожець. Я од коша присланий харчі купувати. Ось і бомаги».

А полякам того тільки й треба: раз од коша присланий, значить, гроші є. «Документи твої підроблені, а гроші ти

ограбив». Ну, що ти їм скажеш? І карають на смерть. У Немирові вісімнадцять душ повішано запорожців. А до Умані приїхали купувати хліб сто два чоловіки запорожців. Губернатор Табан запросив їх до себе на обід, понаказав й пов'язав. А потім вистріляв усіх як гайдамаків. Та що? В самім Брацлавськім воєводстві за один рік поляки похапали й повішали більш як триста душ запорожців.

Ну й масштаби. Дивуються, дивуються опришки, та вже й дивуватися нікуди. У нас схопив Пшелуський п'ять чоловік, та ми вже вважали справу за погибшу.

На Олексу всі ці оповідання Михайла робили пригнобльовуючі враження. Вся його діяльність, суєта з якимось десятком-двома опришків, що їх до того приходиться вишукувати, намовляти, бо рідко котрий з'являється сам,— все це здалося Олексі мізерним, убогим.

Повістували єгомоск: вни там, а ми тут... Шо я?.. Там тисячі встають, з коронними військами борутси, та й шос не видно, аби Польшю побили. А шо ми? Зіб'ємо шє одну жидівську корчму, шє десєтків два віб'ємо панських кутюг (се була тактика — нападаючи на двір, перше вибити собак) — а шо з того?

І зневіра западала в серце Олекси. Не бачив смислу в своїй діяльності.

Чомусь думка звертала на Івана. Якби це Іван — той би не журився. Той би задоволився самим грабунком, а для грабунку — будь ласка, простору скільки хоч. А от для повстання місця немає. Люди помагають, правда: і вістку про смоляків дадуть, і нагодують, і передержать в критичну хвилину, але... далі співчуття діло не йде. Вислухують заклики Олекси, зітхають, киваючи головами, шо вно, варе, таки правда, але сидять, як і сиділи, по своїх хатах і в повстання не йдуть.

А Михайло рисує зовсім інші картини:

— О, у нас зовсім не так. У нас цілі села йдуть. Волоскове село ціле змовилося йти в гайдамаки. Спалили двір свого пана і подалися. Села Білопілля й Кашперівка теж: ограбували свого пана Феліціана Третяка й пішли у степ усі. Табарівка й Ярославне теж ісклали ватагу, пішли до свого пана Бобровського, вбили його брата, слугу, а самого тільки скалічили — і в степ. Бистрик село так само піднялося... Це ж такі, що я знаю... А так по всій Україні. Опришки не розуміють.

— Та єк же вно? А маржина?.. Кинути маржину — се не вміщається в голові.

— Ет там «маржина, маржина»? Усе кидає чоловік і йде. Он ми раз ішли, було нас дванадцять душ, і прийшли в село Бровки, се на Чигиринщині. Зайшли на пасіку — відпочити, меду попоїсти та й провідника взяти.

Дивимося — старий іще крепкий, а син так зовсім молодець. «Ну,— кажемо,— або ти сам нас поведи, або пусти хлопця з нами».—«Не пущу,— каже.— Старший уже пішов на Запорожжя, а оце менший тільки й зостався. Вісімнадцять літ я хазяйную, добра доробивсь — а для кого?»

А син його тоді: «Ну, тату, все одно ви мене не вдержите, все одно я піду з ними».

Старий і туди, і сюди, і умовляти, й грозити. Бачить, що нічого не бере.

«Ну,— каже,— коли так, то й я йду з тобою. Бо ти молодий, недосвідчений, можеш пропасти».

Таке, щоби й син, і батько йшли в опришки — таке і в нас бувало. Ну, а щоб усе село пішло, два села, три — такого не траплялося, та й, видев, і не буде ніколи. А раз так — дрібними й неважними показалися Олексі всі його найважливіші події...

Що ж я один зроблю? Громада не хоче йти моїм шляхом, громада платонічно співчуває, покрийому, з-за рогу, щоб ніхто не бачив. А на відвертий виступ наших людей не стає. Думав я хоч власним прикладом людей підняти — тепер бачу, що й се була тільки мрія...

Безнадійність, безсмисленість роботи давили й убивали всяку енергію.

Але впасти саме тепер, коли з усіх боків насувається небезпека, коли Потоцький, хоч і не прийшов, як обіцяв, із двома тисячами людей, але стягнув на Покуття свої власні надвірні хоругви й пустив їх уганяти за Довбушем; коли й покутські пани, за прикладом своєї братії на Україні, почали заводити міліції й теж пускати в погоню за опришками — звинути діяльність саме тепер було би ганьбою. І Олекса рішає додержатися до кінця що б там не було... До масштабів українського гайдамацтва йому далеко, але він поповнить то звинністю, бистротою рухів і відвагою.

І розпочалася боротьба.

Олекса метався зі своїми легінями по всьому краю, бив, нищив поміщиків — а вслід за ним і Пшелуський, і надвірні оті міліції, і особливо уїдлива, так звана волоська [хоругов] Потоцького.

Це колись урожайну Подністрянщину заселяли пани всіма способами, а між іншими викликали поселенців і з Молдавії. Давали їм землю, всілякі льготи — тільки жили. Але народ прийшов здебільшого бурлакувати, і вони не дуже-то там трудилися хліборобством.

Так-от один з губернаторів Потоцького набрав по волоських селах отаку відчайдушну братію, одягнув їх добре в мундири, дав певний «жолд», і вийшла така хоругов собакоїдів, що не нахвалитися. Не зв'язані з місцевим населенням жодними узами, вони налітали й били всіх і вся, вже не дивлячися ні на що. Тепер оце перекинув її, оту хоругов, Потоцький сюди — і це були найнебезпечніші вороги для опришків.

Взагалі прийшлося скрутно Довбушеві. Бували моменти, коли з усіх боків обступали Олексу всі оті смоляки, міліціонери, всякі хоругви, й тільки чудом удавалося хлопцям вислизати із тих удавних петель, пробиваючися до своєї спасительки — Чорногори.

XIV

Зате пани возлікували і піднялися на дусі. Правда, опришків не знищено, правда, не проходить кількох днів, щоби не доносилася вістка про напад Довбуша то на того, то на того, але загальна ситуація пішла на краще, сальдо виходило на користь шляхти...

Отже, коли зібрався знов в Галичині сеймик Галицької землі та Коломийського й Теребовлянського повітів, то хоч було й багато важливих справ і опришківське питання не морло стояти в центрі уваги стількох зовсім не заінтересованих у тому людей, все ж коломийська шляхта викричала, що в постанови сейму знов було вписано подяку панові гетьманові за опіку над спокоєм покутських поміщиків.

Правда, не бракувало противників. Це були, легко собі уявити, зовсім не прихильники опришків, а просто люди знеохочені до пана гетьмана й його отих вічних накликань до конфедерації...

— Про ваші коломийські діла ви й розправляти будете у себе в Коломиї. А тут є Теребовлянська околиця й Галицька — навіщо ж ми будемо дякувати панові гетьманові.

Таким шорско відповідали.

— То бажаємо від щирого серця, панове-браття, аби й у вас завелися опришки та своєвільні купи, щоб на своїй шкірі ви довідалися, як то приємно, та стали згляднішими до тих, хто би вас від опришків боронив.

Кінець кінцем таки було вписано в акт: «При інших стараннях своїх панських край тутешній Покутський, підлеглий сваволі хлопській, всіма силами не допускаючи ширитися сміливості свавільного хлопства, старається боронити й заступати від опришків, розбою й наїздві на двори шляхетські, за що вічну вдяку імені ясновельможного вождя записуємо облігацію, просячи, щоб із вродженої щедрості й дальші зміїні змагання не переставав мужньо стримувати».

Єдине, що вимагали противники, то щоби в текст подяки гетьманові було вставлено й подяку Господу Богу за ласку його, що от він дозволяє шляхті польській уживати всіх давніх свобод і вольностей та спокійно радити в той час, як інші народи завели між собою такий тяжкий бій.

Це був натяк на австрійську сецесійну війну, а в цілому це була шпилька панові гетьманові, що от, мовляв, ти скільки разів хотів нас втягти і в домашню, і в зовнішню війни, але от, Богу дякувати, тобі це не вдалося, і ми спокійні.

На такім великім з'їзді вже не бракувало людей, обізнаних і з тонкощами політичними, і з варшавсько-дрезденськими подіями. Для провінціальних республіканців, наприклад, цілковитою новиною було, що їхня партія за малим-малим не поєдналася із партією двора.

— Та що ви кажете... Та не може того бути...

А між тим, так воно було. Бо партія двірська складалася, властиво, з двох частин. Одна — це Чарторизькі й Полтавський та іже з ними; друга — то Ржевуський, Малаховський, Лубенський, Ліпський тощо. Перша група хотіла, щоби двір служив її інтересам, а друга — сама служила дворові й була противною Чарторизьких та їх імперативних традицій. От ся група й надумала піти на згоду з Потоцьким.

Призначили були з'їзд у Кракові, суєтилися таємниче й по-заговорницькому, але нічого з того не вийшло. Насамперед довідалися о тім Чарторизькі й розвинули шалену агітацію, аби перешкодити тому погодженню. А по-друге,— і це, може, було головне,— самі республіканці неготові були до тої згоди, бо в їх таборі не було єдності: одні

остались ворогами Фрідріха, другі з ним примирились за той фігель з Августом; одні вимагали негайної детронізації короля, другі говорили про підготовчі кроки. Словом, Ржевуський і Малаховський побачили, що, властиво кажучи, нема з ким єднатися...

А сам пан гетьман знову почав носитися з великими планами коаліції Франція — Швеція — Турція. Біда була тільки в тому, що всі ці великі плани виникали з благальних і малих причин, як, наприклад, і тепер.

Їхало посольство до Турції. А возглавляли його Беное і Скаржинський — обидва прихильники гетьмана. Цього було досить, щоб почати розмови про союз із Турцією.

Посли дійсно щиро використали своє посольське становище в цілях опозиції. Були у французького посла Кастеляна, у шведського агента Карльсона, у бувшого господаря Молдавії Григорія Гики, у великого візира Алі-паші, але всюди потерпіли невдачу. Великий візир так той прямо казав: «Хочете, щоби ми з вами мали справу? Але як можна мати діло з народом, де для того, аби щось зробити, треба перш за все накрити тридцять тисяч голів одною шапкою».

На біду, про всі ці заходи довідався російський резидент Вешняков, довів о тім до відома Кайзерлінга, а Кайзерлінг передав Августові й Брюлеві — і полетіли знову всі великі наміри пана гетьмана шкереберть.

Як собі хочете, а се розчаровувало. Можна було захотіти усунутися від політики взагалі, отже, в тім рахунку й від усяких конфедерацій. А не треба конфедерацій — не треба й запобігати ласки шляхти, не треба висилати для її рятунку хоругов, оплачуючи їх власним коштом. Панове-шляхта були такі великомисльні, що обдарували на сеймику пана гетьмана копійками, а удержання на збільшеному пайку стількохсот людей — це вже пахло не копійками. Та ще ж се не хто-будь, а солдати Потоцького. Вони мусять бути настільки забезпечені, щоб не грабувати, як солдати державні, населення. А це все, прошу вас, коштує.

Словом, якби Довбуш зачекав іще трохи на великі політичні заміри пана гетьмана коронного, які фатальним збігом обставин знову мусили би стати неудачними, то, можеже би, хоругви Потоцького було відкликано на місця й опришкам стало би легше. Але Довбуш, на жаль, великої політики не знав і чув тільки, що йому важко дихати.

XV

Останніми часами все частіше й частіше Довбушеві доводиться перебувати на Угорщині. Як тільки треба передишки, то Олекса туди, бо Чорногора вже перестала бути безпечним сховищем.

Але грабувати на Угорщині Олекса все ж не грабує— зоставляє Угорщину чистою. Бо якби спаскудити собі Угорщину, польська влада мала би підстави вдатися до угорських властей з пропозицією спільної акції проти опришків. А так — в угорських властей нема підстави турбувати свої поліційні органи ради встановлення безпеченства підданих чужої держави.

Олекса це учитує і заховується на території Угорщини спокійно, хоч опришки-угорчуки не раз набридають вимогами нападати то на того, то на того багатого угорського пана, та Олекса завжди відмовляє, а з деякими поміщиками, маленькими очевидно, то навіть запанібрата. От в угорському селі Будищах є панок Регник. Так той часто купує в Олекси награбоване фантя, упряж, матерію — та, краще сказати, що попало.

І від частого перебування Олекси на Угорщині і склад його ватаги тепер майже начисто угорський. Минули ті часи, коли опришки, напавши на двір чи місто, могли спокійно, з піснями й музикою йти собі на Чорногору, не ховаючися, ідучи прямо серединою вулиці. Тепер майже щоразу треба було відбиватися, оборонятися, ризикувати життям. Ремесло опришка перестало бути таким, що обіцяло легке, веселе, п'яне життя, дорогий одяг, вічну свободу. Навпаки, воно стало небезпечним, і тому все трудніше й трудніше приходилось вербувати нових хлопців. І особливо в Галичині, де всі оці напади й труднощі були очевидними.

На Угорщині знаходити людей було легше — там показні сторони опришківського життя не затьмарювалися вічною небезпекою, і хлопців приманювали здобичі. От хоч би Тодор. Се був наймит у того Регника з Будищ. Власне за його поміччю поміщик мав зносини з Довбушем. То от сей Тодор таскав-таскав панові награбоване добро, а сам як був обдертий, так і зостався. Несе які-небудь дорогі матерії, а сам у сорочці-мазанці. І чоловікові набридло нарешті. Чого я буду вічно таскати добро у панську кишеню, а не в свою? І я такий же само добрий, як і всякий інший. І приєднався до ватаги Довбуша.

Так само Іван із села Валені, Аналія із села Серби — служив у пана Думби. І ще, і ще угорські хлопці — а з Галичини вже майже нікого. А хто і є з гуцулів, то більше все з того ж Ясеня. Крицеків пристав — буйний, задерикуватий хлопець, особливо неможливий у хмелю. Василь Баюрак пристав. Він, правда, родом із Дори. Ото Ямна, Зелене, Микуличин, Дора — то все були добра коротницького старости Цетнера, найбільшого дідича у горах. Села ці багато давали опришків — от і цього Баюрака.

Він служив у Ясені у багатого газди Семена Пранничука. Пас йому овець, коли раз завітав до тої полонини Довбуш із своїми хлопцями. Двадцять душ у повній зброї йдуть неспішно на колибу.

Не новина було бачити Василеві опришків. Особливо в Ясені, де тепер що не хата, то опришок або тісно з ними зв'язаний, як-от Ващук, Бойки,— та мало хіба?

Тож не злякався Василь, коли побачив ватагу. А може, тільки й чекав такого випадку — хто його знає...

А тим часом один опришок ловить одного барана, другий другого. Велять спорожнити дзерівний котел, вішають його на берфелу. В котлі варять юшку з одного барана. Коли зварилася, виїли юшку й м'ясо поїли, а другого барана зварили й м'ясо побрали в бордюки й тайстри. Взяли ще на дорогу п'ять будзів.

Василь мовчав-мовчав, а потім і каже:

— А шо му газді говорити?

— Скажеш, шо був Довбуш та й забрав вівці.

— Не повірит.

— Ну то тікай з нами.

Довбуш має один план, а хлопців малувато. Але Баюрак не може ж так кинути скотину, тому питає:

— А з худобов?

— Дамо знати на сусіцьку полонину, аби прийшли та й заватагували.

Раз худоба не зостанеться без пригляду, Василь згоден.

Ночували в лісі. Полягали хлопці довкола вогню.

Погляне-погляне Олекса по своїх легінях — все чужі обличчя. Нема вже й одного з тих, що слухали отця Кралевича, як він оповідав про гайдамаків. Нема вже тих, хто хоч іноді, хоч краєм розумів, що не варто бути самим тільки розбійником, що ми малі люди, але й перед ними можуть стояти великі завдання. А це вже народ — аби пожитися, попити, погуляти. Що з такими зробиш та й чи варто щось робити?

Кінчати... треба кінчати... Може, згодом, як поволі, не спішачи наберу людей таких, як сам хочу. А тепер — треба перепочити. Вісім літ без віддиху — це багато. Та й часи не по тому: смоляки, хоругви насідають. Час, таки справді час трохи припинити, щезнути з очей влади. І Єлена, може би, відхляла, бо ходить, як нежива. Не може забути.

Але все ж перед тим треба дещо покінчити. Та й відходити так скромно теж не хотілося би. Вже як відходити, то з грюкотом, з блиском. Щось таке витіяти, щоб пани довго пам'ятали Довбуша. Що се буде, Олекса ще не знає, але щось надумає.

А поки що діло теж непогане. Прийшли селяни з-під Богородчан, скаржилися на свою пані, що погано з людьми обходиться. Просили допомогти.

Олекса давно вже не бачив у себе таких послів, тому з радістю згодився й закомандував похід на Богородчани.

XVI

Штефан Онуфрак просить, аби шлях взяти на Зелену, бо він хоче побувати у батька.

Олекса слухає, а думки, негарні думки вертяться в голові.

Мало хіба хлопців просяться часом побувати у батька-матері. Се ж так природно й нікого не дивує. Але...

Але батько Штефана війт — і це ставить Шефана в особливе становище. Він, Штефан, ніби хлопець як хлопець: і б'ється добре, і товариський, а все щось не так, якось бокують від нього трохи товариші, не такий він чомусь, як усі інші. Ці настрої хлопців передаються й Олексі — й оце він слухає просьби Штефана, а сам думає: а що, як тут... зрада. І власне для того, щоб перевірити, дає згоду і шлях бере на Зелену. Під селом задержує ватагу, а Штефан іде до батька.

— Але дивиси, вертай борзо. Бо нам має зазорєти при Солотвині,— дає наказ Довбуш.

— Най, най. Я не буду си бавити.

Пішов Штефан. Серед хлопців розмови.

— А не знати би, ци добре втаман зробив, що пустив Штефана д'хаті?

— То так... усе може бути.

— Та ци вже й зрадник?

— Він може зрадити не хотічи. Дєдя запитат — де йдете? А він іскаже — от і готова зрада.

— А йк не скаже?

— Дєдя єнчий спосіб ізнайдет. Вже таки віт, що не кажи.

— Уни хєтрі, війти.

А якийсь віковічний наймит оприділяє точніше:

— Я бих ніколи не брав на опришки тотих багацьких синів. Він ідет ув опришки з жиру та й ци хотічи, ци не хотічи щохвиля може зрадити.

Так воно дійсно й вийшло. Штефан зрадив цілком не хотячи, а батько (війти — вни хєтрі) поробив з того потрібні висновки.

Дійсно вийшло все так по-особливому, кінці були так добре поховані, що ніхто нічого точно не міг сказати.

Штефан сам по собі був щирий хлопець і на зраду нездібний, але зрадив мимоволі, й сам навіть не помітив коли.

Він збирається йти. Батько намовляє зостатися відпочити. Штефан в простоті каже:

— Ой, не можу, дєдику, бо втаман казав, аби нам зазорєло при Солотвині.

Старий Онуфрак уже не затримував більше сина, але з одної сієї нещасливої фрази знав уже все. «Аби зазорєло при Солотвині» — що се означає? Ясно, що Довбуш іде на Богородчани, бо більше нікуди. Там дідичка каштелянова, дуже багата, здала все на управителя, а управитель люто поводиться з людьми.

І спокусив нечистий старого Онуфрака. Дати знати тій пані, що на неї готується напад,— можна сподіватися нагороди. Але зробити треба так, щоби Довбуш про тім у жоден спосіб не додумався, бо інакше люта смерть і старому, й молодому.

В селі випадково знаходився чужий чоловік Семен Матлюк із Ляховець. Виряджати кого з гуцулів — ніхто не захоче, боячися помсти Довбуша. А от своєму захожому чоловікові боятися нічого: прийшов у село, коли схотів, і пішов, коли схотів.

Онуфрак знайшов можливість побачитись з тим Матлюком, оповів йому що треба. Матлюк згодився.

— Але дивиси, чоловіче! Йк-меш казати ті пані, звідки знаєш, то абис ісказав, хто тебе справив.

Матлюк обіцяє, а сам держить думку, що війт може

й без нагороди обійтися, а краще буде задержати її для самого себе.

Іти треба кругової, щоб не наткнутися на опришків. Бо хоч вони ніби й нічого не можуть знати, але тот Довбуш, повідають, такий, що лиш сі подивить на чоловіка, а вже знає, йка в него гадка.

Все ж, очевидно, Матлюк прийшов раніше опришків, сказав, що треба, каштеляновій. Вона заахкала, засуєтилася. То хоче виїздити сама, аби з душею, то каже збирати коштовності й взагалі все цінніше. Слуги бігають, теж суєтяться. Збирають коштовності: що у сундуки, а що у всякі свої укромні місця. В суєті пані каштелянова не помітить, що пропало, а бідному чоловікові здасться. А тут уже скоро темніти почне. Пані тікає. Замість коштовностей забирає в суєті всяку чепуху. Словом таке...

В суєті забуто Семена Матлюка; так він і пішов до своїх Ляховець без усякої нагороди.

А Довбуш тим часом марширує. Штефан повернувся. Двадцятеро очей пронизало його, допитуючи, але хлопець такий, як і завжди, нічого за собою не чує й не підозріває, аби його підозрівали.

Зазоріло дійсно при Солотвині. Знайшли полянку в лісі й перебули на ній цілий день. Слідуючу ніч ішли до Богородчан, а коли знову пересиджували у лісі — наткнувся на них якийсь чоловік.

Наткнувся й так почав труситися, що аж дивно було дивитись. Ну, теліпається увесь чоловік, мов судороги його зводять.

Його зв'язали. Питають, хто ти? Відповідає:

— Ссемен Мматлюк.

Питають звідки.

— Зз Ллєховец-вец...

Якби спитали, чи не ти часом доніс дідичці про наш прихід, мабуть, сказав би «я», бо не міг зараз говорити неправди.

На щастя, його не питали. Сказали тільки, що йому нічого не зроблять, а притримають для власної безпеки і потім пустять.

Давали йому їсти, але він не хотів і не переставав дрижати. Добре, що скоро прийшов вечір. Опришки бистрою ходою пішли на Богородчани й Матлюка взяли з собою.

Він прямо од розуму одходив — що буде, коли його отак

приведуть до двору, а там скажуть: а-а, це той, що нашу дідичку попередив.

У Матлюка зуби цокали. Опришки дивувалися: що за боязка натура така. Вже сказали ж йому, щоб не боявся, а він...

А Семен думає власне о тім, що кинеться зараз на коліна перед Довбушем і скаже все. За щире каяття, може, помилує отаман. А як виявиться все там, уже у дворі богородчанськім, то не минути лютих мук.

І чим ближче підходили до Богородчан, тим яснішим ставало це рішення. Блискавицями пролітали в мозку всякі інші думки, одна дивніша другої, але ця — про потребу признатися — була над всі.

І коли опришки стали, а Довбуш звелів розв'язати чоловіка,— Матлюк не зрозумів і з криком: «Я скажу... Я все скажу»,— кинувся на коліна перед отаманом.

— Тепер говори, кому хоч і що хоч,— сказав Олекса.

Хлопці розв'язали Матлюка й побігли доганяти отамана. Матлюк стояв хвильку, не розуміючи, що з ним, потім заванив якось і дрібними-дрібними крочками, мов граючися, побіг кудись у темноту.

XVII

Ударив Довбуш на двір.

Коло брами стояло двоє жовнірів на варті. Це вже місто поставило від себе, щоб не розграбував хто двора, не чекаючи опришків. Третій жовнір стояв на [вежі], щоб як тільки побачить опришків, дати знати дзвоном.

Двох вартових при брамі зразу було убито. Третій почав дзвонити, й дрібні звуки дзвону, мов гавкання малої, але уїдливої собачки, побігли містом.

Олекса вихопив пістоля, бистро націлився (він взагалі стріляв добре) і одразу зсадив жовніра вниз. Дзвонення устало.

Власть, виставляючи отих трьох інвалідів, мала на меті те, що дзвін викличе населення на вулицю й почнеться самооборона, бо оборони міська влада не мала жодної, окрім кількох магістратських інвалідів. Але самооборона воліла міцніше замикатися в домах, і на вулиці не показався ніхто.

З двором було покінчено бистро. Ясно було, що двір попереджено, бо нікого ні душі не було. Хто ж би це? Чи

випадково, може, помітив хто в лісі, чи, може, якось інакше? Але роздумувати було ніколи.

Зграбували опришки ще кілька домів, на які мали вказівки зарані, й швидко забралися з Богородчан. Порожнеча панського двора могла навівати всякі думки.

Ішли так, що ще затемна були коло Солотвина. Такі штуки можна показувати хіба з залізними ногами; зрештою в опришків таки й були залізні ноги.

Звернули на Бабче, на полонини — аж там розрішили собі спочинок. Як і загалом при кожному спочинку, так і зараз Олекса давав гасло, де збиратися на випадок несподіваного нападу й можливої утечі. Сьогодні таким місцем визначив Олекса Єчіння і власне хату Цюперека. Отже, кожний опришок знав місце збору.

Почали паювати здобич. Грошима кожний дістав по тридцять битих талярів. На гурт пішла срібна позолочена упряж, пістолети, флінти, шаблі, матерії, костюми старовинні.

Серед шабель було кілька оправлених у срібло. Олекса поламав їх, срібло збив і покидав разом з іншим ломом у бордюг.

Між іншими знайшлися серед здобичі два хрестики: один, видимо, з чистого золота, а другий так прикрашений дорогоцінним камінням, що здавався весь із каменя. Його взяв собі Довбуш, а золотий віддав племінникові Павлові.

Не всі були задоволені, що сі хрести не пішли в загальний пай, але поки що мовчали.

Балакали про те, що богородчанський двір було попереджено. Кидали різними здогадками. Між іншим, хтось ніби в жарт кинув Штефанові:

— А ци не твій дєдя постарався?

Штефан чомусь скраснів. Він загалом відчував оту деяку відчуженість, серед якої доводилося жити взагалі, а цей запит ставив питання прямо: раз твій дєдя сповістив двір, значить, він знав, що лаштується напад. А звідки він міг знати, як не від тебе?

Штефан ще більше почервонів.

— За дєдю я не можу нічо казати, бо того не знаю... А може, ви гадаєте, що я?..

Більше не міг говорити від хвилювання. Його образила сама можливість підозріння, бо він справді відносився чесно.

Але зараз, коли пригадує він свою балачку з батьком, нараз стає йому перед очима дивний вираз обличчя вітця,

коли Штефан вимовив слово «Солотвина». Тоді Штефан не надав сьому значення, але тепер...

Невже дєдя дав знати в Богородчани? А якщо так, то він міг же дати знати й ще кудись, що ми маємо йти... Нас можуть перестріти, зробити засідку, постріляти братів... І в цьому буду винен я, необережне моє слово.

Він не знав іще, чи воно так, але могло бути так — і це не давало йому спокою.

Що робити? Може, сказати товаришам, щоби тікали зараз, щоб ішли зовсім убік, аби і здалеку не ступити на звичайну дорогу, якою хтось би думав, що можна було би йти з Богородчан.

А як нічого нема?

Може, сказати, як я випадково вимовив слово «Солотвина» й що мені показалося?

А як нічого нема?

Так бився з думками Штефан, як нараз вартові дали крайній сигнал тривоги. Сталося! Тепер ясно, що се батько. Більше нікому.

Так воно було в дійсності. Старий Онуфрак, виправивши Матлюка, тоді тільки сообразив, що пошився, властиво, у дурні. В кращому разі посланець забере собі всю нагороду, в гіршому, найгіршому разі — може замість каштеляновій зробити донос Довбушеві, сподіваючися, що сей ліпше винагородить. А тоді... і мороз ішов по шкурі старого війта.

Тепер треба ставити на банк. Десь в околиці, кажуть, перебуває ота волоська хоругов, що ганяється за Довбушем. Дати би їм знати.

Се вже така річ, що нікому доручити,— і війт хоче йти сам. Уже лагодиться, хоч знає, що се риск, великий риск, коли — в'їжджає оця волоська хоругов до села. Слава тобі, Господи.

Війт був у начальника й оповів йому, де зараз Довбуш і як його найкраще перестрінути.

— Я вже таки знаю, шо вни від Солотвина звернуть на Бабче... Не були би вни гуцули, єкби не схокіли йти похонинами замість дороги. На мій гонір вам кау — йдут на Бабче.

Начальник хоругви, молодий зухвалий офіцер-чужоземець слухав, поляскуючи себе нагаєм по халяві.

— А от ти й поведеш нас на оте своє Бабче.

— Я вас не поведу, бо я на уряді, але дам вам провідника.

В результаті сих балачок була несподівана поява волоської хоругви перед опришками на полонині.

З цією хоругвою опришки ніколи не могли втримати. Вона була висвічена, як регулярне військо, порушувалося за звуками трубки, й опришкам з їх примітивною командою: «Переймай!», «Забігай!» — трудно було встояти.

Зараз теж. Хлопці поховалися в кущі й відстрілювалися деякий час, але коли свист отамана розрішив утечу, всі порскнули — хто куди бачив.

Всі, окрім одного. Штефан сидів за кущем і відстрілювався. Баюрак, біжачи мимо, крикнув:

— Кікай! Чо сидиш? — Але Штефан тільки махнув рукою.

Стріляв, поки міг. Коли його оточили волохи, він, ранений, кинувся на них із рогатиною, і його було розсічено шаблями на шматки.

Ніхто, окрім волохів, не скористався із того богородчанського походу. Опришки покидали всю здобич. Старий Онуфрак не дістав нічого, а тільки вбито йому сина — тоді тільки зрозумів війт, що посилав волохів не на кого, як на рідного сина. Се на нього так вплинуло, що він хотів зректися отаманства, але страх перед Довбушем задержав його на уряді, бо як-не-як малася якась охорона.

Не покористав і Матлюк Семен. Коли вже дідичка вернула до Богородчан, вона хотіла навіть знайти того газду, що дав їй знати про Довбуша й урятував життя; посилала до Ляховець, бо єдине, що запам'ятала, так це те, що той господар був із Ляховець,— але Семен притих і не признався. Стріча з Довбушем так його налякала, що він нічого вже й не хотів, жодної нагороди, аби тільки його імені ніхто не згадав.

Дідичка простерла свою великодушність до того, що за послугу одного ляхівчанина обдарувала всю ляховецьку громаду. Подарувала велику толоку, що сягала від Ляховець аж по Глебівку, Саджавку, Росівку. Щось вище тисячі трьохсот моргів.

Ляхівчани сміялися, що все ж таки Довбуш, властиво, дав їм толоку.

XVIII

Аж на четвертий день зійшлися всі в гостинній хаті Цюперека. Всі, та не зовсім — Штефана не було.

Думки поділилися. Одні казали, що мала місце свідома зрада, другі стояли за несвідому, треті казали, що він погиб від своєї відваги.

— Видів-сми, єк він засів у хащі та й стрілєв. Я му кау — кікай. А він лиш махнув руков.

— То він і кікати не хтів, бо то го побратими прийшли. Вни го не стрілєли. А йк ми всі пшли, він вийшов із ним та й поіхав.

Так ніхто нікому не доказав, і про Штефана скоро забули. Крицєків казав, правда, що він довідається про все, і якщо є зрада, то він ізсіче і старого, й молодого Онуфраків, але якось поговорили-поговорили і забули.

Та загалом уся подія зробила погане враження. Якусь уннілість можна було помітити на обличчях хлопців. Що це воно таке? Усюди нас б'ють, ні в чому нам немає удачі, серед товариства зрада — хіба це робота? Що це за отаман, що не вміє дібрати товариства, не вміє поставити його в умови удач і побід.

А тут і старий Цюперєк шепоче, що довго засиджуватися в Ясені, мабуть, не доведеться.

— Шош ми си видит... ніби ваші пани ді присилали до наших... ніби аби разом... уни видти, а наші видци... аби не вас, ади...

Нерозмовний був старий, але пусто ніколи не говорив.

Хлопці шепочуться щось усе — благо отамана нема, він у жінки.

А з Єлени вже тільки тінь прежньої зостадася. Раніше вона відчувала тягар даного періоду життя, тепер вона відчувала тягар життя взагалі. Не було пощо жити. Чоловіка нема, дитини нема — для кого ж?

І Єлена опустилася. Вставала з самітнього ліжка розпатлана й не прибирала волосся. Позапихає як-небудь під хустку та так і ходить. Сорочки не міняє, постолів не роззуває й так, з брудними ногами, лягає й устає.

Олекса лагідний із нею, поводиться мов із хворою дитиною, а вона якось і не відчуває того. Вже не говорить, аби кидав опришківство, ні на що не скаржиться, мовчить — і тільки. Що звелів Олекса — зробить; куди скаже — піде. Неначе й притомна, неначе й несповна розуму. Пробує Олекса розговорити — відповідає одним-двома словами.

Нічим не цікавиться, ніщо її не інтересує. Олексі навіть здається, що якби він сказав їй: «Завтра мене вішають»,— то вона лиш запитала б: «О котрій годині?»

Але довго сидіти вдома не можна: є ознака небезпеки. Дав Олекса Єлені грошей, сказав піти до Надвірної й купити трохи муки й трохи пшона.

— А я прийду та й заберу. Будемо, видев, зимувати усі при купі, то аби було що їсти.

Пішов до Цюперека — а там — ого! Вже Серечик утік, Мартинчук утік, Квітчук утік. А син Цюпереків каже, що прийде згодом, бо шош... у трунку коле... та й ніби голов болит...

А просто батько надоумив його, що тепер із Довбушем бути тісно — занадто насіли ляхи. Краще на деякий час «зректиси того», а там далі видно буде.

— Може, йкийс шесливіший ватажко обберетси... Бо цес єкийс... Вісоко літат... На панів си завзєв, а пани, видиш... Ци ми панів подужеємо? Ой га!.. Не наша сила панів задушети. Коби наша сила — ого!.. Давно би вже... А то видиш... У панів воськ, армати... Та де?.. Нема шо говорити...

Зосталося при Довбушеві семеро хлопців. Усього-навсього. Троє волохів, Павло Орфенюк, Василь Баюрак, Крицеків і той Михайло з України. Але він теж якось задумується. Не подобається йому брак єдності.

— Отакі ви... Десять душ вас, та й ті не знайдуть одної думки. Той у луг, а той у плуг. У нас по кількасот народу, а й то в усіх одна думка.— Може, воно й не так було в дійсності, але бодай так Михайло говорив.

Була вже пізня осінь. Сезон грабунків закінчився. Сходиться-стягається маржина до сіл, пустіють полонини. Стоять десь самітні стаї, вже не трембітає там ватаг рано і вечір, не дзвенять калатала, й пастухи не кричать різними покликами на скотину. Тихо, крадучися, підходить вовк-санітник до недавньої людської оселі і, переконавшися, що нікого нема, що він знову сам, довго й протяжливо завиє.

Скоро зима. Довга, сніжиста, гірська зима. Навіть у селі глибокі сніги роз'єднують гуцульські хати одну від одної на багато місяців — а що ж доперва у горах?

Олекса має думку, аби хлопці не розходилися на зимівлю, бо тоді їх і не збереш весною. Але минули ті часи, коли Довбуш міг приказувати й його слово було закон. Всякому абсолютизмові приходять нарешті кінці — і наказ Довбуша замінюється порадою:

— Я бих радив триматися купи.

— А маєш таке місце, де би було безпечно?

— Маю.

— А шо їсти маєш?

— Маю...

Як торговий договір неначе. Нудно Олексі.

Побалакали, побалакали язиками — от аби блямкати — і рішили зимувати разом.

— Лиш чюй,— каже Олекса твердо.— Абис знав кождий, шо зимі нікого не пушшю з хати нікуда. Чюли-сте? Зима — то є таке діло, шо по зимі й ровту привести може.

Всі прирекли, що ніхто не вийде з регули й не буде старатися ні явно, ні тайно кинути зимівник.

Пішли. І привів їх Довбуш у такі дебри, що бачили гуцули, бачили всяке в горах, а такого ще й не бачили. Довбуш тільки посміхається із того здивування тим посміхом, як ото великий пан показує приїжджим гостям-провінціалам пишний свій маєток.

— Джерджя си називає... А потік цес то си називає Зелений.

Місце було справді надзвичайне. З трьох сторін ні в який спосіб не можна було зайти — се облегшувало варту.

Застукотіли сокири — то гуцули хату собі ладять. Таки справді хату. Годі вже критися під землею, під корінням ялиць, у вічній тьмі.

— Хоч раз визимуємо си по-панцьки.

Робилося весело — і скоро серед дебрів красувалася хата. Мов ожило провалля. Далі звелів Олекса ставити кошару й дбати сіна на п'ятдесят овець.

— Ци не ватагувати ше хоче наш отаман?

Довбуш посміхався. Кивав на Федора.

— Цес знає. Памнетаєш, ек носив увостанне до Регника [гроші]? Там було п'єдесек мар'яшів — то він ше й досі мені не видав. Тож підемо до єго кошар та й відлучимо за тоті п'єдесек мар'яшів п'єдесек овець. Мемо бити онна за онну та й тото їсти.

— А до того?

— А до того — дав-сми жінці грошей, аби купила у Надвірні терх муки й терх пшона. Видев, уна вже купила, та й іду д'хаті й вінесу суда.

— Молодець отаман,— похвалив Михайло.— Якби ще й про тую, що для неї чарки роблять.

— Буде й тая,— посміхнувся Олекса.

Хата, кошара — все готове. Олекса заставив одного воло-

ха стерегти, а сам із усіма хлопцями пішов до Регникових кошар.

Коли прийшли на місце, Олекса вислав уперед Федора, бо він же тут усе знає. Федорові й самому було цікаво подивитися — хто ж тепер на його місці у Регника.

Дивиться — хлопець із того ж таки села Будищ, Глодіан Івануш.

— Ов... Се ти?..

— Я! А се ти?

— Я!

І обидва розреготалися. Розмова була коротка: Довбуш відлучив п'ятдесят овець і сказав Глодіанові, що це за борг.

— Так і маєш оповістити своєму панові, шо тепер ми сквитувалиси.

Федір закликав товариша йти в опришки.

— Шо ти ту видиш? Вік і будеш наймитувати. А в нашому ділі — оден добрий рабунок — і ти вже багач.

Але Глодіан не хотів. Відмовлявся тим, що тепер же осінь.

— Ци в опришки на зиму йдут? Най вже весною.

Двом волохам — Баюракові й Михайлові-українцеві — Довбуш велів гнати овець, наказуючи надзвичайну обережність.

— Тимунь посилаю вас багато, абе-сте-си сокотили. Оден ме гнати, а трох тримати варту. Вперід, особливо вперід погледайте. Бо то бирш не будемо віходити з тої хати, то абе-сте не привели кого туда.

Сам із Крицековим і Орфенюком подався до Ясеня.

Єлена вже справилася. Купив іще Олекса в корчмі бочівок горілки, усе на коні й вирядив до хати з Крицековим і Павлом.

— Сокотітси. Помнетайте, шо раз, оден раз у чім сі проступите — пропали й ви, й ми всі. Оден хтось за вами назорит — і вже кінець.

Хлопці прирікали, що будуть обережні. І сам Олекса подався до Косова.

Неудача була. Головчак сам вихопився тоді й служив далі у Косові. Але все ж до вербування хлопців він одинокий, і тому Олекса хоче поручити йому новий весняний набор. Головчак почухався, але згодився, бо як-не-як мав одразу на руки порядну суму.

Місцем збору призначив Олекса таки Стіг.

— То найдогідніше місце. Єк ви так допустили, би на вас там напали,— не можу порозуміти.

— Та єк? Мене не було, а хлопці нові...

— Не лише нові, там були й старі.

— А шо з того, шо були? Оден каже — про мене, другий каже — про мене. Та й на місце, бо місце справді — кращого на всі гори нема.

— Тож тепер не дуфайте на саме місце, а ставте варту. Я так: шо Пшелуський був на Стозі, то бирше не піде, ме думати, шо ми вважаємо то місце за спаскуджене.

На тому й стало.

Приїхавши до хати на Джерджі, Олекса застав новини: Крицекова поховали.

— Єк?.. Шо?..

Оповідали не цілком вірогідні речі, але оповідали всі одноголосно і однаково. Виходило, ніби Крицеків сам застрілився...

Зосталося в Олекси всього шестеро легінів — і з ними ото засів ватажко на довгу, темну, самітну зиму.

XIX

Порівнявши теперішню зимівлю у гурті із звичайним перебуванням у зимівнику, коли ото вириє собі десь чоловік ямку й сидить там майже безвихідно, то таки було добре. Особливо напочатку, коли ще малося стадо овець у п'ятдесят голів. Хлопці залюбки його пасли — то ж була одвічно улюблена робота. Готували сіно на зиму, рвучи траву руками або зрізаючи ножем.

Взагалі весь час проходив у роботі: той пасе, той доїть, той сіно збирає, той їсти готує, той дрова на запас тягає, той на варті стоїть удень, а той вночі. Усім є діло, й днина проходить непомітно.

А ввечері сідають при вогні — й починаються безконечні оповідання, спів, музика.

Михайло дивувався, що у гуцулів усі майже пісні на один голос, і затягав своїх, степових. Широтою віяло від тих тягучих звуків, сумом безмежним народу, що віддав за свободу свою стільки, як ніхто, і все ж тої свободи немає.

А опришки слухають тих журних переливів і зітхають. І не похоже це на їхню скучну коломийку, але йке ж то вно файне... Вивчив Михайло скрипаля-волоха грати ковачів і показував хлопцям, як запорожці танцюють. Після

одноманітного гуцульського танцю повний життя, рухів і жестів запорозький козак здавався фейєрією блискучою. А як іще візьме Михайло дві шаблі в руки, а в зуби кинджал та як почне танцювати, кресати шаблю об шаблю, а потім обома шаблями об кинджал, то аж іскри сиплються — ото є на що подивитися...

А потім оповідав про свій край. З тугою згадував своє село, зруйноване поляками, чарувався красою степів. Тільки тут, на сім пункті, ніяк не міг порозумітися з гірняками — поняття краси природи у них були різні.

— Як вийдеш ранком у степ та оком кинеш — усе рівнина. Тільки могили стоять та з вітром розмовляють... — Відчував він, оцей степовий житель, і розумів вранішню розмову вітру із могилою сумною...

«Здорова будь! — тихо прошепоче легкодух і жартун.— Як ся маєш? Все стоїш на однім місці та журишся. Кинь журбу — нінащо вона не потрібна. Будь, як я. Носись над травами, заглянь у ярок степовий, у балку зарослу, закудлать вовну на жирному хребті барана, зірви бриля у пастуха коло отари. А схочеться напитись — війни понад самітною криницею степовою, що зродила таку ж самітну одним-однісіньку вербу».

А могила зашелестить пожовклою травою й тихо-тихесенько відповість:

«Ох, братику... Якби ти жив стільки, як я, якби ти бачив стільки, як я,— відхотілося би тобі і сміхів, і жарту. Наносили землі та й додому пішли... І ніхто не згадає. Нас тут триста, як шкло, товариства лягло... ох, братику...»

І затремтіли трави на могилі, струсонули сльози-роси, сипнуло різнобарвним діамантом на скривавлену тисячу разів землю. «Знаєш... нудно з тобою, сестро. Полечу краще. Он байрак. Давно там не був. Старий пугач чи живий ще? І квітки, що пестив я та голубив колись... мабуть, зів'яли давно... Ну, не біда. Нові наросли для мене. Буду їх цілувати, забиратись у саме сузір'я лепестків і там лоскотати та сміятись. Прощай!»

І зірвавсь — полетів, сумувать не схотів.

...З-за Дніпра із села луна гаєм гула... треті півні співали... Стрепенувся байрак...

Не такими словами, але чулося все те в розмовах козака Михайла, рисувалося в пов'язанні його фраз, підкреслювалося жестом, яким він ті слова супроводив.

— Як вийдеш на зорі... Росяно... Он далеко якісь дерева синіють... І чомусь так хочеться тобі співати... Бо воно

отож неначе все співає. Ніби мовчить — а співає... Та як затягнеш і собі, голосом поведеш: «Ой зійди, зійди, зіронько та вечірняя...»

— І ото у вас усе таки рівнина?

— Усе рівнина. І день ідеш — степ, і два ідеш — степ, і три...

— Я б их умер.

— От тобі й маєш. Чого?..

— Бо то... Ту єк вийдеш на доли на йку днину, то вже така тебе туга здоймет за горами, шо біг би, усе кинув. Та ци мож таки рівнєти гори з рівнинов?.. Таже в нас вийдеш на кечіру — кіко оком сєгнеш — усе гори... Мрєчі по них ходе... овечки-белечки, писані ботеї... Маржина пасеться... трембіту чюти... потік шумит... А повітрє йке, оздух ніби... Ой таки нема у світі краю понад наш...

Так і не могли ніколи погодитися.

Оповідав Михайло про звичаї свого краю, так відмінні від тутешніх, про святочні обходи, обряди... Все це було таке нове, таке цікаве для хлопців. І про гайдамацтво оповідав, бо таки воно найбільше цікавило легінів.

Коли Михайло сказав якось, що на Вкраїні до гайдамацьких загонів пристає часом і шляхта — се викликало щире здивування.

— Єк? Пани ніби?

— Та які там пани! Дрібна шляхта, чиншова, Ще такі гайдамаки з них виходили що ну!

— У нас такого і не видано, і не чювано.

Зате коли траплялося щось аналогічне — невимовно раділи. От, скажім, оповідає Михайло, як село підтримує гайдамаків.

— Ідемо, потомилися. Село. Слава тобі, Господи! Заходимо у першу ж хату — дайте харчів. «Беріть». Ніколи не сказав ніхто, що нема або як. Надають і борошна, і пшона, і риби сушеної. А часом і сам війт іде по хатах збирати харчі для нас.

— І у нас так бувало,— радісно підхоплюють опришки.

— І таке бувало, що підходимо до села, а звідти вже несуть і їсти, й пити, чого тобі завгодно. Потім іще просять у село на могорич.

— Коли поблизу є польське військо — непремінно дадуть знати. Непремінно. Раз ми переховалися від ляхів серед села, прямо-таки серед села. Болото там було й заросло очеретом — так ми туди. Кругом нас ляхи бігають,

шукають, питають, куди ми пішли. «Он,— кажуть,— у ліс пішли, а де далі — ми не знаємо».

— І у нас так. Люде приховують, ади.

— О, без села ми б нічого не зробили. Село тільки нас і держало, не дивлячись на те, що український регіментар розіслав універсала до всіх міст, містечок і сіл, лякаючи смертю та руїною всіх, хто помагатиме гайдамакам.

Олекса розреготався:

— Се так і у нас. Отож і на наші села пустив таке пан гетьман коронний, а наші люде, проте, не боятся та й оннаково з нами тримают.

Всі почали сміятися, як діти, приточуючи приклади того, як селяни дурили ляхів, ховаючи опришків.

Так у роботі, балачках, споминках, музиці, співах дуже гарно й непомітно сходили дні пізньої осені.

XX

Але як прийшла справжня зима, коли вже овець ніде було пасти, сніги бездонні замели єдиний вихід із дебри, отже, зробили непотрібним навіть труд вартування — поволі-поволі нуда почала прокрадатися до гурту. Як не старався Олекса затрудняти хлопців роботами, забирати у них найбільше часу, але кількість енергії, молодої сили все перевищувала, й нікуди було її дівати.

Багато помагав Довбушеві Михайло. Він усе щось вигадає. От почав учити хлопців колядки «Видить Бог, видить творець, що мир погибає». Щоб на різдво заколядувати.

— Один раз по-вашому, а один раз по-нашому.

Та що ж... Мотив то ще кой-як вивчили гуцули, а вже вторити, держати бас — ніяка сила. Бився, бився Михайло, та так і плюнув. Не можуть, ну не можуть. Ні підголоска взяти, ні басувати.

— Чи вам медвідь на вухо наступив, чи чого ви такі непонятливі? У нас зійдуться троє— і любу пісню заспівають на три голоси. А зійдуться четверо — на чотири.

Дивується Михайло і не може зрозуміти. Тим більше, що як затягне гуцулія своєї «Ой, забарився місец у крузі» та з усякими завитушками, прикрасами, та під флояру — красота. Заслухається Михайло. Дивує його, що і в один голос — а красиво!

«Ду-ду-ду, ду-ду-ду!» — а гарно, їй-бо, гарно.

Просяться часом легіні, щоб пустив Олекса до села.

— Хуч на два дні. Ади, засерековатіло та й серенами може переконатиси, шо не пізначно.

Але Олекса невмолимий і не пускає нікого.

— За полонину не знаєш. За дорогу не знаєш. Ту серен — а на полонині шо? Та й серен може си провалити, а доброму слідцеві вистачит оден раз покмітити слід — і вже.

Але от почулося дихання весни. Десь вона, може, вже й прийшла, молода красуня, махнула осяйними своїми шатами, а від того помаху полізла трава з землі, налилися бруньки на дереві, поворушила хвостом головатиця під каменем.

Але тут, у занесеній снігом щілині, нічого того не було видко. Тільки ніздрями чув гуцул, що весна, ади... Вийде легінік на обтоптаний зі снігу пляц, стане, потягне в себе повітря й скаже замріяно:

— О... таки вже весна, браччіки...

Скоріше би, скоріше. Вже й запаси кінчаються, вже забили останню вівцю. Довго її жаліли. Втішна така, ласкава вдалася: кулешку з рук брала, до кожного на посвист бігла.

Нетерпеливість заволодівала легінями. Василь Баюрак згадує свою любаску — жінку Юрка Боброка із Жаб'я,— яка вона солодка та пишна. Орфенюк заявив, що як тільки його випустять звідси — одразу ж він летить до Путилова, а там є красавиця одна.

— Тіло таке біле, браччіки, єк будз.

Та як почнуть один перед одним вихваляти красу й жагучість своїх любасок, то так роздразняться, що на стіну бих ліз.

І все ж додержав Олекса у карності ватагу аж до живного понеділка. А у понеділок устали всі рано, вислухали наказ. Властиво, се було розподілення зарані: Баюрак іде до Дори, до свого батька, і бере з собою трьох волохів, обіцяючи їм іду непогану і молодиць негордих. Олекса з Павлом і Михайлом ідуть насамперед до Стогу, куди має Головач привести нових легінів. Там вибереться кращих, дано буде їм інструкції, а потім Павло собі йде до матері (се він так казав, що до матері, а сам думав про Путилів), а Олекса з Михайлом до Ясеня.

За тиждень по великодню мали всі зійтися в Криворівні й шукати один одного. Бо там було де пристановитися. Брати Федір та Тимко Хазюки — це такі, що дивним

дивом ще сидять дома, коли їм би давно опришкувати. Гелета, Мечівник, Процюк Василь — то все свої люди.

На тім і стало. Обережно вибралися із своєї криївки. Добре приховали вхід до щілини, вкрили: може, іще здасться.

Весело було йти після довгої зимової бездіяльності й хатньої задухи. Хотілося бігти — щоб розправити мускули ніг; хотілося кричати — щоб розправити легені; хотілося боротись — щоб почути силочку в усіх суставочках; хотілося... та мало чого хіба хотілося хлопцям...

Ще таки добра зима була на полонинах, де-не-де зійшов сніг і жовто бурилися плями торішньої трави. Орфенюк збіжить на таку тверду, без снігового покриву плаяму й потанцює на ній, сам собі підсвистуючи. Він наймолодший і найживіший.

Стрибають гуцули з каменя на камінь, як сарни; Михайло скаче, як ведмідь. Він уже майже огуцулився зовсім: в одежі нічого не зосталося степового, вбрав гачі, кептар, сардак. Тільки шапку носив іще козацьку, смушеву. Але не міг після кованих чобіт привикнути до гуцульських постолів, не міг вивчити тої гуцульської ходи, що як іде горами гуцул, то аж наче й землі не торкається.

А Довбуш невтомний. Призбиралося силочки, весна трохи розсіяла сумніви, бо в повітрі пахло трин-травою, і все здавалося одолимим.

— Ой га! Зберу хлопців п'єдесек, та й шо ми хто зробит? Най і сам гетьман коронний іде — будемо видіти, хто подужає,— ци лєцке восько, ци гуцульський топір.

І ще, і ще наддає бистроти ході. Ледве встигає за ним Орфенюк, далеко одстав Михайло.

XXI

От уже й Стіг видно. Величезний, голий, підіймається, як свічник якийсь, серед найдикіших гір на границі трьох держав: Угорщини, Волощини й Польщі. Дикий, відосібнений стоїть, незмінно і віками...

Дійсно найкраще місце для зборів. А от виказала якась біда Пшелуському. Ех, коби знав, який-то прислуживси, по крапелиночці би кров цідив із зрадника.

І вдарила Олексі думка: був же тут Пшелуський раз — чому би йому не прийти і вдруге? Правда, якщо виставити

добру варту, то воно таки не страшно: завжди можна помітити прихід ворога — вдень і вночі.

Але се — як виставити варту. А як ніч? Чи добре я зробив, що призначив Головачеві знову Стіг, а не інше яке місце?

Тривога почала заповзати в серце Олекси. Він круто звернув у праву руку й почав давати велике коло, аби зайти до Стогу з тої сторони, звідки міг зайти й Пшелуський.

Ще подвоїв бистроту рухів. Уже й Орфенюк зостався позаду. А коли почали наближатися до того місця, де можна було сподіватися сліду смоляків,— біг Олекса, як вітер. І Орфенюк, і Михайло махнули рукою й почали йти поволі, бо задихалися.

Видно їм, як Олекса біжить упередь. Рівномірно переступають ноги, мов машина. Так можна бігти без кінця.

Але що це? Отаман став, неначе хто його в голову вдарив. У чім річ?

Орфенюк і Михайло побігли. Те, що вони побачили, справді могло з ніг звалити.

Широкий топтаний кінський слід. Не менш як сто або півтораста коней ішло тут ще недавно. Навіть сніг іще той не розтав, що на ньому видно сліди копит.

Олекса стояв приголомшений.

Що ж це таке? Невже й справді закотилася моя щаслива звіздa й відтепер мене будуть постигати самі невдачі? Невже це кінець моєї боротьби, кінець безславний, непомітний? Був, був Довбуш, а витак дес си дів...

— Де се є Довбуш, шо за него шос не чюти бирше?

— Ой га? То го вже на свікі нема!

— А давно?

— Я знаю? Пхе! Ци мені Довбуш в голові?

А Олексі хотілося слави. Щоб гриміла. Щоб співаночки складали. Щоб знали люди й кланялись привітно. Щоб одне одному говорили: «Се наш Довбуш. Наш капітан на всі гори...»

Підійшов Орфенюк. Дивиться.

Підійшов Михайло. Крякнув і почухав потилицю. Мовчки пішов Олекса слідом до Стогу. Товариші за ним. Враз Олекса знов став і зробив знак мовчання. Орфенюк і Михайло стали. Олекса присів і зробив їм знак присісти. Вони присіли, а Олекса хижими скоками, то перебігаючи, то зупиняючися, подався вперед.

Незабаром почули хлопці його крик: «Стій!»

А кричав це слово Олекса по-особливому. Кінь на задні ноги присідав від його крику, а людина завмирала на місці.

Хлопці, не чекаючи призиву, скочили й побігли вперед. Олекса держав якогось чоловіка. Впрочім, і держати його було нічого, бо він ледве стояв і від страху, і від слабості.

Орфенюк із Михайлом підбігли, тримаючи пістолети наготові.

— Хто ти такий?

Це був молодий ще парубок. Від переляку він не міг говорити. Потім оправився і розповів.

Звуть його Андрій, порекло Пилип'як, родом із Пасічної, а служив у Трибушанах на Угорщині.

— У кого?

— Рік у вихрести Василя, а витак у Бориса у Йванового.

— Довго?

— На Маковієве пушенє скінчилоси дев'іть років.

— А ек ти суди си приблукав?

— Мене узєв Головач... ід вам...

— А ци ти мене знаєш?

— Знаю...

— Видів де?

— Ні, ніде не видів-сми...

— А з чого пізнаєш?

— Так...

— Ну, кажи далі.

— Єк узяв нє Головач, то водив три нни полонинами, ади, плутав слід. А витак звелів присягати на пістолєті, шо я вже буду опришком. Та потому привів аж суда.

— І кіко вас було?

— Шіск... Головач семий.

— Та й вже?

— Ні... Витак зачєли сходитися до него легіні то по два, то по три, ба з інної кечіри, ба з другої та й найпрєталоси нас сорок і три.

— ...Сорок три,— прошепотів Олекса.

З оцими сімома то було би власне півсотні. З такою силою можна було би багато наробити — і от усе пропало.

— Та й так ми ту жили... Ночував-сми коло ватри з Головачеком. Ми мали сир, вівці єлові били, пекли і їли.

— А варту, варту, варту ставили?

— Ні.

— Я так і знав.

Довбуш закрив собі очі лівою долонею.

— Головач казав, шо тут таке місце, шо варти не тра.

— А витак вас напала ровта? Кінна?

— Ає, кінна. Шош троха ми си відбивали, але не всі. Я відбивавси, й мене вранено. Я впав і лише видів, шо Головача смолєки присіли, лиш не знаю, ци го вбили, ци не. Видів-сми лише, шо зброю ви' него забрали — пушку, пістолети і рогатину. А витак знепритомнів я та й кіко так лежев — не знаю... Тепер устав-сми, але йти мені кєшко.

Олекса пішов до місця бою.

Великої битви, мабуть, не було, але все ж лежали два трупи, цілком голі. Видно, смолякам мало було утримання пана гетьмана коронного.

Олекса перевернув мертвих лицем догори. Обличчя були незнайомі.

— Хто то? — питав Пилип'яка.

— Не знаю я нікого, бо ту не було мені знакомих.

Довго мовчки стояв Олекса над трупами. Стояли мовчки й хлопці. Тільки Пилип'як не міг стояти і сів.

— Шо ж,— тихо й роздільно сказав Довбуш.— Тра поховати. Рийте могилу.

Орфенюк і Михайло взялися довбати бартками. Не підходяще було се орудіє для копання землі, й справа посувалася мляво. Олекса сказав:

— Довго так будете копати? Виверніть смереку — і буде вам готова могила.

Михайло подивився на Довбуша й спочатку не зрозумів, як це можна вивернути з коренем таке велике дерево. Але бачить, що Орфенюк не дивується, пішов і собі шукати смереки.

XXII

...Оце, мабуть, кінець... Що зроблю я сімома душами? А нових... поки набереш... та ще які будуть?.. Даремні були всі заходи, даремне пролилася кров. Жодного повстання я не викликав і бачу тепер, що дурним був, коли надіявся викликати...

Низько звісив голову Олекса. Тяжко було розставатися із мрією стількох літ, виводити в тираж усю свою діяльність і сказати собі: всує старався, всує клопотав...

Ну що ж... Видно, доля така. Розпущу отсих хлопців, нехай ідуть, куди хочуть. А сам подамся з Єленою у Молдову. Куплю грунт, і нехай бідна жінка хоч трохи одпочиває. А там далі видно буде. Може, обставини інакше складуть-

ся. Може, вдача людська відміниться, як припруть добре пани... А може, Єлена вмре, бо вже, видко, на божій вона дорозі. Тоді я буду сам, ніщо мене не в'язатиме. Доберу хлопців, яких сам ісхочу, й тоді... Ой, тоді держись, пани.

Підняв голову. Зітхнув. Рішення було прийняте і... якось одразу все по-іншому освітилося. Гляне на хлопців — а вони наче чують все. Гляне на гори і думається: та чого ж я й досі тут? Мені ж уже треба бути в другім місці...

Дивиться, як то хлопці моцуються коло смереки, а вона стоїть. Тільки злегка вершиною шепоче.

Олекса усміхнувся.

— Ано-ко, уступітси.

Хлопці стали набік. Олекса підпер плечем деревину й потис. Тривожно заметалась то туди, то сюди вершина, а в одній стороні коріння, наче щось велике і горбате, почало вилазити з землі. Щось там рвалося у землі, якісь пута, що, мабуть, сковували оте звір'я.

Трудно і важко почала підіймати смерека край свого коріння. Вершина почала описувати дугу величезного радіуса. Спочатку поволі, потім скоріше, скоріше і з шумом опустилася, ламаючи гілля, на землю. Під корінням одкрилася досить глибока яма.

Хлопці дивилися з захопленням. Пилип'як, так той розявив рота і так і зостався. Михайло покрутив головою.

Тіла убитих принесли і поклали в яму. Почали присипати землею, але Олекса припинив.

— Доста! Ше треба смереку присипати. Берітси за галузе.

Хлопці взялися за гілля й почали тягти. Олекса підняв вершок. Потім присів і підставив плече. Потім наче підкинув трохи дерево, бистро обернувся й підставив спину. На широкий чотирикутник кептаря м'яко лягло дерево, як у постіль.

Олекса поволі ступав, хлопці тягли за гілля — і скоро смерека стала рівно.

— Обсипайте землев.

Хлопці обсипали землею коріння й утоптували ногами.

— І що вона — прийметься? — питав Михайло.

— Видев, не. А може, трохи підтримається, коли коріння багато лишилося.

— Та-ак...

Михайло чомусь особливо довго протяг це слово. Потім показав рукою:

— От сюди Польща?

— Польшя.

— А сюди Угорщина?

— Угоршіна.

— А ось туди Волощина?

— Ає...

— Так-ак... Ану, пане отамане, іди сюди на часину — я щось хочу тобі сказати.

Відійшли. Михайло хвилювався.

— Що ж, пане отамане... Видно, у нас тут діла не буде. От скільки я вже тут теліпаюся, а ніякого толку нема. Що з того, що ми ото розіб'ємо пару-другу корчем? Воно, правда, християнське діло, слова нема, але... але це ще не робота. А як де й удається вам що добре взяти, то налітають смоляки, міліція, волоська хоругов — пі-ішла вся здобич ік чортовій матері на куліш. Чи ти нещасливий, отамане, чи ляхи тут у вас якісь особливі, а тільки толку у вас не буде. Оце ти тепер зостався без хлопців — значить, знов нічого порядного затіяти не зможеш.

— До чого то ти все ведеш?

— А до того я веду, що хочу розпрощатися з тобою. Тільки я не хочу так, щоб утікати, а хочу добром, бо все ж ти гарна людина і полюбив я тебе дуже. Тільки тут і для тебе простору нема. От тебе до нас туди — одразу ми би тебе полковником вибрали. Що якби ти справді надумався? Я би тебе попровадив, бо я всі ходи й виходи знаю. Ходім справді.

Довбуш криво посміхнувся.

— Не вийшов би я у вас на полковника. Я тамтого краю не знаю, а тут... Кожна жила моя до йкоїсь кечери приросла. Я дивʼюси на верх, а мені в голові: отут тоді таке було, а тоді таке... Ні... У сім краю й кров моя, і дихане моє. Видорви мене видси — і серце розірветси, витече кров. Ні... Гуцула брати з гір не мож. Нам нічим дихати у ваших долах. Озми пструга і кинь його у помийницю. За мінуту вже буде пузцем ід'горі. Так і гуцул. Отруя для нас — повітря ваших долин. Ми від віків дихаємо отсим-о.

І повів рукою довкола себе, а між пальцями йому перелився срібний потік ароматного повітря. Прозоре, напоєне смолами цілющими, випарами найздоровших трав, воно линулося з оних вершин, з небес, підіймалося з землі й роздувало груди, а вони просили: «Ще... ще такого нектару... завжди... до кінця життя...»

І Михайло зрозумів цей жест Довбуша краще всіх його слів.

— Так... Ну... спасибі тобі, пане отамане, за все твоє добро. Прости мені, може, чим тебе вразив. Я піду звідси на Волощину. Не пішов тоді з Верланом — може би, тепер хазяїном уже був... А може, й знайду там Верлана, якщо живий, або ще наших хлопців яких. А може, наберу собі козаків там таких що ну! І приведу. Отоді ми покажемо панам.

Тричі поцілувалися на прощання — пішов собі Михайло, затягнувши:

Ой гай, мати, ой гай, мати,
Ой гай зелененький,
Від'їжджає з України
Козак молоденький...

Довго дивився услід Олекса, і нащо вже міцна була людина, а дві сльози покотилися з очей. Чи за Михайлом, чи за всім своїм минулим?

XXIII

Олекса повернув на Ясінь, а Павло ніби на Ямну, але скоро скрутив у праву руку й подався на Путилів. Не близький то був світ, а що зробиш...

Сказав Олекса Єлені своє рішення. Думав, оживиться, заблищать очі, кинеться на шию з криком: «Нарешті!» — а нічого того не було. Вислухала так само безучасно, як і всяку іншу вістку, аж Олексі й дивно, й неприємно стало. «Я для тебе он яку жертву приношу, а ти...»

Потім подумав, що це ж його жінка хвора. Нехай видужає— тоді буде вміти й говорити, і радуватися, і все. Тепер розучилася.

Попрощався, казав приготовлятися поволі і пішов.

Коли Олекса попав до Криворівні, Баюрак з волохами бавили там уже три дні.

— Єк же тобі гостилоси? — питав Олекса.

— Єт... Аж нієк... Ховав-смиси через цілий чєс, не показував-смиси нікому. Навіть у церкві не був — боєвси. Волоска ота хоругов клєта вешталаси околицев. А Михайло де?

— Пішов на Волошшіну...

Баюрак свиснув.

— Ой га! Розсипаєтси наше товариство.

Осівся Довбуш у старого Мечівника. Се був давній приятель Олекси, порядний газда, сам би ніколи не пішов в опришки, але цінив Довбуша власне за ідейний напрямок його опришківства.

Так-от від цього Мечівника довідався Олекса таких новин, які відразу змінили усі його плани на найближче будуче.

Почалося з того, що Мечівничка розплакалася.

— Таже знаєте, пане втамане, шо моя дочка була в Космачі за отим Дзвінчуком Стефаном.

— Знаю. Але ж бо вона вмерла.

— А вмерла, прошу пана юнація... А я йшла до Штефана, аби він віно віддав, шо за дочков узєв. А він віддав дурничку, а пару волів та й корову задержєв. «Я,— кае,— гудував твою дочку та й кошт на ню клав...» Та й шо мені тепер робити, я й не знаю... Може би, ви му, пане юнацій, загрозили, ци єк... Бо він і на вас лихо говорив.

— Чкай, жінко,— перебиває старий.— Шо там він ті говорив, то пусте, а от ідім, Оле, набік трошки — я шось енче ті скау.

І сказав таке, від чого закипіла кров у жилах Олекси.

— У Космачі був храм. І зійшлиси у Дзвінчука, ніби у него мого зєтя, Мочернак микуличинський і Дідушка з Річки. Та й зкєв бесіду за тебе Мочернак. Вогорив, шо крайна пора тебе вбити, шо ні смолєки, ні пушкарі ніц не зроб'ют, докив не озмутси за цес справі самі гуцули. «Вни,— кае,— усі тоті полковники — шо вни знают? Ніц вони не знают. Треба гуцулів. Я самий наберу людей».— «А я гроші дам»,— кае Дідушка. «А я й людей дам, і гроші дам, і самий тих людей поведу»,— обзиваєси Дзвінчук. Вни си здивували з тої бесіди, бо звідки у него можут бути гроші? Не такий вже він маєтний. Дідушка, Мочернак — таки-то багачі. Шо супроти них Дзвінчук? Жеба. А й він туда лапу простєгат.

Засміялиси Дідушка з Мочернаком — нібито з жерту, а Дзвінчук: «Ой не смійтеси, газди, лиш слухайте, шо вам іскажу».

І оповів їм справді таке, що мусили мати перед Штефаном респект.

Приходить до хати Дзвінчука не більше не менше, як сам губернатор яблонівський пан Колендовський й загинає таку розмову, що от ми, пани, всі добре зрозуміли, що ніякі

полковники Довбуша не піймають, доки за це діло не візьмуться самі гуцули.

Так пан Колендовський запропонував Дзвінчукові взяти на себе організацію відділу з гуцулів.

— Їм буде платитися щоднини, а коли зловлять Довбуша — кожний дістане добру нагороду. А тобі, якщо ти станеш на чолі, буде ще й осібна нагорода. Така, якої ніхто з гуцулів не має. Я вже балакав з ясновельможним паном воєводою новгородським Йосифом Яблоновським, і він сказав — слухай, що звільнить і тебе, і всіх твоїх потомків від усяких податків, від усяких данин по вік вічний. Розумієш? Скільки не будеш жити сам, жінка твоя, діти й дітей діти — ніхто нічого не буде платити, не буде знати панщини, податків. Воістину королівська нагорода. Ніхто, ніхто з гуцулів не має такого. Пан Колендовський, видимо, знав, що в характері гуцула є оте бажання особливого якогось виділення. Тому підкреслював, що ніхто з гуцулів такого відзначення не має.

Це спокусило Штефана, й він дав згоду. Колендовський обіцяв незабаром виплатити значну суму, а поки що радив підшукати людей.

І от трапляється, що два сильних чоловіка, перші багачі краю, теж беруться помогти справі. Дзвінчук одразу зрозумів, що при такій оказії добре можна поживитися з усіх боків, тому заявив охоту приступити до тріумвірату.

Багачі прирекли зі свого боку поміч, а також участь у зборі людей. І все це було запито добрим могоричем.

Отаке оповів Мечівник Олексі.

Закипіла кров у Довбуша.

— Нехай лєхи настають на наше жикє— ну то вже... Але свої, свої... Я їх не займав, багачів. Я не ходив на їх маєтки, не брав їх вівці. Просив-сми йкос у Дідушки дурничку — терх сиру, а він того не дав. Та я би міг, ідучи з легінями мимо, увесь сир у него забрати, усі вівці, корови, усе майно і саме жикє навіть... Ні... Погано діяв робив. Не треба було милувати багачів... Треба було їх бити, єк гадє.

І чим більше Олекса думав, тим запекліше ворушилася у нього лють на багачів. Ще якби ця вістка прийшла в якийсь інший час, може би, поставився до того Олекса інакше... Але зараз, коли все руйнувалося, коли життя переділялося по половині й перша половина відкидалася як

невдача, а друга ще невідомо яка буде — в цей момент відчути виступ у спину було особливо трудно.

Але й це були ще не всі новини. Пани обвістили ціну за голову Довбуша.

— Лиш добре не чув-сми кіко. За живого ніби тисєча левів, а за мертвого шос менче. То тепер жидки уфатилиси та й будут увихатиси. Не дуже довіруй, з ким маєш діло. Кристенин — і тот си злакомит, а тот доперва...

У Довбуша були не особливо великі стосунки з євреями, але все ж малися у нього свої контрагенти, скупщики, наводчики. В освітленні Мечівника тепер треба було з усім цим народом поводитися обережніше.

Але й це ще не всі були новини. Та скільки ж їх напреталоси.

— Весна, ади. Пани знают, шо опришки си сходє навесні та й... Чув-сми,— каже Мечівник,— шо ніби у кождому селі патрулі будут... Єк день, так ніч ходити. Вже по єнчих селах є, видев, і у нас скоро заведут... А найперше, мабуть, у Жеб'ю, бо то така вже дорога... Ти єк ішов, ше не було?

— Не йшов-сми селом,— понуро відповідав Олекса. Це видимо приходили останні години.

— Ає... Шос на вас пани взлостилиси дуже. Знишшіти хте. Майси на увазі, Оле. Вни вже поставили чертаки по долах, де є ніби пан футкий ци віт. Он у Спасі на Таборищі є чертак, у Зеленици Онуфрак віт поставив чертак на Фешковім городі, над водов. Але му того мало — будуе касарні йкіс муровані. Самий видів-сми. На Валех проти зажонду, трохи повисше. Там має бути ніби воєко піле. А то все проти тебе, Оле. Сокотиси, ой, сокотиси. Перечкай де.

— Я на полонини піду...

— А шо маєш там робити, коли овец ше нема. З голоду ймреш.

— Приховав-сми там у їнному місци бербеницу бриндзи та й бочівку горівки, а муку тут озму.

В ту ж ніч закомандував іти на полонини. Волощуки було підняли голос, що на полонини тепер іти безрозсудно, але Олекса так гримнув на них, що вони одразу притихли. Бурчали там щось собі під ніс по-своєму, але пішли.

XXIV

Олекса пішов на Жаб'є... Постанова про патрулі, видно, есть, але поки влада розколишеться та поки всі оті полковники доп'ють чарку, то можна буде проховзнути на полонини найближчою дорогою.

Іти було мокро, брудно. Земля розтала, і вулиця, єдина вулиця села Жаб'я зробилася непрохідною. Опришки це відчували особливо. Бо гуцул тобі піде у постільцях своїх у сніг, у воду і буде бродити в ній залюбки, але місити постолами грязь він просто не може. Нога мусить бути легка, чоловік має не відчувати її, а тут налипає на ноги по цілому барилу, онучі заліплюються навіки, що їх потім і не одмієш, і не одтріпаєш; чвиркає рідке болото й лягає плямами на многоцінне лудіння гуцульське, а це при тім психічнім успособленню, коли кожна плямка на кептарі сприймається як удар по серцю. Особливо челядь не любить сеї пори. Та й мужчини.

Тому йшли наші хлопці понуро, мов на власний похорон. Несло кожний свої безвідрадні думи, чвиркаючи по калюжах або лаючись сірчисто, коли нога попадала в невидиму калабаню.

Голосне чавкання шістьох пар ніг могло збудити псів, а під собачий концерт іти було би, ой, як невигідно. Кожний опришок це знав, і тому старався робити якнайменше шуму.

Олекса зупинився. Він нічого не говорив хлопцям про патрулі, щоб не викликати всяких непотрібних розмов, але можливість існування патруля й іменно в Жаб'ю все ж зоставалася.

Зоставивши хлопців під покровом ночі коло самого містечка, не доходячи церкви, Олекса безшумно прослизнув вперед.

Але був недовго. Дуже недовго. Назад біг бистро і мовчки наказав легіням лізти під місток. Всі полізли.

Скоро почувся тупіт кінських копит по грязюці. Їхало четверо. Балакали по-панському, нарікаючи на трудність служби й на погану погоду.

Копита застукотіли по виблеках містка. Крізь дірки ляпала грязь.

Патруль проїхав. Довбуш виліз, послухав і пішов круто наліво, звернувши прямо до ріки. Від церкви було досить далеко, то сторожі не почують.

Олексі тепер було ясно, що патрулями обставлено всю

дорогу на полонини. Та ще видиш, се байка, а скільки ж то їх невидимих. Що дадуть тобі пройти мимо спокійно, а тоді сигнал — і спереду одні, а ззаду — другі.

Вже каявся, що повів сюди. Було би відразу Синицями. В Криворівні і бер є, а тепер як його через Черемош перебратися? Черемош весняний, многоводний, бистрий. Тут його вбрід ніде не перейдеш.

Можна було рахувати, що десь коло церковного берега може бути дарабчина. Бо то ж ходять люди до церкви з того боку. Підійшли до ріки. Шумить, реве, б'ючися об каміння, хвилі холодні — і великою масою холоду, неприязні, вітності несе від цієї водяної площі, не видної у тьмі. Дрібно й самітно почули себе опришки, ставши серед ночі над берегом цієї суворої, невблаганної своєї ріки.

Олекса пішов шукати дараби. Дійсно єсть. Тільки не дараба, а дараб'єтко якесь недоношене. Ледве-ледве можуть поміститися двоє. Але добре хоч така.

Дараба є, а дрюка нема. Десь тут він мусить бути, а де його знайдеш серед ночі? А може, й нема? Може, яке дурне йшло та кинуло дрюк на дарабі, а вода знесла?

Пішов один з хлопців, витяг ворину. Важка вона, трудно боротися з хвилями.

Першими подалися Довбуш і Орфенюк. Дарабчина зразу потонула вспід, так що їхати довелося, стоячи по коліна у воді. Довбуш вертить важкою вориною, як легеньким ясним патичком, отже, переїхали бистро. Олекса, не доходячи до берега, передав ворину Павлові, а сам стрибнув.

Захитався Орфенюк і ледве не впав. Для нього ворина вже була тяжка, й поки він переправився, його сильно внесло наниз. Там берег вже був недогідний, і довелося тягти дарабу вгору, талапкаючися у воді. Словом, «приємностей» було багато.

Коли переправлялися останні два волощуки, то вони вмалим не потопилися. Довго лаялися по-своєму, по-волоськи, обтрушуючися, бо попадали у воду й вимокли геть. У одного й шапка попливла. В тобівках вода, в пістолях вода...

А тут іще до того й дощик почав моросити. Та хоч би дощ, одвертий, щирий, а то таке, дощівниця якась. Труситься, як через полотно, зате обіцяє трусити так днів два. І єдине, що хоч трошки потішало,— це що виховзнулися з-під контролів. Нехай собі тепер ходять патрулі.

Ідуть шестеро темною ніччю, а куди — самі не знають. Отаман веде — він мусить знати. Й Оленса, видимо, знає.

З яких ознак, з яких констеляцій каміння, контурів і угруповань — хто знає, а тільки йде певно.

У кожного одна тільки думка — де би обсушитися й обігрітися. Як би добре було тепер десь у хаті на печі або у корчмі веселій, залитій огнями, під звуки флояри би потанцювати та випити яку чарчину-другу — одразу би нагрівся. А найкраще — під теплим боком веселухи, ситої молодиці, що як здавить коліньми, так аж дух захоплює.

І куди він нас веде, оцей похмурий та мовчазний ватажко? Доки так іти мокрому лісом, трусити на себе дощ із смерек, вимочуватися у кущах? Та ну його к чортовій матері із таким життям проклятим.

Почало світати, коли вийшли на полонини. Еге... Холодно й тут та непривітно. Хтось ізняв пишний ковер цвітистий, що лежав на полонинах, і поклав витерту ковдру руду жебрачу, з дірками й плямами. Сірі тумани повзуть, іменно сірі. В літі мрячі, то вони білі й пухкі, як хмариночки веселі. А оце налазить на тебе важкий кисіль якийсь, що в ньому дихати трудно і ходити не хочеться.

Сіли на відпочинок. Волощуки щось хвилюються. Аналія — він веде перед серед них — нараз питає:

— А де то ми нарешті йдемо?

Тон зухвалий, нарвавий, Олекса чує його й умисне задержує відповідь.

— Ідемо обсушитися.

— А витак?

— А витак я іскажу.

— А ми хочемо знати тепер.

— А я не хочу говорити.

— А ми таки си напираємо.

— А я не маю охоти вам казати.

Волощуки притихли. Бо це гра не з ким, а з Довбушем, проявлення сили якого вони мали нагоду бачити не раз. Треба або скоритися, або йти напролом. Аналія вибирає останню дорогу. Рвучко кидає:

— Бо ми ухвалили йти на Герду.

Це було село на угорському боці.

— Там є багачі...— забалакали й інші волощуки. Вони тремтіли внутрішньо, але тим більше хотіли сказати, що думали.

— Нам наобридло ходити, з кута в кут валандатися й нічого не мати.

— Ми хочемо грошей, багато грошей.

— Шо за втаман, шо під ним нічого не заробиш...

Словом, це бунт. Одвертий бунт.

У Олекси все кипіло. Одним ударом кулака він міг би повалити всіх трьох, але він здержувався, навіть у голосі його не чулося дрожі.

— Вам не подобаєси ватажок, то ваша воля йти геть.

— То ми й підемо.

— Прошу. І то зараз! — і пальцем показував їм дорогу.

Волохи потупцювалися-потупцювалися, але слово було сказане, й треба було йти. Мали план відійти під широко розгорнутим прапором опозиції, а виходили під указуючим пальцем і окриком: «Геть...»

Хоч би вилаятися та тим облегшити душу. Щоб так іти геть і все лаячись, лаячись. І чим далі відходити, тим усе голосніше кричати, вибирати гнусніші слова.

Але з Олексою трудно було собі це позволити. Він кладе чоловікові руку на спину, а від того дотику ламається спинний хребет. Тому пішли мовчки волощуки. Не сказали навіть «прощай» товаришам.

Стомленим голосом звернувся Олекса до Павла й Баюрака.

— Може-бесте й ви йшли? То прошу.

Орфенюк промовчав. Йому по молодості здавалося, що він кожної хвилі може піти, буквально куди йому угодно. Оце походив трошечки в опришках, а тепер верне до матері й буде жити собі там, як газдівська дитина.

Баюрак був трохи старший — було йому тогди, мабуть, двадцять два. Він уже тямив, що відхід від Довбуша не така проста річ. Тому сказав:

— Куди нам іти? Ми же з тобов...

— Зо мнов? Ну гаразд...— якось утомлено й безконечно рівнодушно сказав Олекса й опустив голову.

XXV

Пішли. Ішли довго. Завів Олекса хлопців у якусь безвихідну дебру. Там знайшов якийсь камінь. Повернув його трохи — щілюка. Така, що лише пролізти чоловікові.

Поліз уперед. Хлопці за ним.

Довго щось лізли. Часом хід був такий вузький, що ледве протискувалися. Далі стало ширше, а нарешті об'явилася вже досить велика печера.

На диво, тут було сухо. Звичайно в таких печерах за-

вжди вогко, стіни мокрі, пісок під ногами теж, а тут — як у хаті.

Олекса викресав вогню, запалив люльку і, пихкаючи люлькою, почав придивлятися до стіни.

На уступі каменя стояла лоївка з лоєм. Він засох, але не висох весь. Олекса розім'яв і засвітив. Одразу стало веселіше.

— О, прошу розгоститися.

Опришки скидали тертілу й мокру одежу. Олекса поліз у кут і почав швиргати звідти тріски, суччя, дрова.

— Кладіт ватру.

Ця робота всякому гуцулові мила — тож за малий час весело потріскувала ватра. Так гарно було простягнути до вогню холодну ногу, витягши її з розбухлих онуч.

Оглядали печеру при світлі. Вона була висока, й, видимо, десь там мала вихід для диму, бо він не осідав низько.

Олекса поліз у другий кут і витяг звідти бербеницю бринзи та бочівочку горілки.

Скоро закипіла вода в казаночку, всипали муки — і вивернули гарячу, запашну кулешу. А коли ще випили трохи з бочівочки — одразу якось стало спокійніше.

— Ой га! Ше нашої не конец.

Олекса заповів, що пересидять тут деякий час, поки Пшелуський заспокоїться. Побачить, що варти нічого не досягли, подумає, що Довбуш або вбитий де, або втік.

— Побігає, побігає за нами... Він і не знає, шо нас лише трохи.

Опришки засміялися. Їм було приємно відчувати, що от їх тільки троє, а за ними ганяються сотні, не сплять ночей, виставляють варти, тоді як вони, опришки, сплять собі спокійно у сухому.

Олекса багато оповідав молодим хлопцям із того багатства, яким наділив його отець Кралевич. Дивувалися легіні непомалу всяким відомостям з астрономії, фізіології й усяких інших наук. Дещо було таке, чому можна було вірити, а дещо таке, що вислуховувалося з пошаною, а потім підморгувалося товаришеві — шос брехнув наш ватаман легко...

Наприклад, земля крутиться. Та який дурень міг би тому увірити? Таже ми усі попадали би...

Зрештою, і сам Олекса, хоч і вимовляв ті слова твердо, а все ж, рахуйте... єкби то сказав чоловік... шо вно, варе, так... лише...

Показував дива своєї печери. Насамперед звертав увагу

на тихий, але безперестанний шум, який не вгавав день і ніч. Ніби десь тут текла велика ріка й хвилі її вічно хлюпощуться об скалисті береги.

Потім вів хлопців у глибину печери. Там одтикав якусь діру, засипану галуззям, закладену шуваром, мохом.

Обнажалася дірка, й звідти одразу починало віяти холодом. Шум води ставав виразним і цілком оприділеним: десь тут тече у темноті вода.

Лізли туди в діру і вилазили в іще більшу, прямо вже величезну печеру. Олекса наказував обережність.

— Дивітси тепер під ноги...

Хлопці зупинялися — і з острахом відскакували. Прямо під ногами розверзалася якась бездонна пропасть. Хлопці шукали під ногами гілляк, бо Олекса казав, що натягав сюди дерева без кінця. Світили вниз, але не могли освітити нічого: чорна бездонна яма не показувала нічого, окрім тьми.

Попробували кидати туди засвічені галузки, але вони бистро гасли на льоту.

— К'би так смереку запалив та кинув...

— Нічого не буде,— відповідає Олекса.— Я пробував усеко — гасне оннаково. Таке галузє-сми метав, йке принести міг,— нічо. А лізти нема єк, я теж пробував.

— А як ти знав за цесу печеру? Сказав ті хто?

— Ні. Я самий і знаю. Зимував я ту.

— Ов!.. Таже страшно.

Довбуш посміхнувся.

— Чіму? То же не страшно зара.

— Зара ту люде... А як самий — не був би сми тут анізащо.

— Ано-ко, дивітси теперка ішє.

Довбуш узяв великий камінь і кинув його у безодню. Камінь летів досить довго і з силою бухнув у воду. Чути було, як піднявся фонтан бризків, і вони потім, дзвенячи, падали назад у воду. Було якось і солодко, і жутко.

Хлопці самі почали шукати каміння й кидати його в безодню. Олекса відвалив величезну брилу й держав її на гостряку.

— Ано-ко, дивітси тепер...

Пустив руку — і здоровенна каміняка рванулася вниз. Рахнуло так там десь унизу, що Орфенюк аж ухопився за Олексу.

— Пху...— аж сплюнув Баюрак, скидаючи з себе наглий напад страху.— Такого ше сми й не видів ніколи.

— Ого! Я ту такі печері у Чорногорі знаю, шо ще дивніші.

І це не була похвалка, бо таки справді Олекса Чорногору знав.

Так просидів Олекса із хлопцями коло двох тижнів. Сиділи би, може, й ще, але харчів не стало.

— Тепер уже, видев, мішенники поприганєли худобу на полонини — мож коло вивчєрів харчуватиси.

— То не є безпечно. Вівчері можуть дати знати своїм газдам, шо ми проходили й так нас мало.

— Нічо, нічо. Тут газди все такі, шо мож вірити. Семердинюк Василь, Митник... Сі не зрадє.

Коли вилізли на чисте повітря, була ніч. Як Олекса пізнавав зміну, хто його знає, а тільки не вивів хлопців серед дня.

— Бо то тра приховати. Може, ше си здаст,— і привалив діру каменем. Тепер і хлопці, прийшовши сюди самі, навряд би серед мільйонів кам'яних глиб знайшли саме ту, що треба відвалювати.

Широко розкривалися груди, вливалося через них цілюще повітря до організму, мов повна ріка несе дари свої великому морю. Над головою ясніли звізди. Співала ота особлива полонинська тиша — і хлопці якось заспокоювалися. Останніми часами все так тривожно: нічні засідки, погоні, небезпека... Тільки сила Олекси, його уміння ні на хвилину не стерятися — тільки се держало хлопців, як держить потопаючого бревно, що за нього він судорожно вчепився закарлюченими пальцями.

Аби не дразнити полонинських собак серед ночі, поляга-ли тут — перечекати до рання.

Довбуш не ліг обіч хлопців, а пішов деінде. Під землею лягали всі разом. Там інші закони.

Коли опришки прокинулися, сонце вже зійшло. Полони-на була зовсім не та, якою вони бачили її, залізаючи до тієї своєї печери. Трави зеленіли кругом, ніде ні шматочка снігу. Вгорі літав орел. О, тепер зовсім інша річ... А ще пройшли трохи — і вчули голос трембіти. Праведні душі трубі архангела не зрадіють певне так, як зраділи опришки цим звукам. Олекса прислухався.

— Се на Семердинюковій полонині,— оприділив він.— Ідем туди.

Вівчарі стріли хлопців із погано скритим страхом, але скоро заспокоїлися, побачивши, що лихого нічого не буде.

Олекса розпитував, чи стоять іще патрулі й де сам Пшелуський. За Пшелуського вівчарі не знали казати, що ж до патрулів, то говорили, що їх видано-невидано по всіх селах. Та всіх чіпають, вирви вимагають. А не даси — б'ють.

Олекса звернувся до Орфенюка:

— Ано скоч подивиси, ци не йдут наші легіні.

Орфенюк, не розуміючи, витріщив очі. Баюрак був догадливішим.

— Зара піду.

І побіг. За якийсь час прийшов.

— Не видко. Видев, на інчу полонину пішли.

— Но, най ідут. Вни знают, шо ми тут. Єк треба буде — який прибігне.

І жили тут наші кілька день. Трохи помагали пастухам, а більше лежали горі черевом та вигрівалися. Таки відвикли трохи від роботи й вона їм смерділа.

Ватаг посилав у село одного з пастухів. Олекса міг думати, що хлопець, не дивлячись на всі накази, може комусь сказати, шо от на полонині Довбуш сам третій. Тому перед відходом пастуха звернувся до своїх хлопців.

— Но-но, йдім до товариства та треба й нам посуватиси на села. Доста ми вже ту бавили.

Хлопці прощалися з пастухами і йшли. Але не на села, а далі на полонини. Так пожили трохи у Валищука Василя, потім у Митника.

Коли Митникові його вівчар переказав, що Довбуш гостить у них і легко його можна піймати та дістати обіцяну нагороду, Митник злаяв дурного вівчаря й звелів мовчати.

— Як вернеш, то Довбуш буде ше у нас, то лиш іскажи, шо я просив, аби моїх кітлів та рушниць не брав. Най їде, шо хте, най б'ют баранів — то все байка. А без кітлів та рушниць я каліка.

Але доки ж так сидіти на полонинах? Воно приємно, звичайно, але так і до віку можна чекати. І Олекса рішив іти. Втрьох не трудно було прохопитися через які хочеш патрулі.

Оповів хлопцям свій план помсти на багачах.

— Єк свої вже на нашу голов важут, то вже... Треба їм показати, шо то є. Ідім почерез Скупову на Річку, там зайдемо Дідушку. Витак Мочернака, витак Дзвінчука у Космачі. Най си варуют богачі. Я їх не займав... Я не

ходив на їх вівці, на їх добро... А тепер — най си начювають... І усім буде таке.

Сильно олютивси Олексючьок на багачів.

XXVI

Пан Пшелуський теж почував себе [погано].

Головна річ, що занадто він хвалився, виступаючи проти Довбуша. Казав навіть, що відчуває певну образу гонору, що його, полковника, посилають проти якихось хлопів.

— Чи моя шабля не згодилася би проти шведа або москаля, що її пан гетьман уживає на якогось хлопа? На хлопа треба йти з нагаєм, а не з шаблею.

Потішав себе тільки тим, що це буде недовго. Як той казав: «Не довго бавився, а справився добре...»

Кум підсміювався й єхидно співав охотничу пісеньку «Сидить заєць на межі, а мисливці про нього нічого не знають».

Пан Пшелуський сердився.

— Чого співаєш? Чого співаєш? Ось побачиш!

— Отже ж і побачу. Ти думаєш, що в горах так само, як тут. Ого... Попотієш іще, нім ти того Довбуша зловиш.

Коли трапилася та перша удача, пан полковник набундючився поверх міри, але кум зостався на небитих позиціях скептицизму.

— Ну що з того, що ти піймав п'ятьох? Півтораста вас душ два місяці їздили і п'ятьох піймали. По тридцять душ на одного опришка. Признайся, що хвалитися тут іще нема чим. Тридцять озброєних кінних їздців, дістаючи повне і немале утримання в стані піймати за два місяці одного рядового опришка. Та навіть і не опришків, а новачків, які ще й пороху не бачили, ще не вступали до ватаги Довбуша. Їх би пустити треба, а ви їх повішали. А сам Довбуш із своєю гвардією цілий і давно вже замість страчених п'ятьох має свіжих двадцять п'ять легінів.

Пан полковник знову сердився, знову вихвалявся. Але коли минув рік — а Довбуш на свободі, минуло два — а Довбуш на свободі, і третій вже розпочався — а Довбуш усе ще на свободі. Тривога почала заповзати в серце пана полковника, як би йому не пришили союзу з Довбушем...

Пан полковник признавався вже часом, що прямо тратить надію.

— Того зухвальця... от-от уже тримаю в руках, а він як вуж вислизне і знов розбиває.

Я маю відомості, що він тут, обставлю своїми всі дороги, стежки — а він чорт його знає, яким способом виховзнеться і вже розбиває десь далеко в тилу. Прямо сатана якась, а не чоловік. Два роки я за ним ганяюся, розіб'ю його хлопців, позабираю, повішаю — а він усе на свободі, усе наче сміється з мене. І я вже, коли хоч, прямо не знаю, чи я таки піймаю його колись. Хіба, може яким трафунком.

А оце почув пан Пшелуський про змову багачів гуцульських, так і зовсім йому це не подобалося.

«Та й справді. Як вони організують своїх гуцулів, таких, що їм ні указ, ні всякі там молдавські та угорські кордони, що не заявлять, як мені смоляки: «Ми втомилися й більше не можемо...» — а підуть із метою чогось добитися. То це ж вони, чого доброго, й піймають отого славного Довбуша... А я два роки ганявся за ним... Тоді до Станіслава хоч і не показуйся. Засміють, навіки засміють...»

І пан Пшелуський рад би перерватися, рад би подвоїти, удесятерити свою енергію, аби тільки не дати вирвати у себе трофей, але що тут можна зробити? На що тут придасться збільшення енергії? Узяти порожнє колесо й замість десяти оборотів закрутити його на сто — все одно толку не буде.

— Що можна ще зробити? Таж виступив, як ще сніг був. Ще опришки висиджувалися собі десь по своїх логовах, на шкірах, а ми вже лазили по полі у снігу, ставили патрулі, ночей не спали, стежили — а його нема. І чую, носом чую, що він, скурвий син, тут, що нікуди не пішов і тільки дратує мене, не даючи знака. Ну, та ладно — я все ж тебе перехитрую.

І рішив звинути всі патрулі, дати Довбушеві можливість проявити себе, аби хоч таким чином напасти на слід. А тим часом звідати отих багачів та подивитися, чи справді у них там що серйозне, чи дійсно вони такі вже небезпечні «союзники».

Може, я даремно й турбуюся. Може, й у них так само ні чорта не вийде, як і в мене.

Ясинівський патруль доніс свого часу, що бер на Красношіллю знесла вода, отже, потрапити на той бік можна лише устеріцьким мостом. Але це не був вихід, бо устеріцький міст стояв понижче того місця, де сходяться Білий і Чорний Черемоші, отже, мостом потрапиш хіба на Довгополе, а на Краснопілля якби хотів, то треба знову-таки переправ-

лятися через Білий Черемош, йти без дороги по непрохідних скелях. Чорт би взяв цей край увесь, що він непрохідний, а люди в ньому — невловимі.

Впрочім, пана Пшелуського чекала приємна несподіванка: люди поставили бер, отже, переїзд був свобідний. За бером царинка. Така весела — аж сміється, аж кличе відпочити. Молодиці є такі на світі, що як гляне на чоловіка, то стільки тим поглядом наговорить, що тільки слухай.

Впрочім, пану Пшелуському ніколи розглядатися по царинках. Зрештою, він їх цінить постільки, поскільки вони зможуть постачати паші для коней смоляцьких.

Через рожеву від сонця дорогу лягають упоперек тіні дерев, і здається тоді, що величезна драбина лежить на землі, ген простягається з темними щаблями.

Потік круто завертає наліво. Дорога перейшла через воду таки прямо, а потік уже далеко шумить ліворуч.

Але от що дивує пана полковника: таке велике село, оця Дідушкова Річка, а ні одної душі не побачив, он скільки вже проїхав. Мов вимерли люди. Баба тільки якась. Пан Пшелуський крикнув їй, а вона влипла у вориння й тільки показала рукою вперед.

От церква і горб, де обійстє Дідушки, хата в гражді. На горбі й кругом чомусь повно-повненно народу, а ні хати, ні гражди, нічого нема, лиш стовпом дими.

XXVII

Вдарив коня острогами пан полковник і поскакав.

Одно величезне пожарище на місці Дідушкових буді-вель. Люди блукають по згарищу, щось витягують. Хлопець, Дідушків син, стоїть, плаче.

— Що таке?.. Що це?..

Двадцять голосів одразу обізвалося. Довели до відома пана полковника, що се Довбушева робота.

— Не вийшов великов ровтов, а самотретій си євив.

І в тоні, як говорилося оте «самотретій», чулася якась гордість. А от ти, мовляв, два роки дві сотні за собою водиш, та нічорта у тебе не виходить. Впрочім, це, може, тільки так панові здавалося.

— Давно?

— Сночі.

— Ну, як сночі, то вже гнатися пізно.

Стоїть пан Пшелуський, і протилежні почуття ворушать

його душу. З одного боку, досадно і стидно, що от знов під самим носом Довбуш зробив, що хотів, а ти приїздиш лише на згарище, в пустий слід, як і завжди. А з другого — таки приємно було почувати, що Довбуш уже з одним розправився.

— Це ж він головний філяр повалив. Що ті без Дідушка?

Зліз з коня, пустив людей вільно, а сам почав робити допрос. Велів скликати наймитів.

— Ти як ся називаєш?

— Волощук... Семен Волощук...

— Тутешній?

— Ні... Я з Лючі... ніби з-під Сиготу... То на Угорщині, проше пана...

— А як же ти тут опинився?

— У нас голод, то я пішов суда шукати роботи.

— А може, опришків шукати?

— Ні... Боже, борони... у Косові на торзі здибав вуйка... Кіндераш си називає... то мій вуйко з-за гір. А він уже кілька рік служив у Дідушка. То він мені і порадив: «То,— каже,— газда великий, у него отари, наймитів лиш давай...» То я й прийшов суда і наймився...

— Давно?

— Два тижні тому.

Пшелуський звертався до оточення:

— Правду він каже?

— Все правду. Все так...

— То ти був тут, як Довбуш нападав твого газду?

— Ає, ає... Тут, тут...

— Як же це вийшло? Тільки кажи правду, а то знаєш мене.

— Та ми доїли саме вівці під вечір. І Йван цес (показав на хлопця, Дідушкового сина) теж із нами був, помагав доїти. Дивимоси — прибігає йкийс легінь. Ми перестали доїти, дивимоси, шо буде далі. А він крикнув на нас: «Лишєйте молоко з дійничками та йдіт ід'хаті!» А Робчук тогди...

— Який Робчук?

— А цес, Павло. А йди суда. Пан кличют.

Із товпи виступив один.

— Ти Робчук?

— Я.

— Ти теж служив у Дідушка?

— Ає. Був-сми старшим при наймитах.

— Ти теж усе бачив?

— Ає... Видів-сми усе.

— То кажи ти.

— А шо маю казати? Прєтав-сми набіл, єк тот надбіг. «Лишейте,— кае,— молоко...» Я му кау: «Єк же то, лишєти? Можут пси надбігти, самі вівці обернут, то,— кау,— так не йде...» А він тогди, опришок тот, вдарив мене бартков, оту-о. Я му кау: «Шо б'єш? Я лиш си наймит. А то син Дідушка»,— і показав на Івана. А він тогди, опришок, до Івана. Узєв го за потилицю й питаєтси: «А де твій дєдя?» А тот тогди лиш: «Не знаю. Ци у Кутах, ци на селі». А опришок тогди люто: «Шо брешеш? Гадаш — не знаю? Я від рання на вас чатую». І вдарив хлопцє балтов по голові. Хлопец упав. Я вже гадав, що неживий. А опришок тогди до нас: «Єк, кажу вам, д'хаті йдіт. А не мете йти, й вам таке буде, єк цему хлопцеві». Шо ми мали дієти? Ішли ми д'хаті. А в хаті він звелів нам усім лізти під лавицю.

— І ви лізли? — вирвалося у когось із товпи.

— А шо робити, єк у него і пістолі, і рушниця, і балта, а у нас і прута в руках нема.

— А де ж справді був Дідушка? Невже в Кутах?

— Нє. То хлопец лиш так ісказав. Газда був коло варти. Вівці там стригли, то він коло того.

— А як же Довбуш його знайшов? Ви сказали?

— Ні. Ми не говорили. Бігла дівка, а опришок переймав, ударив раз у лице, то вна й сказала. Аж ту і сам Довбуш прийшов ішє з одним опришком. Чорний такий, низький. А тот перший білєвий, молоденький. Довбуш посилає того білєвого: «Іди скажи Дідушці, най ідет ід'хаті. Пан, скажи, йкийс приїхав». Тот білєвий побіг, а Довбуш із тим чорним пішли д'хаті.

— А хто був там, коло Дідушка?

— Та були наші наймити. Отцес Марко був.

— Ну, тепер ти кажи. Я хочу знати все від очевидців.

— Та й що... Прибіг тот білєвий ід'нам. Каже газді: «Іди,— кае,— до пана, твій пан приїхав із Кутів». А газда тогди: «А йди собі. Або мені пан дивний? Не маю чєсу».—«Та-бо йди. Казав — конче...» —«А ти, панський наймитчуку, ше меш мені тут... Забирайси гет із своїм паном, бо кутюгами му травити». А опришок тогди вдарив газду плясом сокири по голові. Але газда були моцні, то не впали, лиш таки до опришка. Узєли го попід сили, а на мене кричют: «Не дай мене». Я підбіг до опришка та

й ухопився за ліву руку, а він мені балтов по голові. О, знак,— і нахилив голову, показуючи велику гулю. Сам гигикав при тім, наче йому було весело, що таку здоровенну гулю заробив.

— І що ж тоді?

— Укік-сми, ги-ги-ги...

— Добре. Тепер ти, Робчуку, кажи.

— Та й шо? Привів тот білєвий газду д'хаті, а Довбуш тогди: «Ага, пане Діду! І ти тут. А я ті не присилав на знак чепелика, аби ти мені дав терх сиру? А ти не дав та ше казав, шо мою голов даш до Станіслава?» І вдарив балтов у груди, аж газда застогнав. «Пізнаєш мене, Олексу? На, рубай мою голов! Обіцєв-єс повен наголовник червоних, аби мене ймили. А от я тебе скорше ймив... і вдарив другий раз так дуже, що газда впав і сконав... Опришок, отой чорний, припав із пісюлєм, хтів ше стрілити, але Довбуш не звелів: «Не тра гуку робити».

А тут білєвий тот веде сина Дідушкового та й цего Андрія із жінков. Довбуш завидів сина.

«Ано-ко з'єжіт їх двох, дєдю із сином, плечима». Іван плаче, бо гадає— смерькь. Але опришки поклали го на землю й з'єзали з дєдем. Довбуш тогди узєв за посторонки однов руков, піднєв їх обох високо, трусит там ними угорі й кае: «Отак в'єже Довбущук, пане Діду».

Та й шворкнув відтак ід'землі.

Пшелуський зробив великі очі.

— Підняв таку тушу, як Дідушка, однією рукою? Із сином?

— Ає... Бігме, Боже... Самий-сми видів. Та й оці всі виділи.

Наймити загули, що справді так було. Пшелуський тільки хитав головою.

— А як же він кинув їх, батька із сином, на землю, а син живий зостався?

— Бо він, проше пана, попав на зверхє, Іван ніби. А коби успід — і мокрого би си не лишило. А так лиш линви пукли та й устав він із дєді, ніц му си не стало. Тогди Довбуш до него, до Івана: «Де ваші коні? Мені тра пару коней». А Іван кае: «Не знаю... Дес, видев, у царинках». Тогди Довбуш до цего Андрія: «Іди за кіньми». А цес Андрій: «Я,— кае,— мельник, а не слуга».—«О, йкий ти великий пан»,— так сказав Довбуш та вдарив Андрія балтов, аж тот упав. Андріїха скричєла, а чорний опришок її балтов, аж і вна впала. Потому до нас — і до

мене, й до цего Семена: «Вилазіт з-під лавиці та йдіт по коні».

Ми побігли по коні, але таки-сми направду не знали, де коні, та ходимо царинками, шукаємо.

А Довбуш тим часом велів палити домівство. Виходячи з хати, заковтав бартков по лавиці й ізрик до всіх наймитів: «Чуєте! Аби-сте за мнов не гонили. Та й не кажіт нікому, шо я був...»

Опришки вже підпалили хату, пішли палити стайню — аж там коні. Довбуш узєв пару коней, велів Дідушковому синові йти за собов.

Пшелуський підманив до себе хлопця.

— То тебе Довбуш узяв із собою?

— Ає...

— Ну. А потім?

— А витак пустив... «Вертай,— кае,— ід'хаті. Та як будеш,— кае,— отаманом, то абе-с за мнов не гонив».

Пшелуський звертався до наймитів.

— А на тих коней Олекса клав здобич? Гроші, одежу — усе? Клав?

Всі слуги підтвердили, що не брав Довбуш ні одної тріски. Здвигнув пан Пшелуський плечима і не міг зрозуміти.

XXVIII

Олекса бистрим маршем ішов до Ясеня. Йому здавалося, що тепер, коли все вияснилося, коли від подорожі відділяє всього кілька днів, Єлена, мабуть, опритомніла й буде тою самою, якою була давніше.

Але перемін жодних не помітив. Та ж байдужість, та ж рівнодушність. Їхати, то їхати, а зоставатись, то зоставатись. Все одно.

— Ти рада, Єлено, шо таки врешті на твоє вийшло?

— Рада...

Але в погаслих очах не світиться ні радість, ні смуток. Гірко Олексі. І знов таке почуття, що жертву не оцінено. Коли б не Єлена — таки ж не кидав би своєї справи. То байка, що Пшелуський та інші. Набрав би ще людей і воював би. І коли тепер віддав поле, а з ним і честь ворогові, то се виключно ради Єлени — так бодай здавалося Олексі.

І от всі ці жертви не оцінено... Можна було їх і не приносити.

Але раз слово сказане — треба його держати. Велів жінці збиратися, бо вона ще нічого й не розпочинала. Сам їй помагав — і вже переймався хазяйськими інтересами. Опришок, як у нього що ламається чи псується, не робить собі з того жадного фрасунку. «Ет. Пусте. Ше добудемо...» Коли ж що ламається у газди — сей не може собі того простити: значить, не доглядів або не вмів.

Навіть у гості пішов Олекса разом із Єленою, так ніби вже був газда, а не опришок іще. Ващук Федір справляв хрестини, то запросив і Довбушів обох.

Зійшлися люди, все так по-смирному, спокійно, без оприського гуку, без стріляння. Відвик якось Олекса...

Оприська гулянка гучна, інтенсивна. За пару годин опришок хоче набутися на цілі місяці, отже, йому треба, щоб кожен мускул, кожен нерв не зосталися в бездіяльності, кожне найменше почуття щоб було задоволене. А тут сидять люди, балакають, зрідка випʼють, знов балакають. Знаходять приємність іменно в послідовності цих процесів.

— А знаєте, пане ватажку,— говорить між іншим Ващук. Він уже підохотився трохи, частуючи.— А знаєте, кого-сми видів у коршмі, єк ходив за горівков?

— А кого?

— Сигіцького Дувида.

— Ов!

Дувид — то був відомий сигітський і ясенівський пачкар, котрабандист і один із контрагентів Довбуша. Частенько скуповував у Олекси всяку здобич і непогано платив. А головне — не торгувався «єк жид». Натура була широка.

Олекса згадав, що Дувид зостався ще винен кількадесят левів, отже попросив Ващука закликати Дувида сюди.

Ващук пішов і скоро явився з Дувидом.

Се був високий барчистий єврей із смілим поглядом, рішучими рухами. Він ніс наповнені чимось бесаги. Увіходячи до хати, став на порозі і, наслідуючи найкрутіший акцент своїх земляків, наспівував:

Олексички Довбушю,
Ти не знаєш, що везу?
А я везу куничкі,
А я везу білички,
Ще й рибке суху.

І реготався на всю здоровенну й широченну свою глотку.

Гуцули теж сміялися, бо це був усім відомий анекдот про одного єврея з Маняви, який усе хвастався, що Довбуша не боїться, що він завжди його обдурить та й таке.

То він раз їхав додому із крамом, і вже йому зосталося дуже близько. Він навіть посмілішав настільки, що заімпровізував собі пісню.

А Довбуш вийшов з-за кущів і забрав у нього весь товар. Просто тому, аби доказати, що Довбуша декому таки слід боятися...

Це стало скоро відомим по всій Гуцульщині, і не раз у корчмах підохочена гуцулія підспівувала своєму орендареві: «Олексички Довбушю!»

В устах Дувида, що був сам євреєм, це звучало особливо пікантно, і гуцулія реготала.

Товариський і веселий чоловік був сей Дувид. Одразу став членом компанії, частував усіх горілкою, що приніс її цілий боклаг, висипав із бездонних своїх кишень ласощі для жінок, снівав гуцульських пісень, співав єврейських. Ващук нахлестався вже досить і просив Дувида, аби той його лаяв по-єврейськи, аби послухати, як то воно виходить.

— Найпущими словами, лиш аби по-жидівському.

І Дувид почав сипати найтяжчими прокльонами ще за часів Авраама й Ісаака, перехованими у вічних традиціях тулацтва, підсиленими в Іспанії й розквітлими до махровості вже на Русі.

А Федір уважно слухав, піднявши вказуючий палець догори.

Коли йому се набридло, предложив помінятися ролями.

— Ано-ко, типер я тебе по-нашому.

Та як запустив, то жінки вже й вуха затикали і реготали, аж качалися і просили перестати, але запаси Федора були невичерпальні, й він садив, захопившися блискучістю власної імпровізації.

Взагалі було весело. І тільки одна особа тут наче з іншого світу — це Єлена. Сказав їй чоловік іти в гості — встала, готова йти. Здивовано сказав їй, що треба ж убратися, в люди йдучи,— убралася не цілком дбало. От прийшла, сидить. Дадуть чарку горілки — вип'є. Ще дадуть — ще вип'є, але, видимо, це не робить на неї жодного впливу. Тільки біле обличчя почервоніло трохи.

Вже коло неї газдиня й газда, сусіди, а вона відповість, що запитають, або подякує і знов мовчить. Так і махнули на неї рукою, веселилися, як хто вмів.

Дувид усе частує Олексу.

Воно ніби так і підходить за ранґою, але-бо в його настирливих частуваннях Олекса ще щось відчув. Здалося, ніби Дувид для чогось хоче зробити Довбуша п'яним. А сам не п'є.

Олекса рішив вивідати, що в Дувида на думці. Тому почав удавати оп'яніння. Це було тим легше, що таки й справді було випито чимало. Чим далі, тим Олекса був п'яніший, і нарешті розварився зовсім.

Тоді Дувид відвів його вбік і почав здалеку. Олекса знав, що у гуцулів така вдача, і оце гуцульські євреї перейняли — чим важливіша справа, тим більше здалека її починають, особливо, коли справа делікатна.

От і Дувид почав скаржитися на тяжкі часи, на погані заробітки, на загальні утиски, які от, мовляв, торкнулися і вас, пане отамане.

— О, я знаю, єк то за вами, пане Довбуш, вганяють, знаю. І смолєки, і волоська хоругов, і надворні міліції, а оце і на Угорщині, й на Волощині приготовлено на вас дещо. Знаю я, все знаю... Знаю, може, й те, чого ви не знаєте,— нарозспів казав Дувид і моргав одним оком.

Очевидно, натякав на спілку Дідушка, Мочерняка, Дзвінчука. Олексі хотілося сказати: «А я знаю те, чого ти не знаєш»,— але задержався і вдавав п'яного далі.

Нарешті Дувид підійшов до суті. Показалося, що він хоче взяти підряд на Довбушеві рабунки. Пропонує зараз більшу суму, а за те Довбуш віддасть Дувидові усю здобич, яку здобуде за рік, властиво, за сезон, у польськім краю.

— Я знаю, що я стрічу, я знаю, але я вас люб'ю, пане ватажку, і хочу вас піддержати, бо коло вас трудно.

Гендель собі був як гендель — кожний хоче заробити — але чомусь Олексі стало наче гидко від того. Та проте він рішив гроші від Дувида таки взяти, бо грошей треба зараз. Є там приховані в різних місцях гроші, але то нехай на тяжкий час. Та ще за ними йти — а ці самі в руки йдуть.

Вдарили з Дувидом долонями, запили могорич. Дувид сказав, що завтра принесе частину грошей, а частину згодом. Довбуш поставився рішуче: або всі, або нема згоди.

— Ти знаєш, єкий мій рабунок. Мій рабунок такий, шо відразу тисяч левів. От єкий мій рабунок. Я єк піду куда — я вже знаю. О, я вже знаю це.

І почав немилосердно хвастати. Це було так по-гуцульському й так похоже на п'яного, що Дувид не міг мати жодних сумнівів і згодився виплатити всі гроші не завтра,

а таки зараз, в надії, що п'яного чоловіка можна буде обшахрувати.

Пішли до Олексової хати, й там серед ночі Дувид бистро сипав і рахував гроші. Але общитати йому Довбуша не вдалося, бо кожен раз як цифра мала тенденцію перескакувати, Олекса хапав за руку Дувида й вказував на помилку. Дувид аж розсердився й останні гроші то вже рахував незадоволено. Потішало тільки те, що в загальному гендель був удачним.

На слідуючий день Олекса пішов з хлопцями до Ямної. Хотів зробити сестру посередницею зв'язку з краєм.

Баюрак просився скочити на одну добу до батька, до Дори. Не знати тільки, чи се говорили синові почуття. Батько у Василя був зух, господарство його нудило, й тягло більше опришківське життя.

Олекса відпустив його, але тільки на одну добу.

— Єк прийдеш, підемо до Мочернака, відтак на Дзвінчука — й конец.

Самим Олексою почала вже оволодівати нетерплячка. Скоріше би вже закінчити й розпочати нове життя. Відлетіли вже кудись далеко всі плани, всі опришківські настрої. Оце з багачами хотів закінчити тільки тому, що слово було сказане. Онуфрака би ще помацати, чим він пахне. Може, і його до цієї компанії прирахувати. Але Олексі було спішно, і він на Онуфрака махнув рукою.

У Ямній було мало що робити. Сестра нарікала на Олексу, що він збавив їй дитину, потягши у такий талан паскудний.

— Але не бійси, сестро: скоро я ті твого сина поверну,— й оповів їй своє рішення.

Думав, що сестра зрадіє, а вона почала лаяти його.

— Стєг го з газдівської дороги та кидаєш. То він хуч при тобі був, я знала, шо таки ти го доглєнеш, а тепер куди він? Д'хаті му вертати не мож, від газдівства він уже відбивси. Ме шукати йкого єнчого втамана, та ше го вб'ют.

— Тобі й так не догодиш, і так не догодиш.— Але ти за ним, йк за малов дитинов? Він, Богу дєкувати, вже такий, шо й сам себе прогодує.

Але матір уговорити було трудно: їй все здавалося, що Павлик ще хлопчик і без мами він ніяк обійтися не може.

Вернув Василь. Переночували й пішли на Микуличин.

Мочернака застали сонного й так сонному й одрубали голову. З майна Олекса нічого не брав. Хлопці взяли, що

попадалося під руку: рушницю, котел, кілька талярів, але більше Олекса не дав нічого брати, велів палити хату.

Це все зробилося так бистро, що завзяті микуличинці не встигли й збігтися. Позбігалися вже тоді, коли хата надобре горіла, а опришків і близько не було.

Місцевий парох, заповняючи згодом метрику вмерлих, у рубриці «рід смерті» проти прізвища Мочернака записав: «Убитий розбійниками».

Олекса спішив. Ще один — Дзвінчук — і розрахунки з польським краєм, справи з опришківством закінчено. Десь на нових місцях нові люди, нові стосунки, нове тихе життя. Вже скоріше б, скоріше розпочати... Зараз.

Чому, я, властиво, так спішу? Чому я взагалі йду на того Дзвінчука? Навіщо він мені здався? Я ж іду в далекі сторони, де вже ніколи нічого про Дзвінчука не почую, ні він про мене. Властиво, він нічого мені ще й не зробив — хіба що бовкнув ото язиком, але мадо чого говориться. Чи не краще вернути оце зараз до Ясеня, забрати Єлену — і гайда. Все готове. Сідлай коней і їдь.

Але чомусь не вертався і біг, біг до Космача.

XXIX

Штефан Дзвінчук досить пізно прийшов із панської косовиці, бо хоч і балакав пан Колендовський про велике благо, про свободу від панщини, але поки що з того нічого не було видно, й ходив Дзвінчук на панщину, як і всякий інший.

Перша вістка, яку чув, прийшовши додому,— це батько оповів про страшну смерть Мочернака.

У Штефана завмерла душа. Очевидно, се Довбушевих рук діло. Але як се розцінювати? Чи то звичайний грабунок, чи, може, початок Довбушевої помсти? Штефан нічого не казав дома про свою угоду з Дідушкою й Мочернаком, про бесіду з Колендовським, отже, думав, що ніхто нічого не знає. Тому й зараз зробив здивований вид.

— За шо він го вбив? Видев, зрадов мусив іти на него Мочернак.

Батько з гнівом обірвав:

— Чо криєш? Чо ховаєш? Ци не знают люде, шо й ти з Мочернаком у згоді?

Штефан видивився. То й батько знає? І каже, що й люди знають... Та як же це?

Карти було розкрито, скривати більше нічого. Штефан перекинувся на зухвалість.

— Но, на мене най ворується. У мене пістолі! — і показував пістолі за ременем. З тої пори, як побалакав із паном Колендовським, вже нікуди не виходив без зброї. Навіть на косовицю йшов із пістолями. Іншому, може, й не дозволено б, але Дзвінчукові чомусь мовчано. Аж люди дивувалися.

Батько хвилювався.

— А у Мочернака, гадаєш, не було пістолів? Ой, не безпечси, Штефане, на свої пістолі... Чіму ти поліз туда? Чіму їхаш свої пальці межи двері? Бити тебе, та й ще бити...

— Єк Бог дасть,— ні з того ні з сього говорив Штефан, ідучи, видимо, за ходом своїх власних думок.

Він удавав перед батьком, що не боїться, але в дійсності страх, безконечний страх заволодів ним цілковито. Ще нічого вони, тріумвірат, не зробили — а вже Довбуш не чекав, уже налетів, як орел,— і вже нема одного. А може, й Дідушка нема, й оце прийшла черга на нього, на останнього?

Внутрішньо тремтів, лиш не хотілося показати того навні. Каявся вже, що дався підмовити Календовському, що по п'яному ділу впутався межи тоті багачі.

Чекаючи, нім баби зладять вечерю, сів на хатнім порозі. Нерви були напружені, й вухо ловило найменший шелест.

Коли нараз загавкав пес. Маленький такий псючок був у Штефана. Дзвінчук скочив, глянув крізь розчинені сінешні двері — і обмер. Три постаті рівним бігом наближалися до хати.

Дзвінчук зачинив і засунув двері, а сам тремтячими руками почав лагодити пістоля.

Довбуш із товаришами підскочив до вікна. На собачку не звертали уваги, бо то була дуже мала кутюзька.

В хаті світла не було, то навряд чи опришки що побачили. А з хати було видно, як три чиїсь голови припали до вікон.

В хаті були тоді, окрім батька Штефанового, ще мати Штефанова й жінка. Вони перелякалися й так стояли серед хати, дивлячись на Штефана. А він до хати не входив і все показував їм якісь перелякані і нетерпеливі знаки.

Батько ні до чого не мішався й сидів коло столу, понуривши голову.

Олекса підійшов до дверей і застукав:

— Ей! Утворей!..

Мати Дзвінчука дивилася на сина. Той енергійно й часто махав рукою: ні-ні-ні...

— Йой, Госпідку... Єк ми можемо вас пустити, коли ми не знаемо, хто ви є.

— А Штефан де?

Знаки Штефана набрали блискавичної швидкості: ні-ні-ні.

— Штефан на косовиці у пана.

— Ой, брешеш, стара! Він ту. Я видів, єк він ід'хаті йшов.

— Змилуйтеси, люди божі! Ой людонькове — рету-уйте!..

Олекса глянув кругом, побачив заворітницю, що лежала серед двору. Взяв її і почав підважувати двері. Дерев'яний засув почав виривати скоби, й двері відхилилися.

Олекса кинув дрюк і, дуфаючи на свою силочку, натиснув могутнім плечем. В цей момент у щілину, прямо в упор, вистрілив Дзвінчук.

Олекса впав, зразу впав, хоч який був сильний. А, падаючи, залаявся і чомусь по-волоськи. Хлопці кинулися до Олекси й відтягли його геть від дверей. В хаті кричали всі. Мати, жінка Дзвінчука, сам він, бо тепер не треба було критися інкогніто.

— А, дідьчої матері опришки! Забирайтеси ми геть а мого обійсте, бо перестрілєю усіх, єк кутюг!..— кричав Дзвінчук, але не стріляв, чи й не міг, бо руки ходили ходором. Зрештою, він нікого не бачив, стоячи в сінях. А до хати увійти боявся.

Олекса велів хлопцям палити домівство. Хлопці, переражені й перелякані тим, що сталося у них на очах, і не маючи ще нічого розцінити, тремтячими руками почали кресати вогонь. Але чи кресала були масні, чи просто від страху не попадали, але вогню не було.

Коло Олекси набігла вже велика калюжа крові.

— Ой, видев, сильно він мене поранив... Але я ше би міг піти вицив... Лиш не зможу ниц нести... Узьніт рушницу... рогатину... пістолі...

З великим трудом підняли хлопці Олексу й повели. Самі йшли й тремтіли... Кинути б і бігти, бігти... Бо як бахне в спину...

Але не кинули й вели, тягнучи, щоб поспішав. А у нього вже ноги плуталися і не міг іти. Пес Дзвінчуків ішов за ними і тявкав безперестанно.

Штефан чув це гавкання, що віддалялося, й насмілився вбігти до хати, але вже було темно, й нічого не міг розглянути.

Боячися, що опришків ще багато сидить у лісі, Штефан вирвав заднє вікно й вискочив туди. За ним мати вилізла незграбно, хлипаючи, але боячись заплакати голосно. Виліз і батько. Зосталася сама жінка. Зрештою про неї не дуже дбано.

Старі Дзвінчуки сховалися в кущі. Штефан побіг до села чи, властиво, до найближчої хати. Стукав, стукав, не міг достукатися. Кутюги гавкали, аж переривалися — а ніхто не виходив. Штефанові здається, що то умисне, що газди дома, лиш не хочуть наражати собі Довбуша.

Побіг до другої хати. Там йому сказали, що всі мужчини на панській кошениці, там, мабуть, і заночували.

— І економ там,— чомусь додали.

А Штефанові здається, що це не дурно, що це натяк: іди, мовляв, одразу до гайдука, бо з селян ніхто з тобою зв'язуватися не буде.

Штефанові стало дуже страшно. Він бачив, як батько і мати ховалися в кущі,— мотнувся в кущі.

Присів. Серце билося невиносно. Мацав пістолі нервовим рухом — чи тут. Набити б...

А як набіжать гурмою, побачать кущі? Не треба бути дуже мудрому, аби догадатися, що він, Дзвінчук, тут, у кущах... Кинуться... знайдуть... Ні, краще на людях.

Вискочив із кущів і біг у напрямі до села. Але лякався дуже великого відкритого простору, повертав назад і знову пірнав у кущі.

Так метався кілька разів, не знаючи, що з собою почати. Але нараз згадав щось і побіг до всіх скорбящих радості — до корчми.

Як він не придумав раніше? Таже там можуть ночувати люди. Багато-багато людей там ночують. Серед них забігти, лягти між ними й заховатися, вкритися сардаком, щоб ніхто не впізнав. Побіг, прихиляючись й стараючися зробити свою фігуру найменше помітною.

У корчмі людей не було жодних, тільки троє вартових, що ото їх придав пан корчмареві, маючи на увазі такі скрутні часи.

— Бійтеси Бога! — кричить Штефан.— Ідіт ід'мені, бо мене напали опришки.

Люди відповідали, що вони б раді, але їм же звелено

вартувати корчму, а не Штефана Дзвінчука. Отже, бояться якби не відповісти.

Вискочив сам орендатор. Він чуйно почав тепер спати.

Пани орендарі... То колись завалювалися з вухами в бебехи й спали аж до пізнього рання. Тепер не заспиш.

Вискочив, бо вже через двері зрозумів, у чому річ. Лаявся, бризкав слиною, кричав, грозив... Йому здавалося, що вартові учнуть момент і скористаються з можливості кинути корчму.

Штефан не міг дослухати до кінця, страх його гнав. Побіг селом і ковтав до кожної хати. Побіг до церкви й хотів бити в дзвони, але сторож його схопив за руки.

— Може, ше нічо й нема, а ти усіх скорнєєш.

Штефан просив дати знати єгомостеві, а сам побіг, побіг іще в пароксизмі страху, аби далі, далі від своєї хати.

Олекса не міг іти, обвис на руках у товаришів. Вони взяли його на руки й понесли. Але довго не змогли. Та й Олекса сказав:

— Лишіт.

Необережно спустили отамана на землю, аж охнув він. Важко дихав.

— Це вже, видев, моя смерькь... Йдіт ви самі... Рушницю мою ти бери собі, Васи... а тобі, Павле, пістолє...

На Олексі блищала позолочена ладівниця. Пожадливим оком кинув по ній Баюрак.

— Може бисте, пане отамане, мені цесу ладівничку подарували?

Охоплений стадним почуттям, яке не дає роздумувати, а вимагає одного — не відстати, похоплюється й Орфенюк.

Сумно посміхнувся отаман.

— Най буде при мені... Може, я си відкуп'ю за тото.

Хлопці не могли більше чекати, ноги у них тремтіли. Їм здавалося, що вже весь ліс оточений людьми й що тікати вже пізно.

— А йдім,— прошепотів Баюрак.

— Прощайте,— ледве чутно сказав Олекса й закрив очі.

Хлопцям здалося, що він умер. Орфенюк хапнув оберемок хворосту й кинув на Довбуша. Баюрак собі. Кинули ще по два оберемки й побігли...

І зостався великий отаман опришків сам у лісі.

XXX

Сіріло. Тихо проходив лагідний гірський день. Похилі верхи космацькі світлішали й поволі, мов з-за темного екрана, показували контури свої. Он Зелень. Така гора називається, на якій розложився сам Космач. По убочах — хатки, хатки, а вже далі, під вершок, і нема. На захід висока Щекалівська, вона найкраще освітилася, і вся вже виступила на тлі неба. А на схід іще темніє найвищий тут непривітний Гругіль.

Скоро зійде сонце. Вже радується небо на сході, мінить-ся й грає урочисто — а отаман і не бачить цього останнього сходу сонця у своєму житті. Очі його закриті й тільки тоска, тоска велика роз'їдає груди.

Відходить життя... Могутні мускули ослабли і не можуть навіть поскидати оцього ганебного пруття, яким прикидано ватажка, як собачий труп. Груди, що на них, як на наковальні, можна було залізо кувати, важко підіймаються і десь там хриплять та клекочуть усередині.

Відходить життя так безглуздо. Від зрадницької кулі. Кінчається саме тоді, коли хотів переступити поріг і розпочати новий етап, нову сторінку перегорнути...

Значить, не хотіла мене доля газдою... Опришок-сми був — опришком і вмираю. Лиш шкода, що не довершив усього, що хотів... Не здійснились мрії високі, не прийшли до скутку великої задуми. Піднявся того, чого не могли підняти мої плечі,— і от... вмираю. Не Штефанова куля мене устрелила, а роздавила мене великість почину, на який іще не прийшов час. На все свій час, на все свій час — і от приходить мій... Прощайте, мої гори, зелені мої верхи,— вже мені більше вами не ходитоньки.

Вітре полонинський чорногірський, вільний мій товаришу! Гуляли ми з тобою, буйні обидва, по несходимих наших просторах — а тепер... не обвієш уже більше ти мого обличчя, не принесеш запахущих хвиль здалека у груди...

І трембіта вже не прозвучить для мене, тисячу разів відбиваючися від мрячистих верхів... вівці не заблеют... не задзвенить більше пісня шуварів і трав полонинських. Прощай, прощай все... І вся природа гірська прощай!

І ви, люди... За вас погибаю... Хотів вам принести сонце в повній пригорщі і свято в свято. А ви — випхнули мене одного, як у море, як у піскову пустиню, й спішно замкнули двері. Борися, сказали, сам... Як побідиш — одчинимо двері й пожнемо плоди трудів твоїх. А як погибнеш — ну

що ж... одним фантастом менше стане на світі, зате ми чисті і невинні зостанемося в очах начальства свого...

Нема жалю до вас, люди, і гніву нема. Не проклинаю вас, але і не благословляю. Такі ви єсте, такі були — такі і будете довіку. Дозволите розп'яти свого великого, а потім увінчаєте пам'ять його красивими легендами й піснями поетів своїх. Уходить життя. Разом із цією кров'ю, що витікає... разом із хрипом дихання. Хто би задержав? Хто би схопив у міцні долоні його... життя, і не пустив?.. Щоб зірватися знов, могутньому, на ноги і крикнути своє: «Стій!» — від якого лист із дерева паде.

Ні... не для того... Щоб тільки ходити... Най розбитому, най покаліченому, але аби ходити, бачити, як сонце встає, чути пташини щебет, шелест смерекової хвої і шум снігових потоків із весняних гір.

І ніхто... ніхто не затримає, ніхто не задержить... Скоро, скоро піду... Все так само будуть низвергати потоки з висот своїх у безодні... Все так само буде Черемош нести запінені хвилі свої і бити ними в скелю під Сокільським, кипіти у Воротцях, тріпати дараби гуцульські на рвучких хребтах біогнівних. Говерла покриється шапкою снігу і довго не зніме її. Чорногірські печери і пасма гір...

...І поплелися, понеслися перед остеклілими очима ватажка довгою низкою всі оті гори, якими так любив ходити й приріс до них кожною частинкою серця свого. Нарисувалися панорамою, пройшли танком і кожна з них зазвучала окремо... відспівала останню свою умираючому ватажкові.

Зрадливий Стіг... Ти, могутній, мовчазний, віки-віків неприступний ні для кого — чого ж ти зрадив і допустив до себе ляхів із смоляками, щоб вигубили там, під тобою,— кого? Цвіт свободолюбності гуцульської. Пісню їх грядущої волі.

А он Ладескул із-за Стогу виринає. Цей уже смирніший. Чув він і звуки трембіт, і овець вечірнє блеяння. Мало хто сюди заходить пасти, самітно тут звучить пастуша флояра, і скоро восени тікають звідси стада.

Чивчин — о... той весь час в полонинах. Привичне діло. Скучає він, коли не тисячі на нім пасуться,— для кого, каже, я й готував тоді трави свої?.. Листун на границі Волощини. Забіжи за нього — і ти в чужім краю.

А ви, стократ прекрасні Шпиці... Не побачити мені вже вас... Як хлопцем прийшов я туди уперше... Мов вишкірені зуби якогось повергнутого на землю чудища, стоять ребра, а між ними похило і трави. Зелені-зелені...

І малий Олекса взяв тоді камінь, який тільки подужав, і покотив. Дивився, як він котиться, і скаче, і підстрибує, і ломить кущі жерепу, що постелився на узбіччі. В'їдається в ті кущі, як розлючений кінь в ряди ворожої армії, але не знає, що жерепу зрадливо ніщо у світі не подужає. Простягає він звідусюди змії-руки свої, хапає, затримує... Рве камінь ті пута тисячами, а нові тисячі знов устають, знов влипають, вертяться разом, душать, давлять — і знеможений камінь тихо гасить свій полумінь лету десь у зеленій непроглядній гущавині.

О-о-о-ой, нічого вже, нічого я більше не побачу. Хоч би сонце ще раз уздріти, сонце... Навіщо хлопці так погано мене поклали, що я не можу бачити сонця.

Поворухнувся, напруживши всю велику силу свою. І здавалось йому, що скала би здвигнулась від того зусилля і натиску — а воно лиш потремтів трохи накиданий на тіло хворост, і не впала ні одна галузочка з нього...

А може, вже було сонце, тільки я його не бачив... А це оп'ять зайшло... Бо то ж так давно-давно сталося, що убив Дзвінчук Довбуша... Ледве сягає пам'ять...

Умирав Довбуш. Умирав у повній свідомості, в повні чуття. Знав, що вмирає, бачив, що вмирає, чув, що вмирає. І не жаль було йому нікого і нічого. Кидав усе без жалю. Навіть коли згадував Єлену — не було такого дуже гострого болю в серці. Було шкода, що от задав вірній дружині стільки горя: втратила дитину, втратила чоловіка, але... може, ще й потішиться. Їй же тільки газди треба...

І лиш коли згадував гори, дику самітність віддалених пустель, згадував, як звук киненого каменя здається громом і гасне. Таке знав у ній, у цій бездонно-глибокій, віками накопиченій тишині. Згадував і рисував себе перед тими божествами величі — і туск незмірний брався душі, і вити хотілося, як самітному вовкові у сніговій пустині.

І знов, і знов переживав ті почуття, що розпирали колись груди, коли ото вперше сам, молодими дужими ногами заходив десь далеко-далеко, не знаючи й куди. Кругом дикі скелі повишкіряли обнажене каміння своє, верхи, незнайомі потоки... Он розступилися гори, кітловину зробили, а в кітловині тій велике озеро. Сім гір висять над ним безмовних і наказують вічне мовчання. Сім верхів уп'ялося в далекі небеса, у мряках погубили шпилі свої високо... Що це за гори? Як називаються й чи називаються як? А може, тут не ступала ще нога людська, і це він, Олекса, перший з двоногих істот потрапив на цю землю

сміливо. Чи чули ці гори голос людський коли? Що, якби крикнути, порушити цю самовпевнену безконечність? Чи не стряслися би гори, й чи не впав би камінь отой прямо в воду?

І набирає повітря у груди Олекса і... страшно стає... А що, як із отієї темної ями між скелями вилізе потвора з сімома головами, з очима як тарелі, з зубами як вила добрі. А що, як полум'ям ригне й спалить смереки оці, а з ними разом і Довбуша малого?..

Але молодий Довбущук не хоче знати страху і кричить. Опришківським покриком, що навчився його від старих ватагів, коли ото вечорами, при світлі ватри, сповідають молодекам за старовину, єк то було май давніще, єкі-то люде були...

Сто разів відбився крик молодий від сих невідомих скель невидимою луною. Мов м'ячем, перекидалися гори тим криком; я кинув до тебе, а ти до неї, а вона ще туди, а там назад, і ще вперед... назад... Чого не кидаєш вже швидко? Чого пускаєш униз? Хапай, переймай — он упав уже людський звук униз, покотився в щілини міжскельні, в темні вузькі ізвороти, що дихають вогко й з гнилизни запах виносять на тепле сонячне повітря...

І дивиться молодий Олекса зухвало — ану вилазь, драконе з сімома головами. Чи не почастую я тебе оцією дубинкою?

...Любив, ой, як любив ходити невідомими місцями, звідувати ніколи ще не звідані гори. Як попадав на Угорщину або на Волощину, то цілими тижнями блукав по горах, не знаючи, як їх назвати. Але завжди добре запам'ятовував і місце, де вони лежали, і вигляд кожної гори, кожний вигиб рельєфу, кожну примітну лінію. І так умів усе розповісти, що коли потім зустрічав вівчарів, то вони зразу пізнавали.

— О-о! То ти коло Капуля був. Капуль — той верх у нас сі називає. А ото шо, кажеш, широкий — то Томнатик.

— А ще, браччіки, дві ріки з-під онного верха витікают...

— То Лучина, верх. А річки тоти — Молдава й Сучава.

Коло самої семигородської границі Довбуш знає верх Рареу, а обіч — Остру. Далі не бував... ще би подивитися на Семигородські гори... треба буде колись... Буковинські я знаю... Немає у них там таких високих верхів, як наші... А проте... От є там гора одна — Джумалеу прозивається... А має вона три верхи. Південний верх, найнижчий, носить

ім'я, як якийсь архангел з Апокаліпси,— Вернарієль. А північний верх — Аллуна, той вже вищий. І найвищий середній. Називається Калду. Так отой Калду, мабуть, мало чим нижчий нашої Говерли.

І нараз свідомість пронизала думка: але ж бо я вмираю... О-о-о! О-о-о!..

Чому ж так довго, так безконечно довго? Тисяча літ минула з того часу, як я хотів убити Дзвінчука, а він натомість убив мене. Оце, мабуть, і єсть оте: хто підняв меч — від меча й загине..

Нехай і так. То хоч вмерти вже до схід сонця, поки не прийдуть сюди люди... Щоб не дивилися на безсилість... щоб у пам'яті їх я все зостався дужий і непобідний.

...Усі ті, що так боялися, прийдуть і насміються... Пани прибіжать подивитися... Зарегоче і штовхне чоботом:

— «А що, опришку, ти, єден збую, лотре, псякрев, гайдамако! Будеш панів розбивати? Будеш? Будеш?»

Та в зуби чоботом, у зуби.

Хоче скочити Олекса і відмахнутися руками. Тими руками, що гори ними валив... І... тільки стогін видобувається з грудей...

XXXI

Не була милостива доля і не дала самітного скону... Он уже чує, балакають люди, ходять, шукають. І песик отой Дзвінчуків, що врятував життя своєму казяїнові, а Довбуша знищив. Бігає, гавкає, суятиться. Як дешевий шпик при арешті — щоб вибитися перед очі начальства, заслужити ще один пайок.

Ось він підбіг сюди, занюхав тіло і залився дрібно та часто, ніби кричачи до відома всіх: «Ось! Ось! Ось! Осьде! Тут! Сюди! Але пам'ятайте, що це я, я, я знайшов...»

І за тим собачим криком почувся такий же людський:

— Ось... Ось!.. Ось!.. Ту!.. Сюди! — зовсім близько кричить хтось перекривленим ротом і підступити боїться.

Багато людей біжить на голос. Тупотять ноги. І босі, і обуті, і м'яко в постолах, і гупаючи в чоботях, і навіть шаркають пантофлі.

О... Ідуть... Наступає судилище. Останнім судом людським будуть судити зараз Довбуша Олексу. Ну що ж... Судіть. Але ні стогону, ні скарги ви від мене не почуєте.

Стали всі здалека... бояться. Ану ж бахне.

І поглядають жадібно, мов п'ють очима, випивають... Оце він, Довбуш. Так от який він... Ба який...

І єгомость тут із усім почтом космацьким, і орендар Шлойме. Тільки вони ззаду всіх, витягують лише шиї з-за чужих спин, щоб хоч оком одним глянути, а як, не дай, Боже, поворухнеться — дременути скільки сили.

І жінки, і дітвора. Всі з'явилися дивитись на славного опришка.

Ще так недавно виглядали з дворів, коли йшов вулицею, та шепотілися:

— Довбуш... Довбуш, ади... А вівбераний єкий. Очей сі ловит.

А тепер лежить он, як і всі,— у дубленім сардаку, в сорочці, оливою замащеній і моченій у смолі, у таких же гачах. Кінчалося опришківство, то не треба вже газді показної вбері. Маржину нема що грідушками шовковими дивувати — вона того не потребує.

Важко дише Олекса — а ще не рветься дихання, ще могутнє серце, мов сонце, посилає рештки крові по всіх жилочках і жадібно питає: «Чому так мало? Чому так мало, коли завжди було так багато? Дайте мені крові, бо прагнуть, просять, вимагають її від мене всі члени тіла, кричачи, що холодно їм, мерзнуть вони й відмирають...»

А довкола стоїть космацька громада. Не всі, ой, не всі раді, що Довбуш вмирає,— а мовчать усі.

Знайшовся хтось. Аж сам утішився із своєї відваги. Гукнув:

— Оле! Ци будеш стрілєти, ци не?

З-під хворосту нема відповіді. Це ще більше лякає громаду, й відступає вона, мов під гіпнозом направленого дула рушниці.

Та вже підійшов оце Дмитро Куриляк, бідняк. Йому однаково.

— Шо ж ви, газди! Може, чоловік помочі потрібує. Може, ше житє си врєтує.

І підійшов до ватажка, нахилився:

— Браччику, Оле... Може би, тобі... може бес, шо потрібував?

— Нічо мені не тра,— почувся голос з-під хворосту.

Поволі й обережно почав Куриляк скидати галуззя.

— Не бійтеси, люде, зброї нема.

Тоді почали присуватися ближче, але не зразу. І Дзвінчук тут, у товпі... Лице його перестрашене. Оглядається

весь час, ніби жде, що от хтось ударить ззаду: «А оце тобі за Довбуша...»

Єгомость вертяться. Щось їм там нуртує усередині. Підійшли до Дзвінчука, шепочуть:

— Ти би спитав, чому він на тебе находив... Може, його хто намовляв... У суді так завжди питають... Це для суду...

Але Дзвінчук нізащо в світі не підійшов би до Довбуша. Міг вважати це комедією, що Довбуш вдає обезсиленого власне для того, аби Штефан наблизився. А підійти — ого! Штефан знає, що Олекса на ведмедя сам ходив.

Куриляк поскидав хворост. Довбуш лежав на боці, під ним велика калюжа застиглої крові. Показалося бліде лице отамана. Воно було звернене вбік, де стояли люди.

Повів очима по громаді — і загорілися ті очі останнім блиском, мов кажучи: «Не боюся я вас, а от ви мене боїтеся».

Відшукав той погляд Дзвінчука у товпі й придавив його до землі. Не міг того винести Штефан і сховався за людей.

Єгомостя свердлували судові запити. Їх мав би задавати Дзвінчук, але що ж, коли він не хоче. Батюшка й сам боїться, але занадто вже хочеться, щоб там, у Станіславі, сказали: от хто знає усі правила.

Перехрестився він бистро кілька разів і бочком, бочком підійшов до Олекси.

— Що ти мав за справу... що ти мав за рацію на життя Дзвінчука Штефана й на його дім находити?.. Чи тебе хто намовив до того...

Олекса згірдно поглянув на священнослужителя, що мішається не в своє діло. Міг би не відповідати зовсім, але з гречності до сану відповів твердо:

— Ци намовляв, ци ні, а така мені смерькь прийшла.

Піп і ще щось хотів питатися з судового порядку, але дяк смикнув його за реверенду. Це був старий гуцул з потомственої сім'ї одвічних дяків.

— Занехайте тото, отче! — досить голосно сказав він.— Ви би краще, шо належит до крискенцької душі...

Піп схаменувся. Справді, личило би більше виступити в своїй власній ролі. Тому спокійнішим уже голосом, ніби урядово, запитав:

— Потребуєш сповіді й прагнеш прийняти найсвятіший сакрамент?

Пролинула перед очима Олекси та пам'ятна ніч, коли так урочисто, з таким глибоким почуттям причащав його отець Кралевич в сапогівській церкві темною ніччю. І розгрішив

від усіх минулих і будущих гріхів, поповнених ради свободи рідного люду.

Олексі стало легко від тої згадки. Може, не всі гріхи були простимі, може, не одне й таке зробилося, чого не розгрішив би й отець Кралевич, але най... гуртом обрахуємоси. Там і отець Кралевич буде, і Злотніцький із жінков і дитинов, і Дідушко, і всі... Там поговоримо. А цему попикові клишоногому нема що коло мене робити.

І Довбуш Олекса ізрік отакі слова:

— Сповідав-сми-си й законював-сми-си в той час, у котрий поступав-сми на цесу дорогу. Бирше не потрібую[1].

Сильно сказав оце Олекса Довбуш. Відступився в страху попик. Уперше в житті чув він такі слова. Який же сміливий сей Довбуш, коли йде в таку путь і сам, без Бога.

І всяке хотіло чогось від цієї сили. Он якась вертлява юрка фігурка виховзнулася з товпи.

— Пане ватажку... пане ватажку,— і норовила так, щоби мало хто чув.— А ци не сказали би ви, де ваші скарби? Чомунь мают пусто-дурно в землі гнити? Може бе-сте, сказали, а де... В котрім місці... А я би за вашу душу вацеж змовив...

І тремтіла дрібненька душа. Насмілився, аж вухом нахилився над самі вуста Довбуша, але уста ті були замкнені.

Перед очима Довбуша проповзли ті ночі темні, коли, ховаючися від усіх, прокрадаючися, ішов до відлюдних, самому йому відомих печер, відсував якісь плити і клав там заповідні бордюжки... Навіщо так робив? Не знав... Усі так роблять...

Життя здавалося довгим-довгим. Ще тисячу разів приїдеш сюди здоровий, сильний і забереш. А життя от перервалося несподівано. Виходить, рабував і клав, і в пам'яті держав усього лиш по те, щоби передати опій иршавій фігурці... Неварт.

А той нетерпеливився: а той тремтів... і ждав... і шепотів, шепотів:

— Так де?.. Скажіть... я піду... я знаю...

— У Чорногорі в полонинах. А де — Бог знає та я. Земля з того скористає, не люди.

І твердо так, чеканно це сказав — і то були останні його слова на землі. Повернув голову й замовк, не хотів більше ні на що відповідати.

Почувся кінський тупіт. То скакав пан Колендовський.

[1] Історичний факт. *(Приміт. авт.).*

— Здох! — ще здалеку крикнув.

Йому ніхто не відповідав. Усі дивилися, як конає великий опришок. А він хапав уже повітря зеленими губами, здригалося останнім дрожем усе могутнє тіло. Якось довго застогнав крізь зуби, витягнувся — і вмер...

XXXII

Тихо стояли люди довкола. Коли хтось один зняв кресаню й перехрестився — за ним пішли всі, і замелькали у повітрі десятки рук у білих рукавах... Десь почувся тихий жіночий плач.

І нараз серед тої тиші почувся голос старого дяка. Твердо і певно, з великим почуттям і щирістю підняв він голосом те, що мав найкращого,— молитву!

— Владико! Господи вседержителю!.. Отче Господа нашого Ісуса Христа. Молимося — душа раба твоєго Олексія од всякія узи розріши і од всякія клятви освободи. Остави прегрішення йому, яке од юності, відомая і невідомая, в ділі і в слові. Ти-бо єдин єси могутній оставляти гріхи всякому чоловіку, на тя уповающому...

І підняв уверх руки, мов бачив там, у хмарах, Бога свого й кричав йому туди:

— Ей, Господи! Повели — да одпуститься од уз плотських і гріховних, і прийми в мирі душу раба твоєго Олексія і покой ю у вічних обителях со святими твоїми.

І так гарно, так чуло говорив цей старий дяк, що заплакали, заголосили молодиці й дівчата за великим своїм заступником. Потупивши голови, стояли космацькі громадяни і думали: це ж ми, ми його вбили... Не вміли оцінити, не вміли шанувати, не вміли помогти... не встерегли від зрадницької кулі. Ну що ж... От і маємо, що зробили. Замість Довбуша — он пан Колендовський сидить на коні, замість свободи — панську косовицю, замість опришків — панських гайдуків із нагаями. Попик сообразив нарешті, що дяк узурпує його, попове право й обов'язок читати молитву «на сход душі». Мотнувся було перервати, але чиясь дужа рука взяла його за плече й так пришполила до місця, що попик і не ворухнувся.

Стояв пан Колендовський, не смів порушити урочистої хвилі. І тільки дяк, старий гуцульський дяк, взивав до небес, випрошуючи помилування й благостині для угасшого заступника народного. Кликав матір господню. Вона, як женщина, скоріше відчує, ближче прийме до серця.

— Владичице! Каплями, подобно дождевим, злий й малії дніє мої, літнім обхожденієм оскудлівающе, помалу іщезают уже. Предстани ми, помошнице, в сей час ужасний, внегда ізити душі од тілесе, і бісовския ізбави мя руки, яко же бо псі мнозі оступиша м'я.

Обступили Олексу всякі люди... Он гайдуки панські прибігли за Колендовським... Он піп стоїть і здвигає плечима... Чи не ото все будуть пси, згадані в молитві? А може, це й про нас, панове громадо, сказане, бо прийшли ми не живого рятувати, а на мертвого дивитися.

— Обидоша мя мисленнії рикающіє скімни іщут возхитити і розтерзати мя...

Всі очі звернулися на гайдуків панських. Оце вони й есть —«скімни рикающіє». Зараз звелить пан — і будуть «возхитити і розтерзати» безсилого вождя.

— Приклони ж вухо твоє ко мні. Христа, Бога моєго, мати, од висоти многія слави твоєя благая і услиши стенаніе конечноє і руку ми подаждь.

А потім високо і сильно, не як на свої старі літа, затяг оте одвічне, що під плач починається й під плач же закінчується —«Житейськое море, воздвізаємое зря напастей бурею».

Гримнула гуцулія сотнями голосів, покотився спів понад горами — і така панахида вийшла всенародна, що вже всі плакали. Першим схаменувся Колендовський. Він скочив з коня й підійшов до батюшки.

— Проше єгомостя! Припиніть же це нарешті. Як ви дозволяєте? Розбійник — а ви...

Попик не знав, що робити. Припинити — то правильно. Але-що припинити? Це молитва. Якби люди лаялися або билися, а то ж моляться.

І піп оглядався, не знаючи, кого йому слухати. Чи приписів земного начальства, чи гласу своєї духовної совісті.

Колендовський уже цілковито знайшов себе.

— Гей, гайдуки! Обшукать мерлого. А те, он що блищить, подати мені.

Се була та знаменита позолочена ладівниця. У пана Колендовського аж очі загорілися, побачивши таку прекрасну й дорогоцінну річ.

— Псякрев... На дубленім сардаку, хам, таку річ носив, що її на срібнім панцирі тільки класти.

Гайдуки обшарювали мерлого. Грошей знайшли мало,

але один з гайдуків намацав зашитий у полу сардака хрестик. Зробив це необережно — його товариш помітив.

— На двох,— шепнув.

Гайдук рванув сукно, ніби не можучи розстебнути. Потім, ніби чухаючися, поклав здобич за пазуху.

Пан Колендовський організував провіз тіла по всій околиці. Приїздив, віз ставав коло церкви, а в містечку — на базарній площі, глашатай кричав:

— Ось проклятий Олекса Довбуш!.. Розбійник і лотр!.. Він пожерав людей, а тепер і його самого зніс і згладив з сього світу меч господень... Дивіться всі й кайтеся по ньому. І знайте, що всім те буде, хто підіймає руку розбійницьку на ближнього свого і на панів, самим Господом Богом установлених.

І люди сходилися, дивилися на почорнілий уже труп. І одразу ж ділилися на дві частини. Одні мали право і силу говорити те, що думали:

— Нарешті. Нарешті сконав пес, що відбирав життя і спокій у чесних людей. Скоріше би всіх таких вивішати, щоб і духу їх не зосталося в нашім краю.

А другі не сміли сказати своєї думки, отже, тільки поглядами говорили:

«Погибла єдина наша оборона. До кого тепер вдатися і хто порятує?»

Довго возили тіло. Вже засмерділося воно, й візники не хотіли їхати. Нарешті привезли й зложили ще в ратуші. Аж магістрат запротестував: до канцелярії не можна навернутися.

XXXIII

А Дзвінчук Штефан став великою особою. Сам гетьман довідався про його славетний учинок і велів судово описати всю подію в протоколі.

В колясці, як пана, повезли Дзвінчука до Станіслава. Там його безперестанно гостили пани, напували пивом, ляскали по плечі одобрююче, давали гроші. І всі хвалили, всі дякували.

Пани судові вчили Штефана, як має говорити на суді. Проробили з ним кілька репетицій, аби він не помилився і не ляпнув чого непотрібного.

В ратуші було влаштовано урочисте засідання. До зали

набилося безліч панів, пань, панянок. Усім хотілося бачити Штефана Дзвінчука, що одним вистрілом зумів привернути спокій цілій околиці.

В торжественній обстановці в переповненій залі розпочиналося засідання. Перед обопільних урядів славетними панами: Шимоном Гачковським — війтом юрисдикції польської, Михайлом Амірвичем — війтом юрисдикції орланської, Семеном Новосельським — райцею юрисдикції польської, Костянтином Салтановичем — райцею юрисдикції ормлиської й Северином Минусевичем — лавником юрисдикції вірменської — ставлений був Штефан Дзвінчук для вислухання індагації о забиття Довбуша-опришка.

Надивився за ці дні Штефан на панів, звик, привик рахувати, а й то якось омкно стало чоловікові, коли подивився на таке величезне зборище.

Добре, спасибі їм, що навчили пани, як говорити. А то наговорив би певне такого...

Почалися звичайні вступні судові запити: хто, звідки й так далі. Твердо, заученим голосом говорив Дзвінчук:

— З дідів-прадідів єсм роду космацького. А підданий єсм ясновельможної єймосці пані хорунжині коронної, а теперішнього посесора його вельможности пана інстигатора коронного.

Оце хоч довідався сам Штефан, чий він підданий. А то знав, що треба йти на панські луки косити — а чиї вони зараз і хто в даний момент паном — хто його знає...

Головно винуватив Штефан у всьому стару Мечівничку. Це за її намовою Довбуш прийшов до Космача. Взагалі ще на попереднім слідстві казав панам Штефан, що Мечівник старий — о, то великий приятель Довбуша. В результаті сеї балачки зараз же було послано до Криворівні арештувати Мечівника, і в момент отого урочистого засідання старий уже сидів у станіславській тюрмі.

— Бо то, прошу найясніших панів, мав-сми жінку, дочку Мечівника. Та й вна, ади, вмерла, та жінка, Мечівникова ніби дочка. Тогди я си єнчу жінку взєв.

— Молодець, Дзвінчук! — крикнув якийсь веселий голос із публіки. Пан Бочковський замахав руками, закликаючи тим способом до тишини.

— Узєв-сми другу жінку, а Мечівничка прийшла, аби я їй віддав віно. А я не хотів дати.

— Молодець, Дзвінчук! — іще зухваліше обізвався той же голос.

Тут уже і серед публіки почулися упоминання, що не можна собі з зали суду робити забавки.

Але Дзвінчука ці одобрюючі возгласи підбадьорювали. Він взагалі почував себе тепер запанібрата з усіма панами.

— Таки й не дав. Задержав пару волів і корову онну. Бо прошу ясні суди — таже клав я кошта на жінку ци не? Вна ж жила, я і годував, зодєгав, ба тото, ба сесе. То вже кошт — а єк гадаєте?

— Правильно, правильно! — одобряє вже й сам голова.— Але ви кажіть далі. Причому тут Довбуш?

— А при тому, шо тогди та теща моя завзєласи за тото на мене та й удала мене перед Довбушем, ніби я за ним ходжу й хочу го забити. З того він мав завзєкіськ на мене.

Про уклад із паном Колендовським Штефанові рекомендовано ще на репетиціях нічого не згадувати.

— Минулого понедівка прийшов-сми з роботи з поля. А дєдя мені кают, же Довбущук забив чоловіка, і сказали котрого... Я дуже сі здивував, шо того чоловіка забив Довбуш, та й сми ізрік дєдеві, шо, видев, кау, мусів зрадов іти на Довбущука. А дєдя мені зговорили, аби я сі не безпечів на своє оружє...

А в тім оменті зараз пес зачєв утискувати. Сидів-сми на хатнім порозі та й видів, шо йдут три люда. Скочів-сми й замкнув двері сінні... Довбуш зачєв казати, аби го до хати пустити. Я си не обзивав, лиш жінка моя та й мати казали му, шо мене нема в хаті...

Тогди він, узєвши друк, заваживши двері, трохи відхилив. А витак сам собов зачєвси тиснути й лізти до сіней. А я го в тім оменті пострелив. Бо я го си не боєв, проше пані ясних. Я можу всіх опришків знишшити. Бо тоті полковники та й єнчя бранжя, то таки г..., проше панів.

Штефан забув, де він знаходиться, аж потім, коли почув сміх аудиторії, схаменувся, що це ж ті самі пани полковники. Подивився на своїх режисерів — чи йому нічого не буде за таке слово... Вони кивають головами — нічого, нічого... повістуй далі.

— Та й ми усі, єк мій дєдя, неня, цалу ніч не жеби ми спали, але по корчах, по бур'єнах крили-сми-си. Однак при тім пішов-сми до корчми, ци би не дістав людей собі в допомогу. Але не застав-сми нікого, лише трьох на варті, приданій орендареві, єк то є звичай того. Тих трьох від корчми одступити не могли, а тим чєсом пан Біг дня шєсливого дався дочкати.

Штефан аж перехрестився, згадуючи безумну свою тривогу тої ночі.

— День шєсливий отворившиси, люди з громади зійшовшиси, тут і духовні наші космацькі й орендар... Шукати по селу, по сіножатьох, по хащах зачєли.

А кутюжка моя подає голос. То на тот голос трафили-сми на те місце. На гони добрі від села, в хащу, під древом снєрековим знайшли ми ще живого Олексу Довбущука.

Шепіт пройшов по залу.

— Жаль, що вбив того Довбущука оцей... Дзвінчук. Краще було б живцем його взяти та привести сюди, хоч би ни подивилися, який він. Ото, мабуть, страшний.

— Ні. Навпаки. Кажуть, дуже красивий. І одягався, кажуть, красиво — по-своєму, звичайно.

— Красивий, кажете? То тоді тим більше жалко, що не привезли його живого...

А Дзвінчук саме знов заученим голосом оповідає, у чому був убраний Олекса в момент смерті.

— Гугля дублена... сорочка в оливу замащена і в смолі мочена.. Фі!

І панянки, що вже готові були обрати собі Довбуша за героя, одразу розчарувалися, на превелику радість своїх кавалерів.

Загалом страшенно цікаво було. От, наприклад, оповів Дзвінчук, як Довбуш відмовився від передсмертної сповіді й святого причастя. Вся зала загула.

От уже правдивий розбійник! І як такого земля носила? Чи чувано таке на світі? Та такого шкода було забивати одразу. З нього би кров точити по краплі. Жили вимотувати... Розпаленим залізом пекти.

Аж не міг утихомирити голова суду, так розходилися станіславські обиватели. А Дзвінчука після того засідання мало не на руках винесли з зали. І прямо до винарні.

XXXIV

Так закінчилось життя славного опришка.

А народ не забув Довбуша і оспівав його в найкращих своїх піснях, овіяв поезією, чарівними легендами, і в очах народу виріс Довбуш на героя. Немає гуцула, дитини малої гуцульської, яка не знала би оповісти про Довбуша і його героїчну боротьбу з панами. Тихими вечорами зимовими, коли збирається, повечерявши, сім'я, старий дід оповідає

минувшину і в тім конче про Довбуша. І не вірять, не хочуть вірити люди, що Довбуш умер.

— Ой, нє... Не вмирав він, лиш си приховав. А прийде такий чєс, шо він знова устане, але тогди уже аж буде панам куца година.

І ждуть люди другого пришестя свого Довбуша, аби з'явився він та зробив панам край. Кріпацтва вже нема, але пани зостались, і треба аж Довбуша, аби від них увільнитися.

А другі кажуть, що могло існувати й друге средство.

— Десь в Уорщині, за горов, у Сиготі, дес укєв Довбуш Олекса свою бартку в залізний хрест. Та йк він закєв свою бартку у той залізний у хрест, то ізрік такі слова: «Єк котрий си знайдет такий, аби у сім років свого житє міг цесу бартку відкегнути, то буде такий самий у кождім ділі, єк я...» Та й кают, шо був би си прибрав оден шкільник, що у сім років відтєг бартку Довбушеву з того залізного хреста. Але шо з того, коли пани о тім си довідали та й того хлопцє стратили на тім оменті. Вни си спудили, аби тот не став таким, єк Довбуш був, та й томунь збавили того хлопця так агзом, докив він ше не підник. Теперки треба чкати —єкис си найдет колис та викєгне ту бартку. А тогди — держись, пани...

Програли тим часом гуцули у своїй віковічній боротьбі з панами, але надії на побіду не втратили — ждуть слушного часу.

А поки він прийде — не забувають Довбуша й іменем його святять кожне примітне місце, гору, скалу, дорогу, криницю. Коло села Зеленої є гора Довбушенка, ота, що на північ від Старої Довгої, бо то є ще Нова Довга, над джерелами Прутчика. Гуцули кажуть, що Довбуш зимував усе в тій горі —«тимой та гора має його імнє». Прийдіть, запитайте найменше дитя — і воно вам розкаже, як зимував тут Довбуш, мав триста кіз, бив їх та й їв з товариством, а лій забивав у бербениці й ховав у печері.

І кажуть, що той лій, одежа, збруя —«усьо гет стоїт і донині в коморах, але то усьо заклєте. Єк Олекса вмер, то ті комори позамикалисі гет, плитє засунулоси і так стоїт і донині. То багато йшло шукати, але то пусте».

— О... Там у скалах є багато маєтків, багато золота і у бербеницях багато козєчого лою. Раз дєдя наші найшли під Довбушенков бербеницю під гачугов між корінєм і втішилиси, бо гадали, що то гроші. Але див'ютси — а то повна бербениця лою козєчого.

Покажуть вам і камінь той, на якому любив сидіти Довбуш.

— Єк стомивси, видко, йдучи, то сідав на тім камені.

І на тім місці є ше каміннний хрест, а на тім хресті нумир екийс. То малий хрест, невеликий та й у такім місци, шо нелегко, хто не знає, відшукати.

А на полонині Кидроватій показують сідець Довбушів.

— Єк си вийдеш на Кидровату, то треба трохи піти у долину, й там коло гребня на полі стоїт сідец. Тот сідец — то вирубаний камінь на чоловіка. То гет вирубано — на голов, на плечі, руки, ноги... На люльку навіть є... Так шо єк сєде чоловік, то на все є вірубане місце. Лиш дуже вже тот сідец облупаний, бо єго люде облупали — усе грошей шукают.

А в Синицях, що ото проти Криворівні, то є теж Довбушенки, або, як їх частіше називають, Довбушеві церкви. Кажуть, там, у печері, виробив ніби церкву Довбуш і навіть відправляв для своїх легінів службу, коли вони стоскуються за релігійними практиками, а в село йти бояться.

Місце те дуже близько від хат, тільки що на тім боці, за часів Довбуша то там, по тім боці, певне, хат не було, а тепер одна підобралася майже під Довбушенки.

Каміння там навалене велике, поросло лісом, кущами, травою. А на скалі височенько — камінь стоїть якось на ребрі, удається, от-от упаде. Навіть, кажуть, розхитали його люди, а повалити не гія.

То от там ніби десь є й та каплиця Довбушева. І не так просто, а ніби навіть є до неї й двері. Більше. В тих дверях навіть ключі.

— Та шош, коли годі оннако розимкнути... Можна тільки «подивитися у гирочку» від отого ключа.

То там, у каплиці, видко такі світла-а шо раз. Але шо з того, коли там ніхто би не увійшов.

Ходив і я там не раз, але, признатися, каплиці тої не знаходив. Плиття є там таке, що дробиться як сланець і засовується з каменя дрібними платівочками: за роки ціла купа того посунулася. Дірку там находив, що як кинути туди камінь, то падає на три уступи, а потім булькає в воду. Похилий камінь там є, що як сяде дитина вгорі, то сповзе аж униз на задку, мов по снігові. Така гарна забава для дітей... Тільки є одна властивість того каменя: сідає дитина наверху в цілих штанях, а коли спуститься, то встає з голим задком.

А дверей так-таки й не видів-сми.

А в Святинськім повіті коло села Тростянець, у лісі, що називається Катерна, показують Довбушеву криницю, котру сам Довбуш викопав.

З тої криниці й тепер п'ють пастухи й рубачі воду, і на цілу околицю нема здоровішої води. І не замерзає вона ніколи, хоч яка зима люта. У великі морози люди кажуть:

— Се таке, шо далі вже і Довбушева керниця замерзне.

Кажуть, що давно тут ніде не було доброї води, то Довбуш сам за одну ніч викопав людям криницю...

Дбав Олекса не тільки про своїх сучасників, але бачив на багато літ вперед. На Бережниці, що то в праву руку, йде долина. Там йде дорога.

А по узбіччі, по лівому боці, по горі, серед густого лісу, по урвищах, по ломах, є якась стара закинена дорога. А Гєлета отой, що сам про себе каже, ніби він «рихтик з Довбуша йде», розповідає, хто клав верхом таку незручну дорогу, коли низом є така гарна й рівна.

— То Довбуш клав. Він знав, пощо клав.

І невдовзі довелося мені переконатися, що Довбуш за двісті літ передбачав, що буде дуже дощове літо, що з гір підуть страшні потоки, що нанесуть каміння й тим камінням непрохідно завалить дорогу на Бережниці, і хочеш не хочеш — треба буде їздити отою дорогою серед лісу.

А Гєлета як побачив мене:

— А що? Знав?

А скільки оповідань про незліченні багатства Довбуша, про його комори, вщерть засипані золотом, про сховище безконечних скарбів.

— Шош, з трицєт і три роки мав коли напрєтати. Бо Довбуш, як і Сус Христос, ходив на землі тридцять і три роки.

Але що ж, коли справджуються слова, двісті літ тому сказані Довбушем при смерті: «Бог знає та я. Земля буде користати з того, не люди...»

— Ой, так, так... Немало грошей пріє там у землі, але шо, коли то усьо заклєте, ніхто не годен узєти.

— Ає... У горах є сила грошей, шо Довбуш напрєта лиш то усьо замовлене. Є такі, шо йкби си лиш доткнув, т більше і не жив би...

От хоч би й у тій Довбушенці, коло Зеленої. Точно відомо, що там є комора.

— Єкби там пішов на Великдень, то там є багато грошей

і діаманту, то би міг набрати, кілько би хотів. Олекса Довбуш зносив до тої комори з усіх світів гроші. Цале жите зносив. Але йкби брати, то би кікати швидко, аби осинавец не замкнув тої комори, бо би сигів там цалий рік.

Впрочім, жеби мати зело, то можна й не чекати Великодня. Так що ж, як воно однаково трудно. Он один чоловік із Ясеня мав таке зілля, що міг туди доступити.

— Прийшов там, де уже було Олексове посидінє. Дивитси, заперта скала. То си відомкло перед ним, бо мав зело.

Прийшов там до тих склепів і дойшов аж до середини. А там... Одежа, зброя, кітли з грішми — усєчіна... Та видів він там штири бочки грошей, понакривані восковими кружками. І дванаціт рушниц на клинках ше висіло. Одежа ше йкас мудрецька — лиш шо усьо уже струпіхло. На то подуй — то й розлетитси.

Він набрав повен наголовник грошей самих золотих, а сам собі думає: «Господи... Піду д'хаті по товаришів, та заберемо усе, шо ту є».

Ого... Прийшов відтак, але пропало. Не міг уже потрапити на то місце.

А другі повідають, що він не ходив за товаришами, а просто виніс гроші надвір, поклав.

— Вертатиси ше— так шо ж, як на другий раз уже не міг туди дійти. Уже газда від того запер собі.

Така ж пригода, повідають, трапилася ще й з одним стрільцем. Він зайшов був під Довбушенку, дивиться, а там плита в однім місці відстає. «Ано-ко я відважу,— гадає.— Шо там є».

Дивитси, а то є печера. Увійшов він туда — а там повно зброї усєкої, одежі, грошей — усєкого багацтва.

Так роздививси він, є шо брати на дев'єтеро коней.

Він роздививси добре усюди, а видтак скєгнув із себе, не дивуйте, гатки і набрав грошей, шо лиш міг, та й пішов д'хаті.

На другий день вернувся той стрілец з дев'єтьма кіньми й з людьми, шукає тої комори — ого! Пропало! І сліду не було...

Так що, як бачите, трудно використати оті багатства. Тим більше, що точно не відомо, де шукати,— гора велика.

Дехто точніше вказував місце, де треба шукати оту комору, а власне в Яршиці.

— Раз єкос із тих рік ци би з Дилятина, ци звідки йшов Довбуш суди груньми і тут, на Яршиці, посів го день, так шо не міг у село доступити уже.

То він казав на тім місці, таки на Яршиці, пробрати плити і висипав там дванаціт терхів, то є дваціт штири бербениці грошей... Та й потому загиб у Космачі, та й уже не знав ніхто, у котрім то місці ті маєтки.

Жінка Петра Онуфрака, потомна отого війта, що погнав на Довбуша волоську хоругов, твердо казала, що вона іменно знає, що тут, у Яршиці, є Довбушеві клажі.

— Я ще дітваком туди скотарила та й виділа раз знак, де ті гроші є. Був там камінь, оброслий дуже файним мохом. Я тот мох іздоймила — так гейби верету піднєти, так тот мох. І виділа-сми хрест на тім камені вібитий... Та коли-бо то уже бирше не могла сходити на то місце, і так обстало і донині.

Словом, гроші є, і багато. І не на самій Довбушенці, а прямо таки по всіх горах понакладав їх Довбуш.

Он на полонинах, на боргані ілемськім — погадайте собі, де ілем, теж є печера, а в ній, певне, лежить скарб Довбуша.

— Люди знаходили там, лиш усе гасило шос світло.

Або в Гадьовім лісі. Де-де! Аж у Ліськім повіті. Аж туди прийшла слава про Довбуша, й там десь під бучком під кривим і під ялицев закопав він гроші. Пасли там пастухи, то знайшли і бучка, і ялицю, але не копав ніхто, бо боялиси...

І на полонині Мокрині в долинах є Довбушева комора. Там, у скелі, є кагла, закурена, почорніла. В ту каглу все кидають каміння й слухають, чи летить. То там, кажуть, зимував Олекса багато зим. Ніби навіть млин був. Між іншим, кажуть, що є там «цілі могили рогів», бо то опришки стругали собі з рогів порохівниці. І от саме коло тих рогів мають бути й двері десь.

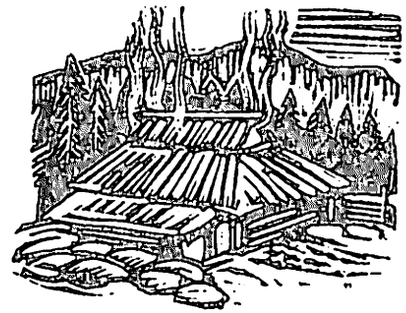
— Так шо ж, коли годі відшукати. Тоті тріски з тих рогів уже позаростали мохом. А шкода. Бо там є на шо подивитиси.

Там є на столі вироблений діамантовий змій. Жертва. І тота жертва світе там водно єк день, так ніч...

Так діамантовий хрестик, що Довбуш мав при собі в годину смерті, виріс у народній фантазії на цілу змію. А що гуцул мав мало діла з діамантами, то приписував їм магічну силу світитися безустанно, як день, так ніч.

— Ой га! Коби хтів посписувати усьо, шо за Довбуша говіркуют люди,— велико паперу, відай, тра було на тото.

ОПОВІДАННЯ

З ДАВНИНИ

I

Сонце заходило. Косе проміння падало на річку Білу, і не була вона тоді білою, а сяла всіма кольорами у своїх пологих берегах. Обидва береги були однакові, але по одній боці лягло село велике, з двома церквами, а по другім — луки, поля й далі степи, степи безконечні. Луки підходили до самої ріки, наче аж падали в неї.

Річка Біла нешироka. Он через неї перекинулися кладочки, позв'язувані де вірьовкою, де перевеслом, а де й так — просто жмутом трави. Ними можна було любуватися, як художнім твором, як храмом Растреллі, як поетичною мрією,— так вони були під стать і пейзажеві оцьому, і тихому темпові руху хвиль у річці, й такому ж темпові життя села. По них, по оцих кладочках, перелітає пісня, коли ото у суботу зацвітуть вулиці дівочими голосами й радісними гармоніями; по них котиться протяжливе «Гей» плугатаря, що оре найдальшу свою скибу, а істик у зуби взяв, бо нікуди його встромити. Парубок і дівчина йдуть одно одному назустріч: вона й бачить, що зустрінуться на середині, а ступає босою ногою на сучкувате бервено, і зустрінуться на середині. Гриць так боїться, щоб бідна дівчина не впала, що вона аж пищить у його обіймах і лається. Але ця лайка звучить як ласка, а в тих пручаннях ще ближче горнеться одне молоде тіло до другого.

Серед війн, і гнету, й віковічного плачу одвічної Рахілі виривалися колись-не-колись десятиліття, що село укравінське жило тихим і своїм життям. Співало свою пісню, культивувало свій звичай, творило свій кодекс. Тоді виростарчали такі кладочки в замріяних берегах, тоді вони й клалися. А налітала знову буря — і змітала з дороги не тільки кладочки, а й села цілі.

На тім боці Білої косить парубок. Сорочка аж очі вбирає на зеленому тлі лук. На голові широкий жовтий брилЬ кидає округлу тінь на смагляве, загоріле обличчя. Вус недавно засіявся, очі карі з ясним, може, трохи суворим

поглядом — і цей погляд надавав парубкові вигляду якоїсь дорослості. Кожен замах косою показував силу, викохану на оцих житах, ланах ранками росяними, соловіною піснею. Слухняна трава рівними покосами лягала по стриженних луках,— і скоро вся ділянка вкрилася, мов письменами якимись незрозумілими, зигзагами світло-зелених покосів.

Парубок востаннє, мов граючись, махнув косою й поставив її сторч. Зібрав траву у рядно, звалив на плечі й твердою стопою пішов через кладку.

Зараз же коло пічки розіклалися бакші. Оце щойно засадилися і ясніють білими плямами пісків; де-не-де поплелося перше огудиння, тільки сояшнички молоденькі стирчать по межі: от-от гавкне, як молоде цуценя.

Серед бакші низенький і теж молодий курінь: ще не позасихало як слід і листя хворосту. Коло куреня сидить дід — латає штани.

— Добрий вечір, дідусю,— каже парубок, підходячи.

— Добрий вечір і тобі, сину. Що це ти з травою?

— Та думка оце завтра поїхати до Нищеретової: там базар завтра, так треба купити дещо... На штани...

— Та намиста Марусі,— в тон додав дід.

Парубок ніби трошки зніяковів, але, видимо, йому приємно було чути просто звуки цього імені.

— А на штани пощо тобі купувати? Це мені — он ба які,— і дід розчепірив столітні штани — аж засвітилися дірками проти ясного неба.— От мені так треба штанів, правда. А ти собі задурно візьмеш, які схочеш.

— Як це задурно?

— Задурно, й квит. Оце ж князь приїде.

— А! — протяг парубок і махнув рукою. Він ще не бачив ні одного приїзду князевого, але чути чув багато: і раніше про те згадувалося у селі, а оце тепер.— тільки й розмови було про скорий князів приїзд.

— Тут таке буде, сину, що ти ніде й не бачив, та нехай не доведеться нікому хрещеному й бачити. Оце тільки чутка пройшла, що князь скоро приїде, а й то, подивись, скільки наперло сюди й москалів,. і лавушників, і всякої іншої наволочі. А як сам приїде та ще всю свою орду привезе — ой-ой-ой! Що тоді робитиметься!..

Дід поник головою. Мабуть, не один приїзд князів він бачив за свого життя; і, мабуть, добре ті приїзди засіли в печінках, що й досі їх забути не може.

— А чого ж він осюди їде, отой князь?

— Чого? Попити-погуляти на вольній волі. Бо там, у

Петербурзі, обридне, все одно та одно, а тут — по-інакшому. Оце незабаром почнуть зганяти на стрєчу. Тут уже хоч-не-хоч, а йди. Бо як огинатимешся,— нагаями поженуть. Ще нашого брата, мужиків, ще сяко-тако, а що вже дівчат — так усі щоб були. Бо то смотр їм князь робить.

— Навіщо?

— А потім вибирає яких кращих до себе в покої.

— Навіщо?

— Ото дурний — навіщо... Сам знаєш, діло таке...

Парубок похмурнів.

— Ну, нічого — скоро воля буде.

Дід тільки рукою махнув.

— Воля? Може, й буде коли, тільки нам її не видать. Може, ти ще й побачиш, а вже мені то не доведеться.

— Як-то не доведеться? Та як ми сюди переходили, то сам управляющий нам казав, що трошки поробимо на пана, а тоді воля буде!

— І як ми сюди переходили, так тодішній управитель теж казав, що «трошки поробите на пана, а там скоро й воля буде»... То, сину, тільки червачок на гачку. Як ото на рибу червачка на гачок надівають, так оце й нашого брата — волею приманюють. Я ще за покійного князя Бориса Степановича сюди приплентався, а бач — і досі кріпак. І той, покійничок, теж розсилав по усіх усюдах своїх шельмуватих: одних і льготами манили, других волею. Як ото на рибку: на одну хлібець чіпляють, на другу хробачка — отак і тут. І ловляться люди: і з Київської губернії, і з Чернігівської, і з Полтавської, і з Воронізької, і хто й зна звідки. А прийшов сюди — квит. Дадуть грунтець, хату на виплат поставлять, іменя перемінять — і годуйсь, птичко божа, та пана годуй.

— Як це — ім'я перемінять?

— А так. Хіба тобі не міняли?

— Ні...

— А мені зразу ж змінено було. От я тут Степан Коцеренко, а я і не Коцеренко, й не Степан. Батька мого Гурч прозивали, а мене Олексієм охрещено. Я й на часточку Олексія записую — а піп думає, мо, родича якого...

Дід замовк, похиливши голову. Мовчав і парубок, утопивши очі в пожар на заході. Кілька хвилин було тихо. Першим обізвався дід.

— А були колись і оці степи вільними степами. Колись і їх тільки козацькі коні топтали та стрепети. А тепер — і степ поневолений, і ми на ньому. Та, мабуть, так і повік

зостанемося. І ми князеві, й степи князеві. Тільки от небо — не знаю, чи теж князеве, чи ще ні. Якщо ні, то, мабуть, скоро одійде.

— А як же воно із свобідного та усе зробилося князевим?

— Та як?.. Воно легко робиться: раз-два — й готово. А почалося це діло ще за царя Петра. Колись Петро тут усе їздив, воювався. І князь Куракін коло нього. Оцих ніби наших прадід чи прапрадід, я вже не знаю. Знаю тільки, що теж Борисом звали: Борис Іванович. Це у них у роду Бориси.

Так от якось одбився цар Петро від своїх драгунів, а драгунами командував оцей самий князь Куракін. А відбився тому, що був дуже нетерплячий. Він із військом був на лівому боці Козинки: моста нема — ну поки там міст наведуть, а йому не терпиться. От він узяв із собою кілька душ та вплав через Козинку, а там на Тавижний яр, на Осикові байраки, а тут і наскочив чи на розбійників, чи ще на яку біду — не знаю, ну тільки плохо прийшлося цареві. Став він одбиватся, а до князя Куракіна послав гінця — так, мовляв, і так,— приперли мене, біжи рятувати.

Ну князь, розуміється, вже не дожидав моста, кинувся із своїми драгунами прямо у воду.

Добігають до Осикових байраків, дивляться — а цар кинувся із конем ув Айдар: приперли його вже до краю. І хто його знає, що б воно там і вийшло, якби не підскочили драгуни. Словом, виходить діло, що князь Куракін урятував цареві життя, і вже з тої пори цар із ним не розлучався.

І виїздили вони тоді всю Україну, бували на всіх шляхах: і на Московському, і на Воронізькому, й на Гатманському; перепливали й Івсуг, і Ковсуг, і Стару Білу, що в Айдар ото пада. І по степах усюди, і там, де ото тепер Військові Землі, і де Нищеретівка,— усюди були.

От їхали вони раз низом через Тарабанівський міст повз Василькові ліси на Валуйський шлях. Зупинилися на спочинок саме отут, де оце тепер село наше. А князь Борис Іванович і каже: «Ох,— каже,— гарно тут! Ніколи б, здається, звідси й не пішов...» А цар Петро тоді: «Як ти мені, мо'на ска'ть, життя врятував, так хочу я тебе наградить,— бери собі оцю землю усю, скільки хочеш, бери. Це моєму хрещеникові на зубок». А у князя був синок, і хрестив його цар Петро.

Та отак, бачиш, і заволодів князь усією землею. І одбатував собі невеличкий шматочок — аж ото від Тарабанова, де тепер Павлівка, та до Нищеретової довжини, а від Телішових — аж оце по річку ширини,— о!..

Ну земля тоді справді дика була, сіл було мало, села малі, без церков; ото тільки у баринї у Тарабанші й була церква — де ото тепер стоїть кам'яна капличка — та млин водяний, та два чи три вітряки. Ото й усього. А то не то, кажу, сіл, а й хуторів не було. Це тепер народу намножилося без числа, хутори як гриби поросли: і Паньківка, і Луб'янка, і Гриценків, і Бунчужний — та хіба мало їх! А тоді як було, може, хат із двадцять біля Макортета, то й гаразд, а то й тих, ма'ть, не було. Ото там, біля Макортета, й моя хата колись була. Це я її не дуже давно, мо', років із десяток буде, як переніс осюди, де тепер.

Ну так ото, кажу, як відрізав собі князь земельки,— почав хазяйнувати. А тоді яке хазяйнування було? Насамперед заселити. Ну князь Борис Іванович не дуже про те дбав, то воно у нього й ішло, як мокре горить. Оце візьметься наче й з короткими віжками: розсилає своїх людей, щоб ото, значить, закликати на переселення; будує, розпоряджається. А потім перегорить-перегорить у нього оте все, осядеться, стухне. Та й ніколи йому: він більше по загряницях жив по царських ділах. Та й те сказать, що не зовсім тут і безпечно було: он там, за річкою біля Білої гори та в Кимлицькому яру, кочували кимлики. Зробить собі земляночку, покриє чаканом — із рогоузу таке плели вони — та й живе. Та й інші розбійники степові набігали, не дивилися, що «свої», а так облуплять, що тільки держись! Навіть церкву, що ото колись тут стояла, кілька разів обкрадали, не то що! Одно слово, неспокійно було, то мало й охочих знаходилося селитися.

Це так за Бориса Йвановича. Ну, а як настав Олександер Борисович, отой царів хрещеник,— пішло діло по-іншому. Той зараз випрохав собі у царя солдатів, очистив землю від кимликів та розбійників, а тоді по всіх губерніях розіслав закликачів, щоб кликали людей: «Кажіть, що у нас тут на вербі груші ростуть, молочні ріки течуть,— що хочете, кажіть». Ну вони й почали брехати. Ну, що брехали, то брехали, а дещо й правда була. А правда була така, що хто б ти не був, що б ти не напрокудив,— сміло йди до князя, князь тебе бере під свою защиту, й ти тоді нікого не бійся. І от такого народу багато й поприходило. Особливо таких, що із своїми поміщиками не поладили. Бувало таке,

що і вб'є поміщика — так аби сюди прибіг, а тут уже тебе сховають, і ім'я тобі друге дадуть, і года перепишуть...

Василь поглянув на діда: «Чи не ухекав і ти, дідусю, свого поміщика, що тобі ім'я перемінили?..»

— Отак, бач, і заселилася ця вкраїна. А князеві Олександрові усе мало, все мало, ще хочеться землі, а де її узяти? Чиї рядом землі? Телішова та Тарабанова: вони володіли своїми землями по якихось документах ще басурменського царства. Ну Тарабанів сам хто його знає де дівся — чи помер, чи так куди зійшов, а тільки в Тарабанівці жила сама його жінка, Тарабанша, здорова така, дебела баба. Села у неї усі були кацапами заселені: «То,— каже,— смирніший народ, ніж оці хахли...»

Ну ото й задумав князь поживитися нащот земельки, нащот Тарабаншиної. Почав з того, що завів із нею кумпанство: то управляющого свого німця туди шле, то сам приїде попить-погулять, бо покійниця дуже була охоча до цього діла. А тій, само собою, честь: куди ж пак — князь!

Ну от раз вони так гуляли-гуляли, пили-пили, а князь і каже Тарабанші ніби так, шутейно: «Та,— каже,— які оці степові поміщики — знаю я їх. У них ні в кого й документів нема. Вони так собі, з божої ласки володіють земелькою». А Тарабанша: «Не знаю, як у кого, а у мене всі документи єсть». Князь сміється: «Ну які там у вас можуть бути документи? На часточку о здравії раба божого Никихвора (а її чоловіка, Тарабаншиного, Никихвором звали)?» — «Ні,— каже,— не на часточку, а таки справжні документи, настоящі, і на всю землю».— «На всю?» — «Геть на усю чисто! Коли хочете, й покажу».— «Та навіщо воно мені здалося? Я й так вам вірю».— «Ні, я покажу... я не какая-нібудь...»

І полізла дурна баба в шахву, витягла звідти усі свої грамоти й документи й показує князеві. Той подивився, подивився: «Ваша правда,— каже,— правильні документи» — і віддав назад. П'яна баба, залишивши очі, й не туди, щоб хоч подивитися, що ж він їй дає. А він дав їй жмутяку паперів, просто собі бамаги,— зарані вже в нього було приготовлено.

Давай вони ще пить, давай вони ще гулять. У хаті душно. «Поїдьмо ще у ліс. Поїдьмо». Поїхали. Там уже князь так уходокав бабу, що вона впала й спала аж до рання. А князь до свого управляющого: «Знімай у неї перстінь із руки». Зняв. «Їдь із тим перснем до Тарабаншиної якономки, нехай вона дасть усі бамаги, які єсть іще...»

Німець поїхав, знайшов клюшницю: «Так і так, веліла вам бариня дать усі бамаги». Ну клюшниця — може, їй і не раз уже траплялося слухатися того персня — візьми та й віддай. Ну на тім і кінець. Бо на другий же день князь оповістив по усіх людях Тарабаншиних: «Хто хоче добровільно переходити в моє підданство, нехай викине на воротях віху з сіна або соломи. А хто не викине,— тому хату спалю». Ну, само собою, усі повикидали. Тарабанша прочумалася, а в неї вже нічого нема. Тільки дехто з дворових і зостався при ній, більше старі жінки, приживалки, сказать. Так їх усіх із їх хазяйкою разом узяв князь жужмом та й вивіз на Великий шлях, а будинок спалив. Ще й церква стара при тім ізгоріла.

Так от яким чином князі Куракіни заволоділи Павлівкою й володіють по цей день. Не знаю вже як, але й земля Телішова,— що ото яр за річкою за Козинкою,— і та теж відійшла до Куракіних.

Замовк дід, перебираючи думками минуле. Сонце давно вже зайшло, теплий вечір обгорнув землю. На селі чутно було звуки, що знаменують кінець дня. Де-не-де вже вирівалася й пісня — сьогодні ж субота.

Василь трухнув головою, мов струхуючи з себе важкі якісь, неприємні думки. Потім устав, підняв на плечі рядно з сіном.

— Ну, дідусю, я піду.

— А? Підеш?.. Ага... Ну добре...

— Прощавайте, дідусю...

— Прощавай, сину. Так ти оце завтра до Нищеретової?

— Та думка проїхаться.

— Знаєш, що я тебе буду просити? Купи ти мені сокиру на базарі. А то мені сокири кожної минути треба, а моя вже така й стара, як я, та така й щербата. Купиш?

— А чому ні.

— Так підожди, я гроші винесу.

Дід поліз у курінь. За хвилину виліз ізвідти з хусточкою в руках. Почав розв'язувати. Але як не старався,— і руками, й зубами,— не міг розв'язати вузлика на кінці.

— Дайте, дідусю, я.

— Ну на, сину, розв'яжи хоч ти. А то я вже такий старий став, що он, бач, зав'язати зав'язав, а розв'язати вже й руки не туди. Прямо як мій старий Бровко, що вже й не гавка, а тільки гарчить.

Василь розв'язав вузлика і, не розгортаючи хустки, подав дідові.

— Он, бач, як воно означа,— молодість. Раз-раз — вже й готово. Так оце тобі, сину, на гроші, та тільки торгуйся. А то там на базарі — знаєш?

— Та вже буду старатися. Прощавайте!

— Ходи здоров!

Василь пішов неспішною ходою, оминаючи огудиння та підпираючись кіссям. Якось невесело йому стало від дідових балачок. Чомусь почало пригадуватися минуле. Він сирота... виховувався в сім'ї Щербатів... ріс разом із їх дочкою Марусею. Майже однолітки, на яких два-три роки він старший,— і це одразу поставило його в ролю оборонця. Ще малим він не раз бився з хлопцями за Марусю й не давав її на поталу. Мати не боялася ніколи за Марусю, коли біля неї був Василь: вже знала, що той і додивиться, і оборонить.

А раз — уже підпарубочим був — косив за річкою і так наче почув чи то здалося — ніби голос Марусин. Крикнула й замовкла. Прислухався — нічого не чути. Але, не дивлячись на те, він стрімголов кинувся до річки, а там тільки бульбашки схвачуються...

Кинувся у воду, витяг дівчину, положив на берег — а вона вже нежива. Як почав її смикати, як почав термосити,— хлипнула вода з рота, зітхнула Маруся, одкрила очі... Як рибонька в'яла, лежала голісінька на руках у хлопця.

Кой-як надів на неї сорочку, спідничину. Виніс на вищеньке місце, поклав на землю, сам сів, а голову її положив собі на коліна. Волоссячко розпустилося по оба боки; очі, великі та гарні, то одкриваються, то закриваються; сорочка обтяглася на грудях, і все щупленьке, рівненьке тілечко, вся оця мила істота до того стала нараз дорогою Василеві, що, якби хто сказав умерти,— вмер би за неї.

Ці хвилини були рішучими в житті Василя. Не стало хлопця: він одразу виріс у парубка, і цей парубок був навіки закоханий у оцю дівчину Марусю.

Довго приходила до себе дівчина, але хлопець й цього не помічав — для нього це були хвилини невимовного щастя. Стара Щербатиха, тривожачися, що довго нема дочки з річки, пішла шукати. Здалека побачила, що дівчина лежить головою на колінах хлопця,— і серце матері скипіло... «Ач, байстря прокляте! Он ба, коли вже... Ну я ж тобі покажу дівок...»

І виломила не прута, а цілу коляку, та тільки роззявила рота, щоб з лайкою зразу накинутися, як Василь замотав рукою,— мовляв, ц-с-с...

Це одразу спинило стару. Вона, не кидаючи прута, підійшла ближче й побачила великий нелад в убранні дочки. Страшна думка пролинула в голові старої. Вона побіліла як крейда в одну хвилину... Горло здавили спазми... Ледве вимовила:

— Що з нею?

Але спокійний вираз чесного обличчя хлопця якось відразу їй сказав, що безумна гадка була безпідставна. Хлопець кивнув рукою, щоб стара наблизила вухо. Зашепотів:

— ...підіть... коня... а то вона не дійде...

— На Бога!.. Що з нею?..

— Я її витяг із води.

Одразу зрозуміла усе. Гаряча хвиля вдячності залляла серце. Щербатиха схопила Василя за голову й поцілувала. І цей поцілунок старої женщини-матері відчув Василь, відчув як велику нагороду, як миропомазання у вищий стан.

З того часу Василь став рідним у сім'ї Щербатів. І коли прийшла пора кохання і стара мати побачила це,— не перечила. Вірила, що не зробить Василь нічого лихого її дочці, що можна бути спокійною, коли Маруся вибігає у садок, а Василь покрутиться-покрутиться по подвір'ї та й собі десь зникає. Вдавала, що не бачить нічого й не розуміє нічого, а в душі тішилася молодим щастям. Усміхалася, коли бачила Марусю, як вона, вернувшись із садка, пурхала по хаті, щебетала, а кожний рух, кожне слово, кожна інтонація були насичені щастям, безмірною радістю існування. А потім і Василь прийде. Ніби мовчить — а все в ньому співає, з очей безмежним безпереривним потоком виливається ласка, а рухи такі лагідні, мов тримає у руках дорогоцінну річ, що як її упустити — розіб'ється.

«Голуб'ятка мої милі»,— скаже собі в душі стара мати, і гарно їй так, і хочеться молитись.

А потім старий Щербат злакомився на масні обіцянки куракінських агентів — і виселилися всі вони сюди. З обіцянок тих не здійснилося нічого, а стало тільки гірше: там, дома, довелося залишити все господарство на повнім ходу, скотинку, хату, садок, сусідів — словом, усе. А тут — самі обіцянки. Зразу заглянула в очі нужда. Старий Щербат із жури скоро зійшов у могилу, зосталася удова з дочкою. Ще погіршало. Василь переривався на роботі, але куракінська панщина виїдала усі соки. І от оце рішив Василь найнятися у робітники з тим, щоб і заробити трохи й усе, що треба по вдовиному господарству, теж справити

без огріхів. Це означало роботу від зорі до зорі, але цього не боявся Василь.

От чому він тепер не в хаті Щербатихи і от навіть зараз іде мимо. Заглянув у двір, чи немає Марусі. Нема. Постояв хвилинку, чи не вийде. Нема... Викликати?! Ні, треба їхати до Нищеретової та раніше вернутися, щоб тут, Боже, борони, лиха якого не трапилося.

II

Ціле її «хазяйство» збіглося до неї. Вона голосно сміялася, коли яке-небудь пузанча вутятко перекидалося на спинку й швидко-швидко перебирало лапками, не можучи перевернутися назад; маненькі курчатка часто дзьобали носикани, а задерикуваті півники підскакували мало не до рук дівчини, стараючися вихопити з рук насіння. Голосний сміх далеко було чути у прозорому ранкові,— і, мабуть, тому саме рипнули сінешні двері хати. Вийшла мати Марусина. Це не була ще зовсім стара жінка, але й не молода. Висока, огрядна, з сильним іще й дзвінким голосом. Станок сорочки був миткалевий, підтичка з полотна; дерга чорна, на голові намітка.

Прикрила очі долонею від сонця й гукнула:

— Марусю! А йди лишень сюди.

Маруся кинула усе зерно на землю й підбігла.

— Чого ти так спозаранку розреготалася? Іди в хату.

— Та чого, мамо? Бач, як надворі гарно.

— А ти хіба не чула, що вчора люди розказували? Цей день пересидіти треба в хаті, поки оця вся гульня пройде. А то, борони, Боже, чого... Іди, йди. Та гляди мені, нікуди не виходь,— я сама тут усе пороблю.

Маруся пригадала усі безконечні розказні про князя поміж дівчатами. Говорилося таке, що Марусі й зараз соромно. А дівчата нічого. Деякі навіть із захопленням розповідали деталі й чекали того приїзду нетерпляче.

Маруся пішла до хати, а стара почала поратися по господарству, догодовувати курей, виганяти гусей та вутят до річки, робити місиво для свині тощо.

З дороги чулося торохкотіння возів; дві баби, позлазивши з коліщатко на колодязі; двоє дівчат бігли серединою вулиці; бо під панським парканом москаль-крамар розки-

нув свою ятку, а в тій ятці — ой, лишечко! Аж очі розбігаються.

При в'їзді в село п'ятеро плотників майстрували, докінчуючи, дерев'яну арку; тут уже стояли готові для прикрашення її корзини цвітів. Нагорі з квіток і стрічок буде вензель князя. По боках арки — два постаменти, вкриті парчею; там стоятимуть двоє дівчат і триматимуть довгу гірлянду трояндову, щоб у момент проїзду князя кинути ту гірлянду до коляски.

А панський двір блищав як лялечка. Він увесь був заквітчаний: княжі покої, ворота, паркан, навіть по землі від того місця, де має стануги коляска, і до дверей було посипано квітами. Біля будинку по обох боках ганку росли дві тополі; тепер вони з верху до низу були прикрашені піонами, отже, здавалося, що це дві червоних колони вкопав хтось, по-своєму розуміючи красу.

Сам управляющий, з незмінною папіросою в зубах, бігав незгірш останнього «халуя», суєтився, кричав, лаявся, та ще й погано (дарма що німець, а вивчився московської). То біг до оранжереї дивитися на квітки до столу; то гнав до плотників, аби вилаяти їх, що гаються та копаються; то спускався у погреби, щоб приготовити вина до княжого столу, а бочки горілки для «хамів», бо все одно велить князь викочувати. У поварні підганяв поварів готувати обід, а знов для тих же самих «хамів» на повітрі готовилися саженні пироги, котли каші, борщу, цілі запечені барани, величезні шмати м'ясива. Ловив десь на бігу головного отамана Заїку й питав:

— Накупив ганчірок?

— Накупив.

— Стане?

— І нам іще зостанеться,— підморгнув Заїка. Німець відводив його у куток.

— Ну, а та дівчина буде?

— Та вже не сховається. А як попробує, то нагаєм прижену.

— Так дивись же, щоб була. Князь нею недовго потішиться, а потім я візьму її собі.

Заїка підморгнув — це була у нього звичка — і запевняв, що все буде як треба.

Село теж кипіло. Вже по два рази пробігали по всіх хатах дворові, приказуючи, щоб усі, старе й мале, виходили зустрічати князя. Хто був ще не цілком по-празниковому вбраний, тому давали нагая.

— Князь вас усіх, сукиних синів, на світі держить, а ви раз у стільки літ не хочете й стрінути його? — та нагаєм, нагаєм.

В результаті тих припрошень у всіх хатах і дворах аж варилося. Там підправлявся тин, там підмазувався причілок, підкрашувалися ворота, квітчалася остріха зеленим гіллям. Десь спішно дзвеніла сокира; десь наступили на дошку, й вона тріщала як скажена, не хотячи ламатися.

В одній хаті метушилася дівчина, надіваючи нову спідницю, чіпляючи добре намисто; в другій прибирався парубок, надівав нові штани, каламайковий пояс і чоботи на трьох підковах.

Маруся сиділа в хаті. До них, правда, ніхто не забігав, але це ще більше непокоїло стару Щербатиху, бо цим їх хата, видимо, виділялася з решти, а тепер власне найкраще було б ніяк не виділятися. А до того помічала стара якусь особливу увагу до свого двора: все на вулиці стирчить хтось із панських слуг. Правда, він і не дивиться на двір Щербатихи, але їй здається, що він стоїть, власне для того, щоб дивитися. А коли пішла на город і там побачила у кінці, під вербами, ще одну фігуру, то вернула до хати зовсім збентеженою.

— Стережуть... видима річ, стережуть... Ой, що ж воно оце буде?..

Саме сіли обідати, прийшов Василь. Стара аж кинулася до нього.

— Ой Василечку!.. А нас...— але схаменулася, щоб не лякати дівчини.— Сідай, Василю, обідати з нами.

— Спасибі, паніматко... Я вже їв...

— Ну що, був у Нищеретовій?

Стара намагалася говорити спокійним тоном про звичайні речі, але голос її тремтів і балакати хотілося зовсім не про те.

— Та ні, паніматусю. Я учора й трави накосив за Білою, але тільки що прийшов до хати, як десятник: «Щоб завтра ніхто не смів виїздити з села, а прибирався й готувався на стречу, бо князь приїде». Ну, я й не поїхав. І тобі, Марусе, намиста не привіз,— додав трохи згодом.

— Мені не треба,— прошепотіла дівчина й почервоніла, як маків цвіт. Материна тривога передалася й їй, але з приходом Василя серце перестало неспокійно битися. Цей оборонить!

— Балуєш.

— Що ка'те, паніматко?

— Кажу — балуєш її дуже. Купив же кісників, дукача — ну й буде.

Василь на це нічого не сказав і тільки крутив у руках свого бриля, стоячи коло порога.

Маруся наче прокинулась. Зіскочила з лави й мерщій почала помагати матері прибирати зі столу, струшувати крихти, застеляти чистим стільником. Василь з глибокою любов'ю дивився, як перелітала й миготіла перед очима ця безконечно дорога постать.

— Ну, як же тобі там, Василю, живеться у своїх хазяйнів?

— Та нічого поки що. Старий тільки все бурчить, але то так тільки.

— Так-то так, але, мабуть, не буде вже в тебе таких хазяїнів, яких мав ти там, у Берелівцях (це стара натякала на себе). Ех, старий, старий... Ще й казала тобі: «Не слухай панських посіпак — збрешуть. Не буде ніякої волі». Не послухав — от і маєш. І сам пішов землю гризти, й достатків позбувся, й ми от...

Та й не договорила. Маруся поглядала то на матір, то на Василя, і в тім погляді було трохи здивування — і чого б ото так турбуватися?

Мовчанку перебив Василь:

— А я оце, мамо, прийшов за нею. Хай іде зі мною, бо все одно... Он уже, як я йшов сюди, почали посіпаки обходити хати та зганяти нарід зустрічати князя.

Стара якось захвилювалася.

— О-ой... Та як же я з тобою її відпустю?.. Ну, а як же ж, Боже, борони, що трапиться?..

— Зі мною, матусю, їй нічого не трапиться,— спокійно сказав Василь, переступивши з ноги на ногу. Але в тім видимім спокою був глибоко захований неспокій, і Маруся те відчула. В її серденько теж почала закрадатися тривога...

— Я не піду...

— Ну, що ж ти вдієш, Василю? Там же того харцизяцтва...

— І що-бо ви, матусю, вибачте, говорите? — перебив Василь, показуючи очима на Марусю. Та й справді сиділа вже перелякана. Личко зблідло, й дух їй захоплювало від передчуття чогось страшного.— І що-бо там особливе може скоїтися? Розбійників тут немає, щоб кого різали; орди та кимликів теж не чути, щоб могли Марусю вкрасти. Хіба

янголи з неба прилетять та візьмуть її на крилята — оце може статися.

Але жарт Василів пройшов непоміченим, як самітний промінь у густій мряці. Явдоха й розуміла, що вона лякає доньку, але не могла себе повстримати. Жах був сильніший її міркувань.

— Так воно... ну все ж. Так ти ж, Василю, іди з нею, а я оце тут позамикаю та й собі за вами.

Маруся, наче жертва якась обреченна, накинула хусточку й стала, дивлячись на Василя.

— Ну, чого стала? Іди — я хочу дещо Василеві сказати. Давай я кісники поправлю... Іди — він зараз вийде.

Маруся тихо вийшла з хати. Явдоха так і кинулась до Василя.

— Ох, Василечку... ох, голубчику... Та дивись же ж, дивись! Не пускай її наперед, щоб не вихвачувалась... У гурточку лучче, у гурточку лучче... Ох, болить моя душа... Василечку, дивись же!.. Ти ж знаєш, що це ж дружинонька твоя буде...

І хапала парубка за руки, мало не цілувала. Василь був похмурий. Він надіявся, дуже надіявся і на свою силу, й на свою обережність, а втім...

— Мамо... Як що й трапиться, то тільки після того, як мене не буде на світі.

І вийшов.

Вулиця була повна народу. Молодь у святочних убраннях поспішала на край села, де арка. Чоловіки й жінки стояли шпалерами вздовж вулиці, а коло самих хат стояли старі діди, обіпершися на палиці, балакали — про що? Мабуть, про ту волю, що, обіцяна цілою серією князів Куракіних, вивабила оцих дідів із домівок та й досі літає десь невидимою пташкою. Вже й волосся посивіло, й зуби пощербилися, а волі як не було, так і нема.

Маруся, опинившися на вулиці, одразу заспокоїлася. Так багато людей, сонце...

— Василю! Ходім і ми до тої штуки. Мені кортить подивитися, як ото князь буде в'їздити, а Одарка з Ганною стовбичитимуть на отих високих стільцях. Ой матінко!.. Зроду-віку б не полізла! І що воно то за князь там такий страшний, що про нього стільки говорять?.. Чи у нього чотири голови?..

Василь думав стати з Марусею десь у товпі; може, його навіть не зупинила б і просьба Марусі, хоч він і звик

у всім їй потурати, але поки він роздумував, до них підійшло двоє дворових.

— А ви чого тут стовбичите? Не знаєте приказу, щоб уся молодь була при в'їзді? Ану марш!

— Ідіть, ідіть! — додав другий і підхіхікнув.

Василь глянув на них, але нічого не сказав. Відчув, що вони не так собі просто підійшли, а що це спеціальний нагляд. І щось глибоко тоскливе заповзло в душу молодому парубкові та там і зосталось.

— Ходім, Марусю...

Вони пішли, а вслід їм:

— Стережи, стережи! Чи встережеш тільки.

Василь поглянув на Марусю — чи не чує вона, але дівчина, захоплена новиною вражінь, справді не чула й рвалася вперед.

— Марусю,— припинив її трохи за лікоть парубок.— Марусю... Ти не виривайся вперед...

— О! І ти вже, як мама! От мені лихо з тими опікунами!.. Скільки дівчат на вулиці, ні одна не боїться, сміються, ніхто їх не стереже, а ви обоє із самого ранку...

— Марусю! Як князь проїде й нарід сунеться за колаской, ми з тобою підемо у степ і там десь пересидимо у балці.

Маруся аж стала.

— Чи ти здурів, Василю? Усі люди веселяться, музика, кажуть, буде... Та що це на вас напало сьогодні?..

— Марусю. Зробиш так, як я тобі кажу.

Це був уже тон чоловіка. Маруся спалахнула. «Ого!.. Ще не загнуздав, а вже повертає!» — майнуло у неї в голові, й уся гордість її збунтувалася. Ущипливо дивлячись у вічі парубкові, вона майже проспівала:

— Ні, хлопче, я зроблю, як сама схочу.

Василя мов батогом ув обличчя хто стьобонув. Це хазяйська дочка зневажала наймита... Він нічого не сказав Марусі, тільки глянув на неї з докором. Дівчині стало соромно, але якась глупа гордість не давала їй сказати голосно: «Василечку, прости мене». Вона тисячу разів повторила це про себе, а йшла з нахмуреними бровами й суворим лицем.

А Василь теж якось посірів одразу. Він теж, не дивлячись на всю свою статечність, був молодим лише хлопцем, і всі слова, всі вчинки людей здавалися йому вічними, і ця перша крапля першого непорозуміння здавалася йому вже світовою катастрофою, неначе все щастя погасло, зосталася сама гіркість.

«Так он ти яка?.. А я й не знав, Марусю...» — «Василечку, ріднесенький, наймиліший з усього світу... Не дивись так... прости свою дурну Марусю...»

Але нічого з тих слів не вимовлялося назверх, і йшли молодята чужі одне одному, Маруся трохи впереді, Василь трохи позаду.

От і арка. Маруся залюбувалася: вона зроду не бачила нічого подібного. Та й не вона одна.

— Ой Господи, як же ж і гарно! А пощо воно?

Василь здвигнув плечима.

— А от щоб князь проїхав.

— А потім?

— А потім квітки позасихають, стрічки пообдирають.

— А потім?

— А потім розберуть.

— Як розберуть?

— Та так — розберуть, та й вже.

— Розвалять? Ото тільки раз проїде?

Василь кивнув головою.

Маруся не могла вийти з дива. Вона звикла, що якщо будується, то для якоїсь потреби, надовго. Повітка, ворота, тин, хлів, навіть курінь, ліса коло стогу — все це має завершити цикл якоїсь своєї роботи, й тоді тільки його розберуть. А тут... одну хвилину хтось проїде — і вже треба розбирати. Скільки матеріалу пропаде, гвіздків. І все це для того, щоби князь проїхав. Князь... князь...

Це слово починало її гіпнотизувати. Що ж воно там таке за князь? І земля уся його, і люди його, сад, будинок — і отаке для нього виготовлюють. Кажуть, дівчат любить... Ану наглядить гарну,— бере собі до покоїв... Ох страшно, мабуть!.. Але цікаво. Князь... Наші парубки он ба які, а то князь... Руки, мабуть, білі-білі... І пахне від нього так солодко, а не гноєм смердить... Дивись, дівчата як повиналижувалися! Мабуть, кожна думає: от якби мене князь вибрав! І попорозкошувала б! Що там буде то буде, а хоч ночила б у панських покоях, повалялась би на панській постелі хоч і до схід сонця. Вже не погнали б корову пасти. І писклята на ногах ізійшли б...

Маруся тривожно глянула на Василя — чи не чує? Але Василь похмуро стояв, не дивився навіть на оте чудо квітчане.

По боках арки на постаментах стояли дві дівчини. Їм було ніяково, що виперли їх сюди, як на посміховище, і вони стояли, глупо посміхаючися. Тримали оту гірлянду.

Товпа була настроєна святочно — це ж переважно була молодь. Сміх, перегуки, жарти. Тільки пісень не чути.

— Одарко! Галино! Що це ви видряпалися на таке високе?

— Якби підійшов ближче, то й заглядати можна.

— Диви! Як богородиці у польському костелі, стовбичать.

— А ти взяв би та й покадив.

— Підожди, князь їм покадить. Аж набубнявіють!

Дівчата паленіють від сорому, але що ж — неволя. Ще, спасибі, дозволилиув одежі стояти. А то, чутка була, звелять голими стояти, тільки на голову, казали, щось надінуть. Це вже було б таке, що одразу йди топитися. І так хто й зна — чи візьме хто заміж тепер. «Ти,— скажеш же,— дуже високо стояла, може, тобі вітер під спідницю надмухав...» Ой, утекти б!.. А як його втечеш, коли тут двірні княжої повно. І піших, і верхи, й усяких.

Нараз почувся гомін, гвалт, крики, вистріли з рушниць.

Маруся перелякалася і вхопилася за Василя.

— Що то?..

— Князь їде.

І справді, їхав князь. Серед криків і хвилювання товпи, серед сальв рушничних, звуків якоїсь музики показалася княжа коляска! Маруся п'ялася навшпиньки скільки було сили, але нічого не могла побачити: в повітрі миготіли шапки, підлітаючи вгору, руки... А коло княжої коляски зчинилося правдиве пекло. Там варилося. Перемішалися дівчата й парубки, руки, ноги, тулуби... когось настоптали, комусь розбили губу, оддавили палець...

Князь стояв у колясці. Перед ним лежала купа різної одежі, шапок, поясів, і він брав по одній речі й кидав у товпу то в той, то в той бік. За кожною річчю з галасом і вереском гналась ціла товпа, валили одно одного, настоп-чували, хапали, виривали. Кому що досталося, той тікає, за ним женуться, валять, одіймають. От хлопець піймав пояс, але заворонився,— і здоровенна якась рука висмикнула знахідку. Хлопець у плач.

А от двоє парубків шепочуться:

— Тимохо! Ти бачив, Онисько схопив шапку сиву?

— Гарна?

— У-у!.. Давай віднімемо?

— Давай...

З криком «мала куча» валяться на Ониська, знаходиться ще десяток охочих, повстає купа з самих рук та ніг, чути

тільки регіт верхніх і розпучливі крики тих, хто попав підспід. А князь регочеться.

За коляскою йшли музики й різали «від вуха», як то кажуть. За музиками трохи розступилися — й четверо чи п'ятеро парубків, підплигуючи скільки духу вверх, оддирали гопака, пожертвувавши ради танцю і можливістю схопити шапку або чоботи, й нагодою націлуватись. Бо он один з парубків вискочить із товпи, поцілує яку дівку й знова поринає. А дівчина оглядається та лається, а очі сміються.

От товпа ще гірше застогнала, заревла: то князь почав кидати гроші у народ. Тут уже все заворушилося, і не встиг Василь і оком моргнуть, як Марусю одірвало від нього й понесло, мов хвилею, убік. Він бачив, як її голова наче пливла побіля других, рвонувся, пробиваючи собі дорогу кулаччям, але в цю мить здоровенна куча людей повалилася біля нього, перекочувалися чиїсь спини, чобіт боляче врізався в праве плече, от гупнула якась туша усією вагою на голову; в рот, очі, ніс набилося землі, і як він не напружував усі свої дужі мускули,— не міг здвигнути з місця живої каші, що кипіла на ньому.

А коли, нарешті, піднявся, протер очі, виплював землю з рота і глянув доокола,— Марусі не було видко. Тоді він почав пробивати собі дорогу до панського двору.

Князь тим часом в'їхав у двір. Тут його стрінув управляючий-німець, звуки власної оркестри, челядь з низькими поклонами й криками «ура». Видніші з дворових підходили й цілували руку, декого князь називав по імені, й тоді той чув себе щасливим.

Під руки ввели князя до покоїв, але він не захотів відпочивати, а вийшов зараз же на балкон. Там уже лежала ціла купа різної величини пакунків, перев'язаних лентами із якимись білетиками на них. Це була любима забава князя.

Він брав пакунок, голосно прочитував напис на ньому і кидав з балкона. Написи були усякі. Були й більш-менш невинні, як от «співай», «смійся», «танцюй», «плавай», «поцілуй дівчину», «поцілуй парубка»; були й менш невинні, як «сядь верхи на сусіда», «лізь рачки попід столами»; були й дикі, як «плюнь у пику сусідові», «удар Грицька палкою»; були й зовсім неприличні, як «повали дівку й ляж на неї», «покажи дівчатам...», «задери спідницю...».

І от князь кидав пакунок, внизу його ловила юрба, а посіпаки стежили, щоб накази виконували без опозиції. От одному парубкові дістався пакунок з очіпком, і на

білетику — «поринай». Парубок одяг очіпок на голову і з реготом, мов у воду, кидався людям під ноги. Одній дівчині дісталися штани з написом «танцюй». Вона — це була якась нетутешня — одягла їх тут же й пустилася навприсюди. Другій випало на білетику «стань догори ногами». Вона хотіла було тікати, але десять рук схопили її, поволокли до балкону й виповнили наказа. Князь весело реготався.

От він помітив дівчину, що стояла осторонь, не кидаючися за пакунками. Казав дати собі бінокль і почав розглядати ту дівочу постать.

— О!.. Charmant! [1] — і, не обертаючи голови, промовив неголосно: — Заїко!

За хвилину Заїка вже стояв на балконі й почтиво схилив спину за кріслом князя.

— Альоша! Бачиш ту дівчину, що стоїть ондечки?

Заїка підморгнув управляющому.

— Бачу, ваше сіятельство. Записать у балєт?

— А скільки їх там у нас?

— Сімнадцять. Ця, як зуміє, буде вісімнадцята.

— Ну цю запиши, хоч і не зуміє. І приведи сьогодні.

— Слухаю.

В той самий момент, коли одірвали Марусю від Василя, вона почула, що у неї вирвали серце й усе життя. Почула, яка то була міцна, непохитна опора; почула, яке то гаряче любляче серце, який він рідний, свій, безконечно дорогий; що прийшов із віковічної минувшини до неї і піде далі у безвість віків з нею.

— Василечку! — безсило крикнула вона, б'ючися ручетнятами у стіну якихось спин, але хвиля людська несла її все далі й далі. Десь у тому океані втопився її Василь — і от коли вона почула, що зосталася сама і що з нею можна зробити, як кому забажається. А вона ще ж і не знала, що товпа коло неї й Василя напівштучна, що це їх умисне розірвано, її умисне волочуть вперед, а Василя умисне топчуть там десь, у малій кучі.

Тільки як укотилася товпа у двір, удалося Марусі сяктак вилабудатися, і вона стала ото осторонь. Бачила все, що діялося доокола,— і стид, і жах поперемінно стискали їй серце. Огидь її брала дивитися, як танцюють парубки в спідницях, а дівчата в штанях, і дивувалася вона непомалу. Де подівся сором? Вона не знала, що можна зверху дозволити «не соромитись»,— і сором у більшості людей щезає.

А коли побачила, що сталося з дівчиною, якій дістався білетик «стань догори ногами»,— безмежний страх охопив її. «Що, як і мене отак поволочуть? Василечку, голубчику, рятуй!»

Вона хотіла тікати з двору, не знаючи, що її звідси не випустять, але тільки зрухнулася, як підійшов до неї Заїка й грубо схопив за руку.

— Ходім! Князь велів записати тебе у балєт.

— Куди?.. Я не хочу... я не піду нікуди...

Заїка аж здивувався. Чудно!..

— Як-то не підеш? Так тебе просити ще треба?

Схопив її за обидві руки й потяг. Маруся крикнула розпачливо:

— Василечку-у!..

Рвонулася що було сили, аж упала разом із Заїкою. Той, падаючи, випустив її руки. Маруся схопилася й кинулася бігти, Заїка, ще лежачи, ухопив її за спідницю й сіпонув. Сам схопився на ноги й ударив дівчину в лице.

— Ах ти ж, сволоч проклята!..

Але ще не договорив, як щось блиснуло, і Заїка покотився, разів п'ять перевернувшися, по землі. Василь схопив Марусю за руку й кинувся бігти, але даремна річ. Повен двір був челяді взагалі, а потім ще зрання управляющий відділив кілька душ для спеціального надзирання. З криком «наших б'ють» кілька душ накинулося на Василя, збили з ніг, але він розкидав їх із себе, як ранений тигр. Страшно було дивитися на парубка, коли він піднявся й кидався на своїх ворогів.

— Дайте мені коляки! Да-айте мені коляки! — кричав, але де тої коляки взяти, та й хто б насмілився йому її подати. Бив тільки кулаками. Погано приходилося тому, хто попадав під той кулак, але що він міг зробити?.. Навалилися гурмою, звалили з ніг, били на землі, зв'язали руки й потягли, не перестаючи бити.

Маруся тільки початок побачила тої бійки і впала непритомною. Заїка передав її двом з челяді, а сам пішов добивати Василя.

Весь нарід притих. Усім стало страшно. Деякі дівчата почали плакати, деякі попробували бігти, але на воротях стояли посіпаки й нікого не пускали з двору.

Князь, що спокійно дивився з балкону на всю цю сцену,

[1] Чудово! *(Фр.)*

звелів розпочинати угощення. Музика різнула до танцю, хоч ніхто спочатку не танцював. Столи бистро заставилися мисками, пирогами, м'ясом, кашею. Замість одної бочки, викочено було дві,— і сунула братія одна до столів, друга до бочки. Скоро все затяглося горілчаним духом, зблідло й забулося. А там уже вихватився хтось танцювати, та так і пішло.

III

Василя кинуто в льох, де горілчані бочки стояли. І, мабуть, добре кинуто, бо він і пам'яті збувся.

Коли прийшов до себе, довго не міг зрозуміти, де він і що з ним, але біль у зв'язаних руках вернув йому пам'ять. Він згадав усе, що сталося, і коли подумав, що зараз робиться з його Марусею,— почав якось не то ревти, не то стогнати й битися в своїх путах до несамовитості. Але це був даремний труд: вірьовки в'їдалися в тіло, він страшенно втомився — от і весь результат.

Довший час лежав і відпочивав, а серце мало не розривалося від болю. Пригадувалося все, що він чув про життя князя. Згадалися десятки дівчат, яких він обезчестив; той порядок, в якім це йшло. Дівчину записували «в балєт» і вчили танцювати; кожна з таких танцюристок мусила приходити й обслуговувати князя на ніч. Коли траплялася вагітність, дівчину виписували з реєстру й відсилали на хутір; там у неї й знаходилася дитинка. Коли це була дівчинка, її зоставляли при матері; коли хлопчик — віддавали спеціальним жінкам-годувальницям, але з тих дітей мало виходжувалося, більшість ішла «у землянську станицю». Їх ховали у ярку, що так і звався Діточий яр.

Цей увесь порядок чекав і Марусю. Згадка про те рвонула Василя, й він знов безтямно, безумно почав битися, шарпатися ногами, звиватися, мов уж, усім своїм сплутаним тілом. І — диво! — нараз почув, що його пута послабшали. Видимо, він був зв'язаний однією вірьовкою, а не кількома мотузками. Як тільки він це відчув,— перестав битися.

Полежав ще, відпочив і одним дужим поворотом тіла сів. Почав розглядатися.

Світла було мало. Тільки зверху через продухвину падало його трохи, але дуже трохи; мабуть, уже день близився

до кінця. Василь побачив ряд бочок і в кутку якусь безладно накидану купу.

«Там, мабуть, старі бочки... обручі старі... Знайду обруч, шматок обруча... перетру вірьовку»...

І Василь почав роботу. Він звивався змією й пересувався по землі, випростовувався, ще пересувався і потім знов скручувався, знов випростовувався. Це була шалена робота; через п'ятнадцять-двадцять поворотів Василь вимучився так, що мусив довгий час відпочивати. А до того й побите тіло давало себе знати, лице, мабуть, запухло, бо Василь не міг широко одкрити очей.

Чи довго так повз,— не міг би сказати, але, мабуть, довго, бо світло поволі зникало й повз він уже у півтьмі, не знаючи — чи далеко ще ті бочки, чи, може, він їх уже поминув.

От стукнувся головою об стіну. Видимо, збочив і попав не в куток, а просто у стіну. Нехай буде й так. Почав підкочуватися до стіни ближче, ближче, почав обпиратися спиною й підійматися, щоб стати.

Нараз зачепився за щось. Зсунувся трохи вниз і вп'ять почав випростовуватися. Знов зачепився! Почав мацати зв'язаною рукою — гвіздок!..

Зрадів. Це вже півділа готово. Зі страшенними, нелюдськими зусиллями став на ноги. Ледве міг стояти, бо ноги тремтіли. Тільки трохи згодом одійшли наче.

Укріпившися на ногах, зачепився вірьовкою за гвіздок і почав. Присяде — випростується, присяде — випростується... присяде — випростується... Десять, двадцять, сто разів. Ноги підгинаються, не стає мочі, а він усе присідає і все випростовується і не знає, де кінець, не може проконтролювати. А може, то він і не вірьовку тре? Може, вона ще не нарушена? Може, все розпочинати наново? О-о-о!..

Зачепив вірьовку за гвіздок, рвонувся всім тілом і — почув руки свобідними.

Глибока радість, а разом і глибока втома заволоділи ним. Він опустився тут же на землю й сів. Витягав поволі замлілі руки й водив ними у повітрі. Поволі почав розмотувати самого себе і скоро був вільний.

Сидів, відпочивав. Але згадав, що це ще не кінець, а може, і не початок навіть. Пройти в двері — немислима річ; проламати муровані стіни — ще більше неможлива річ. Зостається тільки продухвина. Насамперед — де вона? В абсолютній тьмі годі було це вгадати. Де куток? Що в тім кутку? Чи справді там порожні бочки? Чи цілі? Як

їх прикотити? Де ставити, щоб попасти саме під продухвину?

Але треба щось робити. Куток, мабуть, далі. Ото як котився до нього, то, видимо, не докотився. Пішов, простягши руки вперед. На щось спіткнувся. Потім намацав бочки. Їх було багато, а що найцікавіше — всякої величини.

Намацав найбільшу, почав котити. Доки? Вдивлявся вдивлявся вгору — нічого не міг помітити. Як же його ставити навмання? Поставиш, а вгорі стеля. А це ж не одну треба бочку, а... скільки? Навіть приблизно не міг определити — чи три, чи чотири, а може, й більше...

Поглянув ще вгору — і чи йому здалося, чи справді помітив зірку. Почав придивлятися, переступив трохи вбік — і справді, прямо над головою побачив зірку. Тепер знав! Якась віра вступила в нього. Якась вдячність комусь, що так йому допомагає.

Поставив бочку прямо під зіркою. Пішов по другу. Поставив її зверху. Пішов по третю — зміг і цю поставити. Зліз на неї, простяг руку вгору — нема стелі. Треба ще ставити. Але це вже таке, що сам не поставиш, а подати нікому.

Зліз. Намацав вірьовку, що нею був зв'язаний. Обмотав четверту бочку, поліз наверх, вмостився — потяг. Ледве сам себе не повалив, але витяг. Почав ставити — ніяк. Сам стоїть на верхній бочці — і на неї ж ставить. Не виходить.

Став на нижню бочку, поставив четверту, тоді виліз на неї. Хитається, бісова робота! Як гупнеш зверху — і кісток не збереш.

Обережно-обережно став — і намацав продухвину. Слава тобі, Господи!..

Але на ній стоїть, бовдур дерев'яний. Попробував його хитнути — де там! Що ж його робити? Якби кирпичина, може, збив би. А голими руками нічого не вдієш.

Не хочеться злазити. Це ж усю машину можна завалити. Але нічого не поробиш — треба.

Поліз, намацав цеглину в стіні — слабо трималася. Поклав у пазуху, поліз наверх. Доліз благополучно, тільки втомився дуже. Сів трохи спочити, цеглину вийняв із пазухи, бо муляла. Поклав на коліна.

Спочивав. Але нараз прийшла йому в голову думка, що оце зараз ніч і, може, князь оце знущається з Марусі. Люто заскрипів зубами і вдарив по бочці кулаком. Цеглина впала з колін і, торохкаючи об краї бочок, розбилася на дріб'язок.

Треба лізти по другу, а час іде!.. Ще кілька хвилин — і, може, вже буде пізно. Почав спішити — і мало не завалив усієї будови. Ні, тут спіхом нічого не зробиш.

Добув ще цеглину, виліз, просунув руку в продухвину й почав збивати бовдур. Розмахнутися було ніяк, отже діло йшло пиняво. Та й гуку не хотів великого робити, бо, може, сторожі недалеко або так хто почує.

Нарешті бовдур повалився. Поширивши трохи дірку, Василь просунув у продухвину руки й піднявся на мускулах. Вилізла голова, лікті... ще одне зусилля — і він на волі.

Оглядівся. Побачив, що сидить на невеликому горбику, насипаному над погребом. Ніч була темна, й мало було видно; звідкілясь доходив регіт, п'яні покрики, спів.

«Догулюють»,— подумав Василь, і йому досадно стало на людей, які можуть дивитися на те, що от сталося,— і все ж пити, веселитися.

Обережно зліз він із того горбика. Коло дверей погреба спало двоє його вартових: добре, мабуть, хльобнули, бо хропли на всі заставки. Василь пішов двором. Щохвилини натикався то на перекинутий ослін, то на якогось без тями п'яного.

Решітка, що нею відділюється сад від двору. Помацки знайшов хвіртку, увійшов до саду. Повіяло приємною вогкістю й запахом квітів. З річки чути було квакання жаб, співали солов'ї, а далеко в селі закукурікав півень, за ним другий, третій...

В панському будинку світилося три вікна. Властиво, два вікна, а між ними шкляні двері, що виходили на веранду. Василь тихо вийшов на ту веранду й заглянув до кімнати.

Маруся сиділа посередині кімнати, уткнувши обличчя в долоні; князь сидів віддалік у кріслі-качалці й колихався, курячи сигарету. Потім, не виймаючи сигарети з рота, підійшов до Марусі, обняв її однією рукою, а другою лагідно, але сильно почав одривати руки від обличчя. Маруся пручалася...

Далі не міг дивитися. Скочив прямо з веранди, наробивши шелесту. Внизу були розбиті клумби, штучні холмики. Василь намацав добру каменюку й тільки хотів бігти на веранду, як одчинилися двері і на веранду вийшов князь.

— Ето ти, Альоша?

Він навіть не договорив. Зручною озлобленою рукою пущений камінь вдарив прямо у висок, князь повалився без стогону.

В одну мить Василь був у кімнаті.

— Марусю... тікаймо.— При звуках дорогого голосу Маруся мало не крикнула. Василь схопив її за руку й здавив: — Ц-с-с!..

Погасив свічки, вивів Марусю на веранду, зачинив двері й гайда через сад. Коли перелізли через огорожу, став і твердим якимось, як сталь, голосом сказав:

— Марусю! Я вбив князя. Мені тут місця нема. Я мушу тікати, й то зараз... далеко... я сам не знаю куди. У тебе мати. До неї дорога он туди. А моя дорога — он туди. Скажи ж тепер — якою дорогою підеш?

І, притулившися, ледве чутно прошепотіла Маруся:

— З тобою.

Міцно, дуже міцно пригорнув до грудей, узяв за руки,— і дві постаті щезли у тьмі.

ТРОЄ

Нарис в галицького життя

В одній із львівських кав'ярень сиділо троє молодих людей. Обличчя їх були бліді,— видно, що життя на цім світі діставалося їм нелегко. Голови їх були нахилені в одне місце — вони слухали читання, і то так, що забули, де вони знаходяться, забули, що довкола них сотні людей, що кельнери поглядають за всіма гістьми, щоб який не втік не заплативши; що це публічне місце, а в ньому однаково не вільно показувати язик і душу...

Вони слухали, як нервовий, трохи приглушений голос читав:

— «...Нова стація мученичого походу нашого народу на історичну Голгофу, нову криваву жертву поклало наше мужицтво на визвольнім престолі. Озвірілі від ненависті фарисеї горлають без упину: «Розпни його! Розпни його!..» А всякі пілати вмивають руки від невинно пролитої крові... Чим більше вісток приходить про коропецьке вбивство, чим ясніше стає, що зроблено в Коропці «в імені права»,— тим більше стинається кров у жилах, і ніяк не можемо собі вияснити, що щось подібного мало статися в конституційній державі Середньої Європи, і то під правительством, що опирається на народнім парламенті, вибранім на основі загального голосування!

Село Коропець лежить в окрузі, де по довгих літах панщизняної неволі стали оце селяни приходити до повної

свідомості своїх горожанських прав і відчування політичного гніту та економічного визиску. Коропецькі люди віддавен-давна віддаються промислові, торгівлі і притім визначаються свободнолюбністю й карністю в організації. В селі — читальня «Просвіти», де гуртується майже ціле село, з виїмком нечисленної москвофільської фракційки, що гуртується коло читальні общества ім. Качковського. Крім того, мають наші люди касу й крамницю, а також «Господарську спілку», дуже добре ведену. Коло двору тутешнього дідича, графа Станіслава-Генріка Бадені, що кандидує проти нас до сойму, гуртувалося все вороже нашому народові. Працював тут передусім двірський персонал, що без упину уладжував у дворі всякі патріотичні маніфестації, аби лиш з не уміючих говорити по-польськи латинників [1] зробити завзятих поляків. Працювали тут і польські ксьондзи, і всі поляки — учителі й учительки, окружний лікар; сповняла теж свою місію й «жандарська квартиря». І ось виринула польська «Czytelnia» [2], ба навіть райфазенка [3], заснована для підкопування наших інституцій. Розуміється, не обійшлося тут і без позичення сил із табору так званих хрунів, зрадників свого народу; так, наприклад, пішов на услуги дворові між іншими також і теперішній війт [4] Михайло Мельничук.

Росла й кріпла Польща, збільшувалися дратування та всякі знущання над нашим народом; але рівночасно зміцновалася й організація наших селян. Провідником громади в боротьбі з місцевою Польщею був якраз покійний Марко Каганець, син Василя. Не засібністю вибився він у громаді, бо мав усього хату, чверть морга огороду й два морги поля,— але розумом і любов'ю до свого народу. Вже кілька літ верховодив він у громаді, всі його шанували й слухали, а він заступав і поучував громадян на кожнім кроці з незрівненим пожертвуванням, яке, врешті, припечатав своєю смертю...

...

Почалися приготування до соймових виборів. Двір [5], з котрого кандидував сам дідич граф Бадені, докладав усяких старань, щоб попсувати українську народну справу,

---

[1] Латинники — українські селяни римо-католицького обряду. Їх поляки силоміць зараховували до поляків. *(Приміт. авт.)*.

[2] «Читальня» *(пол.)*.

[3] Каси взаємодопомоги системи Райфазена. *(Приміт. авт.)*.

[4] Старшина сільський. *(Приміт. авт.)*.

[5] Двір — це не тільки дім, оселя поміщика, а це громадське поняття, навіть юридична особа. *(Приміт. авт.)*.

і насамперед список правиборців було пофальшовано так, що селяни, під проводом Марка Каганця, внесли не більше не менше як 75 рекламацій [1]. На зборах громадська рада ухвалила вибрати з-поміж себе рекламаційну комісію і вибрала п'ять членів. Але на засіданню писаря не було, тож війт заявив, що ухвала пізніше буде внесена до книги протоколів; але на другий день пішла по селу чутка, що таки війт не хоче заносити ухвали до протоколу і, значить, справа рекламації піде нанівець: вибирати будуть двірські прислужники, що не мають навіть права вибору, а поправні господарі й чесні люди права голосування будуть позбавлені.

Марко Каганець пішов до війта, і той йому це ствердив, покликуючися на те, ніби рекламації належать до старо-ства. Даремно переконував Марко війта, показуючи йому відповідні параграфи «Збірника адміністраційних зако-нів», війт, знаючи за собою піддержку двора, уперся. Рішено було послати до староства телеграму з оплаченою відповіддю,— і послали. Але староство не дало в цей день відповіді; тому рішив Марко задержатися з рекламаціями до завтрього.

На другий день рано вийшов Марко зі своєї хати, та, стрінувшися з сусідом, вони рішили піти до громадської канцелярії розвідатися в рекламаційних справах. Жінка не хотіла пустити з дому Марка, знаючи ворожнечу двораків до чоловіка й погрожування жандарів. Марко став упевню-вати жінку, що він нічого злого не зробив, тож нікого не боїться й піде; але жінка, щось інстинктивно чуючи, рішила йти разом з чоловіком. По дорозі стріли сестру Марка Юстину та ще кількох людей, що також цікаві були дізна-тися, що відповіло староство,— і всього йшло чоловік ві-сім-десять, але не всі разом, а вроздріб.

На краю майдану пливе широкий потік, званий Коропчик. На нім стоїть довгий і широкий міст, зараз за мостом стоїть капличка св. Яна, а за нею громадська канцелярія, до якої сходиться з гостинця ліворуч по містку, що накри-ває вуличний рів. Місток цей розділяє бар'єр на дві половини; з половини, ближчої до великого мосту, ідеться на площу, а з другої половини — у вузьку, обведену поруч-чям доріжку, що веде прямо до канцелярії.

І от, коли люди наблизилися до канцелярійного містка, проти них вийшли з громадської канцелярії два жандарі

[1] Оскаржень.

й швидким ходом наблизилися до людей. Старший жандар, станувши в трьох кроках, озвався: «В імені права я вас арештую. Прошу до гміни» [1]— і назвав Марка та його сусіду. Арештовані не робили жодного протесту, і жандарі їх повели. Був серед людей і брат Марка Іван; він крикнув: «Браття! Ходім і ми!» — і всі люди пішли в напрямі до канцелярії.

Коло канцелярії теж уже стояли люди, цікавлячися справою рекламацій. Тут нараз жандарі кидають арештова-них, поминають людей і проштовхуються до дверей канце-лярії. Станувши коло них, обертаються лицем до людей, виходить ще й третій жандар,— і чується наказ: «В імені права прошу розійтися, бо буду стріляти». Селяни, щоб не входити в непорозуміння з жандарями, повернулися всі від канцелярії лицем до шляху і почали йти. Жандарі йшли за людьми. Марко був усередині, коло нього брат його Йван, а також жінка й сестра. Люди йшли спокійно, але, очевид-но, не могли розійтися, поки не вийдуть з вузенької обго-родженої стежки на шлях, а з шляху — по мості в село... Нараз пропихається між людей один жандар і ні з того ні з цього ударив Марка прикладом по голові. Ударений крикнув: «Люди, рятуйте!» Жінка й сестра вхопили його, щоб не впав...

А жандар підождав, поки до нього не протислися ще других двоє жандарів; потім вони перескочили через по-руччя вулички і, забігши перед людей на шлях, знов почали кричати розходитися. «Та куди ж нам іти, як ви загородили нам дорогу?..» — говорили люди. «Чому ви забігли нам дорогу? Пустіть нас до наших хат...» Але жандарі станули всі в ряд і виставили проти людей шти-ки... «В імені права прошу розійтися, бо стрілятиму».

І в цю хвилю положення було таке. Марко був в передніх рядах, але не напереді, сестра держала його праву руку, жінка обняла його за шию з правого боку, а брат Іван обняв з правого боку за плечі. На поклик жандарів передні люди, а в тім і Марко, зупинилися, але задні того не чули й перли наперед,— і тут сталося щось страшне. Всі три жандарі, пропускаючи мимо себе других людей, всі три одразу вдарили на Марка, тільки на нього одного. Один ударив його штиком у груди з правого боку, між руками жінки й сестри... «Браття... вже кров з мене лле...» — за-стогнав нещасний, а тут старший жандар ударив штиком

[1] До будинку волості, чи, як тепер, сільради. *(Приміт. авт.).*

в живіт, один раз і другий раз... Марко ступив два кроки і впав мертвий...

Жандарі обтирали кров з штиків хустинками... Нічого не сталося, ніхто більше не був зачеплений, ніхто не був арештований,— тільки от жандарі вбили свого ворога, та й усе. Бо Марко мав багато політичних процесів, в котрих все вигравав проти жандарів, бо Марко стояв за громаду.

А потім два жандарі пішли, а зостався один старший (така була небезпека для жандарів); він хотів стріляти ще до одного свідомого українця — Микити Василика, але вже жиди його затулили собою. А коли брат убитого й ще двоє людей хотіли занести тіло Марка до хати, то жандар не дозволив,— і тіло лежало на шляху. Тут же жандар розібрав покійного з кожуха, розстебнув сорочку й наддер її сам коло ковніра, а також вийняв з торби бандаж і заткав трупові одну рану.

Місцевий священик вибіг з хати й молився коло вбитого. Люди одні падали на коліна, другі простягали руки до неба, повторяючи слова молитви, і всі плакали; лиш жандар не шанував навіть цеї мінути й кричав: «В імені права прошу розійтися!» І так серед шляху лежало тіло народного мученика більш як чотири години.

Через три дні відбувався похорон. До шістьох тисяч народу місцевого й сторонського зібралося, щоб віддати послідню послугу народному борцеві».

. . . . . .

. . . . . .

Вони читали далі:

— «На простих санях підвищення, оббите темними коверцями, замаяне смерековими луками з хрестиками. Домовина прикрита покривалами; посередині неї вінець із цвітів, а над головою — мученичий, терновий. Сани тягнуть четверо коней, прибраних скиндячками, а на конях їдуть хлопці, однаково одіті в білі шапки й гарні сіряки та перепоясані народними лентами.

Веде свого провідника в далеку дорогу хлопська почесна сторожа в гарних сіряках і кучмах. На чотирьох рогах несуть народні прапори, а по боках по троє селян, перев'язаних лентами. Наперед походу йде селянин з хрестом і процесія, а за ними п'ять священиків. За домовиною в першім ряді брат покійного, вдова й сестра-жалібниця, що й свою грудь наставляла на жандарські штики, а за ними — непроглядні народні маси, заступники соток доокружних сіл.

І як зблизився похід до місця вбивства,— плач і крик затряс народом, як буря: «Тут, тут зарізали!»

...На цім місці читання ввірвалося, мовби хто перервав нитку. Серед трьох була тиша. Безсмисленість злочину, жорстокість умовин життя, що можуть допроваджувати до таких випадків,— однаково придавила всіх.

Молоді голови похилилися... Чи крикнути?.. Чи заплакати?..

А кав'ярня гула своїми брудно-буденними шумами: чад цигар, папірос стояв сизою хмарою, і в ній мов повисали, не дорвавшися до стелі, всі голоси. Десь у кутку, невидимий, обкутаний димом, сумно заграв оркестр, і розбитий, поніжений тенор затяг якийсь романс.

Трое мовчали...

Вирвалося зітхання, і той голос, що читав, прошепотів:

— Боже мій!.. Чиє прокляття зв'язало нас одвіку з цим народом?..

ПЕРЕД ДВЕРИМА

Двері намісника. Возний уже пішов сказати назвище й відчинити відтак двері. А за ці півхвилини — тисяча, мільйон переживань.

Насамперед не знав, куди дівати руки. А прецінь йому ніколи не бракувало зграбності. Серце стукало в грудях так, що, здавалося, те биття всі чують. Взагалі здавалося, що всі тільки й дивляться на нього й навіть бачать, що лежить у нього в кишені. Ще хвилина — і вони закричать: «Алярм! Тримайте, хапайте, держіть його!..» І мимоволі кров відливала від лиця, напружувалися всі мускули, готовлячись боротися, відбиватись, може, рвати зубами, а може... покірно схиливши голову, без руху протесту віддатися в руки,— все одно ж справа програна.

І в ту хвилину, коли так думалося, сам же старався переконати себе, що, властиво, на нього ніхто ніякісінької уваги не звертає. От собі молодий чоловік, певно, якоїсь суплентури добивається або прийшов із чийогось доручення. А що трішки блідий і ніби нервується, то це ж так зрозуміло: до таких високих осіб ходиться не щодня. Ні, ніхто не бачить тої бурі, того шаленого натиску думок, безумного напруження всіх нервів, усіх сил організму. Ніхто не знає, що в одну хвилину пролітає в мозку тисяча думок, і цей шалений калейдоскоп, здається, буде безконеч-

ним; груди то стискаються в одну непомітну клітинку якусь, в якій тісно стає навіть такому маленькому клаптикові м'яса, як серце; а то нараз ширяться так, що міститься в них світ увесь — і ще зостається місце.

«Я несу в собі нелегальну мисль мого народу, тому я так тремчу. Всі мої предки були легальними до дна душі, лизали панську ногу, котра вдаром чобота розбивала їм лице в кров. Найсміліші з них складали петиції тоді, як уже треба було бити ножем у груди. І були ми Орфеями серед звірів, тільки — без арфи чарівної.

Нове покоління зародило вже в собі нелегальну думку і от віддало її всю мені. Мені мій народ незримо звелів іти на чин кривавий,— а на мені тяжить опортунізм поколінь. І це він так ослаблює мене, трусить руки, відбирає певність рухів, відгонить краску з лиця. У інших народів інакше... Там завжди поруч із дозволеною мислю жила й недозволена, були борці, які йшли от так, як тепер я. А переді мною ніхто не йшов. Я перший підхожу з револьвером у руці до оцих дверей.

Коли я сідав з панною Олею до трамваю, перед нами якийсь суб'єкт зайняв останнє місце. Панна Оля сказала мені: «Боже! який ви неенергійний...» Я — неенергійний, що не зумів захопити місце в трамваї. А якби знала, що вже тоді мав «його» портрет і цілими днями й ночами дивився на нього, удень ішов у поле і вчився стріляти з браунінга, а вночі давили мене кошмари і я кусав собі руку, прокинувшися, аби не закричати голосно й не будити домашніх...

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано?
За що, мамо, гинеш?

Це я писав на бібулі в бібліотеці. Бібула й зараз там лежить на столі. Буде читати, може, який вшехполяк — і не знатиме, що то писав я.

«Я»!.. Щось уже чується особливе в цім слові. Учора це було тільки студентське мікроскопічне «я», сьогодні воно вже чомусь виросло. Від того, що в мене лежить револьвер у кишені... Мала річ, а почуття таке, мовби я відкриваю новий величезний закон природи, пізнаю одну з її найсокровенніших тайн. Мабуть, усякий, хто першим приходить до чину, усякий так почуває.

Тут я — перший! Дорогу до щастя мого народу зачинили міцні двері. Коло тих дверей усе стоять озброєні люди

й стережуть. Я вбиваю вождя тих людей, розбігається труслива сторожа, б'ю ногою в залізну браму й кричу: «Викрешем вогню та запалим кожну душу, щоб на оновленій землі не було ката й супостата, а були люди на землі!»

Ох, що за наївні міркування! Та ж історія й життя народів мають свої залізні закони, і чи тобі ж, хлопцеві молодому, їх перевертати? Та нічого ж ти не перевернеш, окрім свого життя й життя своєї сім'ї, своїх рідних, милих... Що я роблю?.. В яку безодню я пхаю себе, матусю, сестер? І чи стане ж комусь легше від того? Нікому, ніяк. І тільки на матінку свою покладу я, на її плечі старі, безмірний страшний тягар. Матусю!.. Коли ми говорили якось про високі чини, про подвиги, а я, носячи вже свою ідею в собі, спитав тебе, що б ти сказала, якби твій син пішов на Голгофу,— ти відповіла: «Горда би-м була з нього!» То були горді слова,— а як то гірко-гірко доведеться плакати за них!

А сестри мої... милі, любі сестри... Чи не відберу я в вас вашого звичайного людського щастя? Чи не стану на вашій дорозі безмовним привидом, порогом високим, завісою темною, що завісила вам спокій?..

О!.. Возний... Іде... іде возний... відчиняються двері... Я чую своє прізвище,— це я... Іду!.. Мамо, прощай!..»

[1908]

ТАК МУСИЛО БУТИ

Він прийде сьогодні...

Ах, пощо він приходить? Краще б не приходив!..

Але мушу признатися, що приносить із собою велику й неординарну мисль.

Перед очима проходить усе, що сталося. Немов учора... Варшава... Конспіративні сходини... Товариш М., «техвік», готує бомбу. Каже, що буде «як цукерок».

— Лише, панно моя золота, пам'ятайте три речі: обережність, обережність і обережність. Як будете це пам'ятати, усе буде добре.

І той день... У серці так холодно, й порожньо, і широко-широко... Вміщається туди увесь світ,— лише тиранам нема там місця.

Стою... Коло грудей холодно-металевої кулі, а в мозку — молитва...

«О краю мій рідний! На вівтар свободи твоєї несли свої благородні серця наші повстанці. Криваві шляхи пописали окованими ногами вздовж Сибіру, степів Оренбурзьких і берегів далекого Північного моря. Поставили пам'ятники собі нерукотворні, создали тобі, о краю рідний, славу вічного революціонера, піонера свобідної мисли, жертволюбця. Так, так!.. Не переводяться в тобі жертволюбці, й доки ти в кайданах, доки топче тебе ногою завойовник, доки ти раб на своїй землі, не переведеться дух повстанчий! Ми все вставатимемо!.. І масами, й одиницями!.. Боротимемося за волю! За наш свобідний, рідний край!»

І мислі ці додавали відваги, робилося тепло від них, і тісніше притулявся до грудей холодний метал бомби. Радісно було йти на смерть,— аби лиш життя за життя.

«Обіймемося з тобою, тиране! Поцілую я тебе смертельним поцілунком, обплутаю, як медуза, і полетимо разом у безодню. А з столиці королівства в усі краї понесеться звістка: «Вмер тиран!..»

І з криком цим: «Вмер тиран!» — кинула бомбу...

Але не вмер тиран. Хистка була дівоча рука. Тиран зостався жити, зосталася жити й вона.

Стидно їй було дивитися в вічі товаришам, коли вони увозили її за кордон.

— Тікаю, нічого не зробивши... Соромно мені...

Товариші заспокоювали, казали, що таке з усяким може трапитись, що вона доказала свою відвагу і т. ін.

От Краків. Яка-небудь година-дві їзди з Варшави — і мов у другий світ попадаєш. Рідна мова всюди, ніхто не тягне тебе в участок за рідне слово, ніхто тебе не переслідує за те, що ти поляк.

Зі слізьми на очах прислухувалася до співучої краківської вимови.

— Pól kurnika-a-a! [1] — мов виспівує хлопчик, граючися.

Мар'яцька вежа... Сукенниці... Вавель, вічний Вавель — усе це своє, зв'язане з кожним нервом, вкраплене в саму душу.

О Польщо, Польщо! Коли ж ти в с я будеш свобідною?

Але живий тиран хотів показати, що він живий. Простягав з-за кордону пальці й шукав ними, як спрут. Російське правительство вимагало видачі.

Та над тим можна було сміятися. Всесильні там, у себе, тирани, показалося, не мали сили за маленькою смужечкою, що називалася кордон.

[1] «Половина курника!» — початок дитячої пісні.

Ради офіціальності, «державної приличності», відбувся суд. Скоріше — комедія судова. Або, ліпше сказати, афіша. Викинули її тільки на те, щоб іще раз написати на ній великими літерами прокляття самодержавному режимові, іще раз крикнути на ввесь світ: «Смерть тиранам!..»

І суд обернувся в тріумф. Виновницю замаху вітали, як героїню народну, оплесками, й стрічали, й проводили, цвітами всипали дорогу. А коли красномовний адвокат ефектовно викрикнув: «Хто повстає проти ворога свого народу, той не убійник, а герой!»,— зал затремтів від оплесків, а суд одноголосно виніс оправдуючий вирок.

Її понесли на руках. Вона всміхалася, але не тішилася. В душі скорботно нило почуття: «Це все незаслужене, але душу приймати... Зрештою, ознака свободи від тиранів, покажчик того, що є ще місце, де вільно звучить польське слово і де не мають влади тирани...»

А скоро після того в далекім, незнайомім Львові розітнувся вистріл,— молодий студент убив поляка-тирана.

Їй самій не було часу подумати о тім випадку, але довкола все гуло одностайним гудінням. Як? Українці? Ті, що нам усім зобов'язані? Що не мають у Росії й сотої долі тих свобід, що ми їм тут дали? О, це гайдамацька кров,— не можуть без свяченого. Віковічні різуни й розбійники. А того молодого Гонту треба укарати так само, як і старого. Шибениця — занадто мала кара.

Ще й багато ще такого подібного звучало на всіх перехрестях, в усіх кав'ярнях, театрах, публічних і приватних зібраннях. Але вона, сама вона все ще не могла здати собі з того справи і, не знаючи, як віднестися, ніяк не відносилася. З одного боку, не хотілося думати, що Польща, ота рідна, свята великомучениця Польща, може плодити тиранів, що з одного кореня можуть вирости й повстанці, і польські Скалони. А з другого... якось занадто разило, коли в одній і тій же газеті читався плач з Познані й королівства,— і тут же глибокою ненавистю пересякнені тиради на українців, вимагання шибениці для того хлопця-терориста.

І от прийшов він. Хто він такий,— вона й досі не знає. Певно, українець, а може... а може, й поляк... Знає тільки, що він вивернув їй усю душу.

Вперше він прийшов до неї пізно ввечері. Здивувалася, трішки навіть перелякалася.

— Що панові треба?

Він не відповів нічого й мовчки сів. Очі вп'ялив їй в лице. Але й вона відзискала певність і дивилася незнайомому просто в вічі. «У мене сумління чисте, і я кожному можу дивитися в очі»,— говорив її погляд.

Але згодом почула, що її мов бере щось, мов щось нахиляє. Тягло спустити очі перед цим горящим сталевим поглядом, і вона тільки зусиллям волі витримувала.

— Панна читала газети?

— Читала.

— А панна читала процес того молодого студента, що вбив тирана у Львові? А панна читала, як кричали: «Повісь, повісь його! Кров його на нас і на дітях наших»?! А панна читала, як били в честь Польщі українські штаби, як кинули посуд з чорнилом у вікно української книгарні, як саджали до тюрми за похвалювання вчинку, як конфіскували газети за цитати з Міцкевича? Читала? Читала? Читала? І читала панна, нарешті, як конфісковано було газету за порівняння того вчинку з твоїм?

— Я те все читала, але...

— І не заливало тобі краскою лице? І не хотілося тобі кричати? І дух протесту не пірвав тебе до чину? Чому ж там, у Варшаві, ти могла відчувати тиранство тиранів, а тут — ні? Чи кордон нівелює? Чому ж ти там могла встати за пригноблених, а тут смиренно вичитуєш в газеті ганьбу, найбільший сором свого рідного краю — і мовчиш?

— Що ж мені робити?

— Протестуй! — крикнув несамовито.

— Проти чого? Тут же нема тиранів. Тут свобода... конституція... Пан хіба не чув, що говорили на моїм суді?

— Та-ак? Тут нема тиранів? Тиранами можуть бути тільки росіяни й німці? Поляк же, навіть тиран, називатися так не може? То як же? «Stanczyk»? «Narodowy demokrata» [1]? Чи як же, як угодно панні його назвати?.. Ні!.. Тиран мусить називатися тираном і тиранство — тиранством у всій вселенній і в усі віки. Суть поняття однакова для всіх народів і для всіх епох. І тиран є тираном, чи він руський, чи німець, чи поляк. Не лицемір!..

— Але ж поляк не може бути тираном!

— Не може? Навіть не може!.. Це досконально!.. Польща — matka boska, мадонна вічно прекрасна, скорботна, в терновім вінку, зі сльозами на очах! Але зайди ззаду і побачиш, як твоя мадонна тримає канчуки на українського холопа й підморгує австрійському жандареві, щоб скоріше підбігав з багнетом. Поглянь на руки своєї мадонни і побачиш, що вони в крові. Подивися під ноги їй, і жах тебе пройме, бо трупи топчуть ті святі ноги. Для здобуття одного мандату польського до австрійського парламенту ріжуть українських мужиків по селах; для підтримання шляхетської влади віддають увесь край на економічну поталу чужому племені; для зміцнення stanu posiadania [1] витискують українських Drzymał з їх рідної, кров'ю поєної землі [2], а на їх місце спроваджують мазурів z Podhala [3]. О, це все не тиранство!.. І той, хто це робить, не тиран. То Скалон тиран!.. Але Скалона посадив у Варшаві ворог, завойовник, самодержавний тиран мільйонів, проти волі свого народу; а наш тиран, намісник польський, сидів на своєму престолі з рамени партії, в конституційній державі. Скалона використовував адміністраційний апарат, а галицький намісник сам використовував адміністраційний апарат австрійський. Не правительство накидало нам ставленика, а партія висувала кандидатуру — тобто й ти, і я, і всі ми винні, що так сталося. Бо правительства тримаються гармати, а партії — живими соками народу. Відібрати силу правительства — це значить зробити революцію, а відібрати силу партії — це значить тільки не дати в організацію потрібних для її життя соків. І коли ми серед себе маємо таку партію, що дає тиранів, то це значить, ми самі такі, бо ми дозволяємо!

Він устав і розмахував руками, а його пелерина маяла, мов широчезні крила гігантського птаха.

— Скалон... Скалон виступав проти своїх ворогів, а ми виступаємо проти братнього народу, з яким живемо на одній землі 800 літ. Чи це ж не найгірше тиранство? О, ганьба, віковічна ганьба!..

Закривав лице руками в невиразимій тузі.

— Ні!.. Ми мусимо очистити ім'я своє! Щоби справді воно було незаплямлене. Щоб наша matka polska була не брехухою сценічною, а справжньою мадонною. Тоді лиш

---

[1] Назви партій реакційно-шовіністичних польських. *(Приміт. авт.).*

[1] Стану власників *(пол.)*.

[2] У Познані позбавлений землі поляк Drzymała справив собі віз, мов Діоген бочку, і жив там із сім'єю. З того часу wóz Drzymały став символом. *(Приміт. авт.)*.

[3] Західної, польської частини Галичини. *(Приміт. авт.)*.

ми зніме́мо з неї вінець терновий. Коли вона розкує ті кайдани, що сама понакладала, упадуть кайдани й з неї самої. Як перестане вона цькувати жандарів на слабшого, не буде й сама травленою від сильніших. Як дасть свободу, здобуде її й сама.

І це говорилося так, як ніколи ще вона не чула в людській мові. То було щось страшне. Ішла на свій бойовий пост, стояла з бомбою і не боялася так, як тепер, наодинці з цією людиною великої любові...

Все велике — страшне. І велике море, і великі гори, і велика ненависть, і велика любов.

Коли він пішов, упала на ліжко й лежала, як камінь. А коли встала — не пізнавали її товариші.

— Що з вами? Хворі? Скучаєте по тюрмі? Жаль Скалона, що він не в царстві тіней?

Вона відмовчувалася, бо в душі ворушилася дика мисль: «Ви — тирани!.. Ми — тирани!.. Росіяни борються за свободу всіх, а ми — лише за свою свободу. А там, де її дістаємо,— стаємо тиранами».

Ці думки були страшні й пекли гірше вогню.

За кілька день він, той незнайомий, прийшов знову. І вона знала, що він прийде. Мовчки відчинила йому двері, мовчки він увійшов, мовчки сів.

Сиділи... На вежі Мар'яцькій тоскно прозвучав гейнал,— і століття дихнули в тих звуках, і пронеслися, й упали у вічність [1].

— Ми були вірні собі,— почав він замогильним якимсь голосом.— До кінця витримали і... приговорили того студента до кари смерті через повішення... Я думав... я все ще сподівався, що добрий геній мого народу прокинеться, скаже своє слово добра й правди,— і от...

Нараз скочив.

— Ти!.. Ти, героїне польська! Чому ж ти не протестуєш проти своїх лаврів? Чому ж ти не кинеш своєї свободи в лице тим, хто тобі її дав ціною шибениці для твого брата? Чому ти не йдеш на площу й не кричиш: «Гей ви, земляки мої! Як це так, що за один і той же вчинок ви ставите одного на п'єдестал, а другого — тягнете на шибеницю? Як так, що ви маєте дві логіки, дві правди, два

[1] У Кракові на дзвіниці одної з найбільших польських святинь (Kościół Marjacki) кожну годину з давніх-давен виходить трубач і на чотири сторони світу трубить hejnał. *(Приміт. авт.).*

лиця? Покажіть же мені, яка ваша правда, яке ваше лице правдиве? Чи, може, обоє— брехливі?..»

Вона вся тремтіла. А він, як невмолимий Бог, кидав у неї свої перуни й досягав самої глибини душі.

— Ти будеш жити, вчитися, балакати з приятелями, ходити до театру, а він, твій товариш, твій співпрацівник, твій супутник на шляху увільнення,— буде повішений... Розкошуй же! Тішся зі свого тріумфу! Живи свобідна в свобідній землі, серед свобідного, вдячного народу! Брешіть одне одному й оправдуйте одне одного. Народ — тебе, а ти — його. Але знай що хоч би ти вбила десять Скалонів, твій народ не перестане бути народом тиранів, доки сили тобі подібних не обернуться на лікування власних язв. Бо тиранія — то хвороба. Ви хочете лікувати від неї російський уряд, а самі болієте на неї хронічно.

— Що ж робити мені?..— крикнула вона й заломила руки. Вже похитнулася її віра, заплямилася біла сукня Матері, і з-під намазаної на мадонну маски виглядало обличчя язикатої, брехливої лицемірки.

А він подивився й коротко сказав:

— Коли ти сама не знаєш, що робити, я тобі скажу. Але не зараз. Побачимо, що з н и м зроблять.

Ніколи не чекала вона так газет, як з того дня. Навіть тоді, як читала про себе.

Засуд пішов на конфірмацію цісаря — тепер уже був не в польських руках.

Газетярські авгури ворожили на тельбухах, чи затвердить цісар приговір, чи ні? Якщо затвердить,— значить, ми ще сильні, значить, надовго ще за нами право гніту. Коли ж не затвердить,— значить, щось не так у державній машині, треба підмазувати, треба довідуватися, звідки вітер віє, і запобігати, й запобігати, й запобігати.

Цісар приговору не затвердив, кару смерті замінено двадцятьма літами в'язниці.

У той же день в і н прийшов.

— Двадцять літ в'язниці... Це значить — увійде він до неї молодим хлопцем, а вийде — зламаним сорокалітнім дідом. А ти за той час вийдеш заміж за російського екстерориста і в Кракові або в Женеві наплодиш малих терорищат.

— Чого ж ти нарешті хочеш від мене? — злобно затискуючи кулаки, спитала вона.

Довго дивився він на неї. Тепер вона витримувала погляд...

Роздільно, твердо, мов виковуючи кожне слово, він сказав нарешті:

— Піди... і зроби... те, що зробив він!

Вона зблідла.

— Як?.. Ти хочеш, щоб я... я?.. полька?..

— Власне тому, що ти — полька. І власне тому, що ти. Я б охоче зробив те сам, але в моїх руках цей чин був би ніщо, а в твоїх — о!.. В твоїх він може повернути нашу історію, може відбитися в національній психології, переставити уклад польського життя, змести зі світу одні партії й возвести на їх місце другі. О, ти не розумієш, ти сама не розумієш, яка сила знаходиться тепер у твоїх руках!.. Твій чин там, у Варшаві, то була забавка дитини в порівнянню з цим чином. Я не знаю в історії другого такого прикладу, коли б стільки ниток зіходилося в одних руках, і то жіночих. І хоч би я мав гинути, а я змушу, змушу тебе до того чину! Чуєш? Змушу!.. Бо я — подорожній. У великій пустині я знаходжу поклади дорогоцінних металів, котрі можуть збагатити всю націю.

Вона стояла без руху. Все це було вище од неї. Маленька лампа скупо освітлювала кімнатку, зі стін дивилися сліди тріумфів: сухі вінки, ленти якісь. Зовсім як у артистки провінціального театру.

А він, тиран, бігав по хаті. Піймав погляд дівчини.

— Ага! На знаки свого геройства дивишся? По-твоєму, то було геройство? По-моєму — ні. Зрештою, все одно. А тільки жертва все була більшою геройства, бо геройство завжди гордить душу, а жертва — ні. Героїв чтять, навіть липових, а тих, що жертвують, можуть і оплювати. І я кличу тебе до жертви оце. І ти мусиш її принести! Мусиш!.. І принесеш!.. Принесеш!..

І він метався перед нею. Сухий, довгий. Метал голосу замінився скаргою, зазвучали сльози.

— Скажи, що принесеш. Скажи, що дійсно jeszcze Polska nie zginęła...[1] Скажи, що ще існують поляки і не вмерли ще серед них великі, благородні діла...

Він і сам був без міри схвильований, цей проклятий демон, і вибіг з хати, зоставивши по собі море почувань у душі. І боротьбу, і вагання, і свідомість свого дрібненького «геройства без жертви». Уже сама себе ненавиділа.

[1] Ще не загинула Польща (перші слова польського національного гімну). *(Приміт. авт.).*

Стояла ніби на якомусь п'єдесталі, а він прийшов, стяг декорацію, і показалося, що то була помийниця.

— Геройство вмерло... Часи героїв минули, і героїчне осмішилося. Один лише зостався ще героїчний вчинок на світі, і я мушу його вчинити або... або перестати жити.

А потім щось рвалося й кричало в душі: «Схаменися! Що робиш?» — і ще рішучіша відповідь звучала: «Не можу інакше... не можу...»

Омерзився їй увесь світ, не могла дивитися на людські обличчя. Прірва якась розверзлася під ногами й відділила від усіх, таких рідних досі, земляків. Сідала їсти, але шматок не ліз у горло, бо пригадувалося, як той сидить у станіславській тюрмі й покутує за неї. Снився... і говорив, лагідно усміхаючися: «Як то добре бути дитиною привілейованої нації. І лише мої брати ніде не упривілейовані на цілім світі, і тому я буду сидіти двадцять літ».

— І я з тобою!— кричала вві сні. А коли прокидалася рано, на столі все бачила букет прекрасних квітів: якийсь почитатель присилав щодня. І ці квіти, що так радували її ще так недавно, кололи й щеміли тепер у саме серце.

— Все мені, все мені... А йому арештантської galopzupy[1] й раз на місяць побачення з матір'ю...

Слухала й ходила, мов присуджена до смерті. Приятелі затривожилися, прислали лікаря, але вона не схотіла з ним говорити, а одного дня нараз щезла з Кракова.

. . . . . .

У великій почекальні намісництва у Львові, як завжди, багато петентів. Коли вона сказала своє прізвище, вартовий урядовець з цікавістю оглянув її всю. Він був галицький поляк від (n) сот літ, і тому всякі поняття про який збройний протест були для нього чужими, отже й дивився він на цю дівчину, як дивився б на царівну Нумітара-Хаба, що через шість з половиною тисяч літ устала з гробниці.

— Ви?.. Та сама?!— з глупою наївністю спитав він.

Вона тільки болісно посміхнулася. Урядовець був і задоволений, і трохи розчарований. Оця героїня здалася йому занадто... звичайною. Ані звізди на лобі немає, ані рогів на потилиці.

Намісник, учувши прізвище, звелів покликати поза чергою.

— А-а, дорога землячко!..— і стискав руки, мов давній

[1] Голий суп *(нім)*.

приятельці.— Дуже радий бачити панну. Сподіваюся, що привітаєте мене трохи інакше, ніж мого варшавського колегу, хе-хе-хе!..

І сміявся, і знов тряс руки їй, і тоді тільки помітив у руці у неї револьвер.

Зразу зблід... губи затремтіли.

— Пощо то?.. пощо то?..— безсило питався.

І зі стогоном підняла бравнінг, майже не цілячись, вистрілила... Намісник упав...

. . . . . .

Увесь край стрепенувся. Коли б вулкан вибух на Стрийськім[1] передмістю, він не зробив би більшого ефекту. Не знали, що думати, як орієнтуватися. Навіть віковічна причина всіх причин — «пруське маркі» — тут не притулялася[2] .

Затріщали було знов українські шиби, побито кількох гімназисток за українську мову на вулицях; але вістка, що то — полька, не дозволила виливатися енергії і в той бік. Повна констернація.

Нарешті знайшлася одна догадлива голова, сказала одне тільки слово, і ввесь край з полекшою зітхнув.

— Божевільна...

— Ну, само собою!.. І як це ми раніше...

— Преці інакше то була би річ не до увірення.

— Тріумфи закрутили їй голову, ну, і...

Професор хірургії Львівського університету написав трактат: «Незвичайні форми божевілля», де в передмові говорив: «Хоч я і хірург, але в потребі народовій, коли б мені сказано й когутом співати на вежі кафедральній, я співав би».

Ні в однім році, цифра якого кінчалася на 00, не чекали люди світокінця з такою нетерпеливістю, як тепер суду. Місячні абонементи газет зросли до надзвичайних розмірів. «Wiek Nowy»[3] обіцяв, що буде виходити сім раз денно, і кожний раз давати в премію мадагаскарський або полінезійський льос[4] .

А злочинницю тим часом муштрували в психіатричній

[1] Одне з передмість Львова. *(Приміт. авт.).*

[2] Всякий виступ українців поляки пояснювали німецькою інтригою, «прусськими марками» *(Приміт. авт.).*

[3] «Wiek Nowy» — тодішня бульварна львівська газетка. *(Приміт. авт.).*

[4] Льос — лотерейний білет. В Австрії дуже поширені були свого часу виграшні лотереї. *(Приміт. авт.).*

лікарні. Найзнаменитіші психіатри wyrobu krajowego[1] по десять разів вивертали онучу свого знання — і все ж ніяк не могли знайти жодних ознак божевілля, хоч би й тимчасового. Нарешті взялися до іншої тактики й почали благати, заклинати іменем усіх королів польських, до Сенкевича включно, аби сама дала хоч які-небудь, хоч маленькі ознаки божевілля.

— Ви ж убиваєте нас в опінії Європи! Ми ж тратимо симпатії всього цивілізованого світу,— говорив один психіатр.

— Може, ви думаєте, що вам після того погано буде платитися? То присягаємо вам, на що хочете, що урядимо вам помешкання, як цариці; будете жити, як самі тільки схочете,— казав другий.

— Зрештою, ми вам дамо змогу втекти й ручимо, що не будемо доганяти,— казав третій.

Але все було даремне, вона не згоджувалася.

Нарешті прийшов і день суду.

Білети на зал продавалися по казкових цінах. Кореспондента «Діла» побили смертельно в брамі, і кореспондента «Słowa Polskiego»[2] зустріли криками «vivat!». Чотири прилеглих вулиці були запруджені людьми, а в самому залі творилося щось надзвичайне. Шість дам зомліло, їх виносили дуже услужні кавалери, які насамперед обревізували радикюлі на предмет знайдення там білету вступу для своїх знайомих, що стояли на вулиці. Але ж бо й зомлілі дами були не в тім'я биті й поховали перед зомлінням вступні свої картки хлопським звичаєм — за панчохи.

Суд іде!

Сіли. Служба поліційна добивається тишини. Нарешті наступає й тиша.

Генералія. Акт обжалування, польським звичаєм, у беletристичній формі. Тут були й ефектовні епітети, і кольоритне описання самого акту, положене згодом на вірші Каспровичем[3]; але — на диво — показалося згодом, що цей акт був простим переписанням попереднього, аналогічного. Переписувач до такої міри захопився, що подекуди забув поставив навіть слова, які аж ніяк не могли стосуватися до

[1] Краєві *(пол.)*.

[2] Реакційна львівська газета тих часів, щось схоже на російське «Новое время». *(Приміт. авт.).*

[3] Тобто акту Січинського. Пам'ятаю, що пишучи цю річ, я думав при переписуванні набіло дослівно переписати обіг суду над Січинським — для паралелізму. *(Приміт. авт.).*

особи жіночого пола. Наприклад, «і kiedy ten łotr, tak uprzejmie przyjęty przez nieodżałowanej pamięci wielkiego niebożczyka»[1]. У поспіху ніхто не добачив таких фраз, і вони потім голосно були відчитані на суді.

Суд ішов. Пописувалися свідки, почуваючи надзвичайну втіху й з того, що от вони виступають перед такою широкою публікою, і з того, що вони ось які важні особи. Тому кожний свідок говорив якомога довше. А що перед тим робив проби й сам перед дзеркалом і проходив своє свідчення з паном президентом суду, то промови панів свідків набирали красиво закінчених форм і чарували вухо. Стенографістки під час усієї процедури малювали коників на папері, бо зарані поволеньки собі все приготовили.

Промова прокуратора була верхом ораторської штуки. Підіймався до пафосу — і навшпиньки; в найбільше ефектовних місцях хапав себе за волосся, хоча від Бісмарка відрізнявся тільки тим, що мав не три, а чотири волосини. Казав, що Лукені[2] — то святий в порівнянню з цією нечуваною злодійкою.

— І то полька!.. Полька, о-о-о!.. Нехай би те зробив гайдамака, що в крові вже носить замилування до різництва й постачає різників бидла для цілого світу, бо то ж нація, не здатна до культури, не здатна остільки, що навіть така досвідчена в культуртрегерстві суспільність, як польська, не змогла нічого вдіяти за півтисячки літ. Прошу тільки почислити всі ті благодіяння, які спливли на русинів з рамени польського за цей час, то матимемо цифри впрост не до увірення. Я почну хоч би з часів Казимира Великого...

І прокуратор, забувши властиву тему, більше години говорив на тему, найлюбимішу для всіх галицьких прокураторів-поляків, аж нарешті презес післав з возним йому записочку. Тоді прокуратор схаменувся й перевів розмову.

— Так от, кажу, нехай би те зробив представник отої злодійсько-різунської суспільності,— те було б зрозуміле. Те було б простиме, коли хочете. Навіть бажане... я неправильно висловився. Але це зробила полька. Полька, б-б-о!..— І тряс пульпітром.

Адвокат «з призначення» говорив коротко, збувши свою промову десятьма словами, «в пам'ять минулих заслуг»

[1] І коли той негідник, так милостиво прийнятий вічної пам'яті великим покійником *(пол.)*.

[2] Вбивця австрійської імператриці. *(Приміт. авт.)*.

просив зменшити кару хоч наполовину, тобто повісити на вдвое коротшім стричку. Нарешті останнє слово обжалуваної. Зал притих, що аж муху би чув.

— Так, я — полька! І тепер я — полька більш, ніж коли-небудь у житті. І, може, більше, ніж усі ті, кого я знаю. Бо мої товариші віддавали життя за те, щоб трохи уймити болю рідному краєві, я ж віддала життя за те, щоб хоч трохи уймити радості. Радості, побудованій на насильстві, на брутальнім гнеті. Я воліла би бачити мою Польщу радше в терновім вінку, ніж в мундирі поліціянта, з кием насильства в руці. Бо терновий вінок можна скинути в боротьбі, а мундир поліціянта вростає в тіло, в'їдається в душу. Я хочу бачити мою Польщу чистою страдницею, перед якою кожне коліно зігнулося б, схилилася б кожна голова, а не дешевою акторкою, що на сцені вбирається в терновий вінець, а дома б'є патинками по щоках молодшу сестричку. А ви, галицькі мої браття, ви не любите рідного свого краю. Ви опаскудили народні святощі, оплювали народні гімни, унікчемнили народні свята, обернувши їх у szopki[1]. Ви згадуєте ім'я Костюшки, не дорозуміваючися того, що коли б він устав, то перші свої гармати-сармати направив би на вас, щоб вистріляти вас, ворогів внутрішніх, і тоді вже взятися за зовнішніх. Ви зганьбили ім'я поляка перед цілим світом! Поляк — це був синонім борця, синонім революції, бо він не питався, в якім краю стоять барикади, а лиш питався, чи стоять. Бо він устилав трупами Великий Путь Володимирський! Цей поляк — не ваш брат. Ваш брат — вшехполяк[2], цей гнійний боляк на польському організмі, цей смердючий солітер, що висмоктує соки народні, і сміліть, і дух протесту, й честь! А я своїм вчинком привертаю честь народові своєму! Я одним своїм вистрілом уларемнюю всю вашу роботу шістьох поколінь, роботу зруйнування народнього духу, роботу розкладу. І по моїм учинку знов у білім вінці стане моя страдниця, і знов чистими очима буде сміти дивитися на світ цілий знов буде сестрою всіх терпящих. Я вирвала її з табору ненависників! Я вернула її на правдивий і єдиний її шлях — шлях боротьби з ворогом. Я зміцнила її силами звільненого з-під польського ярма братнього народу! Польське ярмо

[1] Старинний вертеп, релігійне представлення; а тепер цим іменем називається кожний балаганно-офіційний урочистий виступ. *(Приміт. авт.)*.

[2] Щось подібне до «Союза русского народа». *(Приміт. авт.)*.

я, о браття, розбила!.. Нехай ми ліпше носимо кайдани, але аби не кувати їх! І вбивайте, вбивайте мене скоріше, коли ви не згодні зі мною! Повісьте й закопайте чимскорше! Бо інакше я видмом страшним буду стояти перед очима кожного з вас і проклинатиму. За чисту одіж Матері своєї! За украдений терновий вінець! За фабрикацію польського ярма!..

З огляду на те, що серед публіки почалися чути голоси співчуття, предсідатель суду, незважаючи на глупі тисячолітні традиції юриспруденції, звелів попросту фізично затулити рота обжалуваній, а в часописах слідуючого дня було зазначено, що на залі далися чути голоси українських гайдамаків, бо жоден поляк не впав ще так низько, щоб хоч трохи прийняти до серця бред цієї божевільної, котра лише випадково не попала на Кульпарків[1] . Зрештою, і попередній її чин був не що як прояв тої ж манії вбивання, вбивання кого-небудь, хто попався; а услужні приятелі сумнівної близькості возвістили те світові як високої вартості політичний крок.

Додаткових питань ставлено не було. Лава присяжних одноголосно відповіла «так», бо хоч і був один голос проти, але йому дали посаду в солодкім магазині Höfflinger'a[2] — і голос голосував за голосами інших голосів.

Цісар приговор затвердив.

[1908]

ПОТОМОК ДОВБУШІВ

Я таки давно чував про Гелету Йвана Фудорового. Про його дедю цілі байки ходять.

— Такі то були гуцули колись. А тепер що? — звичайно говорять, згадуючи Фудора покійного.

Найславнішим ділом Фудора була його боротьба з дідичем. Пан па Krzyworówniе[3] прибув до села на патичку верхи, а дітям зумів лишити добрий маєток. Скільки на те людської кривди зложилося,— один Бог тільки знає. Ще й тепер не минули, а тоді в повнім світі тривали часи, що з гуцулом можна було все, що захочеш, робити. Наприклад,

[1] Заклад для божевільних у Львові. *(Приміт. авт.).*
[2] Модна цукерня львівська. *(Приміт. авт.).*
[3] Криворівнянський пан *(пол.).*

пущено було в нарід гадку, що «єк прийдут анджіміри[1] та мут питати си, де твій грунт, аби-с не казав на себе багато, бо за 15 літ такого податку напрєчє си, шо в тебе й волосся на голові не вістане тото все поплатити».

І скуткувало! Та ще як! Власної, своєї власної землі зрікався гуцул зі страху перед будучим податком. Уживав з діда-прадіда грунту, уже міркував, як синам розділить,— а приходять інженери, питають, чия земля.

— А божя, прошу панцкої ласки... божя, ади...

— А чиї ж то корови на ній пасуться? Божі?

— Та мої. То, ади, хлопчішя... Іва!.. А ци чуєш! Біжи завертай корови! Та борзо!

— То, кажеш, не твій грунт?

— Та ніби... Вважєєте...

А тут обзивається присутній пан:

— То мій, прошу пана інженера. Прошу записати на моє ім'я.

І записувалося.

Або зарінки різні, хащі, каменисті царинки. Гуцул каже: «А пошо мені отого шкрепітя?» А пан: «Прошу записати на мене», але, очевидно, яко неужиток, тобто без оподаткування. І записувалося. А відтак вилазило шило з мішка: треба гуцулові до ліса — не вільно, бо через панський грунт везтися. Заплати. Треба до ріки — заплати. Треба шутру на дорогу — платять панові за те, що з ріки наберуть дрібного каміння.

І таких способів без кінця. А як їх не ставало чи була лінь винаходити, робилося в найпростіший спосіб: попросту приходив пан з інженерами та жандармами на гуцульський грунт, казав собі відмірювати «свій кавалок», починав його уживати — та й по всій параді. Йди шукай собі з паном правди.

У такий же спосіб хотів був пан зробити й з Фудором. Так само прийшов із жандармами, з цілою асистенцією, але мало бракувало, щоб навіки не лишився на тім грунті, бо Фудорина вихопив кіл із воріння, і, якби не гурма жандармів,— пішов би пан із сього світа у маху.

За сю річ посадили Фудора на два роки до кози, а пан скористав з неприсутності й забрав мало не весь грунт Фудорів. Та не багато це йому помогло. Бо скоро лиш випустили Фудора і прийшов він із хаті, то сказав ще чи не сказав жінці добридень, а борше кріс на плечі — та й до

[1] Землеміри.

панського двора. Прибіг, розбив вікно, наставив стрільбу, кричить:

— Ага, ...твою псом маму! Гадав-єс, шо йк я відсидів два роки, то вже? А маю зогнити у креминари[1], а ти вже панувати не будеш!

Скочив пан з-за бюрка.

— Бійся Бога, Фудоре, не стріляй! Що хочеш зроблю! Невже нам не можна у згоді жити?

І жили відтоді в згоді, бо Фудор відібрав у пана не лиш свій грунт, а ще й половину якусь — каже, що то його. А відтак ще й насміхається з пана:

— А видиш, пане! Коби нас було таких з десеть у селі, йк я, то би не панував ти в Криворівні.

Отакий-то був старий Гєлета. І син потроху вдався в нього. Потроху, не цілком. Умови життя міняються, все менше й менше зостається простору для вибухів Фудорової форми натур. Інші часи.

Живе Іван глибоко в Бережниці, на село зіходить рідко — і це теж кладе печать на чоловіка. Високий, сухорлявий, костисте лице, а таке типове, характерне. Я як побачив його вперше, так зрадів невимовно. Бо саме в той час возився з гуцульським театром: пописав п'єси з гуцульського життя й виставляв їх силами самих селян. І була в тих п'єсах одна —«Довбуш». А Довбуш — це герой Гуцульщини, поетично оспівана особа, отже й підходити до неї треба було з пієтизмом. І ніяк я не знаходив актора на ролю Довбуша, щоб відповідав і всім моїм, і всім народним вимогам. Герой же, а хіба легко заграти героя?

І от коли я побачив уперше Івана,— сказав собі в серці в своїм: «Ось він, Довбуш! Ось той, що марився мені ночами, що по ньому тоскувала моя режисерсько-авторська душа!..»

Високий, мов із заліза викуваний. Говорить, як сокирою рубає. Тисяча рухів, котрих жаден артист не вигадає. На сцені буде поводитися, як у себе на Бережниці.

Я переказав Іванові через людей, що от так і так, отаке й таке діло — чи не хотів би він на Довбуша. Але не міг догадатися, чи піде, чи не піде. Має чоловік господарство, службу яку-не-яку (побережник він) — чи схоче кидати ради невідомих акторських заробітків?

І вже так, роздумавшися, майже зрезигнував, дав собі

[1] У тюрмі.

спокій з Гєлетою, шукав іншого, як нараз одної днини, десь так перед вечором,— з'являється Гєлета.

Я зрадів невимовно. Очевидно, клюнуло, але наскільки — не знаю. Чи з гачком зовсім, чи тільки так, бо гуцул характерний. Дивлюсь — удає, що ніби не до мене прийшов, а до господаря. Се вже добрий знак. Кричить надворі могутнім голосом:

— А де ж Петро?

Явдоха, дівчина-служниця, пищить щось у відповідь. І знов чути могутній голос:

— Маєш! А розумнішого нікого нема в хаті?

Виходжу на подвір'я.

— Слава Йсу!

— Навіки Богу слава. Що скажете, газдо?

— Та нічо. Прийшов-сми до Петра, а Петра десь ухопило.

— Відей, в крамниці.

— Нема. Я був там.

— Но то, може, на тім боці, за ріков. Маржина шос у него хорує, відев, ід маржині пішов.

— Нема шо. Треба зачекати.

— То чекайте здорові, а я йду от зі своєв дітвов на прохід троха...

(Бо ми теж не в тім'я биті...)

— Ну то й я з вами.

Гуцул на прохід! Як вам це подобається? Але хай буде. Пішли ми. Я рішаю зірвати інкогніто й питаюся:

— А ци тому правда, що ви Довбушів потомок?

Лице Гєлети розпливається в широку усмішку.

— А ви мене пізнаєте?

— А чіму ні?

— Ає, ає, рихтик[1], з Довбушя я йду. І на лице я подібний до него. Сами можете си переконати, бо у Косові є витиграфія[2] з Довбушя, у ратушу висит.

Косів є найстарше місто в поняттю гуцула, а Довбуш — герой Гуцульщини. Отже, цілком ясно, що портрет Довбуша мусить бути у Косові. Та обставина, що під часи Довбуша ще не було «витиграфії» не тільки на Гуцульщині, а й взагалі,— нічого гуцула не обходить, для нього ясно одно: столиця без «витиграфії» з Довбуша бути не може. Ми йдемо. Згори видно оседки Потєків і Готичів. У Іва-

[1] Справді.
[2] Фотографія.

на вже готове оповідання про ці дві сім'ї у зв'язку з Довбушем. Оповідає, як чимось прогнівили Потєк і Готич Довбуша.

— А сиділи вни тогди не тут, а Готич Микулай був у Багнах, де Чорний Потік д'горі. І Гєлетюк Микита з Єворова сидів там, шо си зве Гєлетина Багонка. Бережниця їх перекєла. І Потєк Лука. А Добуш у Кидроватім зимував. Надходить Великдень. «Йдім, хлопці,— кае Добуш,— аби таку красну днину по крескєнцькому опровадити. Йдім на Шийку». Пішли. Приходє. Зайшов Добуш позатиллю[1]. А Потєк із Готичем так си сварут, так си псякують! А Добуш кае: «Чуєте, хлопці? На таку красну днину і так си бештають погано сусіди. Не маємо шо із ними с'єчене їсти». І зняв бордюг, і розшпінькав.

Іван говорив урочисто, твердо відрубуючи слова. А ці слова то він вимовив неначе цитату з біблії: «І став Господь, простяг руку і поблагословив...»

— І витєг із бордюга тогидного року с'єчене й дав хлопцім. І хлопці їли. А витак каже: «Приведіт мені Потєка Луку й Готича Микулая». Пішли хлопці. Приходє. Повістують: «Лука Потєк укік, а Готич пішов до церкви, поніс с'єчене».— «То ти, Йване (це до Йвана Садагурського, брата свого), йди ими Потєка, а ми, хлопці, йдім на горбик, де має Готич віходити». Пішли. Сидє. Коли йде Готич із сином. Добуш го перестрів: «Ано веди д'хаті». Готич повів. «Шо є синове в хаті?» — «Полибе[2] з капустов...» — «Вімечі гет. Телє вібери, образи божі, стів. Решта так най си лишить». Віметав тото Готич. Добуш замок хату, підопер двері на шторц, а хлопці вже скресали вогню — палити. Лиш Добуш повів руков — не тра. Узєв Готича із собов, ввійшли у двір до Харинихи. І Потєка Йван Садагурський відпровадив межи них — зловив на Зарічу. Сидів Добуш у Харинихи у дворі, замало харчував, дуже був маркотені. А Потєк вімахав си та й утікав ізнова. Узєв си на верх, шо Дугоня си називат. А був у Добушя хлопець їден, Іван Павло Джемега, легінь Добушів. Та єк си поніс за тим Потєком та й подогонив у Дубниках, там, де дорога Добушева.

— Єка Добушева дорога? — питаю.

— А шо Добуш робив. Казав — буде вам цеса дорога у пригоді. Та таки на його й війшло. Тепер знесло гет

[1] Зааду.
[2] Діжка (від «полібечок»).

цілком тоту возову дорогу, шо йшла Бережницев, та й де люде ходє? Добушевов дорогов. О, тот знав!

Та йк подогонив Луку Джемега, а Лука шос боронив си, ци єк, а Павло си взлостив та й скєв Луку. Сам вернув, але нічо Добушеві не говорив — казав, шо не міг подогонити. А Добуш сидит, дуже змаркотував. І дослухав си блеїня за ріков. Питает ци Харинихи: «Шо то блеїт за ріков?» А Хариниха: «Вісімнадцєтеро дітей, шо-єс посиротив нині». Закликав Добуш Джемегу: «Непевне-єс мені, Павле, повів. Але з тобою буде рахунок потім, а тепер піди у ту кечерку, що верх Грицька, озми дванаціт пригірщ червоних та й віднеси тій одові на тоті діти». А сам причєк Добуш на свій сірак на лікоть, а витак шос узєв із сардака. «Шо то за гоздуля?» — питат си. А Хариниха: «То є воша».— «Єк то може бути? У мене того не може бути, бо я маю часть таку. А єк си ізнайшло, то ретенно шос зі мнов буде. Не нині, то завтра».

Приходє дванаціт синів Готичевих. Єли просити: «Олексо! Спустіт нам тата».— «Добре, спушю. Лиш вінесіт мені 12 кресаний сороківців». А йому тих сороківців так треба. От аби напоказ показати. Принесли сини дванаціт кресаний сороківців, пустив Готичя Добуш. «Але однаково,— кажде,— з сеї Шийки маєш си забрати». Та й по цес день Готичі не сидє у Шийці.

Оповів — мов апостола в церкві прочитав. З любов'ю говорять гуцули про свого Добуша, але такого оповідання я ще не чув. Сюжету ніби й нема, а слухав би й день і ніч. Взагалі оповідає про події XVIII віку, наче б вони відбулись учора. Всіх легінів Добушевих називає по імені, вказуе село, звідки вони були родом.

— Ігнат Мечєвний, а ци Мечєвник, із Москалівки родом. Іван та Максим, брати, 15 рік з Добушем ходжували. От Максим по дві дулниці межи пальці міг імити, помер у Стозі. Дзовздзур Юрій, шо пішов до Венгершіни...

Оповідає яку дрібничку про Довбуша, але вкладає туди стільки любові, що та дрібничка стає поезією. От оповідає, наприклад, як ішов Довбуш із легінями з Марківки у Химченський ліс. А діло було на спаса.

— Див'ют ци: ксьондз їхає. Сперли го. «А де-сте їхаєте, єгомостику?..» А ксьондз си злєк... «На відпуст, проше пана юнація... Може би-сте, й ви були ласкаві зи мнов...» То він так зо страхий. Добуш си всміяв: «Та бих пішов, лиш шо я не підголений. Єк би-сте підголили, то-м бих пішов».

Це тут особлива гра слів. Це Довбуш міг «підголити» ксьондза, забравши у нього все.

— А ксьондз, ци таки з опуду, а ци дурненький єкий був: «Та я бих,— кае,— підголив, лиш брича не маю, вдома си лишив». Хлопці сміют ци... А Олекса: «А я пішлю кого д'ваші імості, най даст брича.. Васильку! Ано скоч! Маєте ото травник[1]— по тому травникови й даст».

І далі йде гумористична картина, як серед лісу ксьондз голить отамана опришків. А за те Довбуш дав попові «п'єтнаціт червоних по п'єдесєкь банок у кождім».

І такий Довбуш усюди. Щедрий і добрий для одних і лихий месник для других.

— Був собі дес у Біліню, за Сиготом, пан — на-світі сильний, на-світі багатий. А мав на палаці у себе чєрівницу, шо всіх заморьхувала і всігди тому панові всьо сказала, шо му треба було. Тримав тот пан у себе дванаціт рабівників — розбій му зношували. Та кілько то йшло чєсу, не знаю, лиш шос му си не сподобало, тому панові, шо вже він не спожєдав того рахунку, та велів пробити дванаціт скриний, та тих рабівників поховати у тоті скрині. А був став великий у того пана, і двациіт потоків з того ставу йшло. І зробив пан бай великий, а рабівників єк замок у тоті скрині, то пускав потоками та й гостий кликав си дивити на тото. А того й не зуміг спостеречи, шо там одна скриня порожна. Бо один рабівник єкос вімкнув си звідти, перебрав си у мундур та й ходит на баї помежи гістьми. А чєрівниця тота: «Чужий ходит помежи твоїми гістьми». Пан каже: «Не може того бути. Але прото будемо шукати». Та лиш казав ворота замкнути, а то легінь покємив, забрав си полегоньки, пішов Добушя шукати. Дес му вповіли, шо Добуш у Криворівні, у Змагарні. Приходить туда легінь — так і так, каже Добушеві, такий і такий у нас є пан. «Добре,— каже Добуш,— я туда піду».—«Ей, не дістанете си, пане ваташку».—«А я безпечю, шо си дістану!» Узєв на перший раз, на першім пунті двациіт і штирі легіні, пішов.

А чєрівниця тота почірувала шос там своє й каже панові: «Йде до тебе, пане, Добуш із ровтов. Але не бій си — він поверне назад». Так си й стало. Бо дес уже так під границев того пана шос си замовили легіні та й ударив один другого. А Добуш цесе покмітив та й каже: «На цім неможливо бути, аби у мене в ровті один одного бив. На місце! Звідки поступав, звідти знов іти мушу». Пішли

[1] Очевидно, требник (церковна книжечка).

назад, до Криворівні. Зібрав у другім пунті Добуш 44 легіні, пішов знов. А чєрівниця знов поворожила і каже панові: «Іде ід тобі Добуш. І вже наступили на твій лан. Ідуть крізь жита».

А вно так і було. Так ік ступили на панцкий лан, а хлопці поголодніли. Один узєв колос, ізсукав, здув і зжував зерно. А Добуш тото прикмітив. «Хлопці! А шо жвачіте?» — «Та то я смотрю[1], пане ватажку, ци достигле жито».— «Е, знаю я тепер диське[2], шо будемо зле гостити. Вертаймо назад. Бо я йду по панове жите, але однаково його хліба не маю кивати».

Пішли назад. Збив Добуш тепер собі банду 64 мужя: і а Єсенова зібрав, і з Криворівні зібрав, і з Жєбйого. І уробив своїми руками палєнички з глини і кождому легіневі поклав на голову. Ідут. Переминув границу панову. «Ой зле, пане! — ворожка кричить.— Іде Добуш попід землев!» А то, вважаєте, її так глина збаламутила. Шо тут діети панові? Обложив восько дубелтово[3], велів закласти деревом брами. «Ой гвавту,— ворожка кричіт,— Добуш уже коло брам! Попід землев йдет!.. Пусто мені балакати!!!»

А Добуш направду вже коло брам. «Ано, легінці, котрий розімкни браму!» Не може жаден. «Я би розмик,— каже Добуш,— лиш ми си не хоче. Най виджу вашу прахтику». Хлопці си здогадали, узєли дуба великого, поставили на колеса — бо то вішутровували дорогу, то вози були. Прикували та йк нагріли у ту браму — геть вісадили. «Іду я наперед»,— каже Добуш. «Йой пане, пане! — кричіт чєрівниця.— Добушєк у дворі!» А пан тот нич си не боїт: має надіжку на силу на свою й на пса. Бо у того пана був пес, шо ні жадна людина не могла д'нему приступити. Пан обідає, а тот пес сперед столу. А Добуш приходит. А пан нібито не знає, кричіт: «А хто то, ...псом його маму, прийшов?» А Добуш чінит: «Проглєнь свої очі, паночку! Це я, Добуш». Дивит си пан, шо Добуш ні фузії не має, нічо, так, з голими руками, йдет. «А ци ти б'єш, ци ти стрілєєш?» — «У мене й столец за топорец»,— кае Добуш та йк лапнув уперід того пса, у вітру псом хитнув, перервав си пес надвоє. А пан тогди на Добушя. Нахитав три рази — пізнав Добушеву силу!.. Тогди він на тшудерації.

[1] Пробую.
[2] Достеменно, точно.
[3] Виставив подвійну варту.

Причек на коліно, а Добуш собі на коліно, бо того кєжко було змудрувати. Та зложив тогди пана файно й іскев. А витак сіли на коней, пігнали. Женут, женут. Єла си вже ннина прохапувати. Дивит ци Добуш: «Де ми є? Ми є на місці». Пережегнав си Добуш, каже Джемезі: «То нас чєрівниця тота обплутує. Скочни назад, чєрівницу ізітни, а прєжу, що вна мотат, розмотай назад». Та лиш тогди пішли з упокоєм.

І про останні хвилини діяльності опришків, уже без Довбуша, оповідав мені Гєлета. Як опришки зійшлися у Перехреснім у одного газди, різали там цапів, баранів, юшки варили.

— А в того газди був слуга Льонта Зведюх. Та хтів си прислужити панам, та й побіг донести. А хлопці порозходили си по селах, єкі кємували, що ніхто про них не знав. Галамася пішов, Слусарик Приць з-під Мізина. А тут комісія велика, списуют села, кіко маеш лумера,— перепис на люде йдет. А Льонта усіх пізнавав, та й іх брали. Приць зав'єзав вівцю навхрест та став аж у Салущині. Але оннаково й Льонта не погостив добре, знайшли го хлопці — бавив си із манджьохами аж у Чернівцьох. Та забрали го хлопці, та привели на верх, зібгали два буки та одну ногу до одного бука прив'єзали, а другу до другого та й пустили.

Отаку ще древлянську кару оповів мені Гєлета. Що ж... однакові люди, лісові.

Але оповідання оповіданнями, а я таки навертаю до свого — чи згоден Іван узяти на себе ролю Довбуша в моїй п'єсі.

На превелику мою радість — згоден!

Проби у нас відбувалися в Красноїлі, йдемо ми туди. Іван неграмотний, але серед моїх акторів багато є таких, вони виучують ролі з голосу.

Іван на пробах, як колись говорили, «адін васторг». Репліки, які йому подаю, вимовляє так, що в мені аж дух радується. Та до кожної з них іще дасть щось своє, щиро гуцульське, забористе — ну просто я на сьомому небі.

І так ішло щось із тиждень чи півтора. Коли нараз Гєлета заявляє мені, що він більше не хоче, що він іде домів.

Мов обухом мене вдарило.

— Та чіму, Іване? Шо вам за недогода?

Починаю йому розписувати, як то буде гарно, коли ми поїдемо по всіх містах, побачимо світу, як будуть нас приймати, скільки грошей він буде діставати.

— Єк вам мало, то можна бирше.

Ні, як затявся Іван — піду та й піду.

— Та скажіть хуч чіму? Най знаю.

Іван відповідає загадковою фразою:

— Поражав-сми си з людьми та й люде так говіркували, шо тепер лісів мало, паничів багато...

Та з тим і пішов. Нічим я не міг його вдержати. А я зостався ні в сих ні в тих, не розуміючи, який зв'язок межи моєю п'єсою й тим, що на Гуцульщині лісів стало мало, а паничів (поліції) багато.

Та вже потім мені розказали.

Гєлета думав, що я збираю розбійничу банду і мені не стає тільки провідника, Довбуша. І от він там, у себе на Бережниці, довго думав, коли почув мою пропозицію; нарешті рішив піти, й ото прийшов. Всі оті репетиції, репліки — все те вважав маскуванням дійсної цілі (не можна ж справді серед села збирати одкрито розбійничу шайку). Але коли порадився із старшими людьми, вони йому сказали, що часи тепер не ті, ліси повирубувані, ховатись ніде, що село повне жандармів,— взагалі діло небезпечне. А що я й мої хлопці то люди молоді, не розуміють, над якою пропастю танцюють,— ну й нехай собі.

Гєлета те все зважив — і зрікся.

Це було на початку XX століття в 1911 році в селі Красноїля.

ЗА ЮРІШТАНОМ

Юріштан! Юрішко!.. Важкими письменами вписане це ім'я в історію Гуцульщини.

А так! Це був достойний помічник свого начальника, мандатора Гердлічки. І що тільки вони виробляли, оці люди, над гуцулами!.. Ще й тепер ви можете почути заклляття:

— А бодай би тє Гердліччина неволя вкєла!..

Так скаже гуцул у хвилину озлоблення, бо гіршого нічого над це побажання не має в своєму лексиконі. «Гердліччина неволя» і Юрішкове «остатнє вогниво»— от дві пам'ятки до тих двох великих на Гуцульщині особах. «Остатнє вогниво» Юріштан робив так. Закладав людині обидві руки за пазуху, зв'язував там; потім просовував під руки палицю, а через неї перекидав обидві ноги. Людина

ставала цілком безпомічною, «от їк кочілце» — можна було котити, як кулю.

А на додаток до всього Юріштан натягав іще такому арештантові на голову рукав свити і так кидав до льоху. І томив у той спосіб людей цілими тижнями, так оповідають гуцули.

Як це зрозуміти?

Робилося це під претекстом знищення бандитизму — «опришківства», але... Але в Юріштана виросла прекрасна хата, коло хати були сади, що таких мало було на Гуцульщині, і навіть стави, як кажуть гуцули. Се було вже правдиве диво, бо такого справді ні в кого не було на Гуцульщині.

Юріштан... Юрішко...

Грізне ім'я і відоме в усіх горах. Новіша генерація, правда, менше про нього знає, але ж бо так усі новіші генерації в усім світі. А вже старші — ой-ой як пам'ятають.

Але пам'ятають по-різному. Вслухайтеся, як говорить селянин із Голів, із свого вільнолюбивого, закиненого в глибоку щілину межи горами, села. В устах селянина з Голів предстане перед вами Юрішко як лютий звір, представник дикої власті, що була скоріше улегалізованим самовіллям. Гуцул із Голів розкаже вам про страшні катування, що їх вимишляв Юріштан, про несправедливості, надужиття, про «остатнє вогниво», про бій немилосердний — і перед вами стане постать дикої людини в дикій країні, де нема границь самоволі й хапливості; постать раба, вознесеного над рабами, може, навіть хорої психічно людини.

Але не забуваймо, що таке й Голови. Це забите в гори село, мало приступне навіть тепер. Навіть тепер «возова дорога», якою можна їхати, йде тільки до кінця Красноїлі. Тут досить стрімка скеля, і по ній правильним зигзагом старинний кінний тракт, шириною рівно стільки, щоби два коні могли розминутися. Він в ужиттю й тепер, бо хоч за потоком і є якась ніби «дорога», але нею їздити не можна, та ніхто й не їздить, бо за потоком і воза ні в кого з гуцулів нема. Зрештою, ця «дорога» йде тільки до воріт школи (про яку завідувач її каже, що він є головою «найвищої школи в усій Австрії»). А щоб уявити собі хоч трошки, що то за дорога, то варт пригадати спірку завідувача школою з попом красноїльським, москвофілом. Піп подав екаргу на вчителя, що він не ходить з учнями до

церкви. А вчитель у своїй відповіді послався тільки на дорогу, якою треба, аби дійти до церкви, «шіснадцять разів переходити через воду», а містків жадних нема.

Отже, не диво, що в такому селі й поняття про державний лад і його агентів мусить носити на собі печать своєрідності.

І вже селянин з Устєрік говорить про Юраша трошки май інакше. Правда, і в цьому оповіданні не все лагідно й благородно, і тут випирають десь гострі боки Юрішкового характеру, але все ж насамперед тут Юріштан — носитель порядку, невтомний переслідувач опришківства.

І от мені цікаво звести то все докупи й попробувати системи синтезу.

Два дні свят. В уяві малюються громадки гуцулів десь під темними тінями груш, барвні плями хусток, запасок на сліпучо-яскравих царинках, поважні «бесідування» свобідних людей. Днина вільна, не треба нікуди їхати, нічого рубати, нести, тягти; охотніше тоді говориться з захожим чоловіком та й настрій цілком інший, святочний, щиріший.

Хочу піти на властивий терен діяльності Юріштана, славного ватажка пушкарів,— на Устєріки й Стебни. В Устеріках жив знаменитий мандатор Гердлічка. Ще й досі стоїть той будинок, де він жив, звідкіля розходилися по всій Гуцульщині страшні прикази. Той катуш, у котрім перемучилося стільки людей, згорів, тепер на тім місці барабулі ростуть. А цікаво було би глянути на ті загратовані вікна, на ті стіни, що чули в собі стільки стогонів і безумних криків, плямилися кров'ю, не раз дрижали від тяжкого плачу безневинно катованих людей, що попадали в той тричі славний катуш. Уже давно минули ті криваві часи, вже, може, нікого в живих не зосталося з тих людей, що були мучені в тім будинку, а пам'ять о людських безневинних терпіннях усе ще жива, все ще бурить кров гуцула при однім спомині.

— А най би й місце тото крізь землю си провалило, стілько то там людей си намучило! — скаже вам кожний, очі блиснуть, а рука мимоволі дужче стискає топірець.

А в Стебнах жив сам Юріштан. Гей, велика то була людина на Гуцульщині. Ще живе й довго ще житиме серед народу пам'ять о нім. Я чув, що в Стебнах позістали ще його хати, живий навіть один із синів його, любимець Іван,— і от хотілося побувати там, на власні очі все побачити, поговорити з тамошніми людьми. Тут іще живі

традиції опришківства, тут іще кожний старший чоловік пам'ятає часи, «коли то ше не було паничів, коли все було май інакше».

Днина файна, Черемош аж срібно-блакитний і тихий якийсь — мов теж святкує. На Вигоді перевозить мене дарабчиною дідок: міст зірвало ще тогід, дід заробляє тепер перевозом. Утішний такий дідок — усе хоче бути жартівливим, але щось не йде то йому так злегка, як іншому; наверчує він себе.

— Куда хочете йти, пане?

— На Вскєріки.

— Та не йдете дорогов?

— А не йду. Бо дорогов-сми ходив пару разів, а цим боком ше ні. Таже царинками мож перейти?

— А чіму ні? Ей-ей-ей! Дівко! — кричить нараз до якоїсь дівчини, що йде берегом.—Єк у вас до шлюбу йдуть? Ци так, єк у нас? Бо в нас поперед ...а витак до шлюбу йдут! — і сам перший сміється з власного жарту.

От я й на тім боці. Кілька хат є коло Вигоди. Сидять люди. Чоловіки, молодиці. Загадую — якщо тут зараз, на першім же кроці, щось довідаюся цікавого, то ціле полювання буде удачне. Ловецький забобон.

Підходжу. Вітаємося. Починається розмова про верем'я, про сіна, про те, про се. Відтак переходжу до «наводящих питань» — от звичайні ловецькі способи. Як то кажуть — на все треба спосіб мати...

Репліки маю звичайні, пересічні: оповідають те, що кожний, а таки кожний, гуцул зуміє оповісти. Все з третіх уст, все загальновідоме. Нема нікого старшого віком, очевидця.

Але от з другої громадки підходить гуцул. Цей уже знає щось більше. Оповів з уст якогось знайомого пушкаря епізод з ліквідації пушкарства.

— Єк то відбирали стрівби та гет цалком усе у людей, так оден газда з Красноїлі мав стрівбу дуже красну та й не хотів ю віддавати. Та шукав і Юріштан, шукали усі та й не можут ізнайти. А я собі покємував тогди та й кажу: «Чкай, я вже знаю». Та й пішов ід тому газді. Пшов-сми, а то далеко та й я шос ізголоднів. Приходжу д'хаті, прошу води. А то йкби й молока дали, то би си не відрік. Виносить дівчинище води, але такої охабленої, що фе було й пити. А я кажу: «А ци би-с не дала молока?» А вна каже, що немає молока. А я тогди: «А ци знаєш, хто я такий?» Йк я сказав то-то слово — спуджєли си усі газди, а я лиш

пішов до комори, перемішєв гет цалком усьо молоко, а витак-сми пішов обзирати хату доокала. «Ага! — кажу.— То вже знаю, де стрівба. Ану-ко дайте мені столец, я сюда лізу». Та йк-сми наметав, браччику, тих стрівбив — повну тайстру. А тогди до газди, та дав му катуш усюда, попід груде, та й пігнав до Стебних до Юрішка. Та кіко йшов — все карав: шо ступ'ю — та пласом, шо ступ'ю — та пласом.

Громадка слухачів похитує лиш головами. Се нове покоління; його уже б'ють векселями, ліцитаціями, а пласом уже не б'ють.

— Та єк же тот газда міг відержєти?

— Відев, уже так бив, аби відержєв.

Сумно типове оповідання, якщо вірне. Є в слов'янськім щепі якийсь наклін до безладдя; яскраво виступає він у гуцулів. Безладдя — чи то в симпатії, чи то в жорстокості, чи будь-де. Ну, от сей пушкар. Прийшов відбирати стрільбу у свого брата-гуцула, робити йому кривду. Але пощо ж було перевертати молоко? Пощо було потім катувати чоловіка? Для якої потреби? Сказати б, від уродженої жорстокості — так її ніби не має наш нарід. Безладдя, от безладдя. Гадає як поліціян, то мусить бути і катом.

І йду я царинками, гуцульськими царинками, світлосяйними, повними невимовного чару. То там, то там поперепліталося воринє оригінальними голубими зигзагами. Квітів — море! Тонеш у квітах, у медових їх запахах, губишся серед колосів — гір, що наокола. Груди розпирає від сього всезцілющого повітря, від блакитних рефлексів на всім, від зелені, що дише, що кричить звідусюда. Не знаю, чи вдається ще де так добре, як гуцульськими царинками.

От Устєріки. Місточок якийсь, а на місточку старенький гуцул. Підійду просто до сього гуцула, от так собі, відразу, серед дороги — а може, що зловлю!

Вітаємося, говоримо о посторонніх речах; позіхаючи, показую на Гердліччин будинок і говорю щось дотичне. Поволі-поволі розмова приходить власне на бажаний брунт. Оповідає мені дідок про Гердлічку, якого сам ще пам'ятає добре.

— Велику силу мав, велику: кого хотів, того від синтерунку брав. Не так, шоби просив, ци єк, а лиш брав отак за руку та й: «Ано! Йди д'хаті...» А єк му хто з комісії шо сказав, то він на тото: «А з ким я буду гір боронив?»

Оповідав далі, які катуші побудував Гердлічка, як карав людей у тих катушах.

— Та шо в катушах? Єк хто лиш попри іде, то ци дивит

си на него, ци не,— оннаково біда тобі буде, як пушкарі оно на тебе мають. Єк іде чоловік і не дивит си, то зара кричуть пушкарі: «Мой! Ану-ко йди суда. Шо ти таб землю риеш очима? Може, у тебе сумлінє нечисте. А иодиви си! То твій тато й мама твоя»,— і б'ють. А єк дивит ци чоловік на катуш — знов недогода: «Шо ти — за співником шукаеш? Може, там твій товариш сидит?» — і знова б'ють. А то дорога не суда була, лиш висше отам, попід мур та де сутки вулицев.

Де була дорога колись, там тепер величезні сосни, а за ними сад перед Гердліччиним будинком. Домочок білесенький — колір невинності, а скільки то сліз пролилося коло сих білесеньких мурів.

Дідок попався словоохотний і оповідає сам, без усяких наводящих питань. Оповідає про Гердліччиху, як то вона сиділа на ганку і приймала поклони від усіх прохожих. А як хто не поклонився,— зараз кричала на пушкарів, ті вибігали й били ні в чім не повинного чоловіка.

І це ж все було так недавно: всього якихось піввіку тому назад. Австрія тоді вже була конституційною державою, і десь там засідав парламент...

— Де ж подівся той Гердлічка?

— А дес у Кутах, ци де, помер. Єк скасували мандаторію та настали суди, то Гердлічка пішов на пенцію. Та шо дуже затоскував, то шос скоро помер. А Гердлічиха таки тут померла. Бідна була дуже.

Так скінчилася могутність. Десь, тиняючися по судових закутках, помер всесильний Гердлічка, а його жінка, що за невідданий поклін веліла бити, кого вздріла,— годувалася під кінець життя жебраним хлібом.

Питаюся, коли ж було ліпше: чи давніше, чи тепер. І, на превелике здивування, отримую відповідь, що давніше було ліпше.

— Але чому?

— Порєдок був. Не міг будь-хто пискувати, ци там шо. Зараз Гердлічка кличе до двора, всип'ют бобу доброго — та й іди. Челіді також не спускав. Єк котра єзиката, анд! Проскєгнули, всипали двацiть і п'єть або й усі п'єдесєть — та й носи на здоров'є. А тепер шо? Суди, та пересуди, та доводи великі. Давніше, май, доводів великих не було.

Простіші порядки, як бачу, більше трапляли до переконання простій душі гуцула. Були відповіднішими, ніж сучасні.

— Ає, ає! Поки був Гердлічка, поти й гаразд був. Бо

не треба було ні адукатів тих, ні штампілів, а єк шос собі зайшов газда з газдов, то йдуть до мандатора — так і так, пане. А він зара: «Васи, Петро, ци хто там з пушкарів! Ану!» Та зараз на столец, та й тому десіть буків, і тому десіть буків. Та вже й помирив. А тепер шо? Єк жінка тєжка, то не маєш права свої жінки удорити. Таки рахуйте — свої! Бо кажуть, шо може скинути. А чому тогди не скидали?

І оповів один цікавий Гердліччин винахід:

— Там на горі було таке корито уроблене. Єк котра тежка челідь, то лягає черевом у корито, так її й б'ют. То череву нічо си не стане, а «тота пані» відповідає, ає. Та й другій так само, ніби жінці, як си посварут, ци єк. Та єк повстають, то лиш с... в жменю та й тікають! Ає, то так було. Очевидно, у мого співбесідника не зовсім щасливе було подружнє життя. З дійсним жалем оповідав о суді над жінками. З жалем, що така благодать минулася.

— О, Гердлічка нікому не дарував. Нікому! Єк пушкар шос наброїв,— оннаково. Зараз дваціть і п'єть буків за малу провину, а за биршу — бирше. Бо єк ти пушкар, то маеш бути пушкар.

Я просив оповісти дещо про самих пушкарів. І ця інституція також зоставила в дідовій пам'яті добрі спомини — було що послухати.

— Е... Пушкарі єк відходили фасувати гроші до Коломиї, то єк жовніри. Вбрані файно, штудерно. Єк мав сардак чорний, то тогди мав мати гачі червоні, а йк мав сардак червоний, то тогди мав мати гачі чорні — то так була установа. А порошниць бувало й по шість, та й то не так собі си вбирало, а зрехтует на столі, а витак на себе — аби одно за одно не заходило. А на лівім плечю пушка, а крисаня з блєхов — от їк регімент пушкарський.

Аж оживився дідок! Мабуть, близький був до пушкарства, коли зоставив у своїй душі такі любі спомини про тих минулих владик Гуцульщини.

Я перевів розмову на найцікавішу для мене постать — на Юріштана. Про цього отамана дідок висловлявся попросту піетично:

— Ей, де! То такий був чоловік, шо біда го знає, єк він того все визнавав. Лиш у кого шо пропало, ци вкрали, ци так єк,— іди до Юріштана, а він тобі вже ретенно іскаже, де лежит, у котрім місці,— все. Єкос у... (тут дідок назвав ім'я якогось газди) пропала корова. Прийшов до Гердлічка, плаче. Вислухав го Гердлічка, посилає по мене, бо наша

хата недалеко будинку була. Приходжу я. «Ану-ко — скоч до Юрія!» Я побіг. Є вдома. Віслухав гет всьо, файно, а витак — лиш от не пам'ятаю, ци праву, ци ліву руку отак опоцулував та й каже: «Вже знаю!» Приходить до Гердлічки, каже газді: «Та чо плачеш, чоловіче? Твоя корова недалеко від тебе — лиш уже в полібічку. Іди ти,— каже,— туда й туда, а там є дві дільниці, зіходєт ци докупи, а третя так фист[1] покєгла униз. Там найдеш велике каміне, а під тим камінєм шукай полібічка. Та диви си — буде там звірина ше та й пушка, то аби-с не тєвав...

Грішний я чоловік: се оповідання, що мало підкреслити Юріштанову всемогутність, зробило на мене цілком інше враження. А то, власне, що великий отаман пушкарів і сам, непричком, був, мабуть, близький до тих злодіїв, які крали корови та запихали їх у полібічки. Але дідок приймав це інакше — Бог з ним.

— Сам Юріштан носив си бідно, от їк би старец. Пушкарів своїх водив гордо, а сам був зібраний просто. Він і сам гордо си носив, але лиш до випадку. Бо йк ішов до Станіславова — був там півтора місеці,— то йшов таки у своїм. А долів[2] — там зими май-май. То йк потис го мороз, то він віддав свою крисаню йкомусь пастухові, а замінив на клапаню. Та була крисаня, може, варта йких десіть банок, а віддав за таку клапаню, шо, може, була варта банку, а може, й ні...

До нас підходить ще дідочок. Він здавна приглядався, що то за бесіда може бути така довга межи паном і гуцулом. «Може, то анджімір... Може, то шос грунта...» (я мав скринечку з фарбами під пахою).

— Слава Йсу!

— Навіки Богу.

— Ци миром, пане Ясковський?

«Еге,— гадаю собі.— То мій співбесідник не простого коліна: пан та ще Ясковський! Очевидно, щось зайшле, згуцулщене потім».

Новий дідок показався ще більше балакучим, ніж пан Ясковський, і відразу впав у тон.

— Про Юрішка говорите?

— Ає. От оповідають, єк то він бідно си носив.

— А то правда. Сам носив си, шо ви би сказали — ну старец, жебрак. Пушкарі тоті його, ті носили си гонорно,

[1] Дуже.
[2] В долах.

а він уводно був зібраний бідно. Та не любив і на других. Шо ото єкби вздрів, та йк тепер, оті павуни та усєке на крисаньох у хлопций,— ей, та де! Повимикав би та повіметав гет.

— То мав таку силу?

— Охо-хо! Тоді не було, ади, паничів отих та судів. Він сам значив тілько, шо тепер уся шандамарія[1] тілько не значит. Хо-хо!.. Йк донесе хто, шо видів дес опришків або шо видів дес на тім ци на тім груни ватру, то такого Юрішко назавтра народу згонит, шо кєчеру доокола обстанут. Єк були єкісь усари ци каришєри[2], забув-сми — на Жеб'ю, то ляйтнат питав си Юрішка: «А єк же ти своє військо збираєш?» А він каже: «Та ви, ляйтнанте, маєте бубни та в бубни б'єте, а я маю о! — та показав на рот.— Отут-о мій бубон!»

А він справді: як стане на горі та єк крикне три рази: «Гой-гой-гой!», то усєке біжит. Без шапки, без ременя — біжит! Велику силу мав, велику...

— Але ж бо й опришків усіх виловив.

— Усіх, та не всіх. А отого Паскевина не міг імити. Та ше єкийсь Професорчюк був, опришок, і тот утік. А то всіх.

Діди розохотилися, й один оповідав поперед другого:

— Штолу привели, то Гердлічка підскочив та лясь в лице Штолу. «А, це ти рабував людей?» А Штола тогди лиш похитав головов... «Йой, пане, пане! Чому ви не били мене там, у лісі, а лиш тепер, йк я маю руки з'єзані...».

— А єк Джурєка Василя ловив? Також штудерація! «Ой тра мені, браччики, Василя імити!» — каже. А Джурек мав у Білоберезці любаску, то Юрішко вже знав, шо він звидтив ме йти. Та зібрав ровту, шос із п'єдесєть люда та й пішли. А там єк іти у плай, то була колода, шо треба було з неї у плаїк от їк би скочити. Та Юріштан каже до тотих людей, аби поховали си та й були тихо, а сам ліг за тов колодов. Іде Джурєк, вифівкує у сопівку та лиш скочив з тої колоди, а Юрішка лиш го хіп! «Ану-ко чкай, побратимчику!» А Джурєк на тото їзрік: «Я не побратим, лиш півпобратима». Бо то, ади, зо страхий.

— Е, то був дивний чоловік. Єк ше хто прийшов та сказав: «Винен, пане отамане. Робіт зі мнов, шо хочете», то той ше жив на світі. А йк котрий си таїв, ого!

— Єк Джурєка повісили, то ше довго стоєли стовпи

[1] Жандармерія.
[2] Гусари чи карабінери.

тори. А зганєли отаких-о дітей маціцьких, єк тратили. Та й кат віходив. Бо наш би не міг — ей, де! Не тратив би, хуч би не знати шо.

Оживав і набирав крови і костей Юріштан передо мною. І чув я о нім, і читав, але сі живі свідки, що бачили наочно страшного отамана пушкарів, були вартніші за всі книжки. І тому я всіма способами підтримував балакучість дідів.

— А чіму до Станіславова Юрішко ходив?

— Бо убив чоловіка за тото, шо подавав опришкам порох. Шо вже не робив Гердлічка, а не міг свого приятеля від кари увільнити. Мусив іти Юріштан до гарешту. А жінка пішла його проводити, та йк ішла назад, зустрів си з нев хлопец один. Поставив бабі півкварти горівки та й був з нев. Бо, знаєте, хлопец молодий і вна молода... А Юріштан візнав за тото. Рахуйте — у катуші сидючи, а просто візнав! Та вже йк війшов, то біда була жінці видтогди. Мати лудінє мала, лиш го не носила бирше. Небіленого полотна сорочка, та й докив на маціцькі кавальчики не підрет ци, дотив не смієш нової брати. А лудінє розвішував по кілю, ади, на глум. Не за того, шо в гріх упала, а за тото, шо за три грейцарі, ає...

— А ци то правда має бути, дідочку, шо обірником пробивав вуха дітєм?

— Та й шо? А тепер не б'ют у вуха кульчики[1], ади, та усєке?

— Шо кульчики? З кульчиків дерочка така, шо й не видко, а обірником пробити, то май-май. Палець, відев, можна покласти. Пощо ж він тото робив?

— Аби не тікали. Бо то вни тікали від него, сини.

— А з дерков хіба не мож утечи?

— Е, вже не так легко. Таже йк такий утечет, то мусит ци шош питати у когос, а то кождий видит, шо то обора в усі. А Юріштанові тогди легко си допитати: «Ци не виділи-сте такого й такого хлопця, шо, ади, обору має?» Та й ловив їх так.

Цего способу — пробивати своїм рідним дітям вуха обірником — я не міг зрозуміти. Що це? Чи нелюдяність вищої степені, чи, може, який невисказаний трагізм, що шарпав ціле життя душу сеї надзвичайної людини — Юрішка? Дідочки не могли мені того пояснити. Завтра буду у Йвана, рідного сина Юріштанового,— може, там розгадаю цю загадку.

[1] Сережки.

— А ци й сему Іванові, шо ше жиє, також пробивав?

— Е, нє. Се був його єк любимчик, він сего найбирше любив. То він Дмитрові пробивав, бо той втікав.

Що за режим був у Юрішковій хаті, що з неї сини тікали? Хто винен? Загадки копичилися на загадки, і не годен я був їм дати ради. Дідочки вставали йти, а я йшов з ними в надії дістати ще яку окрушину.

— А ци своєв смертев помер Юрішко?

— Ей, де своєв! Та вно... ніби так рахувати, шо своєв, лиш, ади... Єк настали левізори до титиною[1] , а він, Юрішко, си пхав до того та й ловив також людей. А левізори раз, а може, й кілька раз переказували Юріштанові — шо ти си мішєєш не до своєї справи. А він не слухав та все ловив людей. А шо він усьо знав, то ліпше му тота робота йшла, йк левізорам. А тогди вони переказують йому, аби він прийшов до Жєбйого, бо му війшла тісарська нагорода за службу та й аби війшов брати. Він пішов, а вни го там так нагородили, шо ледве д'хаті зайшов. Та йдет назад лісом, а екий газда несе титинь. Зоздрив Юрашя та тікати. А Юрішко кричить му вслід: «Нічо, нічо, браччику... Неси... То тепер не моя справа». Та поболів-поболів трохи від тих подарунків левізорських, та й пшов на той світ.

Пан Ясковський іде до своєї хати. Я за ним, бо він обіцяв показати мені «старинну вберю». По дорозі ще сповідає про устрій пушкарський та всякі інші деталі.

— Пушкар мав півсороківця денно, бо то тогди ше на сороківці рахували. Три сороківці йшло на лева на срібного. А то ше був лев шайний, сорок грейцарів... Кужухів таких, от їк тепер, тоді ше не було, лиш у Коломиї брав сукно, кармазин та шив з того камізельку та у два ряди гудзики — ото була найвища уберя.

— А де, дідочку, катуші тоті Гердлічкові?

— А катуші відкупив хтось на коршму, віпорядив гет усьо файно, але витак то погоріло. Та шо! Тогди усюда був катуш: єк не ставало місця, то клав Гердлічка до будь-єкого газди та й мусив тот сокотити.

Ми підіймаємося стежкою вгору. Поволі переступає ногами старенький гуцул і так само поволі кидає мені по слову.

[1] Як настановлено ревізорів, які стерегли, щоб ніхто не займався контрабандною торгівлею тютюну.

От і хата. Щойно прийшла жінка з храму. На волоському боці, в Стебнях, храм.

— А шо? Ци є яка ріжниця в службі — як у нас служать, а як на Буковині?— питав я, натякаючи на православний обряд Буковини.

— Хіба ми знаємо?

Триста літ, може, гуцулів названо уніатами, а й досі вони не знають, чи є яка ріжниця. Так само не знали й в ту хвилю, коли нараз з учорашніх православних стали сьогоднішніми католиками. Зрештою... Як з-під руського князя переходили під угорське опікунство, як ставали під польського короля, як, нарешті, опинилися під австрійським цісарем,— чи знали, що з ними робиться? Десь уже згодом приходила нова власть до села, накладався новий тягар — і тоді лиш помічав гуцул намацально зміну чогось там десь, та хіба ще казали йому, що до найяснішого пана треба їхати тепер не до Варшави, а до якогось Відня, дідько го знає, де то вно є.

Поговорили ми зі старою на ввічливі теми: от про барабулі, про вигляди на сіно, отаке усяке не однаке. Відтак, як уже минула відповідна для гречності міра часу, дідок звернувся до жінки:

— А внеси-ко стару вберю — я панові покажу, єк то си носили давно.

Жінка пішла до комори, винесла стару тобівку побивану, порошниці. Надзвичайного нічого не було, я вже бачив такі порошниці і такі тобівки, але для діда вони мали, певне, більше значіння. Він любовно оповідав мені, як то «брало си таких шість та си зрєхтує на столі, а витак лиш си вбирає. Та й аби одно за одно не зайшло, та й аби си не зсунуло». Але як то власне зрихтовувалося й надівалося, розповісти до пуття не міг.

— Дідочку. А ци би-сте не відпродали мені отої вашої вбері?

— Ой не. Не продавав бих.

— А я продам, шо не мете знати й коли,— вставляє жінка. Для неї, очевидно, се старе реміння та залізя не було священним.

Дід стратив охоту оповідати. Мовби оце показання «старої вбері» було кульмінаційним пунктом. Стало тихо. Сидіти довше не було пощо, тим більше що, як мені здавалося, старий починав уже непокоїтися: чому сей пан так пильно до всього допитується? Може, мав якісь стародрев-

ні гріхи пушкарські і от боявся, як би то на порозі гробу не довелося розплачуватися.

Я встав іти.

— А шо, дідочку, єк кємуєте: ци давніше було ліпше, чи тепер? Ци хтіли би-сте, аби тоті старі чєси ше си вернули?

— Ой паночку, хто би гаразду не хтів, хто би гаразду не хтів.

Сим рефреном закінчилася моя візита. Заспокоївши в делікатних і непомітних формах дідову тривогу, я пішов.

Було занадто пізно, аби щось робити, і занадто рано, аби лягати спати. Надходив гірський вечір. Лагідний, тихофарбний. Щось непередаваємо величне є в тім тихім налляганню вечора, як от смирніють гори, обвиваються в колихливі тумани й поважніють. Величання співається.

Стрічав я вечори. Всюди... І на безконечнім степу українським, коли чайка гріється крилом у послідним променю і кигикає, ховаючися в очереті загубленого серед просторів озерця; і на великих могилах — Січах Запорізьких, коли з надходячим вечором так защемить, затужить серце, що аж сльози витискаються з очей і росять лице; і на хвилях старого Дніпра, любуючися, як засипляє він, наш прадід, слава наша і душа, як у тихім затоні сплеснеться нараз велика риба і довго ходять круги, б'ючися в прибережне каміння; і десь у Слобожанщині над берегами убогої річеньки, бідненької, забутої, але прекрасної, як сон благословенний.

Багато вечорів зустрічав і боюся сказати, що не знав вечорів ліпших над гірські, але які ж вони чарівні! Які величні, як багато говорять і кличуть далеко вони, незабутні гуцульські вечори!

В'ється плай поміж скалами. Тягне вогкістю з лісу. Десь цюркотить струмок. Довгим, нескінченним зигзагом повторяється якесь вориння. Підійдеш до нього — царинка світло-зелена, вся процілована послідніми відгомонами догоряючого неба. Очі йдуть далеко-далеко по ній, аж поки не упруться в темну глибінь дальніх лісів. Трошки підіймеш повіки — і сині верхи, верхи, верхи... Незчислимі, в безконечнім ряді. А ще вище очі підіймеш — незглибиме склепіння глибокого, бездонного неба. Окрило своїм омофором і благословляє.

А доокола так тихо, так глибоко тихо.

І розплистися хочеться в сім безмірі величності, злитися воєдино з красою і дякувати, дякувати зі слізьми, що існує вона і я в ній.

Я пішов попри Гердліччин будинок глибоко потоком. Ні душі, ні звуку. Вистане кремениста скала, перекидається то на той, то на той бік потоку, і чомусь кожний крок по ній будить радість життя.

Вертаю над Черемош уже пізно. Заходжу ночувати до якоїсь корчми, але не спиться. А до того ще вночі приходили під двері якісь люди, стукали в шиби, корчмар виходив у патинках, шепотівся щось — от зовсім мовби контрабандисти або злодії.

А рано-ранесенько встав і любувався, як сходить сонце, починає освітлювати стебненські верхи.

Два Черемоші сходяться тут — примітне місце. Історичне. Он на тім боці православна Буковина. Маленька смужка води — й інші порядки, інший світ, інші відносини.

Сів змалювати місце спливу двох Черемошів, але так змерз, що довго потім бігав по ковбках, аби хоч трохи нагрітися.

Пора! Іду мостом. Дорога «галицьким боком» досить добра; воринння з якимись надзвичайно високими колами. Гарно йти!.. Десь треба скрутити на стежку вгору до Юрішкової хати, але де, не знаю.

Іду — і чомусь усе мені дає настрій. Це ж не є жадна «історія»: от якихось 50 літ тому жив собі поліціант у Стебнях, а от чомусь те ж саме відчуваю, що і бродячи по руїнах древнього замку. Щось відбувалося от на сій дорозі, на сих безжурних царинках, під поглядом мовчазних верхів. Жили і терпіли люди, і десь отут, невидимо, але чутно, отут, по оцих стежках і царинках, розсипані німі символи їхнього терпіння. Коби лиш уміти відчитати.

Іде якийсь гуцул. Старий уже, а йде так жваво; ще й теркілу не малу на плечах має. Питаюся, де Юріщин оседок. Деякий час, ледве поспіваючи кроком, іду за стареньким.

— Маєте вже роки. Може-сте й того Юрішка сами виділи коли?

— А чіму ні?

— Ци рослий був чоловік?

— Не сказати. Лиш кулак мав такий, от єк би голова. Та йк ждепнет тим кулаком, то відразу десіть свічок си засвітит у вочах.

От і стежка направо та д'горі. Широка. Багато відай, по ній ходжено. Йду — і все мені здається тут незвичайним. Може, от до цеї смереки в смертельнім одчаю притулялося людське тіло, сльози з моцних очей витискалися. А ночами

збігала цим широким плаєм хижа банда Юрішкових пушкарів, летячи на якийсь кривавий пир.

Царинка. Сидять гуцули, гуцулки. Тільки молодий усе нарід. Але, може, що й скажуть. Підсідаю.

Два легіні щось собі заходять. Один озирає уважно цапіну. На всі боки обертає, мало зубом не пробує і нарешті заявляє, що се цапіна його. Пропала десь на тамтім тижні і от...

Другий перечить... Приводить цілу генеалогію цапіни, хвилюється.

— Ти можеш божити? Божив би-с? Божив?

— Буду божити хуч сто раз. Троха вона поплескана, перероблена, але моя. Отут знак ше є, Юрінців Микула тєв бартков...

Оба розпалювалися.

— А я си див'ю, шо так Іла цапіну обзерат? А він...

— За своє нема гріха...

— Най мені вилізуть очі або тобі...

Се було занадто буденне, а я був настроєний «історично». Переходжу до купи старших, наводжу розмову на Юрішка.

— А шо, правда, шо кают, шо клав сардаки та гроші плаями — дивити си, ци би хто не брав?

— Ає! Таже гроші отак рєдком клав та так лежєли цілий рік та ніхто не тєвав. Полотна, ади, клав. Ану би так тепер постелив полотно у лісі?

Очевидно знов, що за Юрішка було ліпше.

Дивно! От через верх лише перевалити, лежать Голови, старе опришківське гніздо. Там ім'я Юріштана — не символ лютості, нічим неоправданої жорстокості. В народній пам'яті лишилися тільки факти нелюдського збиткування над людьми. А от тут — ніби якийсь порядок олицетворяв собою Юрішко, появлялася друга думка о нім, коли там, за верхом, двох думок не було. І чим далі я слухав стебнянських людей, тим більше загадочною ставала передо мною великанська постать Юріштана, пушкарського отамана.

— А за віщо ж він синам вуха пробивав?

— Карав їх за тото, шо крали. Того не любив...

О!.. Це знов нове щось. Аж такий ригоризм чесності?

Оповідали про казкові господарські багатства Юрішка: «Сто лопат, сто линев, сто грабель, сто...» Усього по сто.

— Неня наші длі сіна линев казали собі принести; а то, ади, ще з Єсенова тогди линви брали. А Юрішко казав

собі дати шість линев — ключки шукав. Лиш неня не сперли та й тому не було біди...

Синам обірником вуха пробивав, «аби не крали», а у вдови линви відбирав силоміць... Дивний характер, загадочний характер.

І так по слову, по слову точиться бесіда, по крихіточці додаються фарби.

— Фусточку мав шовкову. Та вийдет із нев, із тов фусточков, на груник, махнет, то вже одні другим передавали та на чєс, диви си,— вже й ровта.

Я питався про сади Юрішкові та стави. Справді дивно. Он світло зеленіють на сутім тлі смерековім Юрішкові сади. У гуцула звичайно от пара сливок коло хати, черешенька, яблунька, а тут нараз величезний сад. Та ще й стави в нім. Се на такій висоті.

— Ех, паночку! Голодні люди тоті стави копали та й тоті сади садили...

Ага! Нарешті слово обурення. Ні таки, люди добрі!.. Здається, не був ваш Юріштан хранителем суспільного порядку, лиш зажерлим пушкарем, от яким його описують у Головах. Але... може, найліпше сказав от цей мій сусіда, старший чоловік:

— Шош робив добре, а шош і біду робив.

Дійсно, шош і біду робив. І то багато біди. І то лютої біди!

Іду далі. Сподіваюся побачити моцне господарство. Де йти, властиво, не знаю, але буду коритися інтуїції: мусять же ті невидимі сліди Юрішка завести мене, де треба.

І дивна річ! Сам себе висміюю: та що таке Юріштан? Чи це герой який, велетень? Що за комедія, що я наближаюся до його ще теплого житла з таким самопочуттям, як до місця праці великого генія людськості або до увінчаної древністю святині?

От сутки Юрішкового обійстя. Побій видко. Входжу в подвір'я. Усе викладене плиттям. Міцне було господарство колись. Хата велика, з важким заліззям на вікнах. Ні в кого з гуцулів ніколи я не бачив грат на вікнах.

Щось ніби черсачок. Трошки ідилії: старий гуцул лежить, а жінка ськає йому в голові. Цю працю і це вбивство дозволяє церков у неділю.

Пахне селянським закутком гуцульської хати — кожне село має свій питомий запах.

Привіталися ми, дивимося одно на одного. Як навести розмову на те все, по що я прийшов? Так вже багато мені

треба довідатися від сього Івана. Бо це, певно, Іван, той любимий син Юрішка.

Але поволі-поволі бесіда налагоджується. Зрештою, Іван якось зрозумів, о що мені ходить, і почав оповідати досить охоче і зв'язно:

— Іше дєдевого діда забили опришки. Він служив у одного газди та був у стаї, а опришки прийшли рабувати та й берут усе — прото рабунок ідет. Та й дзерівний котев[1] хегнут. А тот, ніби дєдев дідо, пізнав одного з тих опришків та й си вбізвали до него: «А прошу вас, Микулко,— ци там єк го вже звали,— не беріт кітла, не сиротіт худобу». А тот тогди опришок: «А ти мене пізнаєш?» — «Та шош трохи пізнаю...» А він тогди, опришок, нічого й не казав, та лиш за волосє, та на поріг, та й відтєв на порозі голов. А дєдя дєдів держєв горівку. Та дванаціт літ брав горівку на довг у одного корчмаря. А шинк мав там, коло ріки,— Іван показав рукою вниз до Черемоша.— Та дванаціт літ не платив за горівку та купував грунтец єкийсь,— і цес грунт тогди купив, бо мав дітей громаду: дванаціт синів. А корчмар давав шо, давав на довг, а витак передав горівку на другого газду, а до діда каже: «А може би, нам з тобов порахувати си?» Та й порахували си так, що дід винен за горівку шістьсот срібних левів, а поки віддаст,— корчмар забрав усі грунта.

А дєдя наш ніби був старший серед усіх дітей — та був у Кутах, шос там при сторожі єкійсь, ци де. А тоті сторожі та шотижня мали палити груби, то й дєдя наш палив. Та все просив у того пана у найстаршого гроші наперед. Шо віслужит,— та й наперед просит, шо віслужит,— та й просит наперед. А той питав пан: «Пошо тобі?» А дєдя показує усі тоти квіти, шо корчмар му давав, шо ніби повертав довг дєдя. Видтогди той пан дуже улюбив дєдю, що він такий чємний. Та так, та так — відплатив дєдя тоті гроші, борг ніби, узєв грунт назад. А тут настала мандаторія, та й став дєдя старшим над тими пушкарями. А то тогди не так було, йк тепер. Тогди були злодійства великі, крали люди дуже, опришки були — та й дєдя усього то вічистив. Страх не любив злодійства. І нас так учив, аби не кевати нічо. То кавалка хліба не вільно узєти без него. Було піде дес на цілий день, діти аби не сміли нічого кинути без него. То, було, ци Дмитро, ци Василь утнут собі хліба. А дєдя лиш прийдет та й си питат: «А хто то брав?»

[1] Котел на сироватку.

А я такий був, шо най там шо буде, а я не кину. Та й питає мене дєдя, хто кєвав? А я кажу, ци там Маріка, ци хто. А дєдя тогди карав, дуже карав. «Я,— каже,— йк тікав від воська, то кілько місяців си ховав, та й бобу стручок не взев з чужого городу. То так і ви маєте робити».

Іще більше заплуталося у мене в голові, ще більше неясною стала передо мною постать Юріштана! Та невже ж мені, наслухавшися по цілих горах оповідань о нім, як о великім несправедливцю, жорстокім гнобителю, користолюбцю,— невже тепер зміняти думку під впливом оповідань рідного, та ще й улюбленого сина? Все те якось не вміщалося у мене в голові.

А Іван говорить. То сам говорить, то я його на мову витягаю — і кожне слово ще більше заплутує мене перед самим собою.

— Е, з дєдем варто було бесідувати — лиш ми з того не користали, бо боєли си. Такі ми були от їк запуджені. Він і не карав нас дуже, але ми виділи, єк він людей карає...

Тепер жалію, а тоді якась делікатність не позволила мені підійти до щирця, копнути в саме серце. Як його, здавалося мені, розпитувати сина про мучительства батька над людьми? А, мабуть, страшне щось було, коли діти самим образом тих кар були залякані навіки.

Мова точиться рівним струмком. Оповідає Іван про діяльність свого дєді.

— Опришків уліті не мож було імити, лиш зимі, по тих зимовиках — то вже пан знают, єкі то були зимовики. Та одної зими напрєтав дєдя тотих опришків аж дванаціть, та й два брати дєдеві, ніби брати рідні були в тих дванацітьох. І відвіз дєдя їх усіх, опришків, аж до Станіславова. І братів своїх із ними. А там війшла їм кара смерті, усім дванацітьом. Ні, одинацітьом, а одному братові дали довгий арешт, а єк відсидит, то має газдувати. Витак єкось прийшло, шо й другий брат, Нешісливий, має також довгий арешт, а тих десітьох таки повісили. Та й шош... Однаково не висидів ні один з братів — у арешті повмирали вба...

Коби знав цей Іван, скільки загадок він загадує мені спокійними своїми словами! Хто мені скаже, во ім'я якої правди сей суворий перестерігатель чужого добра, що не кивав стебла чужого гороху, рідних своїх братів підводив під шибеницю? Залізні люди.

— А то раз два тижні засідали опришки на дєдю он за тия грунем. Аби лиш вігулив си з хати, то вже мав би конець. Але дєдя си сокотив. Та між тими опришками

і брат рідний дєді був, бо з братів дєді два були в опришках: Нешісливий то таки й ходив в опришках, а... (він назвав прізвище, але я його забув) тільки тримав з ними, та зброю їм подавав, та порох.

Отже, то було актом помсти. Але ж бо то й помста, що аж рідних братів вести під шибеницю!

Вглядаюся в лице Йванове, шукаю в нім щось із його дєді. Але лице звичайне, лагідне. Мабуть, у матір удався. Дєдю свого шанує і навіть приписує йому якісь надприродності.

— Єк хто правду говорив, то нічого му не було, а йк, борони, Боже, неправду,— ого!

— А по чім же він пізнавав, ци правду му говорє, ци ні?

— Годі нам тото скємувати, єк тото він пізнавав, хто правду говорит, а хто ні. Ци він уже шо знав таке, ци я вже не можу знати. А відей, шо таки шош мав знати тот чоловік.

— А єк скасували мандаторію, то прийшло так, шо дєдеві відобрали пенцію. Лиш він того не дарував, а подав си до найєснішого пана та й тогди від найєснішого пана прийшло до гміни, шо від кожного нумера мають дєдеві платити по сороківцеві на рік тоті усі села, що під дєдем були. Та й то так платило си, от єк податок: пушкарі ходили по хатах та дотив си не вступ'ют, докив не зберут.

Чомусь мене все стави Юришкові цікавили.

— А шо ж,— питаю,— зі ставами з дєдевими си стало?

— Та шо? Стави тоті то на Дмитра перейшли, та так того ніхто не сокотив, то й пропало. Ше перед смертев хотів дєдя на весну перечищати та вже й не зробили нічого. А витак єкас біда ци потроїла рибу, ци шо, а лиш вігибло тото все. Та шо годував дєдя, може, йких десіть років, а з того най би кому хуч один обід був — так все й пропало...

— А єк ви си ділили, брати ніби? Ци судом, ци єк?

— Ні, ми таки сами поміж собов си поділили. Василь узяв тот грунт, шо коло ріки, там, де ще дєдів дєдя шинок мав. А Михайло отот кавалок, шо, ади, генде. Дмитро у тій хаті осів си, а я у цій.

Юрішкова забудівля на дві хати під одним дахом. Все модне, на тисячу літ раховане. Дерево — як залізо. Двір каменем виложений.

— Та по Дмитру си лишила лиш одна донька, от шо тепер за Яцком за Мадзуром, та й він, таки Яцко тот, тут до мнов сидит. А по Михайлу си не лишило дітей, лиш

одовиця, та й тот грунт на одову пішов. А вна си віддала удруге, а тепер приймила собі зетя до доньки від того, від другого чоловіка. Та й так йкос пішло усе. А я маю четверо дітей — та й шо? На мене ше було шос грунту, а єк я їм, дітєм, роздам,— та й шо їм си дістане?

Іван якось сумно похилив голову. Доля дітей, видимо, турбувала його. Знайома картина на Україні: батько — багата людина, а вже третє покоління не має з чого жити. Якесь нерівне вибухання енергії.

— А де ж дєдеві гроші си діли? Та же відев — у дєді у вашого були гроші, а от ви, єк я виджу, негрошовита людина.

— А хто то може знати? Дєдя нічо нам не казали, єк умирали, і нічо ми не знаємо. Приєтель був у дєді, газда один. І каже дєдеві: «Ей, братчику! Єк шо маєш,— тра ховати добре, бо тепер час сам знаєш єкий». А дєдя му кают: «Я си не бою. Най палє мені ці хати, є у мене за що поставити мури. А ховаю я не на те, аби ізнайшов хтос». Так дєдя казали... А ми нічо не знаємо. Ци де в землю закопали, ци єк,— нічо з того не можемо знати.

З якимось дивним почуттям оглядав я цю хату.

Оці масиви залізних грат у вікнах особливо приковували мою увагу: я думав про ту тривогу, що її поглинав цей метал, допомагаючи спати спокійно пушкарському отаманові. Іван видимо бачив, що я дивлюся на грати, й почав:

— В оцій хаті, що я тепер, була, рахувати, канцилярня. А в оті, шо Яцко, там жили дєдя. Ає... любили, шоб було просторо: хати високі клали, двері високі, аби си не хилєти. Вже я й глини підсипав собі тут, а все, дивіт ци, єк високо. У ті хаті Яцко прорубав собі великі вікна, а у мене — нехай так буде, йк за дєді було. Хуч тепер, дєкувати Господеві, і не чютно вже за опришків, та прото — най так буде.

Ця хата бачила так багато людських сліз і крові колись... От під оцю лавицю, може, запихав Юріштан людей, скуравши їх «на остатнє вогниво». А от гвіздок. Може, стирчить тут іще з дєдевих часів. Може, на ньому гарапник отой знаменитий Юрішків висів.

Я запитав Івана. Показалося, що дійсно так воно й було:

— А де ж він си подів, гарапник тот?

— Та він там і висів так. А тільки жінка — не цеса, цеса вже в менє друга, а тота, перша,— спалила ци де го діла, Госпідь її знає. Я все, було як шо, то погрожую: «Чкай-чкай — от їк я тебе спарю отим гарапником». Бити не бив, лише так, на страх говорив. Та раз приходжу д'хаті,

див'ю си на цвях — нема. «А де гарапник?» А вна мені: «А я видків можу знати? Ци мені лише діла за гарапником за твоїм си дивити?» Вже єк-сми питав, допоминав си... «Таже то памнєтка,— кау,— по дєдеві» — і не сказала.

— Але ше шо маєте по дєдеві? Оріжє йке, фантє.

— Та... таки так, шо си й не лишило нічо. От газдівство. Шо на дворі теж, а більш нічого.

— Пістолєтів єких, пушок, тобівок, порошниць, ременів.

— Нічо нема, пушок, сказати, було в нас доста, лиш коли війшло тісарське право відбирати оріжє, ід нам теж прийшли. Напакували того доста, було шо нести. Та віддати усе тото старості, бо тогди вже старости настали. А вин так за єкись чєс переказує тот староста, шоби дєдя прийшов забрав тото усе оріжє, бо дєдя тото собі усе вислужив. Лиш дєдя наш гонорні були. «Хто,— кают,— забирав, тот нехай і назад принесе». Так воно там і пропало. А тобівок, ременів — того не було в нас по багато. Дєдя не любили фантя пишного. Ремінь носили от найпустіший, такий, єк цес.

Іван показував звичайний гуцульський ремінь, що лежав на лавці (гуцули носять широкі ремені, вершків 8 і більше завширшки).

— Клапанчина старенька. Я й сам не дуже лакім до убері, бо вберя їсти не дасть. Крисаньчина у мене бачите ина? Аби була. А дєдя і в люди ходив так, єк я оце сиджу перед вами.

Оповідали мені люди потім про цю охоту ходити убого. Трапилося якось щось таке в життю Юраша, що взяли його до кози й держали довго. І щось таке було, що навіть Гердлічка не міг звільнити свого любимця.

Тоді Гердлічка пустився на хитрощі. Почав кликати до себе гуцулів і велів їм хрести ставити на якімсь папері. Коли люди питали, що то за папір, Гердлічка казав, що се про нарізку нової землі людям. А дійсно то була петиція, в якій селяни слізно молили уряд випустити Юраша, бо він без нього зовсім погиб, заїли опришки.

І от цей папір плюс особисті клопоти Гердлічки, плюс іще, мабуть, щось — все це допомогло Юрішкові визволитися. Випустили його звідти у тому, у чому взяли. А брали його літом, а випустили лютою зимою.

Багато миль треба було пройти Юріштанові, щоби дістатися додому. Мерз він немилосердно у своїй пишній декоративній гуцульській убері.

І от раз, коли він ішов полями і вітер рвав із нього його

дорогу крисаню з наголовником, з павами, готурами та бляхами, назустріч їхав «мужиченко» в плохенькій, але все ж зимовій одежі. І шапчина на ньому була обглодана. І що вартувала Юрішкова крисаня яких, може, десять банок, а проміняв він її за оту клапанчину діряву. Та з тої пори й ходив уже в ній до самої смерті.

Цікаво описав мені Іван годину смерті свого тата:

— Перед смертев то казали дєдя закликати сусідів та й віпрошєли си із усіма по тричі. А сиділи на постелі. Та як уже скінчили, кают: «А шо то, Одокійко, от єк би мигнуло мені в очех?» А неня кают: «А то, може, я тобі мигнула в очєх, бо я тут ходжу по хаті».— «Ой нє. То не ти мигнула мені в очєх». А неня тогди кают: «А може, тимунь, шо не віпрошав-єс си з дітьми? Ци би я їх не закликала?» А дєдя таки не зара відповіли. А витак кают: «Най ідут». Та й ми прийшли. То я поцулував дєдю в руку та й віпрошев си дєдя зі мнов та й ізгадав, єк то він укарав мене за рибу. А то так було. Шо то був вишний став, то протікало з него троха води та й зробив си мочєр такий. А йк повінь була, йшли води поверс тото, та й риби шос там вівпливло у тот у мочєр. Та йкос дєді не було вдома, а я зголоднів, та й ходив тим мочєром, та й шукав-сми риби. А то й видно, єк груззєм ходив. А дєдя єк си вернули д'хаті, та й зоздріли слід тот, та й си питают: «А хто то мочєром ходив?» — «Та то я,— кау,— дєдику, ходив». А дєдя шос були тогди люті. Бо то так було, шо іноді, єк дєдя добрі, то нічо, а єк люті, то тогди карають і за малу йку річ. То так гарапником дєдя добре мене спарив. А видтак, видів, жєлував, бо я сам си признав; а він так мене укарав. Та й перед смертев тото ізгадав, ади!..

А витак кают до тих, до братів. Та так голосно дуже, бо покійний усе голосно, як усердит ци, говорив: «А ви, лайдаки, сякі та такі! Не я би вас просив, а ви шє мусите мене просити!» — таку гостру бесіду до них мав. Та витак, єк уже віпрошєли си цалком, тогди зачєли говорити до нас. Та довгу бесіду мали:

— А що ж казав вам дєдя перед смертев? Єку давав науку?

— Та я не можу тепер тото ізгадати, бо мав-сми тогди шос із 15 років та й ми то не тримало си голови. Говорили за тото, аби були чемні, та й чужого не брали, та й си не збиткували із дитини малої...

«Аби си не збиткували...» А як же оцінював Юрішко

перед смертю своє власне збиткування над людьми? І, мов у відповідь на мої думки, Іван сказав:

— А тот ...чук, сусіда, шо то я казав, шо вни з дєдем запивали си по довго, каже: «А за тото, шо ви, Юрчіку, карали людей, ци не буде на тім світі гріха?» А дєдя тогди кают: «Єк на цім світі є правда, так і на тім світі, я гадаю, є правда. Єк карав кого, то лиш за неправду; за правду-сми нікого не карав, то я си того не бою». Та й довгу бесіду шє мали та йкос... ци вмирали, ци не вмирали дєдя. Бесідують гостро, от єк ніби й нічо. Люди си товчут по хаті, одні виходє, єнчі у сінцьох сидє. Та усі ніби на шо чекают. А дєдя й кают ід'нені: «Ци не посидів бих коло вікна? Лиш шо я сам не годен зайти. Ізсади мене на ковбчик». Та й неня ізсадили го з постелі на малий ковбчик таки коло постелі. Дєдя сіли, витак піднєли голов. «Одокійко, душко, притуль си ід'мені». Неня взяли го однов руков за голов, а другов притулили ід собі. А дєдя тогди лиш: «Хи... хи... хи...» Три рази покєгли люфт[1] у себе і похилили си... Неня скричєли: «Йой, Госпідку! Минає си!..» Люде поскочєли, поклали на постіль. Неня чимборше свічку засвітили. А дєдя вже нічого не могли казати, лиш так гостро хапнули свічку й... упокоїли си, дав би Господь с'єтенський і нам так, із свічечков, перед престіл прийти...

Глибоке враження зробило на мене це оповідання.

Ходив я відтак дивитися на стави Юрішкові. Нема й сліду води. Позаростало все травою.

І сад без догляду запустів, перестарівся і давно вже не родить. Прахом пішло все добро Юрішкове.

Змалював я самого Івана й хату його з кількох сторін. Потім гостили мене трохи. Жінка Іванова так особливо гречно якось мене припрошувала.

День згасав. Прийшов і Яцько отой. Відпровадив мене вже аж потемки до священика місцевого Попеля.

БЕРЕСТЕЧКО

(Уривок з роману).

Король хвилювався...

Ходив великими кроками по покою, щипав борідку і, часто моргаючи очима, хмурив чоло. Затаївши глибоко зомішку на устах, що до неї, як до душі, не можна було

[1] Повітря *(нім)*.

дістатися, стояв в позі, повній пошани до короля і до самого себе, канцлер Великого княжества Литовського і розумними очима стежив за збентеженим королем.

— Та матерія о коеквації, я так думаю, не скоро скінчиться. Одні хотять від смерті святої пам'яті короля Владислава зачинати, другі від 1637 року, треті ще термін вигадують. Кожна партія інший висуває...

Король нетерпеливо махнув рукою, мов хотів сказати: що ти мені з коеквацією, коли у мене інше в голові. Радзивілл замовк.

Настала павза, переривана лиш звуками кроків короля. Ян-Казимір, видимо, рішався на щось і ніяк не міг рішитися. Почав дихати важко і сопти через ніс. Коли зупинявся на хвильку, видно було, як дрожить у нього одна нога.

Нарешті дихнув сильно — рішився — і став против канцлера. Але схвилювання свого все ж не міг здержати.

— І лежить? Нічого не говорить?

— Та... я докладно не знаю, бо я там не був, але кажуть, що майже зовсім непритомний. Не то щоб непритомний, а... без руху лежить і нічого не говорить.

«Дурна Гальшка... Чому вона не давала мені знати точно щодня? Знає ж, що у мене оцей сейм проклятий і що я нічого не годен тепер думати»,— промайнуло в думці короля.

— А тестамент єсть?

— Н-не знаю... Знов кажу — я в сі справи не входжу. Але, як зачуваю, тестаменту нема. Тішаться надіями своячки, кревні, ближні й дальні, що обірвуть дещицю при спадку. Міліони ж!

— Ну, ще зачекають,— вирвалося у короля.

— Чому? Як виразної волі умираючого нема, потомства Бог дав, жінці відійде дрібничка з її посагу та з віна мужного,— а решта куда ж дінеться?

— Пане канцлере... Що я хотів вас поспитати... Пан є старий чоловік, в річах правних біглий... Зрештою, я маю повне довір'я до пана і, здається, не раз давав докази свого... своєї...

Радзивілл глибоко уклонився.

— Хіба давно було, що пан так завзято боронив прав литовських, а я, хоч і діткнуло то мене, а все ж забув і не мав урази до пана. Правда.

Радзивілл ще глибше уклонився.

Осінній сумерк западав щораз глибше. Річі губили контури і спускалися кудись вниз. Ставало тихо.

Хлопчик вніс свічі, але король крикнув на нього, аби забирався пріч разом зі своїми свічами, а сам знов почав ходити, не зважуючися вести бесіду далі.

— Я от що хотів спитати... Більша часть дібр шановного пана маршалка походить, як відомо, не з одідичення по предках, а з дарів довголітньої ласки покійного мого брата і хіба частиною з прикупна. Оскільки ж кревні Казановського мають право претензій до маєтку маршалка? Мені здається, жодного права не мають... Мені здається, чоловік в такім положенні, як Казановський, може зробити зі своїм маєтком що хоче... Буквально що хоче...

— Цілком слушно, ваша королівська моць. Маршалок може записати своє добро буквально кому хоче, але... Але ж треба записати, а пан Казановський лежить без руху. Значить, пропало. Як ще знайдеться писаний тестамент, то добре,— станеться бодай після волі покійного. А як ні — розшарпають великанську фортуну всі, кому тільки не лінь буде протягти руку і довести якесь покревенство з паном маршалком.

Помимо того, що майже зовсім уже не було нічого видно, Радзивілл чув яскраво, що схвилювання короля досягає найвищої гостроти. Чув се і підсипав олію.

— А тестамента, певно, нема, бо про обляти я щось не чув. Пан маршалок хоч і в підошлім віку був чоловік, а не гадав, здається, борзо умирати...

— А якби... якби був усний тестамент?..

— Коби ж то він був.

— І був би правосильний?

— Потвердження його залежало би в данім випадку виключно від вашої королівської мосці. Коли ваша королівська мосць узнаєте такий тестамент правосильним — він стає під оборону закону.

Ян-Казимир положив Радзивіллові руку на плече. Рука дрижала.

— Пане канцлере... Тепер вакує економія Кобринська... Добре стоїть... В пару тисяч — правда? Я би хотів запевнити пана канцлера, що він сю економію вже може вважати своєю...

Ще глибше поклонився Радзивілл. Ся економія дійсно був ласий шматок. Ще лиш не міг догадатися — під що так підлазить король. Але як би там не було, постановив користати з хвилі.

— А кому, коли насмію запитати, ваша королівська мосць рішили дати маршалківство надворне?

— Але ж княже! Ще ж Казановський жиє!

— Я не о короннім маршалківстві, а о литовськім.

— А... Прошу вибачити. У мене сейм все в голові перевернув. Я, по правді сказати, ще не рішив. А кому би жичив то віддати пан канцлер?

Радзивілл усміхнувся у тьмі. Клювало.

— Преці ж я не роздаю урядів. То вашої королівської мосці воля.

Замалим не крикнув Ян-Казимир: «Княже, пощо між нами комедії!» — але здержався. Се вже хіба би був більший цинізм, як у Радзивілла. І тому, прийнявши солодкавий тон, король сказав:

— Я не потребую о тім нагадувань, лише хотів би засягнути поради пана канцлера, як досвідченого в ділах державних мужа, з одної сторони, і яко найліпше ознайомленого з литовськими стосунками, з другої. Преці ж князь дуже добре розуміє, що я не хотів би своїми невдалими комбінаціями викликати хоч дрібку незадоволень серед панів оптиматів Великого княжества Литовського.

— А писарство?

— А писарство нехай переходить на пана Обуховича.

— Добре, завтра розділю ваканси подлуг того, як собі жичить пан канцлер. А взамін прошу також о услузі. Князь розуміє, що мені дуже не хотіло би ся... Впрочім... Я попросту боюся того рода спорів. Казановських так багато... Всі вони добрі люде, але ж бо ся родина вже почала хилитися до упадку. От лише брат мій підтримав пана Адама на поверхні державного життя. Тепер, коли направду тестаменту не знайдеться, скільки рук простягнеться по ласу спадщину! А се з усіх боків зле. Пропаде, розпорошившися, велика фортуна і нікого не урятує. Я хотів би... мені би ся здавало, що... ліпше якби маєток позістав цілим.

— Тобто як? Я не розумію.

— Нехай би Казановський записав його комусь одному... Одній особі...

— Але як же то можна? Він же лежить як труп.

— А усний тестамент? Усний...

— Та-бо він і усного зложити не годен. Мовчить, ну, кажу ж, мовчить.

— Може, він лише голосно не може говорити, а якби так... нахилити близько вухо, то, може би, можна учути...

Тепер уже канцлер порозумів: король предлагав йому сфальшувати тестамент. Але на чию користь? Невже все

правда, що передзвонювали про стосунок короля з Казановською...

Оба схвилювалися. Як-не-як, а річ пахнула досить сильно. Могли вийти порядні скандали. І то порядні скандали. Радзивілл напружено передумував. І відмовитися від Кобринської економії було жаль, але ж бо й справа не зовсім чиста. Постановив висвітлити:

— Як же ваша королівська мосць гадали би то зробити?

— Як? А дуже просто. Треба двом гідним довір'я людям піти до хорого, запитатися його о його останную волю і, добре вислухавши, занести обляту до акт гродських. Я певен, що високоповажний пан Казановський запише весь свій маєток своїй жінці... Він же її так любив...

Дійсно. Правду говорили. От тобі й пані Казановська! Але ж бо й король! Хе — тут не самою економією пахне! Чекай, небоже,— я тебе ще не так нагрію. От який тобі сойм у голові!

— І ваша королівська мосць жичить, щоби то я пішов «добре вислухувати» волю пана маршалка?

— А чому ж би ні?

Як-Казимир певен був, що Радзивілл не підійметься сеї ролі, але на всякий випадок закидав вудку.

— Я гадаю, вистарчило би двох правників. От когось з секретарів вашої королівської мосці.

— То пан згоджується? — жваво сказав Ян-Казимир.

— Я ще того не сказав.

Бистро обдумав Радзивілл, що справу може повести без найменшого ущербку для себе, а виграти, все при тім щось виграє.

— Ні, я вже дуже прошу пана канцлера... Преці ж я сам... я не чекав про економію Кобринську, але сам...

— Я є дуже вдячний вашій королівській мосці за сей дар, але ж пан не потребує йти сам. Я згоджуся, що можна, і то навіть буде ліпше — послати двох правників. Менше галасу... А їм можна сказати, аби вони добре слухали. То вже ваша королівська мосць самі упімнуть.

— Ні, ні... Як же я можу? Ні, я вже прошу пана канцлера. Преці ж ми ще не умираємо, ще доведеться разом жити, мати спільні інтереси... Ще ж, може, й король на що здасться.

— Але ж бо я не знаю, що говорити навіть!

— Но-но-но! — король потріпав Радзивілла по плечу.— Преці ж князь не дитина. Ми порозуміємося, ми порозу-

міємося. Радзивілл чув, що може тепер топтатися по сему королеві як хоче довго. І нахабно вставив:

— Добре жінкам. Не треба ні булавою воювати, ні дипломатикою. Вистарчить трохи за берло королівське потриматися — і щастє само спадає на голову.

Ян-Казимир хіхікав.

Радзивілл замкнувся знов у свою нічим не взрушену повагу. Преці ж він завше такий штивний, зверхньо спокійний. От тепер лише не міг утриматися, аби не шпигнути короля.

— Що ж до справи, то добре. З мандату вашої королівської мосці вишлю завтра ж когось з секретарів... Може... може, пана Купцевича яко нотаріуса. Так... Так буде найліпше. Він піде до хорого пана маршалка, аби розпорядив, коли може, своїм маєтком ще при житті, щоб не було відтак завіклань і безпотрібного шуму. Результати будуть облятовані в книгах городських, може, таки завтра ж.

— Ні, ні, ні. Я просив би пана канцлера доконче дати мені знати перед тим. Бо се для мене надзвичайно важно.

— Добре. Коли ваша королівська мосць собі того зичать.

Розпрощалися.

Зовсім тихо стало в королівськім кабінеті. І темно. Довго ще ходив Ян-Казимир по покою і радів. А як радів, то в нього чомусь завше починала селезінка грати.

«Часом добрі концепти так несподівано приходять у голову. Коби ж я подумав о тім раніше. Ми би удвох з Гальшкою щось би вдіяли. І обійшло би ся без сего проклятого литовця. Тепер він гадає, що тримає мене в руці. Ого! Зачекай ще...»

А потім сів у фотель і замкнув очі. Як жива, стала пані Казановська і сміялася тим своїм сміхом, від котрого завше гострі колючки починали брати короля. Бачив він жінок на своїм віку доста, але такої пишної, такої потягаючої не пригадує другої. І, згадуючи при тім перестарілі wdzięki[4] своєї жінки, аж спльовував король Ян-Казимир.

[4] Принади *(пол.)*.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ І ЙОГО ІСТОРИЧНА ПРОЗА

Коли роздумую над життєвою і творчою долею Гната Хоткевича, гортаю сторінки численних його творів — завершених і тих, що дійшли до нас в уривках, мене охоплює почуття подиву й радості: скільки корисного зробив для свого народу цей непересічний письменник, театрально-музичний діяч, який глибокий слід залишив він в історії нашої культури, а з другого боку, мучить мою душу його трагедія, що є частиною трагедії української радянської літератури, переслідуваної, гнаної і розстріляваної в страшні часи сталінщини. Серце стискається від болю над його трагічною долею. В'язень царських тюрем став жертвою беріївських таборів смерті! Скільки міг він ще дати своєму народові, скільки його творчих планів у тих антилюдських умовах не змогли стати реальністю, в тому числі й найбільший твір письменника «З сім'ї геніїв» — тетралогія про Шевченка.

Десь у глибині змученої душі письменника в ті чорні, страшні дні жевріла надія, що, може, епопея про Шевченка врятує його від трагедії. Цькований і переслідуваний, Г. Хоткевич 1937 р. звертається до президента АН УРСР з листом допомогти йому вижити, дати змогу завершити працю над великим полотном про Шевченка. Але що міг зробити в тих умовах навіть президент АН УРСР?! І покотилася голова козацька, і випало з чесних рук перо...

Чверть століття його ім'я не з'являлося в пресі, не друкувалися твори. Та хіба тільки його? Після реабілітації письменника виходить кілька книжок українською та в перекладі російською мовами. 1966 р. з'являється двотомне зібрання спадщини Г. Хоткевича — найповніше з післявоєнних видань,— і знову настає перерва в освоєнні творчого доробку письменника... Тому-то не може не радувати задум видавництва «Дніпро» випустити п'ятитомне зібрання художніх творів Г. Хоткевича в 1992—1994 рр.

Слобожанщина із таким центром, як Харків, дала багатьох визначних діячів української літератури, культури і науки. Згадаймо імена письменників, вчених — Г. Сковороду, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, А. Метлинського, Х. Алчевську, О. Потебню, М. Сумцова, Д. Багалія та багатьох інших. Тут були тривкі традиції української журналістики, виходили журнали «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», альманах «Сніп», «Молодик» та ін. Хоч, звичайно, в умовах царату публікація такого роду видань була справою складною, нелегкою і — не зовсім безпечною: офіційні власті пильно стежили за всім, що стосувалося України.

Г. Хоткевич (народився 31 грудня 1877 р. в Харкові) замоло-

ду перебував у селянському середовищі: щоліта його батьки наймитували у купця П. Михайлова і разом з його родиною жили в селі Дергачі біля Харкова. Звідси він виніс свої перші враження про життя трудового люду, а від кобзарів-бандуристів, співом яких захоплювався, дізнався про визначні події і славетні імена української національної історії. Потім було навчання в Харківському реальному училищі (1890—1894), але не тут, а поза його стінами він уперше познайомився з творами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, з деякими збірками І. Франка, з театральним життям.

Потяг до інженерного конструювання приводить Г. Хоткевича до Харківського технологічного інституту. Перед юнаком, який любив точні науки, розробляв цікаві технічні проекти, стелився шлях інженера-винахідника. Та в його душі жило ще й захоплення рідною літературою, культурою, зокрема театром. Так студент-технолог прилучається до культурницького руху: разом з учасниками студентського аматорського гуртка ставить по селах Харківщини п'єси «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Дай серцеві волю, заведе у неволю» М. Кропивницького, «Бурлаку» І. Карпенка-Карого та інші вистави, вчиться грати на бандурі, а зрештою, в середині 90-х рр. береться за перо. Як громадянин і письменник, він значною мірою формується під впливом передової української та російської літератур, народної культури, поступово втягуючись у громадське, а згодом і політичне життя.

1897 р. Г. Хоткевич опублікував у львівському журналі «Зоря» своє перше оповідання «Грузинка». Коли 1898 р. починає виходити «Літературно-науковий вісник», письменник стає одним з активних співробітників: тут з'являються його оповідання, нариси, критичні статті. 1899 р. під псевдонімом Гната Галайди у Харкові виходить окремою книжечкою оповідання Г. Хоткевича з киргизького життя «Добром усе переможеш».

Людина великої енергії, Г. Хоткевич поєднує письменницьку й культурну діяльність з громадсько-політичною. Проходячи студентську практику на Харківсько-Миколаївській залізниці, знайомиться з революційно настроєними робітниками. Коли наприкінці 90-х рр. у промислових центрах України, особливо в Харкові, під впливом боротьби робітничого класу Росії посилюється революційний рух, Г. Хоткевич разом з передовою частиною студентства бере активну участь в майовках і політичних демонстраціях. Це привело до того, що 1899 р. він був висланий з Харкова «без права вступу у вищий учбовий заклад протягом двох років».

«Проскрибованого» студента взяв у свій хор, що саме тоді гастролював по Україні, відомий український композитор М. Лисенко. З виступів у цьому хорі й почав Г. Хоткевич свій шлях бандуриста-професіонала.

1900 р. на клопотання технологічного інституту Г. Хоткевичу було поновлено студентом, і він дістав змогу закінчити освіту

і влаштуватися на роботу в управління Харківсько-Миколаївської залізниці, де працював до початку революції 1905 р. Та все далі Г. Хоткевич відходив від техніки і все ближче ставав до культурно-громадського життя та літератури. 1899 р. він організовує перший в історії кобзарства на Україні виступ кобзарів і лірників на XII археологічному з'їзді в Харкові. В харківському Товаристві грамотності засновує видавничу українську комісію, створює перший на Україні театральний робітничий гурток, що під його керівництвом виріс у справжній театр. Однак тогочасні політичні умови стали на перешкоді дальшому розвиткові цього театру. В середині 1905 р. він перестав існувати.

На початку 900-х р. Г. Хоткевич все більше уваги приділяє літературній творчості. Виступає з новими творами в «Літературно-науковому віснику» (варто назвати його рецензію на збірку віршів поета-робітника А. Шабленка «Нова хатина»), в альманахах «За красою», «Арго», «Багаття». 1902 р. в Харкові виходить його збірка оповідань і медитацій «Поезія в прозі».

Г. Хоткевич переживає складний і болючий процес формування суспільно-політичних і літературно-естетичних поглядів. Вирішальне значення мала революція 1905-1907 рр. Вона внесла важливі зміни в його світогляд, допомогла письменникові знайти свій шлях у житті і творчості. В громадсько-політичній і літературній діяльності він став активним борцем проти царизму. Письменник бере активну участь у революційних подіях в Харкові і в Москві, разом з робітниками мужньо стоїть на барикадах Харкова в грудні 1905 р., коли тут вибухнуло збройне повстання. Робітники обирають його головою страйкового комітету, посилають у Москву для координації дій революційних сил Росії.

Коли царським військам вдалося придушити збройний виступ харківського пролетаріату, Г. Хоткевич переходить на нелегальне становище, переховується у своїх друзів (деякий час живе, наприклад, у художника С. Васильківського), а десь у січні-лютому 1906 р. емігрує в Галичину. Живе у Львові.

Протягом 1906—1910 рр. Г. Хоткевич пише багато оповідань, нарисів, кілька драматичних творів, у яких викриває суспільно-політичний устрій царської монархії, оспівує революційну боротьбу народу проти царського самодержавства. Це драма «Лихоліття» (1906), драматичні малюнки «Вони» (1909), «На залізниці» (1910) та інші твори.

Перебуваючи в Галичині як політичний емігрант, Г. Хоткевич багато корисного зробив тут для розвитку української культури і літератури.

Зачарований гуцульським краєм, закоханий в його людей і природу, письменник вивчав життя народу, побут і звичаї, мову, багатий і самобутній світ фольклору. Тут, на Гуцульщині, народилася ідея створити цикл художніх творів з життя українців Карпат. Якщо в перші роки еміграції Г. Хоткевич пише переважно про революційні події в Росії, то згодом, перебуваючи на

Гуцульщині, він швидко і досконало оволодіває новим для нього життєвим матеріалом, прагне збагатити українську літературу гуцульськими мотивами, які до нього розвивали у своїй творчості Ю. Федькович, Марко Черемшина і О. Кобилянська. Так виникають лірико-романтична повість «Камінна душа», п'єса «Довбуш», високопоетичні «Гірські акварелі», зароджується задум циклу оповідань «Гуцульські образки». В цих творах, може, найповніше виявився ліричний талант Г. Хоткевича як прозаїка, особливо в «Камінній душі» і «Гірських акварелях», що стали вершиною творчості письменника, певним здобутком української літератури загалом.

1909 р. Г. Хоткевич організував у селі Красноїлі перший в цьому краї драматичний гурток. Згодом гурток розрісся у справжній театр (його назвали Гуцульським), який протягом 1909-1912 рр. об'їхав з виставами Галичину, гастролював у Чернівцях, Львові і навіть у Польщі. Створення Гуцульського театру — яскрава сторінка не тільки в творчій біографії Г. Хоткевича, а й в культурному розвитку цього краю.

Перебування в Галичині, незважаючи на загалом складні суспільно-політичні умови життя в цьому краї, на матеріальні труднощі, які постійно переслідували Г. Хоткевича, було періодом його дальшого творчого зростання. Цьому сприяли численні зустрічі й контакти письменника з такими визначними діячами української культури, як І. Франко, О. Кобилянська, В. Стефаник, В. Гнатюк, С. Людкевич, Й. Стадник, Д. Січинський та багатьма іншими. З особливою любов'ю і пошаною ставився Г. Хоткевич до І. Франка — дарував йому свої книги, листувався з ним, виступав із статтями про нього в пресі.

«Про Галичину й галичан зостались в мене найкращі спомини, я полюбив і цей край, і тих людей» [1],— згадував пізніше письменник в автобіографії.

Емігрантське життя, навіть серед друзів, було важким. Г. Хоткевича тягнуло у рідні краї, до родини. 1912 р. він вирішив повернутися до Харкова. Тут його одразу заарештували, посадили в тюрму — спочатку в Києві, а потім перевели в Харків, де письменник сидів у пересильній тюрмі разом з карними злочинцями. Наприкінці 1912 р. Г. Хоткевича звільнили з тюрми. Він знову включається в літературне й культурне життя, виступає з лекціями і концертами, з лютого 1913 р. стає редактором літературного журналу «Вісник культури і життя». Продовжує працювати над художніми творами (роман «Берестечко», «Гірські акварелі» тощо). Одночасно веде велику громадсько-культурну роботу: відновлює діяльність робітничого театру в Харкові, з Галичини перевозить групу народних майстрів-різьбярів, влаштовує з ними театральні вечори, відкриває в Харкові майстерню гуцульських виробів; розробляє програму етнографічних концертів усіх народів тодішньої Росії тощо. Але свої заміри йому вдалося здійснити лише частково.

[1] «Моя автобіографія», у вид.: Гнат Хоткевич. Твори.— 1928.— Х., Рух.— Т. Г. Далі цитати з цього джерела наводимо без посилань на нього.

Перша світова війна перервала творчу працю письменника. Як політично неблагонадійного, Г. Хоткевича за розпорядженням департаменту поліції в березні 1915 р. вислано в адміністративному порядку за межі України. Він виїхав до Білгорода в Курську губернію. Зрештою, йому й тут забороняють жити. Тоді письменник оселився у Воронежі, але недремні царські власті і тут не дають йому спокою.

В Харків Г. Хоткевич повернувся лише після повалення царизму. І знову — громадсько-культурна і літературна праця. Письменник всього віддає себе відродженню рідної культури. Пише нові художні і музичні твори, популярні брошури, виступає одним з активних діячів культурно-музичного життя в Харкові. Він, представник старшого покоління української інтелігенції, яка зазнавала тяжких утисків за царату, бере активну участь у творенні нової української радянської культури: виступає з лекціями про народні пісні, про кобзарів та бандуристів, багато зусиль докладає до організації капели бандуристів, пише музичні твори (репертуар для бандури, романси та хори на слова Шевченка, Федьковича, Франка, Лесі Українки, Щоголева, Тичини «Гуцульську сюїту», хорову поему «Гайдамаки» та ін.).

З 1921 по 1928 р. Г. Хоткевич викладає українську літературу в Харківському зооветтехнікумі, пізніше веде клас бандури в Харківському музично-драматичному інституті. Багато часу віддає літературній і науковій праці: перекладає всесвітньовідому драму давньоіндійського поета Калідаси «Шакунтала», твори Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Гюго, пише дослідження і розвідки «Народний і середньовічний театр в Галичині» (1924), «Театр 1848 р.» (1932), грунтовне дослідження «Музичні інструменти українського народу» (1930), випускає першу частину «Підручника гри на бандурі»(1930) тощо.

Основним в справді велетенській і надзвичайно різноманітній діяльності Г. Хоткевича в цей час є художня творчість. Він пише і видає драми «О полку Ігоревім» (1926), «Село в 1905 році» (1929), тетралогію «Богдан Хмельницький» (1929), виступає з циклом «Гірські акварелі» (друкувалися 1923 р. в «Червоному шляху»). На початку 30-х рр. закінчує велику повість «Довбуш», після чого працює над капітальним художнім полотном (тетралогією) про Шевченка — твором, який мав стати своєрідним пам'ятником великому Кобзареві.

Г. Хоткевич виявляє виняткову творчу енергію в різних галузях літератури й мистецтва. Він стає одним з активних творців української радянської культури. Своєю самовідданою працею письменник заслужив пошану народу. Про це свідчить, між іншим, відзначення 25-ліття творчості Г. Хоткевича 1922 р. Слухан-

чі педагогічних курсів м. Харкова привітали письменника від імені української радянської молоді такими словами: «У важкі часи царату, в часи національно-соціального поневолення Ви своїм живим та друкованим словом будили у несміливих відвагу боротися за кращі дні визволення. Ви були видатним робітником, що віддав свої сили та знання рідному народові» [1]. З нагоди цієї дати вийшла новим виданням повість «Камінна душа». Згодом, у 1929—1931 рр., видавництво «Рух» випустило вибрані твори письменника у восьми томах.

Однак 1937 р. Г. Хоткевича було незаконно репресовано. Багато творчих задумів залишилося незавершеними, в тому числі й тетралогія про Шевченка.

8 жовтня 1938 р. його не стало...

У наш час відновлено добре ім'я письменника, а його твори повернуто народові, для якого він чесно працював усе своє життя.

Літературна спадщина Г. Хоткевича значна обсягом, різноманітна тематикою. Однак в дореволюційний час побачила світ менша частина того, що створив письменник. В умовах царської Росії, яка проводила політику соціального і національного поневолення українського народу, придушувала розвиток демократичної культури й літератури, письменник не мав змоги на повну силу розкрити свій талант, не міг порушувати найгостріші злободенні суспільно-політичні проблеми свого часу. Царська цензура переслідувала твори демократичних письменників, в тому числі й Г. Хоткевича, заборонивши публікувати в Росії драму «Довбуш», повість «Авірон» тощо.

Багато творів Г. Хоткевич в силу різних обставин не зумів завершити. Деякі оповідання, нариси, а то й повісті та романи (як, наприклад, «Берестечко») до нас дійшли не повністю, в уривках.

В історію української демократичної літератури Г. Хоткевич увійшов насамперед як автор новел і нарисів, оповідань і повістей з народного життя, як автор героїко-революційної драми «Лихоліття», повісті «Камінна душа», збірки «Гірські акварелі». Однак шлях письменника в літературу не був прямим. Процес формування його світогляду, творчої манери, особливо в ранній період творчості, був складним і суперечливим.

Літературний шлях Г. Хоткевич розпочав у другій половині 90-х рр. У ранніх оповіданнях «Грузинка» (1897), «Блудний син» (1898), «Різдвяний вечір» (1899), «Як тітка Майстриха глечика скидала» (1900), в циклі «Життєві аналогії» (1897—1901) письменник іде у фарватері класичних традицій української літератури. Основна тематика його творів цього періоду — показ важкого життя селянина-трудівника, викриття паразитизму й розбещеності панівних класів. Ранні твори Г. Хоткевича написані в реалістично-побутовій манері. Та художній рівень їх неоднаковий. Поряд з слабкими, композиційно крихкими оповіданнями, серед цих творів є й такі, в яких письменник, за висловом І. Франка, «піднімається на висоту справжнього таланту» [1].

[1] ЦДІА УРСР у Львові.— Ф. 688.— Оп. І.— Сп. 287.— В. 19.

Саме життя, ті важливі суспільно-політичні події, що на початку 900-х рр. потрясли основи царської монархії, справили глибокий і благотворний вплив на творчість письменника.

Г. Хоткевич — один з тих письменників, які стали літописцями такої визначної події, як революція 1905—1907 рр. Очевидець і активний її учасник, він оперативно відобразив різні аспекти цієї історичної події в публіцистично-мемуарних творах, у драмах. Характерною особливістю всіх цих речей є художня документальність, історична достовірність. Справа в тому, що вони писалися на основі особистих спостережень, на підставі пережитого і передуманого. При цьому важливо наголосити, що, будучи в еміграції, живучи поза межами Росії, Г. Хоткевич мав змогу писати про революцію 1905—1907 рр., не оглядаючись на цензуру, тобто не пристосовуючись до обставин поліційно-чиновницької влади. Тогочасні історичні події мали принципово важливе значення для стабілізації демократичних поглядів Г. Хоткевича, його активнодійової громадянської позиції, для розширення творчого діапазону його прози, драматургії, публіцистики, збагачення тематики й проблематики всієї творчості. Провідною темою творчості письменника стає тема боротьби народу проти соціального і національного поневолення, проти самодержавства, польсько-шляхетського гніту. Ці нові ідейні й художні тенденції найповніше виявилися в драматичній трилогії Г. Хоткевича «Лихоліття» (1906), «Вони» (1909), «На залізниці» (1910), а також в циклі оповідань і нарисів «Голодовка», «У свобідній країні», «Так мусило бути» та в інших творах. До цієї теми Г. Хоткевич звернувся і в драматичних картинах «Село в 1905 році» (Харків, 1929).

Перебування в Галичині, вивчення життя і побуту трудового народу обумовило появу цілого ряду нових оповідань і нарисів, повістей і п'єс. З українських письменників-наддніпрянців Г. Хоткевич, може, найглибше проник у світ думок і почуттів гуцулів. Письменник бачив, у яких важких соціально-політичних умовах живе український народ під гнітом австро-угорської монархії. Він з глибокою симпатією ставився до трудового селянства, співчував йому. В низці оповідань і нарисів Г. Хоткевич показує, що в Австро-Угорщині панує така ж «демократія», як і в умовах царської Росії (нарис «У свобідній країні»).

У творах «Троє», «Перед дверима», «Так мусило бути», що становлять ідейно-тематичний цикл і є в своїй основі документальними, автор змалював образ месника за кривди народу, лю-

[1] Іван Франко. З останніх десятиліть XIX в. // Літературно-науковий вісник.—1901.— Т. IX.— С. 118.

дини, яка свідомо йде на найвищу жертву в ім'я його свободи. Тема їх — обов'язок революціонера перед своїм народом, заклик до боротьби проти тиранії. В психологічному етюді «Перед дверима» короткими, але виразними штрихами змальовано внутрішнє переживання революціонера, який через кілька хвилин повинен вчинити замах. Ці хвилини стають для героя нарису пробним каменем усього життя: перед очима проходить історія народу, його страждання і надії; герой, врешті, ще раз переконується, що його вчинок буде відплатою за кривди свого народу, що він пожертвує своїм життям не марно.

Оригінальне за своїм ідейним задумом оповідання «Так мусило бути». Письменник на цікавому сюжетному матеріалі проводить думку, що справжнім революціонером є той, хто бореться не лише за волю свого народу, але й за волю всіх пригноблених. Г. Хоткевич виступає тут як письменник-інтернаціоналіст. Він зриває маску «революційності» з тієї польсько-шляхетської інтелігенції, яка чваниться своїм демократизмом, вільнолюбством, героїзмом, а в той же час не визнає права на таку ж свободу за українським народом. Ідея твору виражена в словах: «Тиран є тиран, до якої б нації він не належав, і його треба знищити».

Політична злободенність цих творів, нарисів та оповідань, їх антишляхетська спрямованість були причиною того, що вони не побачили світу в умовах австро-угорської цензури.

Протягом свого життєво-творчого шляху письменник неодноразово звертався до минулого нашого народу, прагнучи оживити його в наукових працях і художніх творах. В минулому Г. Хоткевич шукав коріння духовності, культурні традиції, звертався до історії Київської Русі, переосмислюючи пам'ятку «Слово о полку Ігоревім». Київська Русь стає для письменника одним із животворних джерел його творчості. Назвемо тут основні його художні твори, що мають історичну основу: п'єси «Рогнідь» (1908), «Слово о полку Ігоревім» (1925), сценарій за «Словом»[1]. Незважаючи на свої позитивні риси, на загалом проникливе відтворення письменником сторінок історії Київської Русі, ні п'єси, ні сценарій не були втілені ні на сцені, ні в кіно.

Основна лінія історичної прози й драматургії Г. Хоткевича проходить через козаччину і опришківський рух. Якщо національно-визвольна війна українського народу під керівництвом Б. Хмельницького у художньому осмисленні Г. Хоткевича знайшла своє втілення в драмі, написаній в радянський час, то опришківський рух зразу заполонив уяву письменника, коли він тільки опинився на Гуцульщині. У другій половині 900-х рр. з'явилась його повість «Камінна душа», тоді ж була написана драма «Довбуш», низка художніх нарисів з історії опришківського руху. Розробку цієї проблематики письменник продовжив у 20-і рр., коли виникла його історична повість «Довбуш», а разом з нею народилася драма «Богдан Хмельницький». Так дві лінії історичної прози перехрещуються в творчій практиці Г. Хоткевича в період другої молодості митця, коли він почав реалізовувати деякі із своїх давніх задумів. Доля цих творів склалася по-різному: драма «Богдан Хмельницький» стала надбанням нашої культури у ті ж 20-і рр., повість «Довбуш» вирвана із забуття лише через кілька десятиліть з часу її написання. Коли йдеться про великі історичні полотна письменника, то саме ці два твори найповніше характеризують його як історичного повістяра і драматурга.

Великим історичним полотном (романом) мав стати твір Г. Хоткевича «Берестечко», працювати над яким письменник розпочав у Галичині. Згодом звістки про початок роботи над цим романом просочилися в пресу, але обставини емігрантського життя, постійна турбота про хліб насущний не давали йому змоги зосередитися над задуманим твором, що вимагав глибоких досліджень історичних джерел, як українських, так і польських. Праця над ним затягнулася. Лише 1918 р. в журналі «Шлях» (№ 3) з'явився фрагмент «Берестечка» з підзаголовком «Уривок з роману». Нема сумніву, що йдеться про давно виношуваний задум письменника і його часткову реалізацію, але з розповідей дружини письменника Платоніди знаємо, що це мало бути широке історичне полотно — на тлі складних польсько-українських взаємин часів Б. Хмельницького, битви між козацькими і польськими військами під Берестечком.

До визначних історичних полотен Г. Хоткевича належить історична драма-тетралогія «Богдан Хмельницький», завершена ним у 20-і рр. на хвилі поглибленого зацікавлення широких народних мас героїчними сторінками минулого України. Відомо, що письменник публічно читав драму в колі письменників і критиків. Схвально відгукнулися на цей та інші твори автора драматург Я. Мамонтов, вчений-літературознавець О. Білецький. Останній, зокрема 1937 р., писав Г. Хоткевичу: «Ваша творчість була б помітною в будь-якій літературі, і, незалежно від моїх українських симпатій, я не міг би не оцінити поетичної сили «Богдана Хмельницького», широти і глибини зображення в повісті про Шевченка, проблемності і гостроти ситуацій в тих драмах, які я читав колись в рукописах і які до цих пір пам'ятаю»[1].

Найбільшу популярність принесли Г. Хоткевичу твори з життя гуцулів — повісті «Камінна душа», «Довбуш», збірки новел, оповідань і нарисів «Гірські акварелі» і «Гуцульські образки». Якщо перша з названих повістей має лише історичну підоснову, то друга цілком стосується опришківського руху на Гуцульщині, присвячена його ватажкові Олексі Довбушеві. Легендарна по-

[1] Вперше опублікував С. Пінчук в журн. «Жовтень».— 1969.— № 1.— С. 67—84.

[1] ЦДІА УРСР у Львові.— Ф. 688.— Оп.І. — Сп. 287.

стать ватажка карпатських опришків полонила уяву письменника, як тільки він прибув на Гуцульщину. Спочатку Довбуш «явився» Г. Хоткевичу в ореолі гуцульського фольклору — в казках, легендах, піснях, як безстрашний борець проти шляхетської сваволі, месник за кривди знедолених. Реальні риси історичної постаті народна уява оповила багатьма романтичними легендами, оповідями про надмірну силу Довбуша, невразливість його від кулі тощо. Г. Хоткевич спочатку сприйняв цю постать саме крізь призму фольклорної інтерпретації, що відбилося на його ранніх творах, де виступає образ Довбуша, зокрема на однойменній драмі.

Дальше художнє осмислення постаті Довбуша проходило шляхом глибшого з'ясування причин виникнення опришківства як соціального руху, розкриття галереї образів твору на тлі суспільних взаємин того часу, повнішого змалювання людських характерів. Маючи фольклорну основу, повість «Довбуш» у її остаточному варіанті стала чи не першим в українській радянській літературі широким соціально-психологічним художнім полотном про народного героя Гуцульщини. Слушно зауважив свого часу І. Сірак у рецензії на перше видання «Довбуша» у видавництві «Каменяр»: «Повість Гната Хоткевича якось особливо вирізняється з-поміж згаданих творів. Вона — суто реалістична, справді історична, хоч і щедро помережана народнопоетичним матеріалом. Цей фольклорний елемент у повісті Г. Хоткевича якраз підсилює реалістичну стихію твору»[1]. Звичайно, під впливом радянської дійсності сталися чималі зміни у світогляді письменника, новими рисами збагатився його творчий метод, багато в чому інакшим став підхід до давньої, звичної для Г. Хоткевича гуцульської теми. Зокрема, поглибився підхід автора до зображення явищ соціальної дійсності. У фольклорному матеріалі митця в першу чергу стали цікавити віддзеркалення в ньому не стільки демонологічних уявлень гуцулів, скільки реальні життєві факти, існуючі соціальні протиріччя. Образ Довбуша маємо і в повісті «Камінна душа». Тут він поданий ретроспективно — крізь призму оповідей одного з персонажів твору — Орчика, який виступає носієм легендарно-героїчних фольклорних традицій. У повісті «Довбуш» образ ватажка опришківського руху є центральним, навколо нього групуються інші. Саме в зв'язку з діяльністю Довбуша змальована в повісті картина народного життя. Важливе значення має цілком виразно проведена в творі тенденція показати й обгрунтувати опришківський рух як соціальне явище. З цією метою письменник робить екскурси в історичне минуле, показує кріпосницьку дійсність на західноукраїнських землях, засилля польської шляхти, яка керувалася тут принципом «поділяй і владарюй», тримаючи трудовий люд у

[1] Сірак І. Знову про Довбуша.— Жовтень.— 1968.— № 4.— С. 146.

страху й покорі. На тлі суспільних взаємин XVIII ст. письменник порушує проблеми соціальних, класових, побутових стосунків різних верств і прошарків в шляхетській Польщі, цісарській Австро-Угорщині, робить екскурси в історичне минуле нашого народу, зокрема в козаччину і гайдамаччину. Оцей перегук опришківського руху з гайдамацьким, «присутність» традицій національно-визвольної боротьби нашого народу у волелюбних поривання карпатських верховинців розширює ідейні горизонти твору, певною мірою ставить його у загальноукраїнський контекст реальних подій того часу.

У повісті, крім головної постаті — народного ватажка, виступають (крізь призму легенд-оповідей, історичних документів, авторських публіцистичних роздумів) такі історичні діячі, як польський король Казимир Великий, Яків Собеський, воєвода Конецпольський та інша польсько-шляхетська знать; письменник вводить образи ватажків опришківських загонів Пискливого і Пинтю Головача, які діяли перед Довбушем, змальовує реальні події (напади опришків на Косів, Заболотів, Коломию), тобто відтворює ту історико-культурну атмосферу, в якій жив і формувався О. Довбуш. Тривка історична підоснова повісті виявляється у художньому розкритті як загальної картини суспільних взаємин того часу, так і конкретних фактів та епізодів з життя України і Польщі XVIII ст. Історичного характеру творові надає реалістично виписаний образ Олекси Довбуша. На відміну від багатьох своїх попередників, які трактували ватажка карпатських опришків переважно у світлі фольклорної традиції, Г. Хоткевич показав свого героя в духовному розвитку, як цілеспрямованого борця проти соціального і національного поневолення, який усвідомлює важливість, конечну необхідність виступити на захист скривджених і знедолених, підняти народ проти шляхетської сваволі.

Довбуш у змалюванні Г. Хоткевича проходить складний шлях свого формування як народний ватажок. Він зазнає особистих травмувань з боку панського економа, вбирає в своє серце народні кривди. Це, так би мовити, традиційні риси в характеристиці Довбуша. Але письменник ними не обмежується, він розкриває значення волелюбних традицій опришківського руху, а також прогресивних ідей свого часу, зародження і розвитку в душі героя соціального протесту. У повісті носієм таких ідей є неординарний священик Кралевич, під церковною реверендою якого билося волелюбне, співчутливе до тяжкої долі народу серце. Саме священик Кралевич, який знав історію свого народу, симпатизував його визвольному рухові, розумів, які підступні наміри й інтриги плекали проти українців польська шляхта, католицька церква, наштовхував Довбуша на думку про необхідність всенародного повстання (хай під релігійними гаслами). Образ Кралевича надзвичайно цікавий. Г. Хоткевич змальовує його не стільки як духовного пастиря, скільки як патріота своєї землі, ідейного натхненника Довбуша. Кралевич розкриває перед гуцульським

ватажком і його побратимами ті кривди, яких завдавала нашому народові польська шляхта. Від Кралевича йшли ті глибші ідейні стимули, що врешті-решт спонукали Довбуша стати на рішучий шлях боротьби, живили його волелюбну душу оповідями з історії України, зокрема визвольної антишляхетської боротьби. Кралевич знав і глибоко відчував кривди народу на грунті релігійному, коли вогнем і мечем на українській землі утверджувався католицизм. Його мучить те, що всюди «тиша і мертвота. Мовчить народ, мовчить духовенство, а агресія польська зростає».

Г. Хоткевич змальовує образ Кралевича у розвитку,— спочатку сільський священик дає Олексі початкові відомості з різних наук, згодом під впливом розмов з цим тямущим і відважним верховинцем, зрештою, і під його впливом, стає прихильником ідеї народного повстання й сам до неї закликає.

У творах, присвячених опришківському рухові, образ Кралевича виділяється нестандартністю мислення, художньою переконливістю у зображенні його думок і поглядів на минуле нашого народу, симпатією до опришківського руху.

Важливу роль в ідейній концепції повісті відіграє образ Михайла, такий незвичний серед гуцульського типажу Г. Хоткевича. Документальних свідчень про участь в опришківському русі наддніпрянців, наскільки нам відомо, нема. Але легенди про Михайла з України, який був у різних гайдамацьких ватагах, а потім втік на Гуцульщину, побутували в цьому краї. Хоткевич же увів гайдамаку Михайла в повість з метою розширити ідейний горизонт твору, ввести в нього представника антишляхетського руху на Наддніпрянщині. Михайло у зображенні Г. Хоткевича і носій революційних традицій — «міг служити живим літописом народних повстань», і вдумливий учасник опришківського руху, який прагне, разом з Довбушем, надати йому всенародного цілеспрямованого характеру. Оповіді Михайла про героїчні сторінки історії нашого народу, зокрема про запорожців, викликали подив і захоплення опришків, вводили їх в атмосферу побуту і звичаїв українців-наддніпрянців. Він прагне прищепити на гуцульському грунті волелюбні традиції запорожців, навчає їх пісень і звичаїв рідного краю, малює перед своїми побратимами картини східноукраїнського степу: «Як вийдеш ранком у степ та оком кинеш — усе рівнина. Тільки могили стоять та з вітром розмовляють». Водночас він з великою зацікавленістю сприймає новий для себе гуцульський світ.

Повість «Довбуш» відзначається широким охопленням явищ громадсько-культурного минулого. Письменник робить екскурси в історію України і Польщі, торкається взаємин між ними в XVII — XVIII ст., релігійної боротьби між православ'ям і католицизмом, показує сваволю польської шляхти на українських землях, посилення кріпосницького гніту, національних утисків. Разом з опришками на чолі з Довбушем у творі діють і смоляки — наймані воєнізовані загони для боротьби з народними месники, і оборонець шляхти полковник Пшелуський, і польські магнати, корчмарі, купці, бідний посполитий люд. Змальовані письменником події розгортаються і на Гуцульщині, і на Закарпатті, на Покутті, на Україні і в Польщі. Г. Хоткевич вводить у твір історичні події і постаті, часто відштовхується від достовірних фактів і документів, географічних назв, вводить у тканину повісті багато легенд і пісень. Фольклорний елемент надає творові відповідного локального характеру, служить одним із засобів характеристики образів. Однак, порівняно з «Камінною душею», тут фольклорна основа повісті підпорядкована розкриттю основної лінії твору — показу сповненого тривог і небезпек життя опришків. Повість зацікавлює колоритно змальованими картинами з життя польської шляхти, побуту пастухів на полонинах, глибоким розкриттям долі опришків, насамперед Олекси Довбуша та його родини. Твір Г. Хоткевича розкриває творчу потужність автора як знавця народного життя Гуцульщини, самобутнього художника, який тонко відчував характер, звичаї і психологію верховинців, красу їхнього краю.

Активним художнім компонентом повісті є її мова. Г. Хоткевич майстерно використовує гуцульський діалект для відтворення особливостей народної мови своїх героїв. Мовна палітра твору відбиває характерний лексичний склад діалекту, його фонетичні та морфологічні риси. Тільки дуже тонкий знавець діалекту міг так точно відтворити його багатство, причому практично не користуючись ним у побуті, а тільки в художній практиці. Загалом мова персонажів твору індивідуалізована: отець Кралевич говорить мовою інтелігента, Довбуш і його опришки — натуральною говіркою, шляхта і панство — по-своєму. Повстанець з України Михайло, який виступає у повісті носієм козацько-гайдамацьких традицій, репрезентує й східноукраїнський мовний колорит. Мова Г. Хоткевича в повісті «Олекса Довбуш», як і в інших його творах, відзначається багатим розмаїттям, є важливим елементом його оригінального і самобутнього художнього стилю. Крім того, в історичній прозі та драматургії вона допомагає письменникові глибше передати колорит епохи.

Повість «Довбуш» тематично й стилістично пов'язана з дореволюційними творами Г. Хоткевича про Гуцульщину, зокрема з «Камінною душею», а надто з досі не опублікованою драмою у семи діях «Довбуш» та з великим оповіданням «З легенд гуцульських. Про славного й преславного втамана Довбуша».

На жаль, повість дійшла до нас у пошкодженому вигляді, опублікована з багатьма скороченнями. У даному виданні твір публікується в новій текстологічній підготовці, з відновленням пропусків.

У літературній спадщині Гната Хоткевича особливе місце займає повість «Авірон», яку він написав 1910 р. Видати свою

повість в Галичині письменник не зміг. Вона побачила світ тільки після лютневої революції 1917 р.

Звернення Гната Хоткевича до біблейського сюжету — після того, коли він опублікував цикл гостраполітичних нарисів, оповідань і п'єс на тему революційної боротьби народу на барикадах 1905 р.,— на перший погляд може видатись дещо дивним. Та справа в тому, як витлумачує письменник міф про Мойсея та Авірона. Відштовхнувшись від давнього джерела, від Біблії, Хоткевич, подібно до інших великих художників, створює оригінальні художні образи, наповнює їх новим, не канонічним змістом. Саме тому царська цензура заборонила друкувати «Авірон». Повість звернена до розуму й серця сучасників Г. Хоткевича і наступних поколінь. Вона примушує задуматись над важливими проблемами життя і віри людини. Релігія і народ, віра і мистецтво, догмат і розум — ось коло проблем, які хвилюють письменника.

В центрі повісті — біблейська постать Мойсея. Великий пророк, помазаник божий, він тримає віруючих у смиренності, безсловесній покорі, у страху. На противагу міфові про Мойсея, письменник наділяє цей образ рисами звичайного властолюбця, сила якого — у сліпій вірі ізраїльтян у те, що цей лжепророк посланий їм самим Богом.

Мойсеєві в повісті протистоїть Авірон — головний персонаж твору. В біблейському сказанні згадується про те, що юнак Авірон, разом з кількома іншими вільнодумцями-ізраїльтянами, виступив проти Мойсея. Г. Хоткевич розгорнув цю лінію в повісті, сфокусувавши свою увагу на зародженні в серці Авірона сумніву, що, зрештою, приводить його до зневіри в Бога, до звільнення від духовних пут: «Я ж не вірю більше в тебе, Боже, і в пророка не вірю твого. Оману я бачу в голосі твоїм, і хитрість бачу в силі твоїй!.. Порожні твої небеса! Облуда — царство».

Цікаві й інші персонажі повісті, зокрема Корей та Веселіїл. Серед віруючих Корей — безбожник, бунтівник. Він знаходить в собі силу звинуватити у фарисействі всесильного Мойсея, збуджує в душах ізраїльтян сумнів щодо його непогрішності, правдивості віри, яку він проповідує. Художник Веселіїл — з одного боку, також бунтівник, з іншого — цинік, який приховує брехливість поведінки Мойсея і його пророцтв. Підкорившись бажанню розлюченої юрби, яка втратила надію побачити свого духовного кумира, що затримався на горі Сінай, старий прославлений майстер Веселіїл відливає статую Бога в образі золотого тельця, чим накликає на себе смертельну небезпеку з боку Мойсея, який мечем і кров'ю викорінює ідолопоклонство. Але той же великий майстер Веселіїл прикрашає скинію — святилище Мойсея, кидаючи йому в обличчя уїдливі слова. І все ж в характері Веселіїла переважає дух гордого і неповторного художника, всією душею відданого мистецтву.

Слід відзначити високу художню майстерність твору письменника, його багату й самобутню мовну палітру.

Заснована на біблейському сюжеті, повість «Авірон» спроектована на духовне розкріпачення людини, засудження тиранії; саме цими прикметами вона близька нам і сьогодні, коли наше суспільство сміливо скидає з себе тяжкі вериги минулого, осуджує тиранію, духовне поневолення особистості.

Повертається із забуття, знаходить все об'єктивнішу оцінку художня спадщина Гната Хоткевича — одного з непотомних будівничих української культури кінця XIX — початку XX століття, який всім серцем любив свій народ, самовіддано працював на благо своєї Вітчизни. Учасник першої російської революції, політичний емігрант, в'язень царської тюрми, берівських таборів смерті... Прозаїк, драматург, літературний критик, історик мистецтва, музикант-бандурист, композитор. Багатий і розмаїтий його художньо-науковий доробок.

Як громадський і культурний діяч, як письменник, який виступив новатором в галузі прози і драматургії, зрештою, як дослідник літератури і мистецтва, Г. Хоткевич у тяжких умовах життя і творчості зробив значний внесок у духовне життя нашого народу, заслуживши на глибоку вдячність і пошану своїх сучасників і наступних поколінь.

Федір Погребенник

ПРИМІТКИ

Твори Г. Хоткевича, які увійшли до цієї збірки, друкуються: за автографом — повість «Довбуш»; за першодруком — уривок з роману «Берестечко»; за виданнями: Хоткевич Г. М. Твори:— У 8 т.— Т. 1.— Х., 1928.— Повість «Авірон»; Хоткевич Г. М. Твори: У 2 т.— К.— 1966.— Оповідання «З давнини», «Перед дверима», «Так мусило бути», «Потомок Довбушів», «За Юріштаном», а також нарис «Трое».

Тексти подаються за сучасним правописом із збереженням усіх лексичних, фразеологічних та характерних морфологічних особливостей мови письменника.

СЛОВНИЧОК ДІАЛЕКТНИХ СЛІВ

Абецадло — абетка.
Анджіміри — інженери-землеміри.
Апрегендовані — виправдані.

Бай — забава, набуток, гуляння.
Бартка — сокирка на довгій ручці.
Басарунок — подарунок.
Безпечитися — покладатися, довірятися.
Бер — кладка, місток.
Берфела — деталь до верклюги — пристрою для підвішування казана над вогнем.
Бийно — небезпечно.
Біглий — тямущий, досвідчений.
Біх — бог.
Блахманові (титули) — фальшиві титули.
Бовгар — пастух рогатої худоби.
Богданка — суджена дівчина.
Ботей — колиба, вівчарська оселя на полонині; отара овець.
Брика — панський повіз, бричка.
Брев — булла.
Брич — бритва.
Будз — овечий сир.

Вакувати — пустувати, бути без нагляду.
Валансатися — волочитися, бродити.
Варуватися — сперечатися, бути обачним.
Вибракувати — вибрати.
Видев — мабуть, очевидно.
Витах — відтак, згодом, потім.
Витиграфія — фотографія.
Ви́там — звідтіль.
Віблéк — колода.
Відвічáльний — відповідальний.
Ві́но — посаг, майно.
Взмя́нка — згадка.
Вімикати — виривати, витягати.
Вітліша (вутліша) — гірша.
Віхапати — виловити, спіймати.
Віхтувати — годувати, частувати.
Віштудеровувати — видумувати, вигадувати, робити.
Вогорити — говорити.
Возний — судовий виконавець, служка.
Воринн я — огорожа.
Ворих — ворог.

Гаврa — печера.
Гатаман — отаман.
Гачугá — висока смерека.
Гершт — вичаток.
Гити (червоні) — гуцульський одяг.
Гляба — тяжко.
Головиця — джерело.
Грасувати — бродити.
Грідушки — прикраси.
Гроза — погроза.
Грунь — хребет, верх гори.
Гугля — верхній одяг у гуцулів.

Дванацік — дванадцять.
Дзерівний (котел) — котел на сироватку.
Дзекан — священик.
Дисько — достеменно, точно.

Дисперація — важкий душевний стан.
Ділевщина — розподіл.
Дєра — дірка.
Доли — низини.
Доліський — долішній.
Дубелтово — подвійно.
Думкувати — думати, гадати.
Дуфайти — надіятися.

Єлов'єчє — ялівка.
Єнчі — інші.

Живний (понеділок) — страсний (понеділок).
Жереп — низькі дикоростучі зарослі.
Жомнєрка — військова служба.

Завзекіськ — затятість.
Зайдей — зайда, пришелець.
Заліжка — заклад.
Зара — зараз, негайно.
Загірєни — загіряни, мешканці Закарпаття.
Застайка — курінь на полонині.
Збізувати — змогти.
Знестися — сконтактуватися, увійти в стосунки.

Ізвір — лісова хаща.
Ізрикнути — сказати.

Кант — все.
Каришери — карабінери.
Кечера (кичера) — верх гори.
Кіко — скільки.
Кешко — тяжко.
Клака — толока, гуртова робота.
Консєшність — скупість.
Креминар — тюрма, в'язниця.
Кресцитива — зростання.
Криївка — схованка.
Кристєни (хрискени) — християни.
Кріль — король.
Кріс (від кресати) — рушниця.
Кульчики — сережки.
Кумбук — дерево, у якого зрубаний вершок і воно росте вшир.
Курмей — мотузка, шнур.
Кутюга — собака.

Лавник — член міського суду.
Лагідка — ласка.
Ленка — непотріб, нероба, пан, ледащо.
Ликати — ковтати.
Лике — летять.
Лудіння — одяг.
Любас — коханець.
Любаска — коханка.
Люфт — повітря.

Май-мой — багато.
Маковієве пушєнє — релігійний піст.
Маржина — худоба.
Мерза — погань.
Мітенник — господар, який дає вівці на випас.
Мужнє (віно) — майно мужа.

Навкємитиси — надокучити, надоїсти.
Надіжка — надія.
Недодатній — не плюсовий.
Неповодження — невдачі.
Несвойсько — не по-своєму.
Нич — нічого.
Ні — мене.
Ннина — днина.
Носитися (по-мадярськи) — одягатися (по-мадярськи).
Нумер — номер.

Обиватель — громадянин.
Обиздритися — озирнутися.
Обляти — обливати.
Одідичення — спадщина.

Омент — момент, хвилина.
Омкно — ніяково.
Опилий — підпилий.
Оструб — дерев'яна стіна будинку.

Паска — пасха, святочний великодній білий хліб.
Паськунний — поганий, недобрий.
Паювати — ділитися.
Петент — прохач, відвідувач.
Первий (брат) — двоюрідний.
Перенний — перший.
Пизно — пізно.
Пизьма — гнів, обурення, злоба.
Підникнути — підрости.
Піхотов — пішки.
Плай — гірська стежка.
Платина — хустина.
Плебанія — садиба священика.
Плови — великі раптові дощі, повінь.
Подлуг — згідно з...
Подря — поміст, перекладина в хліві.
Позатиллю — ззаду, з другого боку.
Покі — спокій.
Покладки — яйця.
Покревенство — близькість, споріднення.
Полиб'є — діжка.
Поправка — знак, вказівка.
Порєнний — гречний, слухняний.
Попукати — потріскати.
Порєкло (порекло) — ім'я.
Презес (суду) — голова (суду).
Преці — адже ж.
Прокуратор — суддя.
Пструт — форель.
Пудна — страшна.
Путина — посуд для молока.

Райця — радник.
Рапавка — жаба.
Реваш — рахунок удоїв, зарубаних на дереві.
Рекламація — оскарження, протест.
Ремінь — тут черес.
Рихтик — справді, дійсно.
Ровта — ватага.

Серен — замерзлий сніг.
Сигла — густий, темний ліс з найвищих дерев.
Сировиця — солона вода.
Сительний — повний.
Сідець — крісло.
Скутки — наслідки.
Скутечніше — певніше.
Слішний — гарний.
Смотрити — пробувати, щупати.
Спіжарня — комора.
Спуза — саджа.
Спузар — пастух на полонині, який доглядає за вогнем у колибі, щоби не згасав.
Срімний — срібний.
Становчість — рішучість.
Стокмитися — домовитися, дійти згоди.
Струнка — місце в кошарі, де доять овець і кіз.
Суточки — вузенькі дороги в горах, обгороджені воринням.
Ступнево — поступово.

Тарниця — сідло.
Текнути (тикнути) — торкнутися.
Терх — вантаж, вага.
Тимой (тимунь) — тому.
Тинфа — спантеличення.
Ті — тобі.
Тілих — келих, чаша.
Тіцько — стільки.
Трафєлоси — траплялося.
Трафєтися — траплятися, ставатися.

Трафунок — пригода.
Туршуки — кущі, молоді ліси.

Угри — угорці.
Умпет (імпет) — запал, шаленість.
Увніт — візьміть.
Укий — вчений.
Укутатися — впоратися.
Уорщина — Угорщина.
Усари — гусари.
Успосібнення — вдача.

Фактор — посередник.
Фала бу — хвала Богу.
Фестунок — замок, фортеця.
Фист — дуже.
Фол — грубий прийом у грі.
Флекев — парубок.
Флоєра — сопілка.
Франца — хвороба.
Футкий — швидкий, спритний.

Хавка — рот.
Хитар — межа.
Хирбет — хребет.

Цара — долина.

Чин — діло.
Чегір — чагарник.
Челідина — жінка.
Чепіль — ножик.

Шандармерія — жандармерія, поліція.
Шеське — щастя.
Шлякувати — перетнути, загородити шляхи, взяти в облогу.
Шпихлір — комора.
Штивний — стрункий, прямий.
Штука — мистецтво.

Юнацій — юнак, хлопець-молодець.

ЗМІСТ

ПОВІСТІ

Авірон 5
Довбуш 63

ОПОВІДАННЯ

З давнини 458
Троє. *Нарис з галицького життя* 482
Перед дверима 487
Так мусило бути 489
Потомок Довбушів 502
За Юріштаном 511
Берестечко. *(Уривок з роману)* 533
Гнат Хоткевич і його історична проза. *Федір Погребенник* 539

Примітки 554

Словничок діалектних слів 555

Литературно-художественное издание

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

Основана в 1988 году

ХОТКЕВИЧ

Гнат Мартынович

АВИРОН. ДОВБУШ. РАССКАЗЫ

Составитель Ф. П. Погребенник

Киев, издательство художественной литературы «Днипро»
На украинском языке

Редактор О. І. Гаврилюк
Художник Г. В. Якутович
Художній редактор С. П. Савицький
Технічні редактори С. М. Величко, О. М. Грищенко
Коректори Т. Г. Білецька, Л. М. Демченко

ИБ № 4647

Здано до складання 26.02.90. Підписано до друку 27.06.90.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура академічна. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 29,4. Умовн. фарбовідб. 29.82.
Обл.-вид. арк. 33,079. Тираж 360 000 пр. (3-й завод 260 001-360 000)
Зам. 0-142. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Хоткевич Г. М.

Х85 Авірон; Довбуш: Повісті. Оповідання /Упоряд., авт. післямови Ф. П. Погребенник.— К.: Дніпро, 1990.—559 с.: іл.— (Б-ка іст. прози).

ISBN 5-308-00575-3

Хоткевич Гнат Мартинович (1877—1938) — прозаїк і драматург, критик і перекладач, композитор і мистецтвознавець. У літературу ввійшов як автор новел та нарисів, оповідань та повістей з народного життя, а також героїко-революційної драми «Лихоліття».

У виданні вміщено кращі твори письменника на історичну тематику. Вперше повністю публікується широко відома читачеві повість «Довбуш», в якій реалістично зображено життя гуцулів у першій половині XVIII ст.

До видання ввійшли також оповідання, уривок з незавершеного роману «Берестечко» та повість «Авірон» за біблейським сюжетом.

Х 4702640101—045 / М205(04)—90 45. 90

ББК 84Ук7

